

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Katedra pomocných věd historických a archivního studia

studijní program: Historické vědy; studijní obor: Pomocné vědy historické

Dizertační práce

Mgr. Jitka Močíčková

Dějepisné atlasy 1848–1989 a středoevropský prostor

Historical Atlases 1848–1989 and Central European Area

Praha 2022

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Eva Semotanová, DrSc.

Poděkování

Chtěla bych poděkovat své školitelce Prof. PhDr. Evě Semotanové, DrSc. za vedení práce, vstřícnost, laskavost, množství cenných rad a rovněž za nezměrnou trpělivost. Dále patří mé díky kolegyním a kolegům z Historického ústavu Akademie věd ČR a Mapové sbírky Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, za pomoc při hledání materiálu i četné rozhovory o dějepisných atlasech. Díky podpoře Herzog-Ernst-Stipendia (Universität Erfurt) jsem měla příležitost podrobněji zkoumat zahraniční atlasy v Justus Perthes Sammlung (Gotha). Ráda bych poděkovala zdejším zaměstnancům (zejména Nancy Kandetzki a Jan Peisker) za neúnavnou přípravu materiálu a dále kolegům a dalším stipendistům z Forschungskolleg Transkulturelle Studien / Sammlung Perthes za konzultace a cenné diskuze o tematické kartografii, zejména prof. Jordaně Dym (Skidmore College) a dr. Zefu Segalovi (Open University of Israel; Tel-Aviv Jaffa College). Za podrobnější informace o literatuře k polským dějepisným atlasům děkuji dr. Marku Słońovi (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk). V neposlední řadě děkuji svým rodičům, manželovi a synům Toníkovi a Jendovi. Bez jejich pochopení a dlouhodobé podpory by tato práce nemohla vzniknout.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 27. července 2022

Jitka Močičková

Klíčová slova (česky)

Dějepisné atlasy; dějiny kartografie; historická kartografie; střední Evropa; 19. a 20. století; persvazivní kartografie; nacionalismus; ideologie

Klíčová slova (anglicky):

Historical Atlases; History of Cartography; Historical Cartography; Central Europe; 19th and 20th Centuries; Persuasive Cartography; Nationalism; Ideology

Abstrakt (česky)

Dějepisné atlasy jsou specifickým typem dokumentů, jejichž charakter se postupně formoval na pozadí několika tradičních žánrů (geografické atlasy, historické příručky a kompendia atd.); od svých počátků, sahajících až do období raného novověku, stály tudíž na pomezí humanitních a přírodovědných oborů. K jejich výrazné modernizaci a nárůstu produkce došlo v průběhu 19. století. Formální i obsahovou stránku ovlivňovala kromě soudobého stavu historického poznání, úrovně kartografických dovedností a technologie zpracování (tiskařské techniky, rozvoj barevného tisku) i vzdělávací politika jednotlivých států, neboť značná část produkce dějepisných atlasů byla od druhé poloviny 19. století určena pro potřeby školní výuky (vycházela však i díla populárně-naučná a vědecká). Do zdánlivě nezaujatého žánru mapujícího minulost se neméně výrazně otiskovala současnost, především aktuální politická a společenská situace (např. vzestup moderního nacionalismu nebo totalitní a autoritativní režimy 20. století) a měl tudíž nepopíratelný persvazivní potenciál. Primární role atlasů, tj. transfer aktuálního stavu vědění (dobový historický diskurs a kartografické dovednosti), se v nich často a zcela vědomě prolínala s rolí sekundární, ideologickou, ovlivněnou aktuální politickou a společenskou poptávkou, mocenskými ambicemi a zájmy jednotlivých států, případně dalších aktérů. Dějepisné atlasy, sloužící tudíž nezřídka jako nástroje politické ideologie a státní propagandy, se tak stávají cenným a dosud nezřídka opomíjeným pramenem nejen pro dějiny kartografie, historiografie a didaktiky, ale v širším pojetí rovněž pro sociální dějiny a dějiny mentalit.

Dizertační práce se zaměřuje na dějepisné atlasy ve střední Evropě od poloviny 19. století do konce osmdesátých let 20. století. Mapuje tudíž téměř jeden a půl století dynamického rozvoje tohoto žánru ve středoevropském prostoru, který se zejména od konce 19. století a v průběhu 20. století stal širokou veřejností běžně využívaným a oblíbeným médiem. Primárním cílem se stalo zpracování a interpretace historického vývoje českých a československých dějepisných atlasů v tomto období, které, na rozdíl od svých polských, rakouských a německých protějšků, dosud nebyly podrobněji zpracovány. Pozornost je věnována nejen samotným atlasovým dílům a analýze jejich obsahu, ale rovněž jejich tvůrcům a soudobé odborné i společenské reflexi. Zaměřena je i na formy manipulace s kartografickým i textovým obsahem atlasových děl, které autoři při jejich tvorbě využívali k ideologickým účelům. Syntéza zjištěných poznatků umožnila formulovat základní typologii i trendy ve vývoji české a československé historické atlasové kartografie a prostřednictvím komparace produkce dějepisných atlasů v okolních

státech (Maďarsko, Německo, Polsko, Rakousko) nahlédnout sledovanou problematiku z širší, střeoevropské perspektivy. Získané poznatky ukázaly mnohé paralely a úzkou provázanost jednotlivých národních kartografií, ale rovněž některá pozoruhodná a dlouhodobě přetrvávající regionální specifika (např. v případě polské historické atlasové kartografie), jejichž kořeny často sahají právě do období 19. století.

Abstract (in English):

Historical atlases are a specific type of document whose character gradually formed on the background of several traditional genres (geographical atlases, historical manuals and compendia, etc.). From their beginnings, dating back to the early modern period, they were thus on the borderline between the humanities and the natural sciences. Their significant modernisation and increase in production took place during the 19th century. Their form and content were influenced not only by the contemporary state of historical knowledge, the level of cartographic skills and technologies (printing techniques, development of colour print) but also by the education policies of individual states, as a significant part of the production of historical atlases were from the second half of the 19th century intended for the needs of school teaching (but there were also popular-educational and scientific works). The seemingly unbiased genre, which maps the past, was equally significantly imprinted with the present, especially the current political and social situation (e.g. the rise of modern nationalism or the totalitarian and authoritarian regimes of the 20th century) and therefore had undeniable persuasive potential. The primary role of atlases, i.e. the transfer of the current state of knowledge (historical discourse and cartographic skills), was often and quite consciously intertwined with the secondary, ideological role, influenced by the current political and social demand, power ambitions and interests of individual states, or other actors. Historical atlases, often serving as tools of political ideology and state propaganda, thus become a valuable and hitherto predominantly neglected source not only for the history of cartography, historiography and didactics but also, in a broader sense, for the social history and history of mentalities.

The dissertation focuses on historical atlases in Central Europe from the mid-19th century to the end of the 1980s. It maps nearly one and a half centuries of dynamic development of this genre in Central European space, which, especially since the end of the 19th century and during the 20th century, has become a frequently used and popular medium by the general public. The primary objective has become the analysis and interpretation of the

historical development of Czech and Czechoslovak historical atlases in this period, which, unlike their Polish, Austrian and German counterparts, have not yet been elaborated in more detail. Attention is paid not only to the atlases themselves and the analysis of their content but also to their authors and contemporary scientific and social reflection. Emphasised are the forms of manipulation with the cartographic and textual content of atlases, which the authors used for ideological purposes. The synthesis of the findings enables us to define the basic typology and trends in the development of Czech and Czechoslovak historical atlas cartography. The broader, central European perspective is provided by comparing the production of historical atlases in the surrounding states (Hungary, Germany, Poland, Austria). The acquired data showed many parallels and close interconnectedness of individual national cartographies but also some remarkable and long-lasting regional specifics (e.g. in the case of Polish historical atlases), whose roots often date back to the 19th century.

OBSAH

1. ÚVOD	1
<i>1.1. CÍLE A ZÁKLADNÍ STRUKTURA PRÁCE</i>	8
<i>1.2. PRAMENY A LITERATURA</i>	12
<i>1.2.1. Prameny</i>	12
1.2.1.1. Atlasy.....	12
1.2.1.2. Neatlasové tištěné prameny.....	14
1.2.1.3. Archivní materiál.....	15
<i>1.2.2. Základní literatura a současný stav bádání o dějepisných atlasech</i>	16
1.2.2.1. Zahraniční literatura.....	16
1.2.2.2. Domácí (československá a česká) literatura.....	20
<i>1.3. POUŽITÉ METODY</i>	23
<i>1.4. VÝVOJ DĚJEPISNÝCH ATLASŮ DO 1. POLOVINY 19. STOLETÍ</i>	25
2. 1848–1918	30
<i>2.1. DĚJEPISNÉ ATLASY VE STŘEDNÍ EVROPĚ OD 1. POLOVINY 19. STOLETÍ DO ROKU 1918</i>	30
<i>2.2. DĚJEPISNÉ ATLASY V ČESKÝCH ZEMÍCH 1848–1918</i>	36
<i>2.2.1. Výuka dějepisu a vývoj dějepisných didaktických pomůcek v českých zemích v období 1848–1918</i>	36
<i>2.2.2. První český atlas Václava Merklase</i>	39
<i>2.2.3. Atlasy z nakladatelství Bedřicha Tempského</i>	44
<i>2.2.4. Jan Lepař a první původní dějepisný atlas</i>	47
<i>2.2.5. České verze německojazyčných školních dějepisných atlasů</i>	51
2.2.5.1. Schubert-Schmidtův atlas.....	52
2.2.5.2. Putzgerův atlas.....	60
<i>2.2.6. Dějepisné atlasy českých historiků</i>	63
<i>2.2.7. Biblické atlasy</i>	72
<i>2.2.8. Původní české školní dějepisné atlasy z počátku 20. století</i>	80
2.2.8.1. Macháčkův atlas dějin Rakouska.....	80

2.2.8.2. Brunclíkův dějepisný atlas pro měšťanky.....	85
<i>2.3. SHRNUŤÍ: ČESKÉ DĚJEPISNÉ ATLASY V KONTEXTU STŘEDOEVROPSKÉ HISTORICKOKARTOGRAFICKÉ ATLASOVÉ PRODUKCE 1848–1918</i>	88
3. 1918–1948	92
3.1. <i>DĚJEPISNÉ ATLASY VE STŘEDNÍ EVROPĚ 1918–1945 (1948)</i>	92
3.2. <i>DĚJEPISNÉ ATLASY V MEZIVÁLEČNÉM ČESKOSLOVENSKU (1918–1938) A JEJICH DOZVUK DO ROKU 1948</i>	97
3.2.1. <i>Výuka dějepisu a vývoj dějepisných didaktických pomůcek v Československu v období 1918–1948</i>	98
3.2.1.1. 1918–1938.....	98
3.2.1.2. 1938–1945.....	106
3.2.1.3. 1945–1948.....	108
3.2.2. <i>„Reliktní“ školní dějepisné atlasy z období monarchie a jejich kontinuita v meziválečném Československu</i>	109
3.2.2.1. Labutí píseň Putzgerova atlasu.....	110
3.2.2.2. Od rakouského k československému – transformace Balcar-Kameníček-Horákova atlasu.....	114
3.2.3. <i>Soubor map ke starším českým dějinám Jana Hockeho</i>	124
3.2.4. <i>Otakar Dorazil a první komerční dějepisný atlas</i>	127
3.2.5. <i>Společný kartografický obraz dějin pro Čechy a Němce? Rozmanitost v jednotě atlasů Antona Altrichtera a Jaroslava Lameše</i>	133
3.2.6. <i>Druhá světová válka a emancipace slovenské historické kartografie</i>	146
3.3. SHRNUŤÍ: ČESKOSLOVENSKÉ DĚJEPISNÉ ATLASY V KONTEXTU STŘEDOEVROPSKÉ HISTORICKOKARTOGRAFICKÉ ATLASOVÉ PRODUKCE 1918–1948	150
4. 1948–1989	156
4.1. <i>DĚJEPISNÉ ATLASY VE STŘEDNÍ EVROPĚ 1945–1989</i>	157
4.2. <i>DĚJEPISNÉ ATLASY V ČESKOSLOVENSKU V OBDOBÍ DIKTATURY KSČ (1948–1989)</i>	166
4.2.1. <i>Výuka dějepisu a vývoj dějepisných didaktických pomůcek v Československu v období 1948–1989</i>	167
4.2.1.1. Legislativní rámec výuky dějepisu.....	167

4.2.1.2. Obsahová náplň a proměny výuky dějepisu.....	172
4.2.1.3. Didaktické pomůcky k výuce dějepisu.....	173
4.2.2. Školní historická kartografie v Československu na rozhraní dvou epoch – nové výzvy a čekání na atlas.....	177
4.2.3. Revoluční mapování dějin v intencích vrcholného a pozdního stalinismu – Historický atlas revolučního hnutí.....	180
4.2.4. Školní dějepisné atlasy z přelomu padesátých a šedesátých let.....	198
4.2.4.1. Školní atlas československých dějin.....	199
4.2.4.2. Školní atlas světových dějin.....	208
4.2.5. Vědecké atlasy šedesátých a sedmdesátých let 20. století.....	218
4.2.5.1. Atlas československých dějin.....	218
4.2.5.2. Československý vojenský atlas.....	234
4.2.5.3. Archeologický atlas Evropy a Československa.....	249
4.2.6. Dějiny do kapsy - atlas světových dějin Petra Cafourka.....	254
4.2.7. Školní dějepisné atlasy tzv. „nové koncepce“ v osmdesátých letech 20. století.....	262
4.3. SHRUTÍ: ČESKOSLOVENSKÉ DĚJEPISNÉ ATLASY V KONTEXTU STŘEDOEVROPSKÉ HISTORICKOKARTOGRAFICKÉ ATLASOVÉ PRODUKCE 1948–1989.....	275
5. ZÁVĚR.....	283
6. SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ.....	295
6.1. ATLASY A DALŠÍ DÍLA S VÝZNAMNÝM PODÍLEM DĚJEPISNÝCH MAP; MAPY A PLÁNY.....	295
6.2. TEORETICKO-METODOLOGICKÉ TEXTY.....	311
6.3. LEGISLATIVNÍ A NORMATIVNÍ DOKUMENTY, OFICIÁLNÍ ŠKOLSKÉ PŘÍRUČKY (VÝBĚROVĚ).....	313
6.4. UČEBNICE DĚJEPISU A HISTORICKÉ PŘÍRUČKY (VÝBĚROVĚ).....	314
6.5. ODBORNÁ PERIODIKA A DOBOVÁ PUBLICISTIKA, RECENZE A ZPRÁVY O ZPRACOVÁNÍ ATLASŮ.....	320
6.6. OSOBNÍ PAMĚTI, DOBOVÉ BIOGRAFICKÉ MEDAILONKY TVŮRCŮ ATLASŮ (LAUDATIA, NEKROLOGY).....	324
6.7. ARCHIVNÍ MATERIÁL A ARCHIVNÍ POMŮCKY.....	325

7. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	326
8. SEZNAM POUŽITÝCH ELEKTRONICKÝCH ZDROJŮ A ONLINE DATABÁZÍ	337
9. SEZNAM OBRÁZKŮ	339
10. SEZNAM GRAFŮ A TABULEK	344
11. SEZNAM ZKRATEK	345
PŘÍLOHA I. České dějepisné atlasy 1848–1918	i
PŘÍLOHA II. Československé dějepisné atlasy 1918–1948	iv
PŘÍLOHA III. Československé dějepisné atlasy 1948–1989	vi

„*Historiae oculus geographia.*“

Abraham Ortelius (1527–1598)¹

„*If historians are spatially illiterate and geographically ignorant, this will seriously affect their knowledge and understanding the past.*“

Jeremy Black²

1. Úvod

Staré mapy, plány a atlasy se dlouhodobě těší badatelské pozornosti a díky své vizuální atraktivitě rovněž značnému zájmu veřejnosti. Dějinám kartografie, interdisciplinárnímu oboru na pomezí historiografie, geografie, kartografie a dalších souvisejících vědních odvětví, se zejména v posledních několika desetiletích podařilo díky modernizaci metod i výraznému rozšíření výzkumných témat a cílů plnohodnotně etablovat (nejen) mezi společenskovědní disciplíny. Také historická kartografie zažívá především od nástupu počítačových technologií a geografických informačních systémů (GIS) v kartografii nebývalý rozkvět. Dějepisné (nebo rovněž rekonstrukční) mapy, ať už v tištěné nebo digitální podobě, se stávají v humanitních oborech stále častěji vyhledávaným prostředkem pro prezentaci výsledků základního výzkumu i popularizaci vědy.

Jakou pozici však v současné vědě zastávají **dějiny historické kartografie**, které je možno vnímat jako průsečík obou zmíněných disciplín? Před nedávnou dobou trefně poznamenala Sylvia Schraut, že dějepisné mapy jsou „nevlastními dětmi“ (*Stiefkinder*) map zeměpisných, což lze bez váhání vztáhnout i na oblast atlasů.³ Do jisté míry „macešsky“ byly dějepisné atlasy (ve srovnání se zeměpisnými) přehlíženy již svými současníky z řad odborné

¹ Abraham ORTELIUS, *Parergon, sive veteris geographiae aliquot tabulae*. Antverpiae: Officina Plantiniana, 1592, titulní list.

² Jeremy BLACK, *Maps and History. Constructing Images of the Past*. New Haven; London 2000, s. 241.

³ Sylvia SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte: Geschichtsatlanten im internationalen Vergleich 1860–1960*. Frankfurt; New York 2011, s. 15.

veřejnosti, aby byly následně dlouhodobě ignorovány generacemi badatelů, a to jak z řad historiků, tak i geografů a příslušníků dalších vědních oborů.⁴

V první polovině devadesátých let 20. století poukázal Jeremy Black na nedostatečné zpracování této problematiky a dlouhodobé přehlížení významu historického atlasu jako žánru.⁵ Právě díky němu a některým dalším badatelům, zejména v angloamerickém a německém prostředí, se tento rodící se obor začal pozvolna rozvíjet.⁶ Přesto ani o dvě desetiletí později není dle Sylvie Schraut důvod k přílišnému optimismu.⁷ Příčiny malého badatelského zájmu o dějepisné atlasy lze spatřovat nejen v podstatně menším počtu vydaných děl tohoto typu v porovnání s atlasy zeměpisnými, ale především v jejich interdisciplinaritě, která je z podstaty věci staví na okraj hned několika vědních disciplín (historiografie, geografie, kartografie, ale rovněž např. didaktiky dějepisu, neboť drtivá většina atlasů byla určena pro potřeby školní výuky). Tvorba a hodnocení dějepisných atlasů jsou proto spjaty s využitím faktografie a metod společenskovedních i přírodovědných oborů a vyžadují alespoň obecný přehled o daných disciplínách.

Na úvod je zapotřebí věnovat pozornost základní, mnohdy i v odborných kruzích nesprávně používané terminologii. Obecně je možno říci, že za *historickou mapu* je označován kartografický dokument, který znázorňuje určitou situaci (události, jevy a procesy) odehrávající se v minulosti. *Historický atlas* je pak souborem historických map, které podávají (více či méně) systematický přehled o historickém vývoji na určitém území v určitém období.⁸ Historickou mapu i historický atlas je možno zařadit mezi tematické kartografické dokumenty. Věnujeme-li se ovšem studiu historického atlasu jako žánru, je třeba terminologické ukotvení pojmů *historická mapa* / *historický atlas* sledovat v širším kontextu vývoje zejména dvou již výše uvedených disciplín – *historické kartografie* (*historical cartography*) a *dějin kartografie* (*history of cartography*), jejichž metody a cíle se

⁴ Srov. Ludvík MUCHA, *České historické atlasy*, Sborník Československé společnosti zeměpisné 66/3, 1961, s. 239: „Snad proto, že dějepisné mapy stojí v jistém smyslu na hranici mezi zeměpisem a dějepisem a že jsou – i ve škole – předmětem jen okrajového zájmu zeměpisců a dějepisců, nebylo historickým atlasům se strany jejich uživatelů nikdy věnováno příliš mnoho pozornosti. Svědčí o tom i překvapivě malý počet referátů při příležitosti jejich vydání, které ještě navíc jsou spíše registrující než kritické a objevují se vlastně jen v časopisech pedagogických, kdežto odborný tisk zeměpisný a dějepisný vydání těchto souborů prakticky opomíjel.“

⁵ Jeremy BLACK, *Historical review: Historical Atlases*, *The Historical Journal* 37/3, 1994, s. 643.

⁶ Srov. kapitola 2.2.1. Základní literatura a současný stav poznání. Zahraniční literatura.

⁷ S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 11–13.

⁸ Základní definice poskytují slovníková hesla stěžejních encyklopedických děl zabývajících se dějinami kartografie, např. Johannes DÖRFLINGER, *Geschichtskarte / Geschichtsatlas*, in: Ingrid Kretschmer – Johannes Dörflinger – Franz Wawrik, *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, Bd. 1, A–L. Wien 1986, s. 265–268; John H. LONG, *Historical Atlas*, in: Mark Monmonier (ed.), *History of Cartography*. Vol. 6. *Cartography in the twentieth Century*. Chicago 2015, s. 92–93.

při studiu této problematiky vzájemně prolínají.⁹ Zatímco *historická kartografie* je v současném odborném diskurzu převážně chápána jako obor rekonstruující geografické poměry v minulosti, *dějiny kartografie* sledují vývoj lidského poznání světa a představ o něm a způsob jejich grafického vyjádření.¹⁰ Nutno dodat, že náplň obou zmíněných disciplín bývá někdy v odborných kruzích zaměňována a může pak vyvolávat jistý terminologický zmatek. Totéž (a mnohem častěji) se děje při vymezení a používání pojmů *historická mapa* a *historický atlas*, u kterých sémantický posun bývá spojen nejen s nedostatečnou znalostí problematiky, ale rovněž variuje v rámci různých jazyků.

Proč je u etablovaného kartografického žánru, kterým historické mapy a historické atlasy bezpochyby jsou, jednoznačná terminologie i po tolika letech stále problematická? Nelze než souhlasit s Matthewem Edneym, podle něhož zásadní problém tkví v přidavném jménu *historický* (*historische, historical*). Ten je z lingvistického hlediska možno chápat ve dvou významech, tj. „z minulosti“ i „o minulosti“, což je v případě sledované problematiky bohužel značně nevyhovující. V tomto kontextu totiž *historická mapa* (*historical map / historische Karte / mapa historyczna* atd.), tedy mapa o minulosti, bývá často zaměňována za *starou mapu* (*old map / alte Karte / dawna mapa* atd.), tj. mapu z minulosti, kartografický dokument, který v době svého vzniku znázorňoval aktuální situaci, ale dnes již skutečnosti neodpovídá.¹¹ S tímto jevem se lze poměrně často a v celosvětovém měřítku setkat v mnoha odborných pracích napříč vědeckými disciplínami, nemluvě o standardním zaměňování obou pojmů ve veřejném prostoru.

⁹ Metody a přístupy využívané při zpracování této dizertační práce shrnuje oddíl 1.3. Použité metody.

¹⁰ Definicí a rozlišením obou těchto disciplín se jako jeden z prvních podrobně zabýval Raleigh Ashlin Skelton (1906–1970), britský historik kartografie, který usiloval rovněž o etablování dějin kartografie jako samostatného vědního oboru: „Just as “historical geography” is not the same thing as “the history of geography,” so we must not confuse “historical cartography” with “the history of cartography” (or “cartographic history”). *Historical geography and cartography are procedures by which geographical circumstances of the past are reconstructed, or detected in those of the present. The history of geography and the history of cartography trace the development of man’s knowledge and ideas about the earth and the graphic forms in which he has expressed them.*“ Raleigh Ashlin SKELTON, *Maps: A Historical Survey of Their Study and Collecting*. Chicago 1975², s. 62. O rozdílu mezi oběma disciplínami hovoří rovněž např. Ivan KUPČÍK, *Alte Landkarten: von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts: ein Handbuch zur Geschichte der Kartographie*. Stuttgart 2011, s. 173; v českém prostředí se tématu nejnověji věnuje Eva SEMOTANOVÁ, *Stará versus historická mapa*, *ArcRevue* 3, 2016, s. 46; TÁŽ, *Historická kartografie*, in: J. Pánek (ed.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, sv. V. H/1. Praha 2018, s. 80–83 a Eva SEMOTANOVÁ – Jitka MOČÍČKOVÁ, *Historická kartografie*, in: Historický ústav AV ČR – Katedra geomatiky FSv ČVUT, *Mapový portál Český historický atlas*, dostupné z: <http://cha.fsv.cvut.cz/histkartografie.php#charakteristika> [cit. 17. června 2022].

¹¹ Úskalí rozlišování mezi historickou mapou a starou mapou s uvedením problematiky do širšího kontextu Edney trefně glosuje v rámci svého blogu věnovanému dějinám kartografie: Matthew EDNEY, *Rehabilitating „Historical Map“*, in: *Mapping as proces* (blog), publikováno 13. srpna 2020, dostupné z: <https://www.mappingasproces.net/blog/2020/8/13/rehabilitating-historical-map> [cit. 17. června 2022].

Zatímco v některých jazycích neexistuje jiná, významově totožná alternativa pro označení tohoto typu kartografických dokumentů, v němčině je k dispozici o něco vhodnější a jednoznačnější označení *Geschichtskarte*.¹² Méně jasná je však situace u dějepisných atlasů. Na problematiku terminologii poukazuje Sylvia Schraut, která zmiňuje, že v německojazyčných pracích často chybí jasné rozlišení mezi termíny *historischer Atlas* a *Geschichtsatlas*. Pro účely své práce je pak, ve světle výše zmíněného bohužel dosti nesystémově, definuje tak, že *historischer Atlas* označuje starý atlas, zatímco *Geschichtsatlas* je dějepisným atlasem.¹³

Čeština používá pro označení kartografických dokumentů „o minulosti“ dvě dvojice termínů – *historická mapa / historický atlas* a *dějepisná mapa / dějepisný atlas*. Druhou variantu dlouhodobě vnímám jako významově srozumitelnější a jednoznačnější, zejména pro širší publikum, které si pod pojmem dějepisná mapa většinou skutečně představí „mapu o dějinách“ – dějinných událostech a procesech, zatímco pojmy *historická mapa* a *stará mapa* bývají zaměňovány podstatně častěji. V českých odborných kruzích je možné se setkat rovněž s označením *rekonstrukční mapa*, které může být do určité míry chápáno jako synonymum pro mapu historickou. Zde se však nejedná o odborný kartografický termín, ale o pracovní název označující formu, jakou jsou výsledky výzkumu prezentovány. Rekonstrukční mapa v historiografii znázorňuje syntetický soubor poznatků k vybranému tématu, analytickou sondu, komplexní pohled na určitou epochu nebo komparaci jednotlivých témat či období.¹⁴

Nastíněné „terminologické inferno“ ještě násobí samotná definice pojmu *stará mapa*, procházející nezbytnou transformací, neboť s postupujícím časem se hranice mezi „starým“ a „moderním“ logicky posouvá. Přesto je stále odpověď na otázku „Jak stará je stará mapa?“ v odborné terminologii poměrně konzervativní. Za „starou“ byla dlouho považována mapa vytvořená před prvním systematickým mapováním dané oblasti, tj. cca před rokem 1800, což ostatně odpovídá i mezníku stanovenému obecně pro staré tisky. V průběhu posledních desetiletí se hranice, kdy je mapu ještě možno označit za „starou“, postupně posunula k roku 1850.¹⁵ I zde však existují „regionální“ terminologické nuance. Zatímco např.

¹² I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – F. WAWRIK, *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, s. 265.

¹³ S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 11, pozn. 2.

¹⁴ E. SEMOTANOVÁ – J. MOČIČKOVÁ, *Historická kartografie*; Eva SEMOTANOVÁ, *Dějiny, současnost a perspektivy rekonstrukčních map*, HG 34, 2007, s. 197–215.

¹⁵ Srov. metodika pro katalogizaci starých kartografických dokumentů dle knihovnických pravidel RDA vyvinutá v rámci projektu TEMAP - Technologie pro zpřístupnění mapových sbírek ČR: metodika a software pro ochranu a využití kartografických děl národního kartografického dědictví (2011–2015) ve spolupráci s Národní knihovnou ČR, prezentovaná rovněž ve formě e-learningu: Markéta POTŮČKOVÁ, *Staré mapy. TEMAP – eLearning. Modul 2.2. Katalogizace starých kartografických tisků a rukopisů dle RDA v MARC 21*, dostupné z:

anglickojazyčné a německojazyčné prostředí je schopné rozlišit *early maps*¹⁶ / *frühe Karten* (tj. mapy vzniklé do roku 1800) jako podmnožinu *old maps* / *alte Karten* (tj. mapy vzniklé přibližně do roku 1850), francouzština a stejně tak i čeština a mnohé další jazyky používají jen jednotný termín *carte ancienne* / *stará mapa*.¹⁷ „Hraniční“ rok 1850 je v rámci humanitních oborů možné v současnosti označit za převážně přijímaný úzus, přičemž přiblížení této hranice směrem k současnosti je pravděpodobně jen otázkou času. Např. Ivan Kupčík klasifikoval ve své vlivné práci k dějinám kartografie *alte Karten* jako „více než sto let staré“, čímž posunul mezník k roku 1900. Ani tuto hranici však nepovažuje, a s ním i další badatelé, za fixní nebo neprostupnou.¹⁸ Je totiž evidentní, že i tak zbývá dosti rozsáhlá množina map, které již nejsou aktuální, avšak jsou příliš mladé na to, aby byly označovány jako „staré“. Německá kritická kartografie v tomto ohledu pracuje s termínem *veraltete Karten* (tj. zastaralé mapy), kterým označuje mapy, které nebyly ani aktualizovány, ani nahrazeny jinými. Zvýšené pozornosti si zaslouží definice Terminologické komise Českého ústavu zeměměřického a katastrálního, která perspektivou kartografů starou mapu popisuje jako „mapu vyhotovenou v předchozích dobách (stoletích, historických epochách)“ a starý atlas poněkud květnatěji jako „atlas, vyhotovený v předchozích dobách (stoletích, historických epochách) a prezentující tehdejší stav geografických poznatků.“¹⁹ Byť toto vágní vymezení vykazuje patrné formulační slabiny (Co je předchozí doba? Co je tehdejší stav?), může být pozvánkou k důkladnějšímu promyšlení a redefinování základní terminologie v dějinách kartografie. Ostatně, jak uvádí Eva Semotanová, „z hlediska mapového obsahu lze dokonce za starou mapu považovat každou mapu, která již neodpovídá současnému stavu zobrazeného území, tzn. mapu vydanou před pěti, dvěma či méně lety, pokud mezitím došlo v mapovaném prostoru ke změnám.“²⁰

Uvažujeme-li o přesnější terminologii v oblasti dějepisných map a atlasů ze staršího období, jeví se jako vhodné označovat tento typ dokumentů jako *staré dějepisné mapy* a *staré*

http://web.natur.cuni.cz/gis/temap/images/elearning/katalogizace_star_karto_tisky.pdf (3. snímek) [cit. 17. června 2022].

¹⁶ Je možné se ještě setkat s termínem *antique maps*, ale spíše okrajově a v nevědeckých publikacích. V komerční sféře je pravděpodobně označení „antique“ lákavějším a úspěšnějším reklamním štítkem než poněkud fádni „old“. Z lingvistického hlediska však tento pojem implikuje spíše mapu z období antiky.

¹⁷ Srov. M. EDNEY, *Rehabilitating „Historical Map“*.

¹⁸ I. KUPČÍK, *Alte Landkarten*, s. 173; dále např. Eva SEMOTANOVÁ, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha 2001, s. 13; TÁŽ, *Dějepisné mapy – zkrácený obraz historického poznání?*, Z dějin geodézie a kartografie 19, 2018, s. 83; M. EDNEY, *Rehabilitating „Historical Map“*.

¹⁹ *Stará mapa*, in: Terminologická komise ČÚZK, Terminologický slovník zeměměřictví a katastru nemovitostí, dostupný z: <http://www.slovníkcuzk.eu/termin.php?&tid=4858&l=stara-mapa> [cit. 17. června 2022]; *Starý atlas*, in: Terminologická komise ČÚZK, Terminologický slovník zeměměřictví a katastru nemovitostí, dostupný z: <http://www.slovníkcuzk.eu/termin.php?&tid=6531&l=stary-atlas> [cit. 17. června 2022].

²⁰ E. SEMOTANOVÁ, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*, s. 13.

dějepisné atlasy. Při současné tendenci posunout horní hranici starých map a atlasů minimálně k roku 1900 je možno takto klasifikovat i střeoevropské (a v rámci nich i nejstarší české) dějepisné atlasy vzniklé v období 1850–1900 a tento mezník případně dále posouvat, minimálně do poloviny 20. století.

Po nutné terminologické odbočce je však zásadní položit si otázku, jakou roli hraje nebo může hrát historická atlasová kartografie²¹ v moderní společnosti? Obecně platí, že primárním cílem dějepisných atlasů je transfer vědění – předání co možná nejaktuálnějších informací k historickému vývoji na území určitého státu, kontinentu nebo jinak definovaného regionu. Vizualizace dějinných událostí a procesů kartografickou formou napomáhá lépe porozumět prostorovým vztahům, chápat dějiny, které se neodehrávaly kdesi ve vakuu, ale ve zcela konkrétním geografickém prostředí, v časoprostorových souvislostech. Pokud však budeme na dějepisné atlasy pohlížet pouze jako na média, která jsou výstupem vědecké nebo popularizační práce, zprostředkovávajícím uživatelům kartografickou formou soudobý stav poznání, přicházíme o jejich druhou, podstatně zajímavější, subtilnější a na první pohled méně patrnou dimenzi. Vystihuje ji již Armin Wolf, když upozorňuje na proměnlivost zprostředkovaného obrazu dějin v různých dobách a vzápětí dodává, že se dějepisné atlasy sice „tváří že mapují minulost, ale ve skutečnosti mapují historické vědomí své doby.“²² Diachronní pohled lze v tomto případě zároveň kombinovat se synchronním, neboť tyto obrazy dějin se nemění jen v čase, ale jsou podmíněné geograficky, případně etnicitou či ideovými principy autora.²³

Je nesporné, že vnímání dějinného vývoje je zásadním způsobem ovlivňováno aktuálním politickým, společenským i kulturním prostředím. V případě většinové populace je tradičně spojeno také se vzdělávací sférou, konkrétně s výukou dějepisu. Historiografie a s ní

²¹ Termín *historická atlasová kartografie* bude v této práci používán jako synonymum pro dějepisnou atlasovou tvorbu. Je odvozen od názvu oboru, tj. historické kartografie. Pojem dějepisná kartografie se v českém prostředí běžně nepoužívá.

²² Armin WOLF, *What can the history of historical atlases teach? Some lessons from a century of Putzger's 'Historischer Schul-Atlas'*, *Cartographica* 28/2, 1991, s. 21: „History mapped at different times is mapped in very different ways in these atlases which pretend to map the past, **but in reality map the historical consciousness of their time**“ (pozn. zvýrazněno autorkou). Podobně Jeremy BLACK, *Maps and history*, s. 241 uvádí dvojí roli dějepisných atlasů, umožňujících pochopit současně „*past scholarship and scholarship of the past*“.

²³ Analogicky lze tentýž jev sledovat na učebnicích dějepisu – českojazyčné a německojazyčné meziválečné učební pomůcky v Československu např. dosti odlišně pohlížely na historický vývoj česko-německých vztahů. Srov. Dana ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938). Srovnání českého a německého školství*. Dizertační práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, Katedra historie. Olomouc 2020, s. 112–115.

i školní dějepis se, zejména v obdobích politické nestability nebo během totalitních a autoritativních režimů, zpravidla dostává do centra zájmu vládnoucí moci a nezřídka se, na rozdíl od jiných „apolitických“ oborů, stává instrumentem používaným k ovlivňování veřejného mínění.²⁴ V případě převratů a změn režimů se dobrovolně či nuceně adaptuje na nové podmínky, „vypořádává se s minulostí“ a reviduje dějinný obraz, zatímco mnohé jiné disciplíny bývají výraznějších dopadů politických turbulencí ušetřeny. Nabízí se kupříkladu otázka, jak zmatený obraz si v sobě musely nést ročníky narozené ve dvacátých a třicátých letech 20. století ve střední Evropě, které byly v rámci své školní docházky nuceny svůj pohled na dějiny revidovat dokonce opakovaně?

Stejným výzvám čelí i dějepisné atlasy, byť v porovnání s čistě textovými médii pracují s odlišnými výrazovými prostředky a komunikace se čtenářem tudíž probíhá jiným způsobem. Ve střeoevropském prostoru se od druhé poloviny 19. století postupně stávaly běžnou didaktickou pomůckou při výuce dějepisu a není zajisté bez zajímavosti, že na rozdíl od jiných částí Evropy (např. západoevropských států) patří dodnes k jejímu standardnímu didaktickému arzenálu.²⁵ Nejpozději od konce 19. století a s narůstající intenzitou pak od 20. století se tudíž s obrazem dějin, zprostředkovaným dějepisným atlasem, opakovaně setkává každé školou povinné dítě, intenzivněji na vyšších stupních vzdělávání. Je nesporné, že se díky tomu tato díla stávají důležitým nástrojem, dlouhodobě a systematicky působícím na formování kolektivní historické paměti a národní identity společnosti.²⁶ Kartograficky šifrovaná historie umožňuje probouzet ve čtenářích pocit národní hrdosti i vyvolávat historické resentimenty, zároveň formuje představu o „národním“ teritoriu. Stejně tak mají atlasy potenciál atraktivní a vizuálně přesvědčivou formou nabídnout kladný nebo naopak záporný „obraz druhého,“ ať už se jedná o jiné etnikum, náboženství nebo politický systém.²⁷

²⁴ Srov. Zdeněk BENEŠ, *Co je školní dějepis a co s ním? Dějiny ve škole a škola jako historická dílna*, in: Magdalena Šustová (ed.), *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, *Historia scholastica*, sv. 1. Praha 2010, s. 13–24. František MORKEŠ, *Dějepis jako dobrodružství poznání*, in: tamtéž, s. 31–38.

²⁵ Oblibu dějepisných atlasů ve státech střední a východní Evropy vysvětluje T. Kamusella jejich potenciálem k prosazování etnolingvistického nacionalismu. Srov. Tomasz KAMUSELLA, *School History Atlases as an Instrument of Nation-State Making and Maintenance: A Remark on the Invisibility of Ideology in Popular Education*, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 2010, No. 1, Spring, s. 113–138.

²⁶ K tématu kolektivní paměti a historického vědomí srov. Maurice HALBWACHS, *Kolektivní paměť*. Praha 2009; Jacques LE GOFF, *Paměť a dějiny*. Praha 2007; Pierre NORA, *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*, in: Alban Bensa (ed.), *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*. Praha 1998, s. 7–31; Peter BURKE, *Variety kulturních dějin*. Brno 2006, kapitola *Historie jako sociální paměť*, s. 50–66; Miroslav HROCH, *Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti*, in: Radka Šustrová – Luba Hédlová (eds.), *Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti*. Praha 2014 s. 21–55.

²⁷ Srov. Luďa KLUSÁKOVÁ (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě. 1. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí v 19. a 20. století*. Praha 1997. K dějepisným atlasům jako objektům kulturních

Na základě těchto několika uvedených příkladů, implikujících možné manipulace s obrazem dějin, je tudíž patrné, že zatímco svou primární, tj. vzdělávací funkci s postupem času dějepisné atlasy nenávratně ztrácejí (jelikož je jen těžko představitelné, že by se někdo učil historii podle desítky a více let starých, aktuálním výukovým standardům nevyhovujících prací), jejich výpovědní hodnota jako pramene k poznání společenského diskurzu a mentality doby, ve které vznikly, naopak v čase nabývá na ceně.²⁸

1.1. Cíle a základní struktura práce

Již bylo řečeno, že v prostoru střední Evropy byly (a dodnes jsou) dějepisné atlasy oblíbeným, zejména ve vzdělávací sféře hojně využívaným médiem. Přesto ucelenější pohled, který by dostatečně zhodnotil historický vývoj a význam produkce tohoto žánru ve střední Evropě, doposud chybí. Komparativní studie svou pozornost prozatím obracely spíše směrem k Západu.²⁹ Jedním z důvodů malého zájmu o středoevropský kontext této problematiky je bezesporu prozatím jen nedostatečně zmapovaná situace na území dnešního Česka a Slovenska, jejíž zpracování se pro komplexnější uchopení tématu jeví jako nezbytné.³⁰ Předkládaná práce si proto klade za cíl toto bílé místo alespoň z části zaplnit.

Primárním cílem je zpracování a interpretace historického vývoje českých a československých dějepisných atlasů. Jako časový rámeček bylo zvoleno období počátku produkce tohoto žánru, který spadá do poloviny 19. století, do roku 1989. Horní hranice byla stanovena nejen s ohledem na zásadní politický přelom, který zapříčinil výraznou proměnu historiografického diskurzu, ale rovněž s ohledem na kompaktnost a uchopitelnost studované materie. Během půl druhého století vyšly zhruba tři desítky atlasových děl (podrobněji srov. dále v textu), je možné tudíž analyzovat všechny typy prací a neomezovat se pouze na vybrané kategorie, jako tomu je např. v německých studiích, které se zaměřují převážně na školní historickou atlasovou kartografii, zatímco ostatní díla nechávají stranou zájmu.³¹

transferů Mirek NĚMEC, *Ve státním zájmu? Národnostní problematika ve středním školství meziválečného Československa*. Praha 2020, s. 299–301.

²⁸ Srov. A. WOLF, *What can the history of historical atlases teach*, s. 34; J. BLACK, *Historiographical Review: historical atlases*, s. 644.

²⁹ Inspirativní je v tomto smyslu práce S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, komparující produkci školních dějepisných atlasů v Rakousku, Německu, Velké Británii a Spojených státech amerických v období 1860–1960.

³⁰ Dosavadní literaturou o českých a československých dějepisných atlasech se podrobněji zabývá oddíl 1.2.2.2.

³¹ Srov. Patrick LEHN, *Deutschlandbilder: historische Schulatlantzen zwischen 1871 und 1990: ein Handbuch*. Köln 2008; S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*.

Na začátku výzkumu bylo nutné položit a pokusit se zodpovědět jednu ze základních otázek, která se týkala samotného vymezení pojmu *český*, případně *československý historický atlas*. V minulosti totiž pro zařazení díla do této kategorie bylo používáno především jazykové kritérium.³² Tento přístup, zaměřený pouze na česko-, případně slovenskojazyčnou atlasovou produkci, však nutně opomíjí neméně pozoruhodná a pro vývoj tohoto žánru důležitá německojazyčná díla. Ani přísně geografické kritérium však není ideální, neboť v období do roku 1918 vznikla i díla národnostně českých autorů (s plným vědomím toho, že etnická identita jednotlivce v mnohonárodnostním Rakousku-Uhersku nemusela být nutně vyhraněná, tj. bylo možné se cítit zároveň Čechem i Rakušanem) a stejně tak překladová díla v češtině, která byla vydána mimo území českých zemí.

Pro co možná nejkomplexnější postižení studovaného fenoménu byla proto do výzkumu zahrnuta všechna tištěná díla splňující alespoň jedno z uvedených kritérií, tj. díla jazykově česká (po roce 1918 i slovenská), díla vydaná v českých zemích (po roce 1918 na území Československa) a díla vydaná českým nebo československým autorem, a to kdekoliv a v jakémkoliv jazyce.³³ Diskutabilní je otázka některých samostatně vydaných souborů dějepisných map, které se nacházejí z terminologického hlediska někde na pomezí mezi atlasem a mapou. Zpravidla jde o drobná díla, obsahující několik mapových listů s doprovodným textem. V minulosti bývala mezi atlasy tradičně počítána a jsou tedy zahrnuta i do této práce.³⁴ Naopak stranou byly ponechány mapové přílohy různých historických kompendií a příruček, byť mnohdy početně rozsáhlé, které nemají status samostatně vydané publikace. Kritéria výběru tedy splnily zhruba tři desítky atlasových děl (viz souhrnné tabulky v příloze), mezi nimiž jsou obsaženy práce různého typu, rozsahu, chronologického záběru i tematického obsahu.

Jako zcela stěžejní se pro tvorbu dějepisných atlasů jeví osobnost autora, který své dílo zpracovával na základě vlastních zkušeností, preferencí a i pod vlivem přijatého světonázoru. Práce se proto bude zabývat i tímto důležitým aspektem vývoje českých a československých dějepisných atlasů. V souvislosti s tím pochopitelně vyvstává řada dalších otázek: Z jakých

³² Srov. L. MUCHA, *České historické atlasy*, ale i další, z Muchy vycházející drobnější studie.

³³ Na Slovensku před rokem 1918 žádný jazykově slovenský dějepisný atlas nevyšel a maďarskojazyčné atlasy vydané v tomto období na území Slovenska jsou sledovány v rámci maďarských atlasů. Stejně tak nebylo nalezeno atlasové dílo slovenského autora, který by byl vydán mimo území Československa. Atlasová produkce vzniklá v období Slovenského štátu je v práci reflektována.

³⁴ L. MUCHA, *České historické atlasy*. Týž autor pak zařadil tyto práce i do prvních dvou svazků rozsáhlého díla *Atlantes Austriaci*, srov. I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci: kommentierter Katalog der österreichischen Atlanten von 1561 bis 1994. 1. Band, Österreichische Atlanten 1561–1918*. 2 sv. Wien 1995.

společenských kruhů autoři pocházeli? Byly mezi nimi význačné osobnosti české historiografie nebo geografie, pedagogové nebo případně i jednotlivci, tvořící a publikující především pro vlastní uspokojení? Kdy do dějin historické atlasové kartografie poprvé vstupují ženy? S jakou motivací práce vznikaly a na jaké publikum byly zacíleny?

S výše uvedenými otázkami pochopitelně úzce souvisí i formální a obsahová stránka atlasových děl a její proměny. Sledovány proto budou vývojové tendence ve volbě mapovaných témat, způsob a proměny kartografického znázornění historické látky, ale rovněž jejich případný ideologický podtext a používané způsoby manipulace. Promítly se např. do atlasů národnostní konflikty a ambice jednotlivých etnik v rámci mnohonárodnostních států, kterými bylo jak Rakousko-Uhersko, tak meziválečné Československo? Do jaké míry jejich obsah ovlivnila nacistická nebo komunistická ideologie? Jednalo se spíše o konzervativní média s malou schopností reagovat na politické a společenské změny nebo naopak byli jejich autoři a nakladatelé flexibilní a rychle je dokázali adaptovat na nové podmínky? V případě, že jsou k dispozici relevantní prameny, bude pozornost věnována i soudobé reflexi atlasových děl.

Sekundárním cílem této dizertační práce je prostřednictvím získaných dat alespoň rámcově nahlédnout sledovanou problematiku z širší, střeoevropské perspektivy; sledovat vzájemnou inspiraci i regionální odlišnosti jednotlivých národních kartografií a vliv soudobé politické a společenské situace na jejich tvorbu. Je přitom nutné podrobněji upřesnit zvolený geografický rámec práce, jelikož představy o vymezení střeoevropského prostoru se v dějinách poměrně zásadně proměňovaly a ani jeho dnešní pojetí není jednoznačně přijímané.³⁵

V rámci tohoto výzkumu jsou do střední Evropy kromě Česka a Slovenska zahrnuty následující státy (v jejich současném územním rozsahu): Maďarsko, Německo, Polsko a Rakousko. V případě německé, polské i rakouské historické atlasové kartografie je možno čerpat z již existujících studií nebo alespoň soupisových děl, doplněných o výsledky vlastního základního výzkumu. Značně problematickým se však bohužel ukázal stav zpracování tohoto tématu v Maďarsku, kde se nepodařilo, zejména pro novější období, najít žádnou relevantní

³⁵ Srov. Aleš NOVÁČEK – Jan D. BLÁHA, *Kde leží střední Evropa? Vymezení regionu na základě mentálních map*, Geografické rozhledy 30/5, 2020/2021, s. 4–7; oddíl *Český stát a Evropa ve 20. století – Vymezení střední Evropy*, in: Historický ústav AV ČR – Katedra geomatiky FSV ČVUT, Mapový portál Český historický atlas, dostupné z: <https://cha.fsv.cvut.cz/> [cit. 17. června 2022].

studii. Zdejší atlasová produkce proto bude vzhledem k obtížně překročitelné jazykové bariéře zohledněna pouze okrajově.³⁶

Dolní časová hranice byla s ohledem na celý prostor střední Evropy upřesněna a vztažena k revolučnímu roku 1848, který poskytl důležité impulzy pro probouzející se národní uvědomění a proces emancipace jednotlivých středoevropských etnik. Není proto náhodou, že časově koresponduje s přelomovou, modernizační fází evropské historické atlasové kartografie, která k formování národní identity a narativu národních dějin nemalou měrou přispívala. Stanovenou horní časovou hranici lze s patřičným časovým přesahem vztáhnout k rozpadu celého východního bloku, tedy zásadnímu historickému mezníku pro celou střední a středovýchodní Evropu.

Na základě vytyčených cílů postupně vykrystalizovala struktura tří hlavních kapitol, věnovaných vývoji české a československé historické atlasové produkce ve středoevropském kontextu v období 1848–1989. Pro dílčí periodizaci byly zvoleny důležité mezníky českých a československých, potažmo středoevropských dějin, které výrazně proměnily zejména obsahovou stránku vznikajících atlasových děl. Jedná se o období 1848–1918, 1918–1948 a 1948–1989. Poměrně nelehké bylo stanovit členění kapitol, resp. zda první představit situaci v českých zemích a Československu a následně jí zasadit do středoevropského rámce nebo naopak první nastínit situaci v jednotlivých státech střední Evropy a na základě získaného obrazu důkladně analyzovat „domácí“ situaci. Oba přístupy přináší výhody a nevýhody, nicméně po jejich zvážení byla zvolena druhá varianta.

Každou z kapitol uvozuje oddíl věnovaný produkci dějepisných atlasů v jednotlivých zemích střední Evropy, přičemž jsou nastíněny jak vzájemné přesahy a inspirační vazby, tak případná regionální specifika. Na něj navazuje druhá část, zaměřená na historickou atlasovou kartografii v českých zemích do roku 1918 a následně v Československu do roku 1989. Jelikož většina dějepisných atlasů byla určena pro potřeby školní výuky, je v úvodu v rámci samostatného oddílu věnována pozornost soudobé vzdělávací politice státu a jejímu legislativnímu a normativnímu rámci, způsobu výuky dějepisu a v neposlední řadě i používaným výukovým pomůckám, neboť toto prostředí mělo na produkci školních dějepisných atlasů zcela zásadní vliv. Po tomto nezbytném exkurzu následují chronologicky řazené oddíly věnované jednotlivým českým a československým atlasovým dílům nebo skupinám tematicky příbuzných atlasů. Pro každé období je na závěr kapitoly uvedeno stručné

³⁶ K zahraniční literatuře ke středoevropským atlasům srov. oddíl 1.2.2.1 Zahraniční literatura.

shrnutí. Nedílnou součástí práce tvoří přehledové tabulky vydaných atlasových děl, doprovodné grafy, umožňující vizualizovat některé pozoruhodné vývojové trendy v historické atlasové kartografii, a v neposlední řadě samozřejmě reprodukce některých map z vybraných atlasových děl.

1.2. Prameny a literatura

1.2.1. Prameny

Studium výrazně interdisciplinárního tématu, kterým dějepisné atlasy bezesporu jsou, vyžaduje heuristiku, analýzu, syntézu a interpretaci značného množství různých typů historických pramenů. Tento oddíl se zabývá jejich základní kategorizací (odpovídajícím způsobem je strukturován i kompletní soupis použitých pramenů, který je uveden v závěru této práce), zhodnocením jejich výpovědní hodnoty a v případě dějepisných atlasů zahrnuje i údaje o jejich dostupnosti v českých i zahraničních paměťových institucích.

1.2.1.1. Atlasy

Nejdůležitějším pramenem pro studium sledované problematiky jsou bezesporu samotné dějepisné atlasy, jejichž podrobná analýza a zhodnocení tvoří jádro této práce. Na počátku výzkumu byla zpracována rozsáhlá rešerše v tuzemských i zahraničních paměťových institucích, jejímž cílem bylo nalézt pokud možno všechny provenienčně české a československé dějepisné atlasy vydané ve sledovaném období a reprezentativní vzorek atlasů zahraničních (zejména středoevropské provenience).³⁷ Kromě relevantní literatury a soupisových prací, kterým bude pozornost věnována v oddílu o použité literatuře, byly pro vyhledávání využity zejména české i zahraniční elektronické knihovnické katalogy.³⁸

³⁷ Autorka této práce se v rámci řešení projektu NAKI II Český historický atlas (2016–2020) podílela na vytvoření interaktivní online *Databáze historických atlasů od druhé poloviny 20. století*, dostupné z: <http://maps.fsv.cvut.cz/atlas/> [cit. 17. června 2022]. Srov. Jan D. BLÁHA – Jitka MOČIČKOVÁ, *The research-analytic part of preparation of a cartographic work: a case study of an analysis of historical atlases as the basis for creating the Czech Historical Atlas*, Acta Universitatis Carolinae – Geographica 53/1, 2018, s. 58–69.

³⁸ V rámci výzkumu byly využity především následující souborné elektronické katalogy: *Souborný katalog České republiky* (Česko); *Catalogue Collectif de France* nebo *Système universitaire de documentation* (Francie); *Indice SBN* (Itálie); *Gemeinsamer Verbundkatalog* (Německo); *Österreichischer Bibliothekenverbund: Gesamtkatalog* (Rakousko); *COPAC* (Velká Británie). Obdobně byly využity následující dílčí elektronické katalogy centrálních zahraničních knihoven: *Bibliothèque nationale de France* (Francie); *Országos Széchényi Könyvtár* (Maďarsko); *Deutsche Nationalbibliothek* (Německo); *Biblioteka narodowa* (Polsko); *Österreichische*

Na základě provedené rešerše bylo zjištěno, že největší množství relevantního materiálu na území České republiky nabízejí zejména dvě velké specializované mapové sbírky, které oplývají rozsáhlými soubory českých i zahraničních atlasových děl – Mapová sbírka Historického ústavu Akademie věd České republiky a Mapová sbírka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy. Hojně využity byly rovněž fondy centrálních i specializovaných tuzemských knihoven – zejména Národní knihovny České republiky a Národního pedagogického muzea a knihovny Jana Ámose Komenského v Praze; případně fondy ostatních zemských, krajských nebo regionálních knihoven. Díky technologickému pokroku a masové digitalizaci v uplynulých letech jsou mnohé tuzemské i zahraniční dějepisné atlasy přístupné rovněž v digitální podobě.³⁹ K prezenčnímu studiu zahraničních atlasů byl využit zejména rozsáhlý fond Justus Perthes Sammlung (Gotha).

V českých zemích vznikly v období 1848–1989 zhruba tři desítky dějepisných atlasů, z nichž mnohé vycházely v opakovaných vydáních. Zatímco novější atlasová díla jsou relativně dobře dostupná a plošně zastoupená ve výše zmíněných fondech paměťových institucí napříč Českou republikou, některé starší práce, případně jejich konkrétní vydání se podařilo nalézt pouze v jediném nebo několika málo exemplářích. Ojedinelé případy se na území České republiky nepodařilo nalézt vůbec a pro studium musely být využity exempláře dochované v zahraničí.⁴⁰ Z badatelsky nejzajímavějších lze uvést např. nejstarší počín tohoto typu, *Atlas starého světa* Václava Merklase (1853), nejdéle vydávané atlasové dílo *Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku* (1887/1898–1938/1940?) nebo práci nejvíce tendenční – *Historický atlas revolučního hnutí* (1956, 1959).⁴¹

K této kategorii je možné přiřadit i několik **dalších děl s významným podílem dějepisných map**, pocházejících zpravidla z druhé poloviny 20. století, u kterých je možno nalézt přímou nebo velice pravděpodobnou souvislost se zkoumanými atlasy. Sloužily buď

Nationalbibliothek (Rakousko); *Slovenská národná knižnica* (Slovensko); *Library of Congress* (Spojené státy americké). Množství relevantního digitalizovaného materiálu se nachází také v digitálních knihovnách: např. *Národní digitální knihovna* (Česká republika); *Gallica* (Francie); *Hungaricana* (Maďarsko); *Polona* (Polsko) ad.
³⁹ V rámci tohoto výzkumu byla soustavně využívána především *Národní digitální knihovna* (Česká republika); dále také *Gallica* (Francie); *Hungaricana* (Maďarsko); *Polona* (Polsko). Digitální verze svých dokumentů zpřístupňuje v současnosti rovněž např. *Österreichische Nationalbibliothek* (Rakousko) nebo *Bayerische Staatsbibliothek* (Německo) a mnohé další.

⁴⁰ Např. v případě atlasů z nakladatelství Bedřicha Tempského.

⁴¹ Václav MERKLAS, *Atlas starého světa*. Praha: Karl André, 1853; Antonín BALCAR – Jaroslav VLACH – František KAMENÍČEK (eds.), *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku*. Vídeň: Ed. Hölzel, [1898]; Antonín BALCAR – František KAMENÍČEK – Bohuslav HORÁK, *Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku*. Praha: V. Neubert, [1921] a další vydání, poslední zřejmě 1940; PÓR, František Desiderius a kol., *Historický atlas revolučního hnutí*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie, 1956; TÝŽ a kol., *Historický atlas revolučního hnutí: doplňkové mapy a dodatky 1954–1959*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie, 1959.

jako jejich inspirační vzory nebo byly naopak jejich deriváty, vznikající např. u příležitosti výročí nebo hromadných akcí. Pozoruhodným způsobem poukazují na roli historické kartografie ve veřejném prostoru a rovněž na oblibu dějepisných map jako atraktivních vizuálií prezentujících historické dění. Tato díla jsou zpravidla běžně dostupná ve větších knihovnách, jedná se např. o *Album názorných pomůcek k dějinám KSČ* (1954) nebo publikaci vydanou k 25. výročí osvobození Československa (1970).⁴²

V žádném případě nebylo cílem této práce se podrobněji zabývat např. provenienčně českými publikacemi, které obsahovaly dějepisné mapky. Množství takovýchto prací s postupujícím časem setrvale narůstalo a jejich rešerše, která je výzvou pro budoucí bádání, by bezpochyby dokázala i větší kolektiv zaměstnat na několik let.⁴³

1.2.1.2. Neatlasové tištěné prameny

Kromě dějepisných atlasů bylo v rámci výzkumu využito i množství dalších tištěných pramenů, které je možno dále typologicky členit. Mezi nejdůležitější patří **teoreticko-metodologické texty**, které se ve sledovaném období zabývaly tvorbou dějepisných map a atlasů, včetně dílčích problémů při jejich zpracování (počátkem šedesátých let 20. století se např. rozproudila rozsáhlá diskuze o názvosloví v historických mapách) i jejich využití ve výuce a umožňují tak sledovat vývoj (školní) historické kartografie i na obecnější rovině.⁴⁴ Do této skupiny je možné zařadit i vybrané didaktické práce a širěji koncipované texty k tvorbě pomůcek k výuce dějepisu.⁴⁵ Neméně významným zdrojem informací byly dobové **recenze** a rovněž podrobné **zprávy o zpracování atlasů**, které především v druhé polovině 20. století běžně publikovali členové autorských týmů v průběhu nebo brzy po vydání atlasů.⁴⁶ Oba typy textů obsahují důležité informace o recepci atlasových děl odbornou veřejností, soudobých odborných diskuzích a polemikách a zejména ve druhém případě také o genezi a úskalích zpracování atlasů. Výše uvedené typy pramenů se objevovaly zpravidla v předních tuzemských, případně i zahraničních **odborných periodikách** (historických, geografických i

⁴² Ústav dějin KSČ, *Album názorných pomůcek k dějinám KSČ*. Praha: SNPL, 1954; Miroslav BROFT, *25 let osvobození Československa*. Praha: Kartografické nakladatelství, 1970.

⁴³ Např. Karel BLAŽEK, *Osvobození Československa Rudou armádou 1944/1945. Svazek 2*. Praha 1965.

⁴⁴ Např. Ota POKORNÝ, *Diskuse o názvosloví na historických mapách*, ČsČH 9/2, 1961, s. 318–319.

⁴⁵ Např. Marie MEDKOVÁ, *Jednotná soustava školních kartografických pomůcek*, Geodetický a kartografický obzor 20/8, 1974, s. 228–234.

⁴⁶ Např. Gustav LINKER, *Atlas starého světa*, Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 6, 1855, s. 645–650; Jaroslav PURŠ, *Atlas československých dějin*, HG 1, 1968, s. 6–8.

pedagogických).⁴⁷ Vydání dějepisných atlasů bývalo, zejména ve starším období, také nezřídka reflektováno v novinách a časopisech.

Dalším typem pramenů, kterým bylo v rámci studia dějepisných atlasů třeba věnovat pozornost, jsou dokumenty související obecně s vývojem vzdělávacího systému v českých zemích, především pak s didaktikou dějepisu. Tato oblast měla na dějepisné atlasy, vznikající namnoze pro potřeby školní výuky a usilující tudíž o schvalovací doložku, nesporný vliv. Při výzkumu proto bylo zapotřebí přihlídnout k příslušným **legislativním a normativním dokumentům** platným v době vzniku atlasů (školské zákony, ministerské vyhlášky, učební osnovy ad.) a soudobým **oficiálním školským příručkám**.⁴⁸ Neméně důležité jsou rovněž **učebnice dějepisu**, k nimž právě školní dějepisné atlasy tvořily výukový doplněk.⁴⁹ Pozornost byla věnována i některým základním **historickým příručkám**, odrážejícím soudobý stav historického poznání.⁵⁰

V neposlední řadě je třeba zmínit vydané **paměti** jednotlivých tvůrců atlasů, případně jejich dobové **biografické medailonky**, které se objevovaly jak v odborném, tak běžném tisku (noviny, časopisy). Vycházely zpravidla u příležitosti jejich významných životních jubileí nebo úmrtí a poskytovaly cenné informace, umožňující nahlédnout osobnost autora v širším kontextu.⁵¹

1.2.1.3. Archivní materiál

V rámci výzkumu byly využity rovněž vybrané netištěné archivní materiály, které umožnily vysvětlit některé problematické aspekty tvorby konkrétních atlasů. Doplnily tak chybějící informace, které nebylo možné získat z pramenů tištěných. Nejcennější údaje poskytly především dva fondy vědeckých institucí (Česká akademie věd a umění, Ústav dějin KSC), díky nimž se podařilo odhalit pozoruhodné, avšak nerealizované atlasové počiny. Patří mezi ně především myšlenka vědeckého atlasu českých dějin, kterou se na konci 19. století na

⁴⁷ Zejména časopis *Historická geografie*. Praha 1968–; dále např. *Dějepis a zeměpis ve škole*. Praha 1959–1968.

⁴⁸ Např. Antonín ŠETELÍK, *Sbírka normálíí platných pro české školy střední*. Praha 1902; Zdeněk NEJEDLÝ, *Ideová výchova na střední škole: osnovy z občanské nauky, dějepisu a literární výchovy*. Praha 1949.

⁴⁹ Např. Josef PEKAŘ, *Dějiny naší říše: se zvláštním zřetelem ke království v říšské radě zastoupeným*. Praha 1914; Václav MICHOVSKÝ, *Z dávné minulosti lidstva: [dějepis pro 6. ročník]*. Praha 1966.

⁵⁰ Např. Jaroslav PURŠ et al., *Přehled dějin Československa*. 2 sv. Praha 1980–1982.

⁵¹ Např. Otakar DORAZIL, *Chtěl jsem býti učitelem*. Praha 1939; Ivan HONL, *Prof. dr. Bohuslav Horák nositel Řádu práce 3./3. 1881 - 26./12. 1960*, Časopis společnosti přátel starožitností 69/2, 1961, s. 66–69.

akademické půdě pokoušel neúspěšně prosadit Hermenegild Jireček⁵² a dále projekt historického atlasu, který byl připravován na počátku padesátých let 20. století.⁵³ Výpovědní hodnota těchto pramenů je bohužel kolísavá, neboť např. ke spisům z Ústavu dějin KSČ se nedochovaly avizované přílohy.

1.2.2. Základní literatura a současný stav bádání o dějepisných atlasech

1.2.2.1. Zahraniční literatura

Již v úvodu této práce bylo zmíněno, že historické atlasy relativně dlouho zůstávaly stranou zájmu odborníků z řad historiků, geografů i kartografů. Významu tohoto typu kartografických dokumentů si začali všimati někteří badatelé zejména od druhé poloviny 20. století. Za průkopníka v komplexnějším přístupu ke studiu dějepisných atlasů v celosvětovém měřítku je třeba považovat německého historika **Armina Wolfa**, který se od sedmdesátých let 20. století především na základě studia Putzgerova atlasu a analýzy obsahu jeho četných vydání zabýval obecněji významem a výpovědní hodnotou dějepisných atlasů.⁵⁴ Jedním z důležitých impulzů pro další bádání bylo i soupisové dílo **Astrid Badziag, Petry Mohs a Wolfganga Meineckeho** *Schulatlanten in Deutschland und benachbarten Ländern vom 18. Jahrhundert bis 1950. Ein bibliographisches Verzeichnis* (1982), které mapovalo atlasovou produkci Německa a dalších s ním sousedících evropských států, přičemž je ale třeba upozornit, že zejména pro státy mimo Německo se jedná o přehled značně neúplný (např. „československé“ dějepisné atlasy v období 1871–1950 jsou zastoupeny jediným atlasem).⁵⁵ V angloamerickém prostředí se zvedl zájem o dějepisné atlasy zejména od počátku devadesátých let díky britskému historikovi **Jeremy Blackovi**, který následně publikoval četné články a monografie nahlížející na dějepisný atlas a jeho možnosti a limity z různých aspektů. Nejvýznamější je především jeho kniha *Maps and History: Constructing Images of*

⁵² Hermenegild JIREČEK, *Návrh na pořizeni topografického atlantu Čech a Moravy za středověku*, rukopis, Archiv Akademie věd ČR v.v.i., fond Česká akademie věd a umění, NAD 1, inv. č. 13, Protokoly I. třídy. Kniha č. 8. Online dostupné z:

<http://vademecum.mua.cas.cz/vademecum/permalink?xid=DB2A98151A7411E5A7184437E66A1E83> [cit. 17. června 2022].

⁵³ Národní archiv ČR, fond Ústav dějin KSČ, karton 73, sign. 476, složka ČSAV *Hist. Atlas – připomínky ústavu*.

⁵⁴ Armin WOLF, *Das Bild der europäischen Geschichte in Geschichtsatlanten verschiedener Länder*, Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht 13, 1970/71, s. 64–101; TÝŽ, *100 Jahre Putzger – 100 Jahre Geschichtsbild in Deutschland (1877–1977)*, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 29, 1978, s. 702–718; TÝŽ, *What can the history of historical Atlases teach? Some lessons from a century of Putzger's 'Historischer Schul-Atlas'*, *Cartographica* 28/2, 1991, s. 21–37.

⁵⁵ Astrid BADZIAG – Petra MOHS – Wolfgang MEINECKE, *Schulatlanten in Deutschland und benachbarten Ländern vom 18. Jahrhundert bis 1950. Ein bibliographisches Verzeichnis*, hrsg. von Lothar Zögner. München; New York; London; Paris 1982.

the Past (1997), která podává komplexní přehled celosvětové produkce historických atlasů od počátků do bezprostřední současnosti, s představením důležitých společenských i technologických trendů a zasazením jejich významu do historického kontextu.⁵⁶ Blackovy a Wolfovy práce položily základy ke studiu tohoto specifického žánru atlasové kartografie, na které navázaly další publikace.

V průběhu devadesátých let vyšla v Rakousku zásadní studie **Johanna Dörflingera**,⁵⁷ shrnující vývoj dějepisných atlasů od 16. do počátku 20. století. Bezesporu nejvýznamnějším počinem však je monumentální třisvazkové dílo *Atlantes Austriaci*, které je komentovaným katalogem všech atlasových děl vydaných v Rakousku (do roku 1918 v celé rakouské, později rakousko-uherské monarchii) od roku 1526 do roku 1994, na jehož zpracování se kromě Dörflingera podílely **Ingrid Kretschmer** a **Helga Hühnel**.⁵⁸ Atlasy jsou členěny dle nakladatelství a dále dle autorů. Katalogizační záznamy poskytují podrobné informace o názvu atlasu (a jeho případných proměnách), jednotlivých vydáních, tematickém i geografickém zaměření, dostupných exemplářích, uvádí fyzický popis dokumentu, názvy jednotlivých map v atlasu i případné odkazy na recenze a literaturu. Lze jen litovat, že dílo nebylo opatřeno žádnou úvodní studií. V Německu vzniklo několik pozoruhodných studií **Irmgard Hantsche**⁵⁹ o dějepisných mapách a atlasech a **Detlefa Mittag**a o školních dějepisných atlasech.⁶⁰ V Polsku vyšla již v roce 1994 dosud nepřekonaná monografie **Beaty Konopské** *Polskie atlasy historyczne: koncepcje i realizacje*, shrnující historii i současnost

⁵⁶ Jeremy BLACK, *Maps and Chaps: the Historical Atlas. A Perspective from 1992*, *Storia della Storiografia* 21, 1992, s. 91–114; TÝŽ, *The Historical Atlas: Teaching Tool or Coffee-Table Book?*, *The History Teacher* 25/4, 1992, s. 489–512; TÝŽ, *The Historical Atlas: a Tool and Its Limitations*, *Teaching History* 73, 1993, s. 30–32; TÝŽ, *Historical Atlases Reconsidered*, *Historian* 39, 1993, s. 16–20; TÝŽ, *Historical review: Historical Atlases*, *The Historical Journal* 37/3, 1994, s. 643–667; TÝŽ, *Maps and politics*. Chicago 1997; TÝŽ, *Maps and History. Constructing Images of the Past*. New Haven; London 1997, 2000; TÝŽ, *Mapping the Past: Historical Atlases*, *Orbis* 47/2, 2003, s. 277–293; TÝŽ, *Visions of the World: a History of Maps*. London 2003.

⁵⁷ Johannes DÖRFLINGER, *Geschichtsatlanten vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, in: Hans Wolff (ed.), *400 Jahre Mercator, 400 Jahre Atlas. „Die ganze Welt zwischen zwei Buchdeckeln“*. Eine Geschichte der Atlanten. Weissenhorn 1995, s. 179–198.

⁵⁸ Ingrid KRETSCHMER – Johannes DÖRFLINGER – Helga HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci = Österreichische Atlanten: kommentierter Katalog der österreichischen Atlanten von 1561–1994*. 1. Band, *Österreichische Atlanten 1561–1918* (2 sv.); 2. Band, *Österreichische Atlanten 1919–1994*. Wien 1995.

⁵⁹ Irmgard HANTSCHE, *Geschichtskarten – Ein Medium zwischen Objektivität und tendenziöser Beeinflussung*, in: Hans Süssmuth (Hrsg.), *Geschichtsunterricht im vereinten Deutschland*. Teil II. Baden Baden 1991, s. 257–270; TÁŽ, *Geschichtskarten im Unterricht*, *Geschichte lernen: Geschichtsunterricht heute* 59, 1997, s. 5–12; TÁŽ, *Friedrich Wilhelm Putzger und der Putzger. Zur Anfangsgeschichte eines historischen Atlas*, *Internationale Schulbuchforschung* 19/1, 1997, s. 5–34;

⁶⁰ Detlef MITTAG, *Geschichtsbilder in Schulgeschichtsatlanten: ein diachroner und synchroner Vergleich*. Dizertační práce, Fernuniversität Hagen. Hagen 1997; TÝŽ, *Schulgeschichtsatlanten – eine Quelle ethnozentrischer Selbstbilder?*, *Internationale Schulbuchforschung* 21/3, 1999, s. 217–234.

polské historické atlasové kartografie.⁶¹ Podstatná část práce je zaměřena především na koncepční práce a průběh realizace akademického Historického atlasu Polska (*Atlas historyczny Polski*), jehož kořeny sahají do 19. století, a který je i v současnosti hlavním předmětem zájmu polských badatelů.⁶² Ostatním atlasům věnuje Konopská výrazně menší pozornost a poskytuje tak především základní přehled o vydaných atlasových dílech bez podrobnější obsahové analýzy. Na tuto práci navázala v několika pozdějších dílčích studiích, které se podrobněji dotýkají obsahové stránky i významu polských dějepisných atlasů pro formování polské národní identity.⁶³

Počátkem 21. století vyšla ve Spojených státech amerických monografie *Historical atlases: the first three hundred years, 1570-1870* **Waltera Goffarta** (2003), která přináší syntetický pohled na vývoj dějepisných atlasů od jejich počátků v 16. století do roku 1870.⁶⁴ V Německu vznikly o několik let později dvě stěžejní syntézy z oblasti historické atlasové kartografie. **Patrick Lehn** ve své knize *Deutschlandbilder: historische Schulatlanten zwischen 1871 und 1990: ein Handbuch* (2008) přináší německy precizní přehled vývoje školních dějepisných atlasů v Německu v období 1871–1990,⁶⁵ ve které atlasy a jejich vydání sleduje v kontextu politických a společenských změn i vzdělávací politiky státu. Podrobně se zabývá koncepcí atlasů a jejich obsahovou analýzou. **Sylvia Schraut** ve své knize *Kartierte Nationalgeschichte: Geschichtsatlanten im internationalen Vergleich 1860–1960* (2011) poskytuje na důkladném studiu relevantních pramenů založenou komparaci dějepisných atlasů vydaných během jednoho století v Německu, Rakousku, Velké Británii a Spojených státech amerických.⁶⁶ Její kniha pohlíží na problematiku podobně komplexně jako Lehn – reflektuje vývoj vzdělávacího systému a výuky dějepisu ve sledovaných zemích, podrobně se zabývá osobnostmi autorů atlasů i politickým a společenským ovzduším, ve kterém atlasová díla

⁶¹ Beata KONOPSKA, *Polskie atlasy historyczne: koncepcje i realizacje*. Warszawa 1994.

⁶² Srov. Marek SŁOŃ, *Historischer Atlas von Polen 1880–2020: die Geschichte einer Idee*, in: Wolfgang Wüst – Christoph Gunkel (eds.), *Der Historische Atlas von Bayern als Rezipient und Ideengeber*, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 83/2, 2020, s. 277–286.

⁶³ Beata KONOPSKA, *Ewolucja treści map w polskich atlasach historycznych*, in: Teresa Bogacz – Beata Konopska (eds.), *Mapa w pracy historyka = Map in the historian's work; Z Dziejów Kartografii*, sv. XI. Wrocław; Warszawa 1999, s. 125–130; TÁŽ, *Rola atlasów geograficznych i historycznych w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków na przełomie XIX i XX wieku*, in: Agnieszka Chamera-Nowak – Dariusz Jarosz (eds.), *Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku*. Warszawa 2015, s. 353–370.

⁶⁴ Walter A. GOFFART, *Historical atlases: the first three hundred years, 1570–1870*. Chicago 2003. Další důležitou prací byla i kniha Alana R. H. BAKERA, *Geography and history: bridging the divide*. Cambridge 2003, ve které se autor zabývá dějepisnými atlasy v rámci svého širšího výzkumu vztahů mezi geografii a historií.

⁶⁵ P. LEHN, *Deutschlandbilder*.

⁶⁶ Sylvia SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte: Geschichtsatlanten im internationalen Vergleich 1860–1960*. Frankfurt; New York 2011.

vznikala, důkladně analyzuje obsahovou stránku atlasů a jejich proměny, které navíc přehledně prezentuje i prostřednictvím četných tabulek a vhodně zvolených grafů.

Z novějších dílčích studií je ještě možno zmínit např. **Tomasze Kamusellu**, který se zabýval problematikou školních dějepisných atlasů ve střední Evropě a jejich ideologické roli při prosazování myšlenky národních států ve výuce⁶⁷ a v několika posledních letech především **Valeria Larchera** a **Silvia Piovan**, zabývajícími se některými aspekty tvorby (použití barev) a způsoby manipulace v dějepisných atlasech.⁶⁸ Larcher je rovněž autorem přehledového článku o vývoji bádání o dějepisných atlasech v německém a angloamerickém prostředí, v rámci nějž se zabývá také vzájemnými odlišnostmi v metodologii a přístupu ke studiu atlasů těchto dvou geograficky vymezených škol.⁶⁹ V posledních dvou desetiletích vyšly také některé podnětné tematické kolektivní monografie nebo tematická čísla časopisů, které se problematiky dějepisných atlasů dotýkají.⁷⁰ K metodologickému i terminologickému ukotvení žánru historických atlasů přispěla rovněž hesla v základních encyklopediích k dějinám kartografie.⁷¹

V neposlední řadě je třeba zmínit práce zaměřené na způsoby manipulace v kartografických dokumentech (zde je typickým příkladem legendární kniha Marka

⁶⁷ T. KAMUSELLA, *School History Atlases as Instruments of Nation-State Making and Maintenance*; TÝŽ, *Nacjonalizm i szkolne atlasy historyczne*, *Sprawy Narodowościowe* 30, 2007, s. 109–130; TÝŽ, *Szkolne atlasy historyczne (I). Niewidzialne ideologie w edukacji*, in: Małopolski instytut kultury, *Autoportret*, publikováno 14. listopadu 2014, dostupné z: <https://autoportret.pl/artykuly/szkolne-atlasy-historyczne-niewidzialne-ideologie-w-edukacji/> [cit. 17. června 2022]; TÝŽ, *Szkolne atlasy historyczne (II). Niewidzialne ideologie w edukacji*, in: Małopolski instytut kultury, *Autoportret*, publikováno 14. listopadu 2014, dostupné z: <https://autoportret.pl/artykuly/szkolne-atlasy-historyczne-ii/> [cit. 17. června 2022].

⁶⁸ Valerio LARCHER – Silvia PIOVAN, *The Use of Colours in Historical Atlases*, *Cartographica* 53/2, 2018, s. 115–128; TÍŽ, *Border Regions Maps as Nationalistic Propaganda Workshops in School Historical Atlases: the Case of South Tyrol*, *Rivista Geografica Italiana* 125/4, 2018, s. 483–506; rovněž Valerio LARCHER, *South Tyrol Maps in German and Italian School Historical Atlases as nationalistic cartographic 'Workshop'*. Dizertační práce, Università degli Studi di Padova. Padova 2018.

⁶⁹ Angloamerická škola se zaměřuje na politické, ekonomické a technologické aspekty vývoje historického atlasu jako média. Atlasová díla analyzuje především metodami kritické kartografie, přičemž sleduje jejich propagandistický potenciál, ale rovněž kulturně-historickou hodnotu. Naopak německá škola se zaměřuje zejména na školní dějepisné atlasy, politické a společenské podmínky jejich vzniku a jejich edukační i ideologický potenciál. Při analýze map se zabývá především tematickým obsahem, typologií a výběrem témat proměňujících se v čase v závislosti na změnách politického a společenského diskurzu. Srov. Valerio LARCHER, *Historical Atlases' Western Studies in English and German: a Review*, *Rivista Geografica Italiana* 127, 2017, s. 369–377. Článek uvádí i některé dílčí studie k dané problematice, které nebyly do této kapitoly zahrnuty.

⁷⁰ Např. Peter HASLINGER – Vadim OSWALT (eds.), *Kampf der Karten. Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte*. Marburg 2012; Wolfgang WÜST – Christoph GUNKEL (eds.), *Der Historische Atlas von Bayern als Rezipient und Ideengeber*, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 83/2, 2020.

⁷¹ Např. J. DÖRFLINGER, *Geschichtskarte / Geschichtsatlas*; J. H. LONG, *Historical Atlas*.

Monmoniera *How to Lie with Maps?*)⁷² a téma ideologického zneužití map, přičemž největší pozornosti se dlouhodobě těší geopolitické mapy a atlasy vznikající v nacistickém Německu, případně ve fašistické Itálii.⁷³

Bohužel naprosto nedostatečná pozornost byla dosud věnována maďarským dějepisným atlasům.⁷⁴ Tato problematika je tudíž v předkládané práci zmíněna spíše okrajově a v nemalé míře založena na vlastních poznatcích autorky.

1.2.2.2. Domáci (československá a česká) literatura

Dá-li se říci, že i přes veškeré snahy za poslední dvě desetiletí je množství literatury věnované dějepisným atlasům v celosvětovém měřítku stále sporé, v českém prostředí toto platí minimálně dvojnásob. Na dlouhou dobu jediným badatelem, který se více zabýval historickým vývojem českých atlasů, byl významný český geograf a historik kartografie **Ludvík Mucha**. Přestože svou pozornost zaměřil především na zeměpisné atlasy, školní kartografii a významné osobnosti české kartografie,⁷⁵ neopomenul ani atlasy dějepisné. Tomuto tématu věnoval článek již na počátku šedesátých let 20. století, tedy v celoevropském měřítku velice brzy, ve kterém na několika stránkách a bohužel bez poznámkového aparátu, přesto velmi erudovaně shrnul dosavadní vývoj českých dějepisných atlasů.⁷⁶ Kromě absence citací zdrojů je slabinou Muchovy práce jeho zaměření pouze na jazykově české atlasy a přehlížení prací německojazyčných, díky čemuž je jeho výčet kartografické produkce v českých zemích do roku 1918 nekompletní. Přes zmíněné výhrady je však tento článek neocenitelným zdrojem informací pro další výzkum, mimo jiné z důvodu, že autor se s některými zpracovateli atlasů znal a mohl čerpat z jejich osobních výpovědí. Obzvláště cenné, byť obtížně ověřitelné, jsou jeho poznatky o atlasech prvorepublikových. Reflektuje rovněž soudobý stav zpracování několika atlasů, které vznikaly v Československu na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století. V mnoha ohledech je příznačné, že se až do nedávné

⁷² Mark MONMONIER, *How to Lie with Maps?*, Chicago 1991 a další vydání. V českém překladu vyšlo pod názvem *Proč mapy lžou* v roce 2000.

⁷³ Např. Guntram Henrik HERB, *Under the map of Germany: nationalism and propaganda, 1918–1945*. London 1997; Edoardo BORIA, *Carte come armi: geopolitica, cartografia, comunicazione*. Roma 2012.

⁷⁴ Výběrově se touto problematikou zabývá pouze J. BLACK, *Maps and history* v příslušných šířeji koncipovaných kapitolách své knihy.

⁷⁵ Kupříkladu díky Muchově celoživotnímu zájmu o život a dílo tvůrce prvního českého dějepisného atlasu Václava Merklase byl tento významný český kartograf znovu objeven a doceněn. Srov. Ludvík MUCHA, *Václav Merklas: život a dílo pražského rytce – kartografa, autora prvních českých zeměpisných atlasů*, Kartografický přehled 5, 1950, s. 19–41, 81–88 a Ludvík MUCHA, *Nové poznatky o životě a díle Václava Merklase: k dvoustému výročí Merklasova narození*, Z dějin geodézie a kartografie 15, 2011, s. 66–80.

⁷⁶ L. MUCHA, *České historické atlasy*.

doby jednalo o jediný skutečně relevantní syntetizující text k dané problematice. Byl však záhy antikvován novými dějepisnými atlasy, které vyšly v průběhu šedesátých let. Jejich existenci následně Mucha reflektoval ve svém novějším textu věnovaném obecněji československé atlasové produkci.⁷⁷ Důležitým Muchovým příspěvkem ke studiu českých dějepisných atlasů do roku 1918 byla i jeho spolupráce na již výše zmíněném monumentálním soupisovém díle *Atlantes Austriaci*, kde se věnoval právě české atlasové produkci v rámci rakouské (rakousko-uherské) monarchie.⁷⁸ České a československé historické atlasy jsou (výběrově) podchyceny rovněž ve dvou základních soupisových pracích – Roubíkově *Soupisu map českých zemí a Výběrovém katalogu atlasů* Evy Semotanové.⁷⁹

Velice stručný a zjednodušený přehled vývoje domácích dějepisných atlasů (opět bez poznámkového aparátu) poskytl na počátku osmdesátých let 20. století kratičký článek **Petra Cafourka**, tj. autora, který se podílel na tvorbě většiny poválečných dějepisných atlasů. Jeho text je cenný především díky informacím, které uvádí k vývoji historické atlasové kartografie po roce 1945, a to zejména nejnovějším pracím, které byly v době vydání článku čerstvě vydané nebo teprve v procesu přípravy.⁸⁰

V neposlední řadě je třeba zmínit nedávné inspirativní práce **Miroslava Němce**, ve kterých se zaměřil na národnostní problematiku v oblasti středního školství v meziválečném Československu. V rámci svého výzkumu věnoval pozornost i meziválečným dějepisným atlasům, ve kterých prostřednictvím jejich analýzy a vzájemné komparace sledoval, jakou roli hrály při formování identity jednotlivých národností v Československu a zda přispívaly k interetnickému dialogu, respektive jak úspěšné byly v prosazování idey čechoslovakismu.⁸¹ Uchopením sledované problematiky se přibližuje badáním v německojazyčném prostoru.

⁷⁷ Ludvík MUCHA, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, HG 13, 1975, s. 235–259.

⁷⁸ I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*.

⁷⁹ František ROUBÍK, *Soupis map českých zemí. Svazek 1, Přehled vývoje kartografického zobrazení Čech, Celkové mapy Čech, Mapy krajů v Čechách, Mapy zemí koruny české, Historické mapy českých zemí*. Praha 1951; Eva SEMOTANOVÁ, *Výběrový katalog atlasů: mapová sbírka Ústavu československých a světových dějin ČSAV = Otbornyj katalog atlasov: kollekcija kart Instituta čechoslovackoj i mirovoj istorii Čechoslovackoj akademii nauk = Selective catalogue of atlases: map collection of the Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Sciences = Atlanten – Auswahlkatalog: Kartensammlung des Institutes für Tschechoslowakische und Weltgeschichte der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften*. Praha 1989.

⁸⁰ Petr CAFOUREK, *Stručný přehled našich dějepisných atlasů*, *Z dějin geodézie a kartografie* 2, 1982, s. 107–113.

⁸¹ Zejména Miroslav NĚMEC, *Škola mezi národem a státem. Dějepis na středních školách v meziválečném Československu*, in: M. Šustová (ed.), *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, s. 47–60; TÝŽ, *Der Umgang mit Sprachenvielfalt und Multikulturalität: Geschichtsatlanten im Schulunterricht der Tschechoslowakei in der Zwischenkriegszeit*, in: *Kampf der Karten. Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte in Europa seit 1918*. Red. Peter Haslinger – Vadim Oswald. Marburg 2012, str. 182–199; TÝŽ, *Ve státním zájmu?*, zejména kapitola *Dějepisné atlasy jako objekt kulturních transferů*, s. 299–325.

V několika posledních letech se vývoji českých a československých dějepisných atlasů věnovala sama autorka v dílčích i přehledových studiích, které posloužily jako základ pro zpracování této práce.⁸²

Při studiu českých a československých dějepisných atlasů je dále důležité, zejména pro období do roku 1948, se podrobněji zabývat i osobnostmi jejich tvůrců. Jelikož v této době vznikaly atlasy jako zpravidla silně individualizovaná díla jednotlivce nebo malých autorských kolektivů, umožňuje tento přístup nahlédnout do jejich myšlenkového a názorového světa, který se v atlasech ve větší či menší míře otiskoval. Kromě osobních pamětí a dobových biografických medailonků, zmíněných výše v oddílu věnovaném použitým pramenům, byly využívány novější **biografické studie** o autorech, jak v podobě slovníkových hesel, tak samostatných monografií, případně i vydané edice jejich deníků a korespondence (cenné informace přinesla kupříkladu korespondence a deníky Josefa Kalouska, jejichž pečlivě zpracované edice byly vydány v nedávné době).⁸³ V rámci výzkumu role dějepisných atlasů ve vzdělávání byly využity rovněž některé **práce z oblasti dějin didaktiky dějepisu**. Z nich je třeba zmínit zejména syntetizující texty Magdaleny Šustové a Heleny Mandelové a dále několik sborníků z konferencí věnovaných dějinám didaktiky dějepisu.⁸⁴ Využita byla rovněž knižní podoba dizertační práce Miroslava Jirečka, který se podrobně zabýval normativním rámcem výuky dějepisu v Československu po roce 1918, a dizertační práce Dany Šmajstrlové o meziválečných učebnicích dějepisu a občanské nauky v Československu, která inspirativním způsobem komparuje české a německé učebnice a poukazuje na poměrně zásadní rozdíly v jimi prezentovaném narativu národních dějin, které je možné analogicky hledat i v soudobých dějepisných atlasech.⁸⁵

⁸² Jitka MOČIČKOVÁ, *Dějepisné atlasy v Čechách, součást evropské atlasové kartografie 19. století*, Z dějin geodézie a kartografie 18, 2016, s. 45–60; TÁŽ, *Historický atlas revolučního hnutí: historickokartografické dílo jako nástroj politické propagandy v Československu 50. let 20. století*, Historická geografie 42/2, 2016, s. 329–368; TÁŽ, *Dějepisné atlasy v českých zemích od poloviny 19. století do současnosti*, in: Semotanová, Eva – Zudová-Lešková, Zlatica – Močičková, Jitka – Cajthaml, Jiří – Seemann, Pavel – Bláha, Jan D., Český historický atlas. Kapitoly z dějin 20. století. Praha 2019, s. 15–24.

⁸³ Martin KLEČÁČKÝ – Pavel FABINI – Luboš VELEK (eds.), *II. Deníky Josefa Kalouska*. Praha 2016; Marie RYANTOVÁ (ed.), *Korespondence Josefa Kalouska s českými historiky I*. Praha 2019.

⁸⁴ Magdalena ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české... Jak se vyučoval dějepis*. Praha 2009; Helena MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, in: Jaroslav Pánek (ed.), *Akademická encyklopedie českých zemí D–G*. Praha 2015, s. 23–51; Magdalena ŠUSTOVÁ (ed.), *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, *Historia scholastica*, sv. 1. Praha 2010; Hana KÁBOVÁ – Mikuláš ČTVRTNÍK (eds.), *Bylo nebylo. Studie (nejen) k dějinám dějepisectví, vzdělanosti a didaktice dějepisu*, *Acta Universitatis Carolinae, Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, Tomus LII. Suppl. 1. Praha 2012.

⁸⁵ Miroslav JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*. Brno 2014; D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*.

1.3. Použité metody

Při zpracování předkládané dizertační práce byly v plné šíři využity především tradiční metody historické práce.⁸⁶ V počáteční fázi výzkumu byla provedena heuristika, spočívající v důkladné rešerši dochovaných dějepisných atlasů i relevantní odborné literatury. V mnoha případech bylo nutné využít fondy zahraničních knihoven a paměťových institucí (včetně digitálních knihoven, sbírek a webových portálů), neboť se příslušné atlasy nebo jejich konkrétní vydání na území České republiky nenachází. Totéž platí o dostupnosti odborné literatury, která je v českých institucích zastoupena pouze částečně. Na základě získaných poznatků byly vysloveny základní teze práce.

Pro postižení tak rozsáhlého tématu, jakým je problematika dějepisných atlasů ve středoevropském prostoru bezesporu je, byla zvolena nejdříve metoda sondy, resp. reprezentativního výběru, využívajícího určitý reprezentativní vzorek dat pro zpracování a následnou generalizaci. Stěžejním výzkumným tématem se stal dosud v odborné literatuře jen okrajově reflektovaný vývoj české a československé historické atlasové kartografie. Toto rozhodnutí zásadně ovlivnilo volbu časového vymezení práce, tedy od počátků produkce českých dějepisných atlasů v polovině 19. století do roku 1989. Na tuto fázi výzkumu následně, s využitím existující (nikoliv však vyčerpávající, jak bylo ostatně zmíněno v předchozím oddílu o pramenech a literatuře) odborné literatury o dějepisné atlasové produkci dalších středoevropských národů, navázala další fáze, která prostřednictvím komparativní metody (tj. porovnáváním předem zvolených prvků a jevů na základě konkrétních časových či typologických hledisek), aplikované horizontálně i vertikálně, umožnila porovnat etapy historické kartografie ve středoevropském prostoru i jednotlivá významná atlasová díla a stanovit jejich společné rysy i regionální specifika.

Chronologické členění práce bylo zvoleno tak, aby reflektovalo zásadní mezníky ve vývoji českého státu (1848–1918; 1918–1945/8; 1948–1989), zároveň však bylo rámcově platné i pro ostatní státy střední Evropy. Díky úzkému prolnutí atlasové produkce s politickým vývojem ve zkoumaném prostoru totiž tyto přelomové okamžiky politických dějin

⁸⁶ Výběrová základní literatura k metodologii historické práce: Miroslav HROCH a kol., *Úvod do studia dějepisu: určeno pro posl. fakulty filozofické a pedagogické. IV. Metody historikovy práce*. Praha 1983; TÝŽ a kol., *Úvod do studia dějepisu*. Praha 1985; Josef BARTOŠ, *Úvod do metodiky a techniky historické práce*. Olomouc 1992.; Václav BŮŽEK a kol., *Úvod do studia historie*. České Budějovice 1994; Jan HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*. Praha 2009; Tomáš DVOŘÁK a kol., *Úvod do studia dějepisu*. 2 sv. Brno 2014.

současně ohraničují jednotlivé vývojové fáze české a československé i střeoevropské historické atlasové kartografie.

Studium do značné míry specifického pramene, jakým dějepisné atlasy jsou, vyžaduje rovněž aplikaci interdisciplinární metodiky, zohledňující vědecké postupy využívané souvisejícími disciplínami. Jedná se především o metody dějin kartografie, do nichž je možno zařadit i dějiny historické kartografie (tj. dějiny tvorby historických map a atlasů). Jsou samy o sobě interdisciplinární vědou, jejíž metodologický arzenál vychází z historiografie, geografie, kartografie a dalších souvisejících oborů, kterým v tomto případě jsou rovněž např. dějiny didaktiky. Dějiny kartografie specifikují způsoby analýzy a interpretace kartografického i tematického obsahu mapových děl, tedy i dějepisných atlasů.⁸⁷

Atlasy jako primární prameny výzkumu byly v tomto smyslu podrobeny kritické analýze, jak z historického, tak geografického pohledu. Sledována byla formální i obsahová stránka, způsob a použité metody kartografického znázornění historické látky (mapové znaky, použité barvy, nomenklatura, měřítko atd.) a případné provedené změny v průběhu vydávání jednotlivých atlasových děl. Kromě atlasů samotných byla pozornost věnována vývoji didaktiky dějepisu a výukovým pomůckám (učebnice, školní obrazy, nástěnné mapy ad.), dále osobnostem autorů (po roce 1948 převážně autorským kolektivům) a jejich motivaci k vytvoření atlasových děl a v neposlední řadě rovněž dobové reflexi těchto děl (recenze v odborných časopisech a literatuře i ohlasy v běžných periodících). Pro získání relevantních informací byla využita pestrá škála sekundárních pramenů, jejichž kategorizaci byla věnována pozornost v předešlé kapitole. Popsaný přístup, umožňující nahlédnout sledovanou problematiku v širším kontextu, byl inspirován především německým prostředím; podobné metody výzkumu (s větším důrazem na vývoj vzdělávacího systému a didaktiky dějepisu, naopak s výrazně menší reflexí dobových ohlasů na příslušná atlasová díla) aplikovali v rámci výzkumu školních dějepisných atlasů např. Sylvia Schraut nebo Patrik Lehn.⁸⁸

⁸⁷ K vývoji oboru dějin kartografie a jeho metodologii např. R. A. SKELTON, *Maps: A Historical Survey of Their Study and Collecting*; J. B. HARLEY, *The Map and the Development of Cartography*, in: J. B. Harley – David Woodward (eds.), *The history of cartography. Volume 1. Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the mediterranean*. Chicago 1987, s. 1–42; Ivan KUPČÍK, *Alte Landkarten: von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts: ein Handbuch zur Geschichte der Kartographie*. Stuttgart 2011. V posledním desetiletí se problematikou zabývali např. autoři tematického čísla časopisu *Imago Mundi*: Michael HEFFERNAN (ed.), *People, Places, and Ideas in the History of Cartography*, *Imago Mundi* 66 Supplement, 2014. Diskuzi o nových výzvách a přístupech v oboru nejnověji otevřel Matthew H. EDNEY, *Cartography: the Ideal and Its History*. Chicago 2019. V českém prostředí se tématu věnovala zejména Eva SEMOTANOVÁ, *Kartografie v historické práci*. Praha 1994; TÁŽ, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha 2001, s. 13–31.

⁸⁸ P. LEHN, *Deutschlandbilder*; S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*.

1.4. Vývoj dějepisných atlasů do 1. poloviny 19. století

Pro pochopení významu dějepisných atlasů, které jsou předmětem této práce, je zapotřebí se ohlédnout hlouběji do minulosti ke genezi a postupnému etablování tohoto žánru, který byl vždy úzce spjat s vývojem v oblasti geografie a kartografie.⁸⁹ Inovace a nové objevy v těchto oborech se souběžně, případně s určitým fázovým posunem promítaly i do historickokartografické tvorby. Původ dějepisných atlasů je možno hledat v evropské kartografii 16. století, kdy začaly být, v souladu s humanistickým pojetím vzdělanosti a jeho zájmu o klasická díla i podrobné studium biblických textů, produkovány mapy lokalizující významná místa klasických i biblických dějin. Za tvůrce prvního dějepisného atlasu bývá zpravidla v odborné literatuře považován vlámský kartograf Abraham Ortelius (1527–1598), který prosazoval (dodnes stále aktuální) myšlenku, že bez znalosti geografie není možné dobře porozumět historii. Jeho *Parergon* vyšel poprvé v roce 1579 jako doplněk k jeho velkolepému dílu *Theatrum Orbis Terrarum*. Z původních tří map k antické geografii se během dvou desetiletí stal soubor o více než třiceti mapách, který v roce 1592 poprvé vyšel samostatně.⁹⁰ Základním cílem bylo poskytnout čtenářům klasických a biblických textů názornou kartografickou pomůcku, umožňující lepší orientaci v prostoru starověkého světa. Mapy většinou staticky znázorňovaly určitou oblast v delším, časově blíže neohrazeném úseku. Dynamické jevy zachycovaly zřídka, výjimku tvoří především oblíbené a i v pozdějších dobách často tematizované tažení Alexandra Makedonského a cesty řeckých mytologických hrdinů Aenea a Odyssea.

⁸⁹ Vývoji historické atlasové kartografie do 19. století bylo věnováno relativně velké množství studií, z nichž tento oddíl čerpá. Jedná se především o následující syntetické práce: W. A. GOFFART, *Historical atlases. The first three hundred years*; J. BLACK, *Maps and History*, s. 1–80; J. DÖRFLINGER, *Geschichtsatlanten vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Stručným polemickým textem k počátkům dějepisných atlasů je Walter A. GOFFART, „When did Historical Atlases really originate?“, Humanities Research Group 9, 2001. 7 s, dostupné z: <https://scholar.uwindsor.ca/cgi/viewcontent.cgi?filename=2&article=1008&context=hrg-working-papers&type=additional> [cit. 17. června 2022]; inovativně k dějepisným atlasům z 18. století přistupuje Manuel SCHRAMM, *The beginnings of historical consciousness. Historical atlases in the eighteenth century*, CES papers – open forum 21, 2014–2015, s. 1–50, dostupné z: <https://ces.fas.harvard.edu/publications/000369-the-beginnings-of-historical-consciousness-historical-atlases-in-the-eighteenth-century> [cit. 17. června 2022]. Více či méně stručně shrnutí se objevuje rovněž ve všech zásadnějších pracích věnovaných dějepisným atlasům, např. J. BLACK, *Historiographical review. Historical atlases*, s. 644–645. P. LEHN, *Deutschlandbilder*, s. 11–16; S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 15–22.

⁹⁰ Abraham ORTELIUS, *Parergon, sive veteris geographiae aliquot tabulae*. Antverpiae: Officina Plantiniana, 1592.

Orteliův model přetrvával v atlasové produkci po dvě následující staletí. Přestože se lze setkat i s prvními pokusy o kartografické zachycení novějších dějin,⁹¹ po celé 17. století vycházely dále převážně atlasy starověku reflektující antická a biblická témata.⁹² Hranicí, kterou málokterý atlas překročil, se stal pád římské říše. V mnoha případech byly práce opakovaně, po dlouhá desetiletí vydávány v nepřepracované podobě. Mapy starověku byly v této době také běžnou součástí obecně zeměpisných atlasů. První dílo, které bylo nazváno jako „*historický atlas*“ se však objevuje až počátkem 18. století. Jedná se o *Atlas Historique, ou nouvelle introduction à l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne* vydávaný v Amsterdamu od roku 1705, jehož autorství je připisováno Zachariáši Châtelainovi.⁹³ Přesto nelze brát tento atlas za přelomový nebo zásadní mezník v historické atlasové kartografii – paradoxně byl daleko méně atlasem než někteří jeho předchůdci, neboť v něm výrazně převažovala textová část (včetně rozsáhlých genealogických tabulek) nad částí mapovou. To bylo ostatně běžné pro mnohé další, i později vycházející práce. Na druhou stranu jsou právě ony dokladem toho, jak se představy o podobě historického atlasu s postupem doby proměňovaly.

Až do přelomu 17. a 18. století udávaly zásadní tón ve tvorbě atlasů (včetně těch dějepisných), produkce nizozemská a francouzská. Počátkem 18. století začal narůstat význam Anglie (Hermann Moll) a především Německa (J. D. Köhler, Christoph Weigel). Zároveň povolna rostl zájem o mapování novějších, tj. středověkých a novověkých dějin, byť se jednalo spíše o výjimky a většina atlasů nadále hranice starověku, maximálně raného středověku nepřekračovala. Typickým příkladem tohoto moderního přístupu byl Johann Matthias Hase (1684–1742), profesor matematiky na univerzitě ve Wittenbergu. Ve svých mapách věnoval značnou pozornost dějinám středověku, novověku i mimoevropským oblastem. Zároveň se jeho mapy již vztahovaly ke konkrétním historickým epochám a prostřednictvím map zachycujících stejný prostor v různých obdobích umožňovaly sledovat

⁹¹ Např. Pierre DUVAL, *Diverses cartes et tables pour la géographie ancienne, pour la chronologie et pour les itinéraires et voyages modernes*. Paris: Pierre Duval, 1665. Atlas byl omezen na téma cest, kartografické zachycoval vybrané itineráře až do poloviny 17. století.

⁹² Např. Johannes JANSSONIUS, *Accuratissima Orbis Antiqui Delineatio, Sive Geographia Vetus, Sacra & Profana*. Amstelodami: apud Joannem Janssonium, 1654. Janssonius hojně přebíral Orteliovy mapy.

⁹³ *Atlas Historique, ou nouvelle introduction à l'Histoire, à la Chronologie & à la Géographie Ancienne & Moderne*. Amsterdam: chez François L'Honoré & Compagnie, 1705–1720. Na zpracování se však podílelo více autorů, např. poměrně kontroverzní a hojně diskutované texty vyšly z pera francouzského konvertity–protestanta Nicolase Guedevilla, který se v nich netajil averzí vůči katolíkům. Srov. M. SCHRAMM, *The beginnings of historical consciousness*, s. 5–13.

politicko-teritoriální vývoj vybraných oblastí.⁹⁴ V souladu se soudobým diskurzem svou pozornost zaměřoval především na vývoj světových říší. Hase svou koncepcí předstihl dobu a předznamenal budoucí vývoj historické atlasové kartografie, aniž by ho však sám výrazněji ovlivnil. Jeho práce se nedočkala výraznějšího rozšíření a nadále byly vydávány především atlasy ke starověkým dějinám, často kartograficky nepřesné a s mnohými chybami, postupně se z nich však začaly vytrácet spekulativní mapy z antické mytologie. Na konci 18. století se tento žánr dočkal zásadní proměny, přičemž klíčovou roli v modernizačním procesu sehrál francouzský geograf Jean Baptiste Bourguignon d'Anville (1697–1782). Na základě kritického zhodnocení starověkých pramenů vytvořil v letech 1760–1771 dvanáct pečlivě zpracovaných a topograficky velmi přesných map, zachycujících období od starověku do raného středověku.⁹⁵ Jeho dílo významně ovlivnilo další směřování atlasových děl tohoto typu.

Důležitým milníkem historické atlasové kartografie se stal počátek 19. století, období proměňující se politické a společenské situace v Evropě v důsledku francouzské revoluce a napoleonských válek. V atlasech dochází k postupnému odklonu od starověké problematiky, kterou začínají vytlačovat mapy k středověkým a novověkým dějinám. Průkopníky se v tomto ohledu stali Emanuel de Las Cases (1766–1842) a Christian Kruse (1753–1827). Francouzský šlechtic, emigrant a následně oddaný bonapartista Las Cases vydal v roce 1801 v Londýně a následně ve Francii pod pseudonymem Le Sage svůj *Genealogical, Chronological, Historical, and Geographical Atlas*.⁹⁶ Většina velmi jednoduchých map zachycovala období od 9. století. Přes kritiku odborníků se atlas úspěšně šířil a vycházel v mnoha vydáních, včetně zahraničních překladů. Naopak soudobými znalci byl velice oceňován *Atlas zur Übersicht der Geschichte aller europäischen Länder und Staaten* (1802–1818) Christiana Kruseho, který působil jako učitel Holsteinsko-Oldenburských princů a později jako profesor pomocných věd historických na univerzitě v Lipsku.⁹⁷ Na vévodském dvoře a následně na univerzitě získal podporu a zázemí pro přípravu tohoto rozsáhlého atlasového díla, které vydával po částech

⁹⁴ Původně jednotlivé mapy byly ve formě atlasu vydány Homannovými dědici až po smrti autora: Johann Matthias HASE, *Atlas historicus comprehendens imperia maxima seu monarchias orbis antiqui historice, chronologice et geographice repraesentatas*. [Norimberk]: impensis Homannianorum Heredum, 1750.

⁹⁵ Dočkal se opakovaných, i zahraničních vydání, včetně verze pro školní výuku. Jean Baptiste Bourguignon D'ANVILLE, *Atlas Antiquus Danvillianus Minor*. Norimbergae: Prostat in Officina Adami Theophili Schneideri-Weigeliana, 1798.

⁹⁶ Emanuel de LAS CASES, *Genealogical, Chronological, Historical, and Geographical Atlas: Exhibiting All The Royal Families In Europe, Their Origin, Descendency, Marriages, &c.* London: J. Barfield, 1801. První francouzské vydání vyšlo v letech 1802–1804.

⁹⁷ Christian KRUSE, *Atlas Zur Übersicht Der Geschichte Aller Europäischen Länder Und Staaten*. Leipzig; Halle: Renger'sche Buchhandlung, 1802–1818.

téměř dvě desetiletí.⁹⁸ Autor zvolil jiný přístup než Las Cases: zcela vynechal dějiny starověku a zaměřil se pouze na historický vývoj Evropy, jejíž proměny sledoval na shodné podkladové mapě vždy po 100 letech (od roku 400 do roku 1700). K historickým mezníkům (a zde je nutno upozornit, že prosazení kánonu základních mezníků v evropských dějinách je v historické atlasové kartografii spojeno až s Karlem Sprunerem) se uchýlil až v případě posledních tří map, zachycujících nejnovější dějiny, spojené především s francouzskou revolucí a napoleonskými válkami (1788–1816). I po kartografické stránce byl atlas v porovnání s Las Casesem daleko pečlivěji zpracován a obsahoval větší množství toponym a dalších údajů. Důležitou součástí atlasu tvořily rozsáhlé chronologicky a geograficky členěné tabulky s podrobnými texty, které ve stoletých intervalech (pro nejnovější období kratších, ekvivalentně k mapovým protějškům) popisují historický vývoj v různých částech Evropy, případně dalších zájmových území. V neposlední řadě zde byly jako tradiční součást historických atlasů zařazeny podrobné genealogické tabulky. Atlas se dočkal opakovaných vydání, včetně zahraničních překladů a ovlivnil některé další autory, mezi nimi i tvůrce jednoho z nejstarších českých atlasů, o kterém bude řeč v následujících kapitole.

Za pozornost stojí rovněž atlas Edwarda Quinna (1794–1828), který se vyznačoval neotřelou koncepcí, kvalitním kartografickým a fascinujícím výtvarným zpracováním.⁹⁹ Osobitým způsobem zvládl zachytit vývoj představ a znalostí o světě v průběhu dějin, které se čtenáři postupně vynořují z „mlhy nevědomosti“. Pozoruhodné je rovněž, že texty k tomuto dílu napsala americká historička Emma Willard (1787–1870), jejímž prostřednictvím žena prvně a rázně, bohužel na dlouhou dobu ojedinele, vstoupila do dějin světové historické atlasové kartografie.¹⁰⁰

Situace v první polovině 19. století již byla předzvěstí zásadní modernizace dějepisných atlasů, kterou ovlivnil technologický pokrok (zejména přechod od mědirytu k výrazně levnější litografii a následně i dalším tiskařským technikám), dynamický rozvoj geografie, kartografie i historiografie, systematické budování vzdělávacího systému, narůstající zájem o historickou problematiku ze strany širší veřejnosti a v neposlední řadě rozvíjející se národní identita jednotlivých (středo)evropských národů a zrod moderního nacionalismu. Této problematice však již budou věnovány následující kapitoly.

⁹⁸ Srov. předmluva k vydání z r. 1841, kterou sepsal Kruseho syn Friedrich: Christian KRUSE – Friedrich KRUSE, *Atlas und Tabellen zur Uebersicht der Geschichte aller europaeischen Laender und Staaten von ihrer ersten Bevoelkerung an bis zu den neuesten Zeiten*. Leipzig: Renger'sche Verlags-Buchhandlung, 1841.

⁹⁹ Edward QUINN, *An Historical Atlas in a Series Maps of the World, as known at different periods*. London: Richard Griffin and Co., 1830 a další vydání.

¹⁰⁰ Objevily se od druhého vydání atlasu v roce 1836. S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 17–20.

2. 1848–1918

Proces krystalizace a hledání moderní formy dějepisného atlasu, jehož starší vývoj byl stručně představen předchozí kapitole, se završil kolem poloviny 19. století. Nejvýraznější roli v něm hrála kartografie německá, jejíž otisk ve středoevropském prostoru byl velmi zřetelný – nejen v rakouských dějepisných atlasech, ale také v dílech vydaných v jazycích ostatních, neněmeckých národů žijících v této oblasti. V rámci rakouské monarchie bylo zejména po revolučních událostech v roce 1848 možné sledovat snahy produkovat učební pomůcky ve všech jazycích monarchie, což se koncem 19. století odrazilo i ve formě překladů některých německojazyčných dějepisných atlasů do češtiny, polštiny, chorvatštiny nebo italštiny. Souběžně však vznikaly také původní dějepisné atlasy v národních jazycích monarchie, které je třeba nahlížet v kontextu emancipačních snah a sílícího sebeuvědomění těchto etnik. Postupně se staly jednou z forem prezentace jejich zájmů, mající při formování národní identity nepopiratelné místo. Bylo v nich nezřídka možné vnímat potřebu vymezit se vůči jejich německojazyčným protějškům a zdůrazňovat význam atlasu „vlastního“. Přínos atlasu v národním jazyce nebyl chápán jen z hlediska jazykového, ale také v možnosti věnovat národním dějinám větší pozornost a v neposlední řadě „konečně korektně“ zobrazit některé sporné dějinné otázky a nepřesnosti, které se objevovaly v německojazyčných atlasech.¹⁰¹

2.1. Dějepisné atlasy ve střední Evropě od 1. poloviny 19. století do roku 1918

V průběhu 19. století setrvale narůstal zájem veřejnosti o atlasy, zpočátku zejména geografické, posléze rovněž historické. Mezinárodní atlasovou kartografií nejvýrazněji ovlivnila **německá produkce**, kde se na základě teoretických a metodologických prací Alexandra von Humboldta a Carla Rittera postupně prosazovaly nové standardy zpracování atlasových děl (systematizace projekce a měřítek, nárůst přesnosti atd.), následně přejímané v ostatních zemích. Významný podíl na tomto vývoji měla specializovaná kartografická nakladatelství (v Německu např. výmarský Geographisches Institut, berlínský Dietrich

¹⁰¹ O těchto nadějích a ambicích vypovídají poznámky v předmluvách českých atlasů i nadšené české recenze na ně, které jsou uvedeny dále v textu. Tento fenomén se však neomezuje pouze na oblast střední Evropy, v podobném duchu se vymezuje vůči německému Sprunerovu atlasu i dějepisný atlas Arcangela GHISLERIHO, *Testo-Atlante di geografia storica generale e d'Italia in particolare*. Bergamo: Istituto Italiano d'Arti Grafiche, 1889. V úvodu vydání z roku 1923 je uvedeno, že Sprunerův atlas je „most inadequate for the development of our contemporary history, for it depicts Italy as an appendix of the German Empire!“ Cit. dle Valerio LARCHER – Silvia PIOVAN, *The Use of Colours in Historical Atlases*, *Cartographica* 53/2, 2018, s. 117.

Riemer nebo gothajský Justus Perthes). Mezi soudobá nejvlivnější díla patřily bezesporu atlasy starověku Ritterova žáka Heinricha Kieperta (1818–1899)¹⁰² a především v Perthesově nakladatelství od roku 1837 vydávaný Sprunerův *Historisch-geographischen Hand-Atlas*.¹⁰³ Jeho zásadní přínos tkvěl v zájmu o novější (tj. nejen starověké) dějiny a v inovativní koncepci vyznačující se evropskou (tj. německý pohled přesahující) perspektivou dějinného vývoje. Pro další vývoj určující byla i jeho volba historických mezníků. Prosazení Sprunerova modelu kombinujícího nejmodernější kartografické metody s pojetím historie Evropy jako dějin evropských států a jejich vzájemných vztahů, nikoliv z hlediska genealogicko-dynastického, jak tomu běžně bývalo v 18. a ještě počátkem 19. století, udaly celosvětovému vývoji a dalšímu směřování dějepisných atlasů jasný směr. Inspirací byl i pro Gustava Droysena, jehož proslulý a bezmála stovku map čítající *Allgemeiner historischer Atlas* – atlas světových dějin s výraznou dominancí map s německou tematikou – vyšel v nakladatelství Velhagen & Klasing v roce 1886.¹⁰⁴ Nejvýznamnější část historickokartografické atlasové produkce plošně v celé střední Evropě tvořily od druhé poloviny 19. století školní dějepisné atlasy. V Německu od roku 1856 vycházely v gothajském Perthesově nakladatelství Sprunerovy školní atlasy, včetně prací specializovaných na dějiny Německa a Rakouska.¹⁰⁵ Ostatní atlasová díla tohoto typu, která se v průběhu padesátých a šedesátých let pokusila na německém trhu prosadit, nedokázala Sprunerovi konkurovat. Zlom nastal v roce 1877, kdy se poprvé v nakladatelství Velhagen & Klasing objevil atlas Putzgerův.¹⁰⁶ Díky dobré marketingové strategii a soustavné aktualizaci obsahu, která velice pružně reagovala na změny politických poměrů i proměňující se požadavky v školních učebních plánech (ať už přidáváním nových map nebo aktualizací stávajících), své konkurenty zcela převálcoval a v masových nákladech kontinuálně vychází až do současnosti.¹⁰⁷ Záhy pronikl i do dalších

¹⁰² Např. nadmíru přesný a kvalitně zpracovaný Heinrich KIEPERT, *Historisch-geographischen Atlas der Alten Welt*. Weimar: Geographisches Institut, 1848 (a další vydání), který obsahoval i mapy ke starozákonním událostem. Po Kiepertově přesunu k Dietrichu Riemerovi do Berlína zde vycházel od roku 1859 jeho úspěšný *Atlas antiquus*, přeložený do sedmi jazyků a opakovaně vydávaný do roku 1902.

¹⁰³ Zejm. Karl von SPRUNER, *Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die neueste Zeit*. Gotha: Justus Perthes, 1837–1846; TÝŽ, *Atlas Antiquus*. Gotha: Justus Perthes, 1848–1850; TÝŽ, *Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte Asiens, Africa's, America's und Australiens*. Gotha: Justus Perthes, 1851–1853. Atlasy byly opakovaně vydávány; v letech 1862–1879 dílo přepracoval Theodor Menke.

¹⁰⁴ Gustav DROYSEN, *Allgemeiner Historischer Handatlas*. Bielefeld; Leipzig: Velhagen & Klasing, 1886.

¹⁰⁵ Karl von SPRUNER, *Historisch-geographischer Schul-Atlas*. Gotha: Justus Perthes, 1856; TÝŽ, *Historisch-geographischer Schul-Atlas von Deutschland*. Gotha: Justus Perthes, 1858; TÝŽ, *Historisch-geographischer Schul-Atlas des Gesamtstaates Österreich von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*. Gotha: Justus Perthes, 1860.

¹⁰⁶ Friedrich Wilhelm PUTZGER, *F. W. Putzger's historischer Schul-Atlas: zur alten, mittleren und neuen Geschichte*. Bielefeld: Velhagen & Klasing, 1877 a další vydání.

¹⁰⁷ Nejnověji již 105. vydání v roce 2021. *Putzger Historischer Weltatlas. Erweiterte Ausgabe*. Berlin: Cornelsen, 2021¹⁰⁵.

států, zejména do Rakouska-Uherska, kde vycházel v několika jazykových mutacích (české verzi Putzgera je věnována pozornost dále v textu). Ačkoliv se původní autor tohoto díla, Friedrich Wilhelm Putzger (1849–1913), na atlasu aktivně podílel pouze něco málo přes jedno desetiletí, jeho jméno v názvu přetrvalo a označení *Putzger* se stalo veleúspěšnou reklamní značkou a zejména v německojazyčném prostředí prakticky synonymem pro školní dějepisný atlas.¹⁰⁸ Nakladatelství se tímto počinem podařilo vystihnout potřeby mladé nacionálně orientované německé říše. Oproti „evropskému“ Sprunerovi nabízela Putzgerova praktická příručka německou „vilémovskou“ perspektivu dějin, s těžištěm v období novověku. Počet map v atlasu do roku 1918 soustavně narůstal, zároveň je ale třeba zmínit, že jeho jádro, které se v této době vyprofilovalo, zůstalo i poté navzdory politickým turbulencím pozoruhodně konzistentní.¹⁰⁹ V neposlední řadě je třeba zmínit i první atlasové počiny regionální historické geografie, zejména na přelomu 19. a 20. století vycházející *Geschichtlicher Atlas der Rheinprovinz*.¹¹⁰

Také v **Rakousku** vyšlo v první polovině 19. století několik dějepisných atlasů, většina z nich však nepřežila svá první vydání. Za zmínku stojí Constant Desjardins, který prakticky ve stejné době jako Spruner vydal svůj *Historischer Atlas von Europa* (1838).¹¹¹ Obsahoval mapy ke středověku a novověku a v kontextu vývoje rakouských dějepisných atlasů je možné jej vnímat jako důležité přechodové dílo, nabízející rakouskou perspektivu novověkých evropských dějin. Sprunerových kvalit však nedosahoval a záhy přestal být vydáván. Rozvoj školních dějepisných atlasů nastal teprve od sedmdesátých let, kdy bylo zapotřebí reagovat na změny v politickém uspořádání Evropy (zánik Německého spolku a sjednocení Německa v roce 1871) i budování rakouského školského systému. Pro tvůrce

¹⁰⁸ Až do roku 1887 měl Putzger podíl na přípravování dalších vydání, od 14. vydání (1888) se již nakladatelství nezdál dostatečně vědecky „kompetentní“ a poměrně nevybíravě se ho zbavilo. Dalšími pracemi pověřilo postupně řadu historiků, jako prvního Alfreda Baldamuse (1856–1908), poté Ernsta Schwabeho a další. Putzgerově atlasu bylo v porovnání s jinými historickými atlasy v literatuře věnováno relativně velké množství pozornosti, ze základních prací je možno zmínit S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 62–91; P. LEHN, *Deutschlandbilder*, s. 49–63, 89–104; I. HANTSCHKE, *Friedrich Wilhelm Putzger und der Putzger*; TÁŽ, *Putzger, Friedrich Wilhelm*, in: *Neue Deutsche Biographie* 21, 2003, s. 24–25. Dostupné z: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd124215408.html> [cit. 17. června 2022]; A. WOLF, *100 Jahre Putzger – 100 Jahre Geschichtsbild in Deutschland (1877-1977)*; TÝŽ, *What can the history of historical atlases teach?*; A. BADZIAG – P. MOHS – W. MEINECKE, *Schulatlanten in Deutschland und benachbarten Ländern vom 18. Jahrhundert bis 1950*.

¹⁰⁹ K vývoji německých dějepisných atlasů v tomto období zejména S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 50–61; P. LEHN, *Deutschlandbildern*, s. 17–147; J. BLACK, *Maps and history*, s. 27–50; srov. rovněž Tomasz KAMUSELLA, *School History Atlases as Instruments of Nation-State Making and Maintenance: a Remark on the Invisibility of Ideology in Popular Education*, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 2010, No. 1, Spring, s. 116–119.

¹¹⁰ Wilhelm FABRICIUS – Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde et al., *Geschichtlicher Atlas der Rheinprovinz*. Bonn: Behrendt, 1894–1909.

¹¹¹ Constant DESJARDINS, *Historischer Atlas von Europa oder Darstellung der politisch-ethnographischen Hauptumstaltungen in den wichtigsten Perioden der europäischen Geschichte*. Wien: Selbstverlag, 1838 a 1840.

atlasů vyvstala poměrně zásadní otázka, jak a především v jakém geografickém rámci rakouské dějiny pojímat.¹¹² Na druhou stranu je třeba připomenout, že v poslední čtvrtině 19. století byly jako schválené pomůcky v Rakousku používány i německé atlasy (Kiepert, Spruner). Stejně jako v německém prostředí vycházelo i v Rakousku nejvíce školních dějepisných atlasů v několika specializovaných nakladatelstvích (zejména vídeňské podniky Hölzela, Pichlera a Höldera). Nejrychleji na nové podmínky zareagoval prozíravý a obchodně velice zdatný Eduard Hölzel, který již roku 1872 vydal nové atlasové dílo *Historisch-Geographischer Schul-Atlas*, zpracované maďarským pedagogem György Jauszem.¹¹³ Atlas vycházel v německé a maďarské verzi, byl nadprůměrně citlivý k uherským dějinám a nabízel svým uživatelům rakouskou perspektivu dějinného vývoje. Naopak Pichlerovo nakladatelství se rozhodlo řešit situaci jednodušeji a nevytvářet nový vlastní atlas – od Velhagena a Klasinga zakoupilo práva a již v roce 1878 vydalo rakouským poměrům lehce přizpůsobeného *Putzgera*, který byl následně vydáván až do konce 20. století.¹¹⁴ Svému německému předobrazu se ovšem nevyrovnal ani počtem aktualizací, ani počtem vydání. Hölderovo nakladatelství přišlo rovněž s vlastním atlasem, vytvořeným historiky Hannakem a Umlaufem, kteří se inspirovali Jauszem, avšak vnesli do své práce nové pozoruhodné inovace (např. vhodnější řazení map).¹¹⁵ I toto dílo našlo své publikum a v původní neaktualizované podobě bylo vydáváno až do konce monarchie. Na oba konkurenční atlasy zareagoval Hölzel, který se rozhodl Jauszův atlas radikálně přepracovat.¹¹⁶ Tímto úkolem pověřil Friedricha Wilhelma Schuberta a Wilhelma Schmidta. Výsledkem se stalo v podstatě nové, formálně i z hlediska použitých technologií daleko kvalitněji zpracované atlasové dílo. Na rozdíl od Jauszova „rakouského“ atlasu Schubert-Schmidtovo dílo prezentovalo spíše říšskoněmeckou perspektivu dějin, přičemž důraz na Rakousko byl redukován. Jednotlivé díly (starověk, středověk, novověk) vycházely od roku 1887. První společné vydání pod názvem *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit* vyšlo

¹¹² S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 221–232.

¹¹³ Georg JAUSZ, *Historisch-Geographischer Schul-Atlas für Gymnasien, Realschulen und verwandte Lehranstalten*. 1. Abteilung, Die Alte Welt. Wien: Ed. Hölzel, 1872, 1873, 1874, 1882; TÝŽ, *Historisch-Geographischer Schul-Atlas*. Wien: Ed. Hölzel, 1876, 1878, 1887. Dochování tohoto atlasu je poměrně raritní, zřejmě nevycházel ve velkém nákladu.

¹¹⁴ F. W. Putzger *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte: für die höheren und mittleren Unterrichtsanstalten Österreich-Ungarns*. Wien: Pichler, 1878–1922 (42 vydání).

¹¹⁵ Emanuel HANNAK – Friedrich UMLAUFT, *Historischer Schulatlas zur Geschichte des Alterthums, des Mittelalters und der Neuzeit*. Wien: Hölder, 1886/1887. 2 sv. Do roku 1918 vyšel celkem v osmi vydáních.

¹¹⁶ Tím se zásadně lišil od politiky nakladatelů *Putzgera*, který se vyznačoval až překvapivou kontinuitou a formální i do značné míry obsahovou stálostí, byť byl soustavně aktualizován a upravován.

roku 1899 a v nezměně podobě úspěšně sytilo rakouský trh až do dvacátých let 20. století.¹¹⁷ Hölzelovo nakladatelství vydávalo až do roku 1918 atlas i v dalších jazycích monarchie – češtině, chorvatštině a italštině (srov. dále v textu). Atlasy z Hölzelova nakladatelství, které lze pokládat v soudobém Rakousku pravděpodobně za nejvlivnější, se obecně vyznačovaly větším množstvím map ke středověkým a novověkým dějinám (v poměru k mapám ke starověku); na rozdíl od německých atlasů věnovaly relativně minimální pozornost kulturní, sociální a hospodářské problematice a rovněž o poznání méně reflektovaly koloniální dějiny, což bylo dáno tím, že Rakousko-Uhersko žádné vlastní kolonie nemělo.¹¹⁸ V neposlední řadě je třeba zmínit aktivity v oblasti historické kartografie v akademickém prostředí. V roce 1899 byla v Rakouské akademii věd ustavena komise pro zpracování historického atlasu rakouských alpských zemí (*Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer*). Přípravné práce probíhaly pod vedením geografa, historika a alpinisty Eduarda Richtera (1847–1905). První svazek (Salzbursko, Horní Rakousy, Štýrsko) vyšel až po jeho smrti v roce 1906 a jeho vydávání pokračovalo až do padesátých let 20. století. V první fázi se zpracovatelé soustředili na mapy jednotlivých soudních okresů (Landgerichtskarten) v jednotném měřítku 1:200 000.¹¹⁹

Kořeny **polské historické kartografie** sahají hluboko do 18. století, kdy byly vydávány nejdříve jednotlivé dějepisné mapy. Pro Poláky, jejichž stát koncem 18. století zmizel z mapy Evropy, se dějepisné atlasy staly důležitým prostředkem prezentace vlastní bohaté historie a zároveň i možností, jak v zahraničí na existenci svého národa a jeho osudu upozornit. Dějepisné atlasy vznikaly od počátku 19. století nejen na území bývalého Polska – za nejstarší polský atlas je všeobecně uznávána práce Jana Potockého vydaná v Sankt Petěrburgu (1805),¹²⁰ nejvýznamnější však byla bezesporu díla „otce polské historické kartografie“ Joachima Lelewela.¹²¹ Již v první polovině 19. století vznikaly první tematické

¹¹⁷ Friedrich Wilhelm SCHUBERT, *Atlas Antiquus. Historisch-geographischer Schulatlas der alten Welt*. Wien: Ed. Hölzel, 1887; Friedrich Wilhelm SCHUBERT – Wilhelm SCHMIDT, *Historisch-geographischer Schulatlas des Mittelalters*. Wien: Ed. Hölzel, 1889; Friedrich Wilhelm SCHUBERT – Wilhelm SCHMIDT, *Historisch-geographischer Schulatlas der Neuzeit*. Wien: Ed. Hölzel, 1895; Friedrich Wilhelm SCHUBERT – Wilhelm SCHMIDT, *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit*. Wien: Ed. Hölzel, 1899 a další vyd.

¹¹⁸ K vývoji rakouských dějepisných atlasů v tomto období S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, zejména s. 174–196; J. DÖRFLINGER, *Geschichtsatlanten vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*; I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci, I. Bd.*

¹¹⁹ Akademie der Wissenschaften, *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung, Die Landgerichtskarte*. Wien: Adolf Holzhausen Nachf., 1906–1958. Doprovodné texty vycházely v podobě samostatných svazků (*Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer*).

¹²⁰ Jan POTOCKI, *Atlas archéologique de la Russie Européenne*. St. Petersburg: Alexandre Pluchart, 1805 (dále 1810 a 1823).

¹²¹ Např. Joachim LELEWEL, *Atlas do Badań Starożytności we względzie geografii*. Wilno: Józef Zawadzki, 1818.

atlasy k vojenským dějinám Polska a atlasy školní, mezi nimiž opět dominovaly práce Lelewelovy. Za pozornost stojí jeho školní *Atlas do Dziejów Polskich*, který tematizuje hlavní milníky národních dějin až do dělení Polska.¹²² V období po listopadovém povstání (1830/1831) vznikaly významné atlasové počiny polských emigrantů, které byly vydávány v západní Evropě.¹²³ Slibný vývoj v oblasti kartografie i historické geografie od osmdesátých let měl za následek vznik první koncepce (a částečné realizace) podrobného vědeckého historického atlasu Polska (*Atlas historyczny Rzeczypospolitej*), kterou bylo po obnovení jeho samostatnosti možno dále rozvíjet. Školní atlasová kartografie naopak od druhé poloviny 19. století spíše stagnovala. Pro výuku byly v jednotlivých záborech používány především překlady děl příslušných států, obsahujících minimum map k národním dějinám, vydané atlasy k polským dějinám byly namnoze pouze kompilací starších děl.¹²⁴

Také v **Maďarsku (Uhrách)** se dějepisné atlasy objevily podstatně dříve než v českých zemích. Již v polovině 18. století vyšel v Bratislavě *Atlas Parvus Hungariae* místního gymnaziálního profesora Jánose Tomky Szásyho (1751).¹²⁵ V 19. století se významnou osobností maďarské historické kartografie stal již výše zmiňovaný Geörgy Jausz (1842–1888), jehož k uherským dějinám nadstandardně vnímavý atlas, vydávaný v Hölzelově nakladatelství, se v roce 1873 dočkal i své jazykově maďarské verze.¹²⁶ Na konci 19. století vycházela i další původní atlasová díla v maďarštině, určená pro potřeby školní výuky dějepisu, nejvýznamnějším byl bezesporu *Történelmi iskolai atlasz*, který vycházel v opakovaných vydáních od roku 1897 s podporou uherské vlády.¹²⁷ V předvečer první světové války vytvořil významný maďarský geograf Károly Kogutowicz (1886–1948) se

¹²² Joachim LELEWEL, *Atlas do Dziejów Polskich*. Warszawa: [s.n.], 1829 a mnoho dalších, i cizojazyčných vydání.

¹²³ Např. Adolf Hipolit DUFOUR – Leonard CHODŹKO, *Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages*. Paris: Charles Simonneau, 1831; Jan Marcin BANSEMER – Piotr FALKENHAGEN ZALEWSKI, *Atlas containing ten maps of Poland exhibiting the Political Changes that Country has experienced during the last sixty years from 1772 to the Present Time. Preceded by a geographical, historical, political, chronological, statistical, literary and commercial table*. London: J. Wyld, 1837.

¹²⁴ Z popularizačních děl pro širší veřejnost stojí za pozornost především patriotický (a nedokončený) atlas Zygmunta Światopełka SŁUPSKÉHO, *Atlas Ziem Polskich. T.I., część I. Wielkie Księstwo Poznańskie 46 map i planów*. Poznań: Gebethner i Wolff, 1911, jehož vytvoření bylo vedeno mj. snahou „ubránit“ polské názvosloví proti germanizačním tlakům německé kartografie. Vývojem polských historických atlasů do roku 1918 se podrobně zabývá B. KONOPSKA, *Polskie atlasy historyczne*, s. 15–59; J. BLACK, *Maps and history*, s. 71–72. Ke kontinuitě projektu vědeckého historického atlasu Polska Marek SŁOŃ, *Historischer Atlas von Polen 1880–2020*.

¹²⁵ János TOMKA SZÁSKY, *Regn. Hungariae* (variantní název *Atlas Parvus Hungariae*). Poszóny (tj. Bratislava) 1751. Srov. edice atlasu János TOMKA SZÁSKY – Gergely TÓTH, *Magyarország első történelmi atlasza*. Budapest: Képzőműv. K., 2004

¹²⁶ Geörgy JAUSZ, *Történelmi-földrajzi iskolai atlasz*. Wien: Ed. Hölzel, 1873.

¹²⁷ Ágost HELMÁR, *Iskolai atlasz az ókori történelem tanításához*. Poszony: Stampfel-kiadó, 1889; Manó KOGUTOWICZ et al., *Történelmi iskolai atlasz*. 3 sv. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet, 1897.

svými spolupracovníky poměrně rozsáhlý dějepisný atlas, který odděleně ve dvou svazcích pojednával o maďarských a světových dějinách.¹²⁸ K podobnému členění se české (nejen) školní dějepisné atlasy dostaly až o více než čtyřicet let později.¹²⁹

2.2. Dějepisné atlasy v českých zemích 1848–1918

Také v českých zemích se kolem poloviny 19. století objevily první pokusy o vytvoření českého dějepisného atlasu. Postupem času se jim podařilo v českém prostředí bezpečně zakořenit a nově vytvářené mapy k českým dějinám, byť prozatím nepřilíš početné, přispívaly svým dílem k formování národní identity. Na následujících stránkách bude pozornost zaměřena na nelehké počátky a postupný rozvoj tohoto žánru v českých zemích. Pokusí se zodpovědět několik základních otázek: Jaké bylo postavení českých dějepisných atlasů v rámci rakouského (později rakousko-uherského) soustátí? Podařilo se českým atlasům v rámci monarchie prosadit? Jaká byla jejich specifika? Kdo byli tvůrci těchto atlasů a jak se do nich promítly emancipační snahy českého národa?¹³⁰

2.2.1. Výuka dějepisu a vývoj dějepisných didaktických pomůcek v českých zemích v období 1848–1918

Až do roku 1848 v monarchii platily předpisy vydané za vlády Marie Terezie.¹³¹ Dějepis byl vyučován na všech úrovních škol, v učebních osnovách převládala důraz na dějiny starověku, biblickou dějepravu a dějiny habsburského rodu. Nejvíce pozornosti výuce historie věnovala bezesporu gymnázia, po jejich reorganizaci v roce 1849 se dějepisná látka v rámci dvou čtyřletých stupňů probírala dvakrát, v rozsahu odpovídajícímu věku studentů.¹³² I nadále tematicky převládaly dějiny starověku (Řecko a Řím) a dějiny habsburské monarchie. Tzv. Hasnerovým zákonem z roku 1869 byla zavedena nejen povinná osmiletá školní docházka,

¹²⁸ Károly KOGUTOWICZ et al, *Atlasz a magyar történelem tanításához; Atlasz a világtörténelem tanításához*. 2 sv. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet, 1913. Svazek k uherským dějinám obsahoval 21 map, ke světovým dějinám 58 map.

¹²⁹ Vývoj maďarských dějepisných atlasů v tomto období představuje J. BLACK, *Maps and history*, s. 73–74; srov. rovněž T. KAMUSELLA, *School History Atlases*, s. 121.

¹³⁰ Tato kapitola je podstatně rozšířenou a upravenou verzí článku J. MOČIČKOVÉ, *Dějepisné atlasy v Čechách, součást evropské atlasové kartografie 19. století*. Problematika je reflektována rovněž v TÁŽ, *Dějepisné atlasy v českých zemích od poloviny 19. století do současnosti*, s. 15–20. Základní přehled o vývoji dějepisných atlasů v českých zemích pro období 1850–1918, avšak pouze jazykově českých, poskytuje L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 239–251.

¹³¹ Všeobecný školní řád (1774) zavedl výuku dějepisu v hlavních a normálních školách, výuku historie na gymnáziích zavedl studijní řád pro gymnázia (1775). Srov. M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 7–8.

¹³² Tzv. Nástin organizace gymnázií a reálek (nazýván rovněž jako Exner-Bonitzova reforma), 1849.

ale byla v něm stanovena také pravidla vyučování na obecných školách. Všechny vyučované předměty se měly k sobě navzájem vztahovat a tvořit dohromady kompaktní soubor informací, které si žák měl během povinné docházky osvojit. Cílem dějepisného a zeměpisného vyučování bylo poznání vlasti a soustavné budování oddanosti a lásky nejen k ní, ale i k císaři a celé vládnoucí dynastii.

Na gymnáziích byla výuka dějepisu spojena se zeměpisem.¹³³ Tento stav změnila tzv. Marchetova reforma, platná od školního roku 1908/1909, díky níž začaly být oba tyto předměty vyučovány odděleně. Provedená reforma mimo to předpokládala, že se kromě frontálního výkladu učitele do výuky formou diskuze aktivněji zapojí i žáci a kladla větší důraz na pochopení látky; tak jako u mnoha reforem však praxe byla mnohdy jiná. Již před první světovou válkou byla pocíťována nutnost hlubší reformy výuky historie a na teoretické rovině byla mezi odborníky v pedagogických periodících rozvíjena koncepce tzv. „činné školy“ (tj. aktivní účasti žáků při výuce) převzaté z americké pedagogiky.¹³⁴ Z hlediska časové dotace výuky dějepisu na gymnáziích byla situace poměrně vyhovující – na druhém stupni gymnázia byly tomuto předmětu věnovány 3–4 hodiny týdně.

Z učebních pomůcek byly ve starším období dostupné pouze učebnice v němčině,¹³⁵ od čtyřicátých let 19. století již byla k dispozici jazykově česká učebnice Václava Vladivoje Tomka,¹³⁶ od sedmdesátých let pak práce Antonína Gindelyho¹³⁷ a Jana Lepaře¹³⁸. Na obecných a měšťanských školách byla využívána také šířeji zaměřená čítanka, jejíž část tvořily texty historického zaměření.¹³⁹ Koncem 19. století poprvé vyšel Dvořákův a Kameníčkův *Všeobecný dějepis* (1896–1898), první učebnice obsahující ilustrace a mapky.¹⁴⁰ Proslulá učebnice *Hýbl–Bidlo–Šusta* (1911–1913) byla používána a opakovaně vydávána až

¹³³ Srov. Antonín ŠETELÍK, *Sbírka normalii platných pro české školy střední*. Praha 1902, s. 387–388.

¹³⁴ Výraznou osobností usilující o modernizaci tohoto předmětu (mimo jiné rovněž zařazení dějin pravěku do učebních osnov) byl Eduard Štorch, učitel a autor známých románů, zejména z pravěkého období. Vývoj výuky dějepisu v českých zemích v 19. století shrnuje M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 7–9; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 23–24.

¹³⁵ Využíván byl především Aleš PAŘÍZEK, *Versuch einer Geschichte Böhmens für den Bürger. Nebst angehängter Historischen Erdbeschreibung dieses Landes. Zum Gebrauche der Jugend verfasst*. Prag 1781, opírající se o spisy Balbína, Hájka a Beckovského; dále rovněž Heinrich Johann WOLF, *Geschichte des Königreichs Böhme zum Gebrauche der studierenden Jugend in den k. k. Staaten*. Wien 1783.

¹³⁶ Václav Vladivoj TOMEK, *Děje mocnárství rakouského*. Praha 1845 a další vydání, učebnice byla přeložena do několika jazyků monarchie; TÝŽ, *Novější dějepis rakouský (od r. 1526 do r. 1860)*. Praha 1887.

¹³⁷ Jan Antonín GINDELY, *Dějepis pro školy obecné a měšťanské I–III*. Praha 1876, dočkala se i překladu do některých jiných jazyků monarchie.

¹³⁸ Jan LEPAŘ, *Jana Lepaře Všeobecný dějepis k potřebě žáků na vyšších gymnasiích českoslovanských, Díl I. Starý věk; Díl II. Středověk; Díl III. Nový věk*. Praha 1867, 1869, 1871 a další vydání.

¹³⁹ Jan ŠTASTNÝ – Jan LEPAŘ – Josef SOKOL, *Čítanka pro školy obecné i měšťanské*. Praha 1878–1884.

¹⁴⁰ František KAMENÍČEK – Rudolf DVOŘÁK, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy středních škol. První díl, Starý věk; Druhý díl, Střední věk; Třetí díl, Nový věk*. Praha 1896–1898 a další vydání.

do roku 1948.¹⁴¹ V roce 1914 vydal učebnici dějepisu rovněž Josef Pekař. Také jeho práce byla po přepracování využívána k výuce i po vzniku československé republiky.¹⁴² Jak je z uvedeného výčtu patrné, autory učebnic dějepisu byly v mnoha případech významné osobnosti české historiografie, ale také např. pedagog a metodik výuky dějepisu Jan Lepař. Právě Lepař a František Kameníček ke svým učebnicím souběžně připravili dějepisné atlasy. Z hlediska dalších typů výukových pomůcek je třeba uvést, že zatímco pro výuku zeměpisu již v tomto období byly k dispozici české školní nástěnné mapy, vydávané zejména jako deriváty německojazyčných map, produkce dějepisných map tohoto typu byla ve sledovaném období minimální. Do roku 1918 byla jako učební pomůcka schválena pouze jediná mapa, věnovaná historickému vývoji Římské říše.¹⁴³ Naopak zejména od 2. poloviny 19. století byly ve výuce dějepisu používány také školní obrazy, které zpravidla znázorňovaly významné historické události nebo osobnosti.¹⁴⁴

Všechny pomůcky k didaktice dějepisu podléhaly ministerskému schválení, bez kterého nemohly být při výuce legálně používány, i když v praxi tomu tak vždy nebylo. Tímto postupem se stát aktivně bránil tomu, aby se do školního prostředí dostaly materiály, které by nebyly v souladu s politickou linií monarchie a nepřispívaly by ke vhodnému vzdělávání školní mládeže, která měla být vedena především k uvědomělému rakouskému občanství.¹⁴⁵ Nutno říci, že to byl postup úspěšný, neboť nakladatelství nechtěla z finančního hlediska

¹⁴¹ František HÝBL – Jaroslav BIDLO – Josef ŠUSTA, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy škol středních. Díl první, Dějiny starého věku; Díl druhý, Dějiny středního a nového věku do roku 1648; Díl třetí, Dějiny nového věku od roku 1648*. Praha 1911–1913 a další vydání.

¹⁴² Josef PEKAŘ, *Dějiny naší říše: se zvláštním zřetelem ke královstvím v říšské radě zastoupeným*. Praha 1914. V přepracované verzi vyšlo jako TÝŽ, *Dějiny československé: pro nejvyšší třídy škol středních*. Praha 1921 a další vydání, srov. následující kapitola.

¹⁴³ Friedrich UMLAUF – Johann Georg ROTHMAYR, *Říše římská v postupném vývoji*. Vídeň: Freytag & Berndt, [1907]. Do češtiny mapu upravil František Nábělek. Srov. Ludvík MUCHA, *České školní nástěnné mapy v letech 1848–1918*, HG 4, 1970, s. 185.

¹⁴⁴ Např. v pražském Koberově nakladatelství vydané Adolf FRUMAR – Felix JENEWEIN, *Dějepisné obrazy*. Praha 1880. Srov. Jarmila KLÍMOVÁ, *Vzestup a pád českého dějepisného školního obrazu*, in: M. Šustová (ed.), *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, s. 61–63; Pavla KORITENSKÁ, *Školní obrazy*. Hradec Králové 2020, s. 110–111.

¹⁴⁵ „Přísná bdělost nad knihami a pomůckami učebními vidí se býti tím nutnější, ježto se, jak tomu zkušenost svědčí, právě učebních pomůcek často užívá k neoprávněným a povážlivým záměrům rázu politického, národního a církevního. Jmenovitě učebnic dějepisu, zeměpisu, map, obrázkových knih a sešitů zneužívá se v uvedeném směru.“ In: A. ŠETELÍK, *Sbírka normálí*, s. 661, výnos ministerstva z 12. ledna 1875, č. 9226. Pomůckám k výuce dějepisu se obecně věnuje M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 7–11; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 24. Ani jedna z autorek se dějepisnými atlasy z tohoto období ve svém textu nezabývá. Mandelová uvádí v závěrečném soupisu učebnic do roku 1918 pouze dva – Lepařův *Politický atlas k dějinám starého věku* (Praha 1870) a českou verzi Schubertova atlasu k dějinám starověku, *Atlas antiquus. Historicko-geografický atlas školní starověku* (Vídeň – Olomouc 1897).

riskovat vydání učební pomůcky, která by procesem ministerského schválení neměla šanci projít.¹⁴⁶

2.2.2. První český atlas Václava Merklase

V oblasti českých zemí se příležitosti vytvořit první české atlasy, a to jak zeměpisný, tak dějepisný, chopil významný český rytec a kartograf **Václav Merklas** (1809–1866). Společensky i politicky angažovaný Merklas, původem právník s dodatečným uměleckým vzděláním, se pohyboval v okruhu předních českých vlastenců, o čemž svědčí jeho spolupráce s Františkem Palackým, Karlem Slavojem Amerlingem, Pavlem Josefem Šafaříkem a dalšími a rovněž jeho účast na Slovanském sjezdu v roce 1848. Merklas se ve svém „pražském období“ věnoval umělecké grafice (veduty, knižní ilustrace, novoročenky atd.), stěžejní aktivitou však byla jeho kartografická činnost. Kromě jednotlivých map¹⁴⁷ vytvořil první české atlasy¹⁴⁸ a byl rovněž tvůrcem prvních českých glóbů. Jeho životní osudy poukazují nejen na široký záběr jeho činností, ale rovněž na poněkud problematickou povahu vyznačující se mimo jiné nespolehlivostí a nedodržováním dohodnutých termínů, která výrazně přispěla k tomu, že svou slibně započatou kariéru rytce a kartografa předčasně ukončil.¹⁴⁹ V roce 1851 odešel z Prahy a nadále působil jako gymnaziální profesor na Slovensku a v Opavě.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Obavy autorů o to, aby byla jejich práce schválena, nebyly zřejmě ničím nestandardním. Drobnou zmínku nacházíme např. v dopise Františka Kameníčka Josefu Kalouskovi, který mu během zpracování učebnice dějepisu píše: „Snažíme se zpracovati látku dle nejnovějších pramenů, takže snad bude schválena. Prosím, neračte se ještě o tom nikomu zmiňovati.“ František Kameníček Josefu Kalouskovi, 1895, 20. června, [Brno], in: M. RYANTOVÁ, *Korespondence Josefa Kalouska*, s. 142.

¹⁴⁷ Ryl např. již zmíněný Šafaříkův *Slovanský zeměvid*, který byl přílohou Šafaříkova *Slovanského národopisu* (1842) nebo Lothovu mapu Klatovského kraje (1847). Srov. Pavel Josef ŠAFAŘÍK, *Slovanský zeměvid*, in: *Slovanský národopis: s mappau. W Praze 1842; Johann LOTH, Klatowský kraj w Králowstwi českém = Klattauer Kreis des Koenigreichs Boehmen*. Prag: Friedrich Kretzschmar, 1847.

¹⁴⁸ Václav MERKLAS, *Zeměpisný atlas*. Praha: Václav Merklas, 1850 (nedokončen); TÝŽ, *Atlas k přírodnímu zeměpisu*. Praha: Václav Merklas, 1843 (torzo); TÝŽ, *Malý příruční atlas všech částí Země*. Praha: Václav Merklas, 1846 (1853?, jako *Příruční atlas školní* 1854, 1862); TÝŽ, *Malý zeměpisný atlas*. Praha: Karl André, 1853, 1858. Podrobný popis atlasových děl a jejich vydání poskytuje Ludvík MUCHA, *Václav Merklas, Život a dílo pražského rytce – kartografa, autora prvních českých zeměpisných atlasů*, *Kartografický přehled* 5, 1950, s. 21; TÝŽ, *Nové poznatky o životě a díle Václava Merklase*, s. 67–69; katalogizační záznamy *Děl v I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), Atlantes austriaci*, s. 59–62, 155–157.

¹⁴⁹ Na problematičnost spolupráce si stěžoval např. Pavel Josef Šafařík, pro něhož Merklas ryl jeho známou mapu *Slovanský zeměvid* (1842). Jeho vztah k nespolehlivému rytci, který se s mapou „*piplal 3 ½ léta*“ postupně vyústil do značné nevraživosti. Roku 1847 byla Merklasovi svěřena práce na Palackého Historické mapě Čech, ale zůstala nedokončena. Po více jak čtvrtstoletí byly její oprava a doplnění svěřeny Josefu Kalouskovi (Mucha ve svém článku mylně uvádí Františka Kalouska) a mapa byla vydána v roce 1876. Srov. L. MUCHA, *Václav*

Počátky Merklasovy práce na dějepisném atlasu spadají do roku 1843, kdy souběžně s prací na *Malém zeměpisném atlasu* vytvořil první mapu ze zamýšleného souboru dějepisných map „*Obor země starým známý*“ (tj. lidem ve starověku, pozn. aut.). Práce na dalších mapách však pokračovaly pomalu a celek o deseti mapových listech byl dokončen až v roce 1850 a pravděpodobně v nsvázané formě byl prodáván pod názvem *Atlas starého světa*. Jako vázaný atlas byl soubor vydán teprve o tři roky později (1853), tedy až dva roky po Merklasově odchodu z Prahy a rezignaci na kartografickou činnost, pod stejným názvem¹⁵¹ nakladatelem Karlem Andréem, který od Merklase odkoupil tiskárnu včetně tiskových desek většiny map. Téhož roku vydal André i druhé rozšířené vydání atlasu.¹⁵²

Jak už ze samotného názvu vyplývá, atlas byl koncipován jako kartografická pomůcka ke studiu starověkých dějin. Merklas jako kartograf-samouk nepřišel s žádnou vlastní invencí, což ostatně v jeho době nebylo ničím neobvyklým, ale jen důkladně okopíroval úspěšný a v proslulém Perthesově nakladatelství v Gotě téměř každoročně vydávaný *Schulatlas der Alten Welt*.¹⁵³ I zvolený titul atlasu je téměř identický s originálem, v české variantě vypadlo jen označení „školní“. Další poměrně běžnou dobovou praxí bylo, že u převzatých děl nebyl originál citován. Merklas se v tomto smyslu od svých současníků neodlišoval, v Atlase starého věku není o gothajské „inspiraci“ žádná zmínka. Dvě nově přidané mapy ve druhém vydání atlasu byly naopak převzaty z díla *Historisch-geographischer Atlas der alten Welt* od Heinricha Kieperta.¹⁵⁴ Vizuální rozdíl mezi nově přidanými mapami a typickým Merklasovým rukopisem původních map je evidentní zejména na mapě Řecka. Atlas nebyl opatřen žádným doprovodným textem.

Kromě prvenství *Atlasu starého věku* jako průkopníka nově se etablujícího žánru, je patrně největším přínosem díla jeho opatření českou nomenklaturou dle českého překladu

Merklas. Život a dílo pražského rytce, s. 21; TÝŽ, *Nové poznatky o životě a díle Václava Merklase*, s. 67, 70–71; TÝŽ, *K dvoustému výročí narození českého kartografa Václava Merklase*, in: Robert Fencík (ed.), *Historické mapy: zborník z vedeckej konferencie*. Bratislava 2009, s. 133.

¹⁵⁰ Kromě pedagogické aktivity se nadále věnoval také výtvarné činnosti a památkové péči. Životem a dílem Václava Merklase se dlouhodobě zabýval Ludvík Mucha. Srov. L. MUCHA, *Václav Merklas. Život a dílo pražského rytce*; TÝŽ, *Nové poznatky o životě a díle Václava Merklase*; TÝŽ, *K dvoustému výročí narození českého kartografa Václava Merklase*.

¹⁵¹ Václav MERKLAS, *Atlas starého světa*. Praha: Karl André, 1853.

¹⁵² TÝŽ, *Atlas starého světa*, 2. rozmnožené vyd. Praha: Karl André, 1853. Atlas byl rozšířen o dvě nové mapy (Řecko a Itálie) a na původních mapách došlo k několika drobným úpravám.

¹⁵³ *Schul-Atlas der Alten Welt = Orbis Terrarum Antiquus. Nach D'Anville, Mannert, Ukert, Reichard, Kruse, Wilhelm u. a. bearbeitet*. Gotha 1824–1852 (celkem 23 vydání).

¹⁵⁴ Heinrich KIEPERT, *Historisch-geographischer Atlas der alten Welt*. Weimar: Geographisches Institut, 1851.⁹

Zeměpisu Adriana Balbiho,¹⁵⁵ na němž spolupracoval a díky němuž také vytvořil první český zeměpisný atlas. Je zapotřebí si rovněž uvědomit, že právě v Merklasově kartograficky nejneprodnějším období, tj. ve čtyřicátých letech 19. století, probíhala reforma českého pravopisu, ve kterém se postupně prosadily výrazné ortografické změny. Zatímco v pracích vydávaných s podporou Matice české se Merklas až do roku 1850 musel kvůli nařízení Sboru musejního pro řeč a literaturu českou držet tzv. skladného pravopisu navrženého Šafaříkem, v dílech, která vydával vlastním nákladem (mezi něž patřil také *Atlas starého světa*), již používal progresivní pravopis (tj. v namísto *w*, *i* namísto *j* atd.), jehož byl přívržencem (viz obr. 1).¹⁵⁶

Obr. 1. Ukázka mapy Itálie z Merklasova Atlasu starého světa (1853) s využitím progresivního českého pravopisu. © Národní knihovna ČR

¹⁵⁵ Adriano BALBI, *Zeměpis, čili, Auplně popsanej oboru zemského: podlé poslednjch státnjch změn a neynowějšjch zpráv, s příjpravným úvodem, s porownánjm neydůležitějšjch mincj, měr i wah, a s dokonalými regstřjky slow i věcj*. Praha 1835–1848.

¹⁵⁶ L. MUCHA, *Václav Merklas. Život a dílo pražského rytce*, s. 23–24. Výjimku tvoří jen mapa Palestiny, která byla v roce 1846 zařazena do Merklasova *Malého příručního atlasu všech částí země*, vydávaného Maticí českou a musela tudíž používat původní pravopis.

Merklasův atlas vyšel v příznivém porevolučním období, ve kterém v rámci ústupků státu Čechům došlo ke zrovnoprávnění češtiny a němčiny v národních a středních školách. Čeština se od téhož roku vyučovala i na některých gymnáziích a bylo povoleno v ní vyučovat i některé předměty, včetně dějepisu a zeměpisu. Rok 1853 pro české školství nadějný vývoj opět zvrátil a došlo opět k návratu k převážně německojazyčné výuce.¹⁵⁷ Zároveň byl v roce 1850 zrušen monopol studijního fondu na vydávání učebnic. Je tedy možné, že atlas mohl na velmi omezenou dobu proniknout do školní výuky dějepisu. Tuto teorii dle Muchy podporuje také poměrně rychlé druhé vydání atlasu a naznačuje ji též jedna z recenzí, která uvádí, že se jedná o první dílko, které se po reorganizaci školství v Rakousku pokusilo poskytnout studentům kartografické znázornění starověkého světa.¹⁵⁸ Ve prospěch atlasu bezpochyby hovořila i jeho příznivá cena.¹⁵⁹

Není překvapivé, že se atlasu dostalo v českých kruzích velice vřelého, až nekritického přijetí. Stejně tomu bylo i u jiných Merklasových atlasových děl vydávaných postupně po jednotlivých listech, ačkoliv s prodlužujícími se lhůtami jejich dokončení (případně nedokončení) i české vlastenecké nadšení bezpochyby poněkud uvadalo.¹⁶⁰ První vydaná mapa, *Obor země starým známý* (1843) byla již na jaře téhož roku pravděpodobně Františkem Ladislavem Riegerem vítána krátkou zmínkou v časopisech *Květy a Česká včela*,¹⁶¹ po vydání druhé mapy vyšla opět v *České včele* (1845) podstatně obsáhlejší nadšená a na vlastenecké citění apelující recenze Františka Douchy.¹⁶² Také použití české nomenklatury bylo českými vlastenci vřele vítáno. Rieger ve své recenzi, která je sama o sobě dokladem variability soudobého českého pravopisu, zmiňuje: „*Geště gednu wýhodu nalezne zde mladý studugcej Slowan – tu, že gména slowanská w slowanských kragjch po slowansku psána gsau, a že geg*

¹⁵⁷ Michail Nikolajevič KUZMIN, *Vývoj školství a vzdělání v Československu*. Praha 1981, s. 85–86.

¹⁵⁸ „Wenn wir bedenken, dass das vorliegende Werkchen das erste ist, das nach der Reorganisation des Studienwesens in Österreich es versucht, dem Bedürfnisse der Schüler nach einer kartographischen Darstellung der alten Welt abzuhelpfen,“ in: Gustav LINKER, *Atlas starého světa*, s. 645. Srov. L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 239–240. TÝŽ, *K dvoustému výročí narození českého kartografa Václava Merklase*, 133–138. Katalogizační záznam obou vydání atlasu I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes austriaci*, s. 155–156.

¹⁵⁹ První vydání 56 krejcarů, druhé vydání 1 zlatý, 8 krejcarů. Srov. L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 248.

¹⁶⁰ L. MUCHA, *Václav Merklas. Život a dílo pražského rytce*, s. 29, 34.

¹⁶¹ F.L.R. (pravděpodobně František Ladislav Rieger), *Malý zeměpisný atlas*, in: *Noviny z oboru literatury, umění a věd. Příloha ku Kwětům*, čís. VI z 22. března 1843, s. 21–22; „Pak téhož příčinliwého umělce (tj. Václava Merklase, pozn. aut.) «*Obor země starým známý*,» při studowánj starowěkých děgin gakož i při čjtanj starých klassiků welmi užitečný“, *Česká včela – příloha k Pražským novinám*, č. 31 z 18. dubna 1843, s. 124.

¹⁶² „Z té příčiny chwały a podpory hodno jest wydávání «*Atlasu starého světa*», jež wlastenecký umělec, p. Merklas na wlastní náklad podstoupil. Při stálém se šíření oboru wěd, materském [sic!] též jazyku wzdeláwaných [sic!], zajme nepochybně i popsání starého světa časem swé náležitě místo wedlé zeměpisu nowého; ... S dychtiwostí očekáváme pokračowání díla chwałně počatého a – powážíme-li soukromý náklad – i s obětí podstoupeného... Rychlost dalšího wycházení owšem nejwíce na účastenstwí obecenstwa záleží.“ František DOUCHA, *Atlas starého světa*, in: *Česká včela*, č. 42 z 27. května 1845, s. 170.

*tudy cizogazyčné přewrácené názwy z obrazu zemj swého národu strašiti giž nebudau.*¹⁶³ Když Karl André konečně vydal dílo ve formě atlasu roku 1853, úspěch se bezpochyby rovněž dostavil, o čemž svědčí hned dvě vydání v jednom roce.¹⁶⁴

Podstatně menší nadšení však vyvolal mimo české vlastenecké prostředí. *Zeitschrift für österreichischen Gymnasien* v roce 1855 otiskl obsáhlou kritiku druhého vydání tohoto atlasu z pera Gustava Linkera (1827–1881), německého klasického filologa působícího v době vydání recenze na vídeňské univerzitě.¹⁶⁵ Recenzent hodnotí Merklasovu práci jako „špatnou kopii“, kritizuje mimo jiné už samotnou volbu předlohy jako zastaralou a nevyhovující, četné výhrady má proti použité nomenklatuře atd.¹⁶⁶ Svůj pětistránkový příspěvek s podrobným rozbořem konkrétních chyb na mapách zakončil zdrcujícím verdiktem: „*Je těžko pochopitelné, jak se taková práce mohla dočkat druhého vydání.*“¹⁶⁷ Proti kritice se dotčený Merklas v témže periodiku ohradil a zřekl se odpovědnosti za toto vydání atlasu, které bylo dle jeho slov sestaveno bez jeho vědomí,¹⁶⁸ což je však s ohledem na to, že mapy jsou z větší části jeho autorským (ačkoliv kompilačním) dílem a od začátku je vytvářel za účelem souborného vydání, argumentačně poněkud nedostačující. Na jeho obhajobu budiž řečeno, že Linkerem doporučovaná nová atlasová díla vyšla až v době, kdy již byl Merklasův soubor dějepisných map hotový a autor už s ním nadále skutečně neměl nic do činění.

2.2.3. Atlasy z nakladatelství Bedřicha Tempského

Jen několik let po Merklasovi vyšel další podobný počín, tentokrát se jednalo o první německojazyčný dějepisný atlas vydaný v českých zemích. O jeho vznik se postaralo pražské německé nakladatelství Friedricha (Bedřicha) Tempského, které se postupně etablovalo v

¹⁶³ F.L.R., *Malý zeměpisný atlas*, s. 21–22. Rieger upozornil i na některé nedostatky v uvedeném českém názvosloví, vycházejícím z Balbiho, a navrhl jejich korekci.

¹⁶⁴ Vydání atlasu reflektují i dobová periodika, např. *Časopis Českého museum* 26/3, 1852, s. 193 (zpráva o 1. vydání atlasu); 27/2, 1853, s. 407 (zpráva o 2. vydání atlasu).

¹⁶⁵ K osobnosti Gustava Linkera, který svou profesní dráhu zakončil na pražské univerzitě, srov. heslo *Linker, Gustav Wilhelm Reinhardt*, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 52, 1906, s. 1–2.

¹⁶⁶ Kritizoval některé varianty přepisu, ale rovněž nekonzistentnost jejich užívání.

¹⁶⁷ „*Wie eine solche Arbeit eine zweite Auflage erleben konnte, ist schwer zu begreifen,*“ in: Gustav LINKER, *Atlas starého světa*, s. 645–650.

¹⁶⁸ „*Herr Prof. W. Merklas in Leutschau erklärt in einem Briefe an die Red., dass diese zweite Auflage, obgleich er auf dem Titel als deren Herausgeber bezeichnet werde, ohne sein Wissen vom Verleger veranstaltet sei, er also die Verantwortung für die Fehler derselben ablehnen müsse. Alle in jener Recension gegen Hrn. Merklas ausgesprochenen Bemerkungen treffen mithin nicht diesen, sondern den von der Verlagshandlung verschwiegenen Bearbeiter der zweiten Auflage.*“ In: *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 7, 1856, s. 172.

jedno z nejvýznamnějších nakladatelských domů monarchie. Orientovalo se především na produkci školních učebních pomůcek, které produkovalo v několika jazycích multietnické monarchie, vycházela v něm ale také odborná literatura (mj. mnoho historických publikací od významných českých osobností, např. Palackého, Tomka, Šafaříka nebo Erbena) a beletrie.¹⁶⁹ Tempský vydal v roce 1857 útlé šestilistové dílo *Atlas zu Höfler's Welt-Geschichte*¹⁷⁰ jako atlasový doplněk k Höflerově učebnici *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte* pro žáky nižšího stupně gymnázia a středních škol, konkrétně k jejímu dílu věnovanému dějinám starověku (1857).¹⁷¹ Jednalo se tak v českých zemích o první tandem učebnice dějepisu – dějepisný atlas. Autorem učebnice byl Karl Adolf Constantin Höfler (1811–1897),¹⁷² významný německý historik a vedoucí osobnost německého konzervativního proudu na pražské univerzitě, pozdější ideový protivník Františka Palackého. Shodou okolností se obě osobnosti spojené s prvním českým i německým atlasem (tj. Merklas a Höfler) profesně střetly v roce 1851, neboť Merklas u Höflera skládal učitelské zkoušky z dějepisu.¹⁷³

Přestože na obsahové stránce atlasu Höfler pravděpodobně neměl výraznější podíl, neboť se, stejně jako u Merklasova díla, jednalo pouze o kompilát map převzatých z děl renomovaných kartografů (Spruner, Kiepert ad.), dá se předpokládat, že směl mluvit alespoň do výběru map, zařazených následně do atlasu. Tvořilo jej šest listů bez jakéhokoliv doprovodného textu a i přes chválu, kterou Höfler směřoval k osobě nakladatele i typografického ústavu, je nutno podotknout, že ambice podniku vytvořit kvalitní kartografické dílo zřejmě nebyly tak vysoké, jak bylo deklarováno. Atlas se na první pohled zdá být zpracován nedbale, jeho sestavitelé se omezili jen na překopírování cizích map bez větší snahy soubor jakkoliv graficky sjednotit. Výsledkem je tudíž nesourodý celek s mapami znázorňujícími starověký svět (s důrazem na oblast Středozeří) bez přesnějšího časového vymezení, opatřené převážně německou a latinskou nomenklaturou. Jednota nepanovala ani v barevnosti map, v atlasu se vyskytují jak barevné, tak černobílé. V předmluvě ke své

169 Nakladatelův medailonek se nachází v Ottově slovníku naučném: *Tempsky Friedrich*, in: Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, 25. díl, T–Tzschirner. Praha 1906, s. 211. Dále heslo *Karl Friedrich Rudolf Tempsky*, in: Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950, 14. Bd., 65. Lfg. 2014, s. 245. Dostupné z: https://www.biographien.ac.at/oeb/oebl_T/Tempsky_Karl-Friedrich-Rudolph_1821_1902.xml [cit. 17. června 2022].

¹⁷⁰ *Atlas zu Höfler's Weltgeschichte*. Prag: Friedrich Tempsky, 1857.

¹⁷¹ Karl Adolf Constantin HÖFLER, *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte: für Unter-Gymnasien und Mittelschulen. Erster Band, Geschichte der Altertums*. Prag 1857. Atlas je zmiňován přímo v titulním listu, na kterém je v dolní části uvedeno „(Mit einem Atlas.)“

¹⁷² Josef HEMMERLE, *Höfler, Konstantin Ritter von*, in: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 9. Hess–Hüttig, Berlin 1972, s. 313–314. Dostupné z: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118774654.html> [cit. 17. června 2022].

¹⁷³ L. MUCHA, *Václav Merklas. Život a dílo pražského rytce*, s. 21, pozn. 24; heslo *Václav Merklas*, in: Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, 17. díl Median – Navarette. Praha 1901, s. 134. Zde je uveden rok 1852.

učebnici Höfler doporučoval využívání těchto map a vyzýval pedagogy, aby žáky vedli k samostatné práci s mapou.¹⁷⁴

Relativně záhy se pokusil Tempský svůj dějepisný atlas osamostatnit a „odstříhnout“ od úzkého propojení s Höflerovou učebnicí dějepisu, pravděpodobně aby poněkud rozšířil portfolio potenciálních uživatelů. V roce 1859 ho v rozšířené verzi (11 map) vydal pod změněným názvem *Atlas zur alten Geschichte*.¹⁷⁵ I v tomto případě nelze nakladatelství příliš pochválit za pečlivost, z hlediska grafické a redakční úpravy byla práce ještě více odbyta než dílo předchozí – na některých mapách například zůstalo původní „höflerovské“ číslování, které neodpovídalo pořadí po přidání nových map.¹⁷⁶

Oba zmíněné Tempského atlasy spadají do období opětovného návratu k předbřeznovému kurzu spojenému s germanizací školství, které probíhaly po roce 1853. Jako projev oslabování tohoto trendu od konce padesátých let 19. století a opětovný, byť pozvolný návrat češtiny do českých škol¹⁷⁷ lze chápat další vydání atlasu z roku 1863, které vyšlo ve dvojjazyčné německo-české verzi pod názvem *Atlas zur alten Geschichte = Atlas starého věku*.¹⁷⁸ Přes dominantní němčinu je emancipační proces češtiny jasně patrný (viz obr. 2). V díle Atlantes Austriaci je vyslovena poměrně pravděpodobná teze, že přebal atlasu byl dle potřeby opatřován českým nebo německým štítkem se základními informacemi o díle.¹⁷⁹

V atlasu došlo k obsahovým změnám, např. vynechání nebo doplnění některých listů a také k doplnění české nomenklatury. Novinkou a poměrně zásadní změnou oproti předchozím verzím je rovněž textová část s kusými poznámkami k mapám, které jsou uvedeny souběžně ve dvou sloupcích, v němčině a češtině, a které obsahují především citace původních autorů (Spruner, Kiepert, Berghaus ad.), případně zdrojů, ze kterých byly mapy převzaty. V krátkém úvodu je atlas doporučován jako učební pomůcka pro nižší i vyšší gymnázia s německou i

¹⁷⁴ HÖFLER, Karl Adolf Constantin. *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte*, s. 4.

¹⁷⁵ *Atlas zur alten Geschichte*. Prag: Friedrich Tempsky, 1859. Atlas obsahoval 12 map na 10 litografických listech a 1 dřevoryt zobrazující pohled na athénskou akropoli. Oproti původnímu „Höflerovu“ atlasu byly doplněny dvě mapy Řecka, plánek Athén a Říma a mapy Samnia a Latia.

¹⁷⁶ O návaznosti na „Höflerův“ atlas svědčí poznámky „Höflers Weltgeschichte“ nebo „Höfler's Atlas der alten Geschichte“, které jsou uvedeny na většině listů. Výjimku tvoří listy č. X a XI, které tento údaj neobsahují a navíc oproti ostatním nejsou ani číslovány římskými číslicemi. Průběžné číslování ostatních listů je však rovněž problematické, jelikož se nakladatel ani při změně pořadí map, ke které došlo přidáním dalších listů, neobtěžoval opravit původní pořadová čísla z vydání „Höflerova“ atlasu z roku 1857. Například mapa *Umgebungen von Athen*, která je v atlasu zařazena jako pátá, je tudíž označena pořadovým číslem „Nr. III“ a navíc datována rokem 1857.

¹⁷⁷ M. N. KUZMIN, *Vývoj školství a vzdělávání v Československu*, s. 85–88.

¹⁷⁸ *Atlas zur alten Geschichte = Atlas starého věku*. Praha: Bedřich Tempský, 1863.

¹⁷⁹ I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL, *Atlantes Austriaci*, s. 777. Studovaný exemplář z Národní knihovny ČR, sig. 54 A 158, obsahuje štítek v češtině.

českou vyučovací řečí.¹⁸⁰ Vůbec poprvé u historického atlasu vydaného v českých zemích je možné se setkat nejen s doprovodným textem, ale i s citacemi.

Obr. 2. Závěrečná mapa Tempského dvojjazyčného německo-českého atlasu (1863).

© Národní knihovna ČR

Vydání Tempského atlasů z roku 1857 i 1859 stručně zmiňují přední německá geografická periodika.¹⁸¹ Z hlediska reflexe a prezentace německo-českého vydání z roku

¹⁸⁰ Nakladatelství se v úvodu odkazuje na 1. vydání z roku 1859: „Nízepsané nakladatelství podává tuto studující mládeži od něho před několika lety vydaný „Atlas starého věku“ v novém opraveném vydání.“ Zde je potřeba opravit údaje v Muchově článku, který na základě této informace předpokládal, že vyšla dvě česká vydání tohoto atlasu: „První vydání tohoto souboru, oznámené v Musejníku již roku 1863 (str. LVIII), nese na obrazové příloze letopočet 1864, kdežto v nedatované předmluvě k druhému opravenému vydání se uvádí, že je od prvního dělí „několik let“. Šlo však nepochybně o totéž desetiletí, neboť již na konci přišel do oběhu dobrý a ryze český atlas.“ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 240 a 246. Jako první německé a druhé německo-české vydání atlas uvádí i I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL, *Atlantes Austraci*, s. 775–777, srov. katalogizační záznamy všech tří atlasů (1857, 1859 a 1863),

¹⁸¹ *Atlas zu Höfler's Welt-Geschichte* (1857): *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*, Neue Folge 3, 1857, s. 574. *Atlas zur alten Geschichte* (1859): *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*, Neue Folge 7, 1859, s. 546; August PETERMANN, *Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über wichtige und neue*

1863 se jeví jako příznačné, že v českých odborných kruzích, konkrétně v Časopisu Musea Království českého, byl atlas představován jako český, nikoliv dvojjazyčný,¹⁸² zatímco německá geografická periodika reflektující předchozí vydání atlasu o německo-české verzi zarytě mlčela.¹⁸³

2.2.4. Jan Lepař a první původní dějepisný atlas

Po vydání Merklasova atlasu se téměř dvě desítky let neobjevil žádný další český dějepisný atlas. Případným zájemcům o tento žánr nezbývalo než vybírat z německojazyčné produkce. Rok 1869, kdy vyšel první díl jazykově českého atlasu Jana Lepaře k dějinám středověku a novověku, lze proto považovat důležitý mezník ve vývoji české historické atlasové kartografie. Přestože toto dílo bylo svým obsahem i rozsahem v porovnání s německými atlasy velmi skromné a za inspirační zdroj mu sloužil koncepčně již dávno překonaný Kruseho atlas, nelze mu upřít prvenství v zásadním rozšíření časového záběru zobrazené historické látky na středověké i novověké období. Zároveň se jedná, i přes velkou podobnost s Krusem, o první původní autorské dílo, nikoliv pouze kompilaci jako u jeho atlasových předchůdců.

Jan Lepař (1827–1902) byl významným českým pedagogem a odborným spisovatelem. Během gymnaziálních studií v Olomouci se z něj pod vlivem Aloise Vojtěcha Šembery (1807–1882) stal nadšený a aktivní český vlastenec. V roce 1848 se již jako mladý student práv stihl zúčastnit Slovanského sjezdu. Byl údajně prvním člověkem, který obdržel na pražské filozofické fakultě vysvědčení za absolvování zkoušek v českém jazyce, o něž sám požádal.¹⁸⁴ Ve svých pracech podporoval národní uvědomění, zejména na Moravě a ve Slezsku, kde po absolvování pedagogicky působil. Zasadil se rovněž o zřízení českých obecných škol v národnostně smíšených oblastech českých zemí (Jihlava, Znojmo, Opava, Most) a byl také autorem první české metodiky výuky dějepisu na obecných školách.¹⁸⁵

Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie, 1859, s. 530; *Biblioteca historico-geographica oder systematisch geordnete Uebersicht der in Deutschland und dem Auslande auf dem Gebiete der gesammten Geschichte und Geographie neu erschienenen Bücher* 7/1, 1859, s. 112.

¹⁸² Časopis Musea Království českého 37/4, 1863, s. LVIII. Zde v sekci MAPY je uveden na prvním místě jako „Atlas starého věku. V Praze 1863, nákl. Bedř. Tempského, tiskem art. ústavu K. Bellmanna, 11 map za 80 kr.“

¹⁸³ Prohledány byly *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*, ročníky 1863 a 1864 a A. PETERMANN, *Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über wichtige und neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie*, ročníky 1863 a 1864.

¹⁸⁴ Informace přináší text věnovaný Lepařovi u příležitosti jeho šedesátých narozenin, otištěný ve Světozoru. Jan Lepař, in: Světozor. Obrázkový týdeník 21/26, 20. května 1887, s. 414.

¹⁸⁵ Jan LEPAŘ, *O metodách dějepisného učení na školách obecných*. Praha [1879].

Z Lepařova díla je pro účely této studie nejvýznamnější jeho trojdílná učebnice pro výuku dějepisu, *Všeobecný dějepis k potřebě žáků na vyšších gymnasiích českoslovanských* (více vydání, 1867–1895).¹⁸⁶ K nim jako doplňková učební pomůcka souběžně vyšly i dva dějepisné atlasy, nejdříve atlas k dějinám středověku a novověku – *Politický Atlas k všeobecným dějinám středního a nového věku* (1869),¹⁸⁷ hned následujícího roku pak atlas k dějinám starověku – *Politický Atlas k všeobecným dějinám starého věku* (1870).¹⁸⁸ V době, kdy na nich Lepař pracoval, již působil v Praze.¹⁸⁹ Jako doplněk ke všem třem svazkům učebnice byl navíc od počátku koncipován ještě obrazový atlas Františka Augustina Urbánka, který vyšel souběžně s prvním dílem Lepařovy učebnice (1867).¹⁹⁰ Trio didaktických pomůcek (tj. učebnice + dějepisný atlas + obrazový atlas) tedy bezpochyby tvořilo odrazový můstek ke zkvalitnění výuky dějepisu na českých středních školách. Je třeba zmínit, že všechna tato díla vycházela v renomovaném Koberově nakladatelství, které se specializovalo na vydávání české literatury.¹⁹¹

Lepařův **atlas ke středověkým a novověkým dějinám** se může pyšnit ještě jedním prvenstvím v české historické atlasové kartografii: jako první dosáhl již začátkem roku 1870 ministerského schválení¹⁹² a rychle a úspěšně pronikl do českých škol. Oba dva svazky se

¹⁸⁶ J. LEPAŘ, *Jana Lepaře Všeobecný dějepis k potřebě žáků na vyšších gymnasiích českoslovanských*. Vydání učebnice k dějinám novověku z roku 1895 přepracoval Jan Macháček, posléze další autor historického atlasu.

¹⁸⁷ Jan LEPAŘ, *Politický Atlas k všeobecným dějinám středního a nového věku*. Praha: I. L. Kober, 1869.

¹⁸⁸ TÝŽ, *Politický Atlas k všeobecným dějinám starého věku*. Praha: I. L. Kober, 1870.

¹⁸⁹ Nejprve na akademickém gymnáziu (od roku 1864), v roce 1869 byl jmenován okresním inspektorem pražských škol a roku 1870 ředitelem učitelského ústavu v Praze. V letech 1865–1870 rovněž působil jako redaktor Časopisu Českého musea, dále byl členem Ústřední matice české a Zeměpisné společnosti. Z Lepařových dalších prací je možno zmínit např. *Popis mocnářství rakouského* (1863), *Přehled dějin rakouského Slezska* (1866), *Popis mocnářství Rakousko-Uherského ku potřebě středních škol* (1872, 1875). K Lepařovu životu a dílu podrobněji srov. Lepař, Jan, in: Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Patnáctý díl, Krajčij-Ligustrum. Praha 1900, s. 887–888; Jiří MARTÍNEK, *Geografové v českých zemích 1800–1945: (biografický slovník)*. Praha 2008, s. 148–149. [Nekrolog Jana Lepaře]. Národní listy, 2. 7. 1902, roč. 42, č. 180, s. 2. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/9312454> [cit. 17. června 2022]; Jaromíra KNAPÍKOVÁ, *Jan Lepař, opavský pedagog a historik (1827–1902)*, in: Vlastivědné listy Slezska a Severní Moravy 29/1, 2003, s. 7–8; Marta KONÍŘOVÁ, *Soupis publikací Jana Lepaře ve fondech oddělení dějin školství Muzea Komenského v Přerově*, in: Významné pedagogické osobnosti – Jan E. Kosina, Jan Lepař, Josef Úlehla - a jejich podíl na utváření českého školství. Materiály z odborné konference, konané 6. listopadu 2002 v Přerově. Přerov 2003, s. 34–45.

¹⁹⁰ František Augustin URBÁNEK, *Příruční atlas názorný k Lepařovu Všeobecnému dějepisui*. Praha: I. L. Kober, 1867. Na 18 stránkách autor předkládá více než čtyři sta ocelorytových vyobrazení ilustrující především vývoj architektury, ale také zbraní od starověku až po novověk.

¹⁹¹ Více o osobnosti Ignáce Leopolda Kobera a jeho nakladatelství Vladimír FORST et al., *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. Díl 2, sv. 2. K–L*. Praha 1993; Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, 14. díl Kartel–kraj. Praha 1899, s. 468. Vzpomínkový text o Koberovi byl otisknut v *Humoristických listech* 26/13, 1884, s. 100. Dostupné z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=HumL/26.1884/13/100.png> [cit. 17. června 2022].

¹⁹² Schválen 22. ledna 1870 pod č. 12 205, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*. Wien 1870, č. 3, s. 34.

dočkaly i druhého vydání (starověk 1873, středověk a novověk 1875) a ještě v 80. letech 19. století byly ve školách používány.¹⁹³ Při zpracování tohoto dílu Lepař významně čerpal ze slavného, ale již metodologicky zastaralého atlasu Christiana Kruseho, vycházejícího v první polovině 19. století.¹⁹⁴ Zřejmé je to především v užití jednotné podkladové mapy Evropy pro všechna sledovaná období a rovněž v periodizaci dějin – stav Evropy je sledován ve stoletých intervalech, nikoliv podle standardně používaných historických mezníků nebo období, typických pro Sprunera a novější atlasy (viz obr. 3).¹⁹⁵ Pouze pro nejnovější dějiny, obdobně jako Kruse, Lepař od staletého schématu upustil a jako milníky stanovil roky 1809, 1815 a 1866.¹⁹⁶ Lepař s odkazem na Komenského zdůrazňoval především potřebu přehlednosti a srozumitelnosti předkládané látky studentům, kteří si měli s jeho pomocí osvojit základní poznatky a neměli být zatěžováni přemírou informací. To se odráží zejména v množství použitého názvosloví, dlužno říci, že ryze českého, které je záměrně úsporné. Pro atlas středověku a novověku byla dle úvodních slov autora vybrána především období, kdy se zásadním způsobem měnily politické dějiny českých zemí. Důraz byl kladen z pochopitelných důvodů na evropské dějiny. Politický vývoj afrických a asijských zemí, považoval autor za nepřiliš významný pro školní výuku a v atlase jej proto nerefletoval.¹⁹⁷

Díl k dějinám starověku kontrastuje s předchozí historicko-kartografickou atlasovou produkcí především proto, že většina map již ve svém názvu nese jasné časové vymezení (např. *Jihozápadní Asie s Aigyptem v 11. stol. př. Kr.*, *Středomořské země začátkem 2hé války púnské*, *Středomořské země při smrti Caesarově r. 44. př. Kr.* apod.). Kromě Evropy je věnoval autor pozornost také asijským říším (Čína, Indie, Parthská a Bakterská říše, oblast jihozápadní Asie) a Egyptu. Poprvé zařadil do dějepisného atlasu národopisnou mapu (*Národopisná mappa starého věku*), která etnograficky člení „svět starým známý“ na černé plémě a žluté plémě, v rámci bílého plemene čeled' koptickou, areitskou, semitskou a dekanskou. Graficky jsou dále rozlišeny *jazykové jednoslabiční* od *jazyků agglutinujících*.

Jak bylo již výše naznačeno, i v případě Lepařových atlasů se jedná o poměrně útlá díla: středověká a novověká část atlasu (1869) vyšla v prvním vydání odděleně ve dvou sešitech (jeden pro období středověku, druhý pro období novověku) a kromě dvoustránkové

¹⁹³ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 240 a 247.

¹⁹⁴ Ch. KRUSE, *Atlas zur Übersicht der Geschichte aller europäischen Länder und Staaten von ihrer ersten Bevölkerung an bis zu den neuesten Zeiten* (srov. předchozí kapitola).

¹⁹⁵ Kruse postupoval systematicky po staletích, zatímco Lepař některá staletí vynechal a vybral, jak již bylo zmíněno, pouze významnější období. Mapy tak zobrazují Evropu v 2. polovině 5., 7., 9., 10., 13. a 14. století a dále kolem roku 1550, 1650 a 1750.

¹⁹⁶ Poslední tři mapy Kruseho atlasu zachycují stav k roku 1788, dále období 1789–1811 a 1812–1816.

¹⁹⁷ J. LEPARĚ, *Politický Atlas k všeobecným dějinám středního a nového věku*, předmluva.

autorovy předmluvy a seznamu map obsahovala 12 barevných mapových litografických listů.¹⁹⁸ Starověká část (1870) neobsahovala předmluvu ani seznam map a sestávala tak pouze z 10 mapových listů. Zatímco mapy ke středověkým a novověkým dějinám neobsahují žádnou legendu nebo doplňující údaje, některé mapy k dějinám starověku jsou opatřeny alespoň skromnými vysvětlivkami. Také jsou poněkud bohatší na názvosloví, které je i v tomto případě české.¹⁹⁹ Pro větší názornost byly v obou částech atlasu mapy plošně kolorovány výraznými barvami a pro písmo byly použity nápadné fonty značné velikosti. Nevalná kvalita technického provedení celého atlasu byla bezpochyby daní za nízkou prodejní cenu atlasu.²⁰⁰

Poněkud překvapivá je nepatrná reflexe Lepařova atlasu v soudobých odborných periodických poměrně nepatrná. Část ke středověkým a novověkým dějinám stručně v seznamu nových učebnic zmiňuje *Zeitschrift für österreichischen Gymnasien*.²⁰¹ Kupodivu žádná zmínka se neobjevila v *Časopise Českého Musea*, ve kterém až do roku 1870 Lepař působil jako redaktor. Koberovo nakladatelství se snažilo využít potenciálu nového českého dějepisného atlasu a dílo „vřele doporučovalo“ jako doplněk nejen k Lepařově učebnici dějepisu,²⁰² ale např. i k učebnici určené „*odrůstajícím dívkám československým*“ (1871).²⁰³ I přes nepatrný zájem odborných kruhů však není pochyb o tom, že s Lepařovým atlasem se do prostředí českého středního školství dostala pomůcka, která zkvalitnila výuku dějepisu a stojí u počátků „atlasového období“ v české historické kartografii, zejména té školní. Mnozí další

¹⁹⁸ Druhé opravené vydání z roku 1875 neobsahuje předmluvu ani seznam map, oproti prvnímu vydání došlo na některých mapách k drobným úpravám a doplnění geografického názvosloví. Celý svazek atlasu byl nově vydán pouze v jednom sešitu obsahujícím středověké i novověké období.

¹⁹⁹ Rozdíly mezi prvním a druhým vydáním z roku 1873 jsou téměř zanedbatelné.

²⁰⁰ Kvalitu atlasu bohužel snižuje finální zpracování map a tisk, které rozhodně nelze označit za vynikající – dobře patrné je to u dílu věnovanému dějinám starověku, kde např. barevné plochy jsou nepřesně provedené, některé názvy jsou pro svou drobnost téměř nečitelné. Zajímavostí je v tomto ohledu mapa č. IV. *Jihozápadní Asie s Aigyptem u prostřed VI. stol. př. Kr.*, která v oblasti mezi Pisidií, Kilikií, Mezopotámií a Arménií obsahuje oblast popsanou pouze jako „Ří“, což je bezpochyby pozůstatek z předchozí mapy (č. III.), kde se nacházel právě v těchto místech nápis „*Říše Assyrská*“.

²⁰¹ *Zeitschrift für österreichischen Gymnasien* 21, 1869, s. 216. Naopak zmínka o dílu ke starověkým dějinám se v tomto periodiku v ročnících 1870–1872 neobjevuje.

²⁰² Zatímco v prvních dvou dílech učebnice není na Lepařovy atlasy žádný odkaz, třetí díl již obsahuje výraznou reklamu na předsádku, seznam map i doporučení k souběžnému užívání učebnice i atlasu na titulním listu: „*K tomuto dílu doporučujeme co nejvřeleji p. prof. J. Lepařem vydaný „Politický atlas středního a nového věku.“ 12 listů bohatě malovaných...*“

²⁰³ M. R. KOVÁŘ, *Všeobecné dějiny odrůstajícím dívkám československým: věk starý, střední a nový (pomínutím dějin zemí českých i rakouských)*. Praha 1871. Přímou na titulním listu umístil nakladatel Ignác Leopold Kober reklamu na svůj další produkt: „*K dílku tomuto doporučujeme: Politický atlas k všeobecným dějinám od řed. Jana Lepaře. 2 dílky po 12 mapových listech. Cena dílku seš. 1 zl. 50 kr., váz. 1 zl. 70 kr.*“ Na atlas odkazuje i v dále v textu, např. s. 3 – „*Viz vůbec při dějinách věku starého Lepařův Atlas k dějinám věku tohoto.*“

autoři na Lepaře budou následně navazovat, odkazovat a samozřejmě se proti němu budou vymezovat.

Obr. 3. Mapa Evropy kolem r. 1650 v Lepařově atlasu ke středověkým a novověkým dějinám (1869). © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

2.2.5. České verze německojazyčných školních dějepisných atlasů

Fakt, že ještě v osmdesátých letech byly Lepařovy atlasy stále na některých místech používány k výuce dějepisu na českých školách, nebyl dán až tak jejich výjimečností, jako spíše tím, že žádné další práce tohoto typu až do konce osmdesátých let nevyšly. K dispozici byly naopak nové atlasy z německojazyčného prostředí; největšího rozšíření a popularity si vydobyl bezesporu německý atlas Putzgerův, který začal vycházet krátce po sjednocení Německa. Na něj navázaly atlasy rakouské, zejména Jauszův a Schubert-Schmidtův, které vydávalo vídeňské nakladatelství Eduarda Hölzela (srov. výše).

Na konci 80. let 19. století již bylo zcela evidentní, že je třeba poskytnout jednotlivým národům rakousko-uherské monarchie širší spektrum výukových pomůcek také v jejich jazyce. Tento trend se dotkl i dějepisných atlasů. Marketingově bezpochyby zajímavé příležitosti se chopila dvě vídeňská nakladatelství, Hölzelovo a Pichlerovo, díky nimž se v devadesátých letech 19. století do českých škol dostaly překlady dvou v té době stěžejních prací – původního rakouského Schubert-Schmidtova atlasu (Hölzel) a rakouského derivátu proslulého německého Putzgerova atlasu (Pichler). Oba konkurenční podniky ve vydávání úspěšně pokračovaly a až do zániku monarchie na trhu s dějepisnými školními atlasy dominovaly.

2.2.5.1. Schubert-Schmidtův atlas

Eduard Hölzel ve svém nakladatelství již od roku 1872 vydával úspěšný *Historisch-geographischer Schulatlas für Gymnasien, Realschulen und verwandte Lehranstalten* od Georga Jausze a jeho původním záměrem bylo vydat toto dílo i v dalších jazycích habsburské monarchie, tak jako to učinil se zeměpisným atlasem Kozennovým.²⁰⁴ Českojazyčná verze byla spolu s maďarskou relativně brzy oznámena i v rakouském tisku, avšak nikdy k ní nedošlo.²⁰⁵ Hölzel nicméně tuto myšlenku zcela neopustil, jen svou pozornost přesnul na svůj nový produkt – atlas k dějinám starověku F. W. Schuberta (1887).²⁰⁶ Nakladatel ještě týž rok nechal vypracovat českou a chorvatskou verzi atlasu, roku 1891 vyšel v polské jazykové mutaci a v roce 1914 v italštině.²⁰⁷

²⁰⁴ Blasius KOZENN, *Geographischer Schul-Atlas für die Gymnasien, Real- und Handels-Schulen der österreichischen Monarchie*. Wien; Olmütz: Ed. Hölzel, [1861] a jeho další varianty a vydání.

²⁰⁵ *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz* 33, 15. srpna 1874, s. 271.

²⁰⁶ Friedrich Wilhelm SCHUBERT, *Atlas Antiquus. Historisch-geographischer Schulatlas der alten Welt*. Wien: Ed. Hölzel, 1887. Autorova totožnost je bohužel poměrně nejasná a informace o něm nanejvýš skromné. V *Atlantes Austriaci* figuruje jako Franz Wilhelm Schubert. Srov. I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL, *Atlantes Austraci*, 1. Bd., s. 644–645. V ostatních zdrojích se o něm hovoří jako o Friedrichu Wilhelmu Schubertovi. České knihovnické katalogy ho ztotožňují s významným německým historikem a statistikem Friedrichem Wilhelmem Schubertem (1799–1868), tato informace se však zdá být velice nepravděpodobnou. Během své plodné vědecké kariéry totiž zůstal věrný domovskému Královci, v Prusku se navíc angažoval i politicky. Nebyla nalezena žádná zmínka o tom, že by tvořil historické atlasy, navíc byl v době vydávání tohoto atlasu již mnoho let po smrti. Srov. SIMSON, Bernhard von, *Schubert, Friedrich Wilhelm*, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 54. Leipzig 1908, s. 227–231. V elektronickém katalogu Österreichische Nationalbibliothek je jako autor historických atlasů vydaných u E. Hölzela uveden blíže neurčený „Friedrich Wilhelm Schubert II“, který není totožný se svým pruským jmenovcem.

²⁰⁷ Augustin DOBRILOVÍČ (ed.), *Atlas Antiquus. Historijsko-geografski školski*. Beč: Ed. Hölzel, 1887; TÝŽ, *Historijsko-geografski školski atlas srednjeg vijeka*. Beč: Ed. Hölzel, [1898]; TÝŽ, *Historijsko-geografski školski atlas novog vijeka*. Beč: Ed. Hölzel, [1898]; Piotr PARYLAK (ed.), *Atlas Antiquus. Historyczno-geograficzny atlas szkolny świata starożytnego*. Wien, Lwow: Ed. Hölzel, 1891; Michele STENTA (ed.),

„Počeštěním“ atlasu, který vyšel jako *Atlas antiquus. Historicko-geografický atlas školní starověku* (1887),²⁰⁸ byli pověřeni dva čeští gymnaziální profesori, Antonín Balcar (1847–1888) a Jaroslav Vlach (1852–1917). Až překvapivě rychlé vydání v češtině bylo umožněno tím, že se oba editoři prakticky postarali jen o český výklad k jednotlivým mapám. Mapy samotné byly ponechány v původním stavu, jelikož popis a legenda byly pro všechny jazykové mutace provedeny v latině. Od Hölzela jako nakladatele to byl úsporný a obchodně nepochybně zdařilý krok.²⁰⁹ Atlas dosáhl již začátkem roku 1888 ministerského schválení jako učební pomůcka pro střední školy s českou vyučovací řečí.²¹⁰ V roce 1899 vyšel podruhé, tentokrát zásluhou Jaroslava Vlacha již plně počeštěný, včetně map. Latina zmizela i z názvu atlasu, který se nyní jmenoval *F. Schuberta Historicko-zeměpisný atlas školní starého věku*.²¹¹ Vydání plně české verze starověkého dílu atlasu v Hölzelově nakladatelství opět předcházela verze plně německá.²¹² Důvodem k úplnému opuštění latiny bylo jejich určení pro reálky a příbuzné ústavy, na kterých se tento jazyk nevyučoval. České vydání z roku 1899 bylo ještě téhož roku schváleno ministerstvem.²¹³ Záhy poté (roku 1900) byla tato česká verze map k dějinám starověku použita v kompletním vydání atlasu (tj. pro starověk, středověk a novověk) určeném pro reálky a příbuzné ústavy.²¹⁴

V krátké předmluvě čeští editoři Balcar a Vlach uvádí jako důvod vydání tohoto atlasu: „*Posud nedostávalo se školám našim českého atlantu historického, ač potřeba jeho všeobecně se pociťovala.*“ Je pozoruhodné, že zamlčují existenci staršího Lepařova atlasu, který musel být minimálně v dobré paměti. K výkladovým textům k jednotlivým mapám, které zaujímají třicet stran, editoři dodávají, že záměrně pominuli věci obsažené v učebnicích a snažili se naopak poskytnout žákům informace kulturně-historické. K tématům, která byla

Schubert-Schmidt Atlante storico-geografico dell'evo antico, medio e moderno per le scuole medie (ginnasi, scuole reali, licei femminili, istituti magistrali, commerciali et affini). Vienna: Ed. Hölzel, [1914]. Srov. I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL, *Atlantes Austraci*, 1. Bd., s. 644–645.

²⁰⁸ Antonín BALCAR – Jaroslav VLACH (eds.), *Atlas antiquus. Historicko-geografický atlas školní starověku*, Vídeň: Ed. Hölzel, 1887. K české verzi Schubert-Schmidtova atlasu L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 241–242, 250–251.

²⁰⁹ V úvodní předmluvě tohoto atlasu podmiňují editoři vydání celého díla v ceně a úpravě německého vydání právě tím, že díl pro starověk byl vydán s latinským názvoslovím. Pro další díly (středověk a novověk) zde již anoncují vydání v češtině spolu se zvláštními mapami k českým dějinám.

²¹⁰ Schváleno ministerským výnosem z 30. ledna 1888, č. 22665/1887, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1888, s. 41.

²¹¹ Jaroslav VLACH (ed.), *F. Schuberta Historicko-zeměpisný atlas školní starého věku*. Vídeň: Ed. Hölzel, [1899].

²¹² SCHUBERT, Friedrich Wilhelm, *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt*. Wien: Ed. Hölzel, [1898].

²¹³ Schváleno ministerským výnosem z 19. října 1899, č. 27871 jako učební pomůcka pro reálky a příbuzné ústavy s českou vyučovací řečí, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1899, s. 435.

²¹⁴ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 241 a 250; I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 653–654.

opomíjena z důvodu omezeného počtu hodin věnovaným dějepisu, jsou pak v atlasu podány podrobnější informace. Texty mají častěji formu krátkých poznámek, než celých vět.

Mapová část atlasu sestává ze 17 barevných mapových listů, na kterých je dohromady 54 hlavních a vedlejších map. Jak již bylo uvedeno, mapy jsou opatřeny latinským názvoslovím. Větší část map, podobně jako u starších atlasů středověku, zobrazuje pouze stav k určitému přesněji nevymezenému datu, u některých je však období jasně ohraničeno buď historickými událostmi (např. punské války) nebo vládou konkrétního panovníka (Augustus, Dioklecián apod.).²¹⁵ Atlas je geograficky zaměřen na oblast Evropy, Blízkého Východu a severní Afriky. Druhé vydání atlasu určené pro reálky (1899) se od prvního liší především absencí jakéhokoliv úvodního textu a kompletním počestěním popisu, názvů i nomenklatury.

Příprava **české verze středověkého dílu atlasu**, který mezitím vyšel v němčině v roce 1889 ve zpracování Wilhelma Schmidta (1843–1924),²¹⁶ byla delší a náročnější než u starověké části. Důvodem byl především fakt, že se nejednalo pouze o vypracování českého textu, jako tomu bylo v případě prvního dílu, ale počestěn byl celý atlas, včetně mapového obsahu. V roce 1888 navíc zemřel Antonín Balcar, takže práce na tomto dílu zůstala pouze na Jaroslavu Vlachovi. Atlas vyšel v roce 1896 pod názvem *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní věku středního*²¹⁷ a obsahoval stejně jako německá verze 19 hlavních map.²¹⁸ Téhož roku v srpnu byl atlas schválen jako učební pomůcka pro střední školy s českou vyučovací řečí.²¹⁹ Nejzásadnějším rozdílem oproti původní německojazyčné verzi atlasu je obsahová změna mapy č. 14b, na které byly nově znázorněny Čechy a Morava ve 12. století, namísto původní mapy věnované Polsku za vlády Boleslava Chrabrého (viz obr.

²¹⁵ Znázorněna jsou také tažení Alexandra Makedonského na mapě č. 5. *Regna Persarum et Macedonum* a Kýra mladšího na mapě č. 15 *Asia citerior*.

²¹⁶ Friedrich Wilhelm SCHUBERT – Wilhelm SCHMIDT, *Historisch-geographischer Schulatlas des Mittelalters*. Wien: Ed. Hölzel, 1889. Biografické údaje o Schmidtovi přináší A. NIEDERSTÄTTER, *Schmidt, Wilhelm*, in: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, 10. Bd., 49. Lfg. Wien 1993, s. 300–301, dostupné z: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schmid_Wilhelm_1843_1924.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=Wilhelm%20Schmidt [cit. 17. června 2022].

²¹⁷ Jaroslav VLACH (ed.), *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní věku středního*. Vídeň: Ed. Hölzel, 1896.

²¹⁸ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 241 mylně uvádí počet map české verze atlasu (17 listů). Záznam atlasu na s. 250 již má správný počet mapových listů, tj. 19. Katalogizační záznam díla je uveden v I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 654–655.

²¹⁹ Schváleno ministerským výnosem z 11. srpna 1896, č. 19651, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1896, s. 413.

4). Jedná se tedy o první mapu ve školním dějepisném atlasu, která byla věnována pouze českým dějinám.²²⁰

Na rozdíl od německé verze středověkého dílu atlasu nebyla ta česká opatřena vysvětlujícím textem k mapám. Obsahuje 19 barevných mapových listů s celkem 35 hlavními a vedlejšími mapami a je opatřena českou nomenklaturou. Zachycuje období od rozpadu Západořímské říše do zámořských objevů v 16. století. Většina map znázorňuje stav sledovaného území k určitému datu nebo období, znázornění dynamických jevů je spíše výjimkou (např. trasy křížových nebo objevitelských výprav). Atlas je dle dobových zvyklostí převážně eurocentrický s důrazem na dějiny Svaté říše římské, české země jsou znázorňovány jen jako její nedílná součást. Z mimoevropských dějin je pozornost věnována především nejvýznamnějším říším v oblasti Asie a severní Afriky,²²¹ zbytek světa je zmíněn pouze v souvislosti s evropskými objevitelskými výpravami. Loajalita k vládnoucí habsburské dynastii je patrná mj. na mapě zámořských objevů, kde jsou kromě tras jednotlivých výprav jako jediné barevné plochy vyznačeny *državy rodu habsburského*.²²² Na témže listu se také poprvé v českém dějepisném atlasu objevuje ukázka staršího kartografického díla – glóbus Martina Behaima (1492) měl žákům přiblížit představy o geografii světa v pozdním středověku.²²³

Po úspěšném vydání starověké a středověké části atlasu zbýval poslední díl věnovaný dějinám novověku, který v originále vyšel v roce 1895.²²⁴ Počeštěná verze novověkého dílu Schubertova-Schmidtova atlasu vyšla jako *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní nového věku* (1898).²²⁵ Editorские úlohy se zhostil František Kameníček (1856–1930), moravský historik, pedagog a editor středověkých pramenů, redaktor Časopisu Matice moravské.²²⁶ V této době zpracovával spolu s Rudolfem Dvořákem rovněž trojdílnou středoškolskou učebnici dějepisu, která vycházela v Ottově nakladatelství v letech 1896–

²²⁰ Výhradně na české dějiny byl zaměřen i soubor map Josefa KALOUSKA, *Tři historické mapy k dějinám českým*. Praha: Řivnáč, 1885, o kterém je pojednáno dále v textu. Tento soubor však nebyl primárně školním atlasem.

²²¹ Např. kalifát za Abbasovců, Saladinova říše, mongolská říše.

²²² Mapa č. II.19. *Století objevů zámořských. Osady Španělův a Portugalců v XVI. století*.

²²³ Mapa II.19. *Globus Martina Behaima z r. 1492 (Okeánská strana země)*.

²²⁴ Friedrich Wilhelm SCHUBERT – Wilhelm SCHMIDT, *Historisch-geographischer Schulatlas der Neuzeit*. Wien: Ed. Hölzel, 1895.

²²⁵ Jaroslav VLACH – František KAMENÍČEK (eds.), *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní nového věku*. Vídeň: Ed. Hölzel, 1898. Jméno Jaroslava Vlacha bylo uvedeno jen s ohledem na jeho práci na předchozích dílech atlasu.

²²⁶ Osobnosti Františka Kameníčka je věnována bakalářská práce Tomáše PÁNKA, *František Kameníček (1856–1930)*. Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2008. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/hsdyr/> [cit. 17. června 2022].

1898.²²⁷ Kameníček jako český vlastenec vnímal překlad dějepisného atlasu pro středoškolskou výuku do češtiny jako významný úkol – ve svém dopisu Josefu Kalouskovi z prosince 1896 ostatně zdůrazňuje jako problém to, že se dosud na školách učí pouze podle německého Putzgera.²²⁸ Atlas byl schválen jako učební pomůcka pro střední školy s českou vyučovací řečí v červenci roku 1898.²²⁹ Oproti původní německé verzi došlo ke změnám na mapě č. 8, kde je na vedlejších mapách mimo jiné zachycena i situace za sedmileté války na českém území (bitva u Kolína r. 1757 a oblast Severních Čech).²³⁰

Také novověká část atlasu nebyla v české verzi na rozdíl od té německé opatřena žádným textovým doprovodem. Na 13 mapových listech s celkem 37 hlavními a vedlejšími mapami zachycuje období od 16. století do bezprostřední současnosti (z konkrétních událostí nejnovějších dějin je na doplňkové mapce znázorněno např. bojiště prusko-francouzské války nebo územní expanze Ruska do roku 1885 v oblasti střední Asie).²³¹ Atlas nabídl opět převážně rakousko-německou perspektivu dějin, se zaměřením na politické dějiny Evropy, zejména na oblast střední Evropy. Z mimoevropských dějin je pozornost věnována pouze Osmanské říši, Severní Americe, vývoji Ruska v celém jeho rozsahu a objevným cestám v novověku. Situaci dokreslují vedlejší mapky, zachycující v mnoha případech významné bitvy novověku (např. bitva na Bílé hoře, obléhání Vídně, bitvy u Kolína, Aspern a Wagramu).

Všechny tři díly atlasu vyšly poprvé jako celek v roce 1898 pod názvem **F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku**,²³² který

²²⁷ F. KAMENÍČEK – R. DVOŘÁK, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy středních škol*. V roce 1899 pak ještě vyšla jejich učebnice k dějinám Rakouska-Uherska: TÍŽ, *Dějepis mocnářství rakousko-uherského se zvláštním zřetelem ke zřízení jeho pro osmou třídu gymnasií*. Praha 1899. O učebnicích se Kameníček opakovaně zmiňuje ve své korespondenci s Josefem Kalouskem z let 1895–1899, srov. M. RYANTOVÁ, *Korespondence Josefa Kalouska*, s. 142–148.

²²⁸ „Letos mohu pracovat trochu klidněji. Ve škole mám jen deset hodin (poloviční počet) a žádné korektury, mohu tedy denně pracovat několik hodin. Vedle nového věku přeložil jsem nový věk dějepisného atlasu Schubert-Schmidtova pro Hölzla. Prof. Dr. Vlach si vyžádal, aby také mohl býti jménem svým účasten, poněvadž jest napsán při starém a středním věku. Nemám nic proti tomu, poněvadž mi běží o to, aby naši studenti konečně měli nějaký dějepisný atlas český. Posud se na českých školách užívá jen Putzgera německého z říše.“ František Kameníček Josefu Kalouskovi, 1896, 1. ledna, [Brno], in: M. RYANTOVÁ, *Korespondence Josefa Kalouska*, s. 144–145.

²²⁹ Schváleno ministerským výnosem z 6. července 1898, č. 17564, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1898, s. 299.

²³⁰ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 241 a 250. Katalogizační záznam díla je uveden v I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 655–656.

²³¹ Na jednotlivých listech je vždy uveden také konkrétní autor mapy, tj. Schmidt nebo Schubert.

²³² Antonín BALCAR – Jaroslav VLACH – František KAMENÍČEK (eds.), *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku*. Vídeň: Ed. Hölzel, [1898].

byl určen pro gymnázia a jako takový i schválen ministerstvem na konci roku 1898.²³³ Je pozoruhodným zjištěním, že českojazyčná verze Schubert-Schmidtova atlasu pokrývající v jednom svazku dějiny od starověku až po novověk v tomto případě předešla svůj originál, tj. souborné vydání německojazyčné, které vyšlo až v roce 1899, a to nejdříve ve variantě pro gymnázia, téhož roku pak i pro reálky.²³⁴ Česká verze souborného atlasu pro reálky a příbuzné ústavy s kompletně českým názvoslovím mohla díky vydání počestěné verze starověké části atlasu (1899) vyjít už v roce 1900.²³⁵ Jako vhodná učební pomůcka byla záhy schválena také pro učitelské ústavy a průmyslové i obchodní školy s českou vyučovací řečí.²³⁶ Obě verze vyšly do zániku Rakouska-Uherska pravděpodobně ještě dvakrát (v roce 1916 a 1918).²³⁷ Atlas dosáhl již v předválečném období velkého rozšíření na českých středních školách. Po vzniku samostatného Československa byl zásadním způsobem přepracován Bohuslavem Horákem²³⁸ a během celého období první republiky naprosto ovládl trh se školními dějepisnými atlasy.²³⁹

²³³ Schváleno jako učební pomůcka pro gymnázia s českou vyučovací řečí ministerským výnosem z 13. prosince 1898, č. 32087, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1899, s. 20.

²³⁴ F. W. SCHUBERT – W. SCHMIDT, *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit. Varianten Ausgabe für Gymnasien a Ausgabe für Realschulen*.

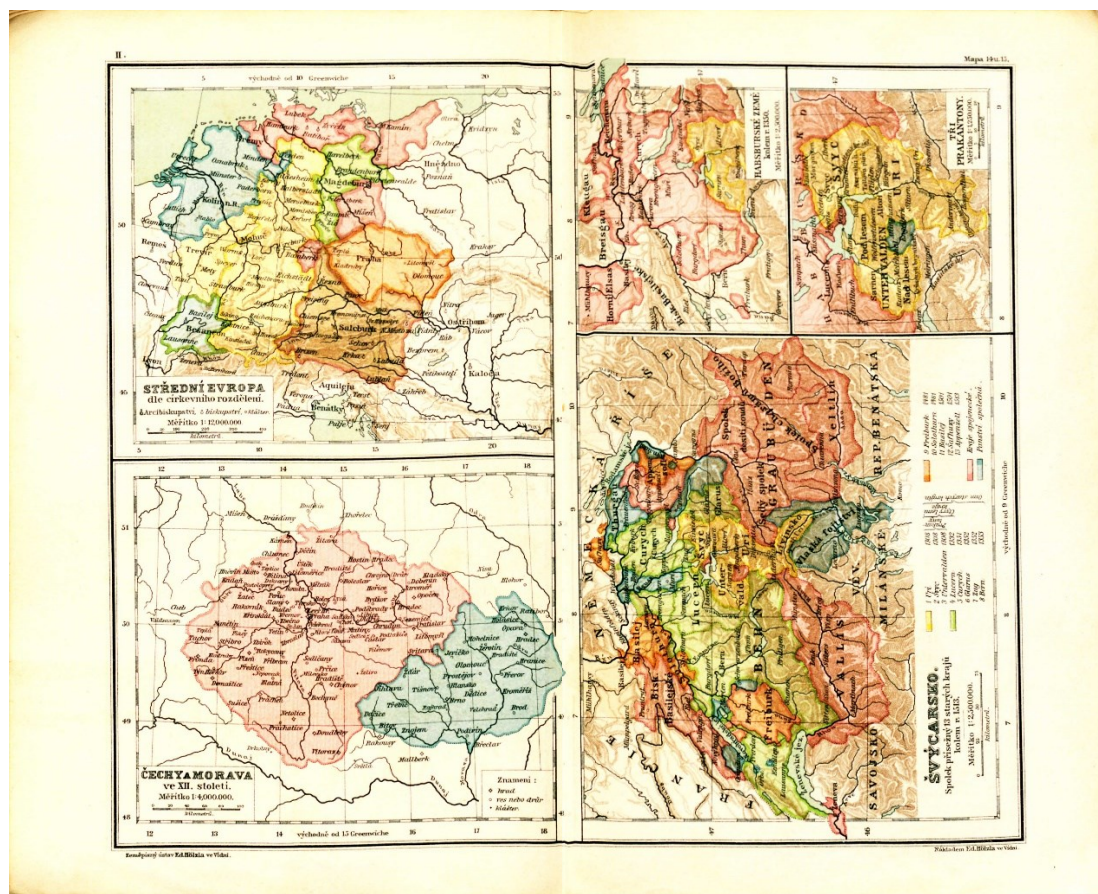
²³⁵ Fond Pedagogické knihovny Jana Ámose Komenského, sig. II-21812V2.

²³⁶ Jako učební pomůcka pro reálky a učitelské ústavy schváleno ministerským výnosem z 23. března 1900, č. 7263, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1900, s. 257. Pro průmyslové a obchodní školy byl atlas dodatečně schválen ministerským výnosem z 19. června 1900, č. 15603, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1900, s. 429.

²³⁷ Jednotlivá vydání atlasů zmiňuje L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 250–251. Vydání z roku 1916 a 1918 jsou velice raritně dochována, u některých se lze opírat pouze o datum ministerského schválení nebo údaje v knihovnické literatuře. Dosud se podařilo dohledat vždy po jednom exempláři k oběma vydáním pro gymnázia (1916 Fond University of Toronto, sig. G1030.S35; 1918 Fond Pedagogické knihovny UK, knihovny M. D. Rettigové, sig. F9543). Existenci vydání z roku 1916 pro reálné školy lze prozatím bohužel doložit pouze na základě informace o ministerském schválení uvedené v ministerském věstníku – *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des k.k. Ministeriums für Cultus und Unterricht*, Jrg. 1916, Stück XII., 15. Juni 1916, s. 175, ministerský výnos z 30. května 1916, č. 15588 (pro gymnázia i reálky). Ve věstníku z roku 1918 však není žádná informace o vydání atlasu pro reálky, rovněž v celém ročníku *Österreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz* z roku 1918 nebyla nalezena žádná zmínka. V I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd. jsou uvedena jen vydání z roku 1898 a 1900 a o dalších se práce vůbec nezmiňuje.

²³⁸ Z celého atlasu zmizelo jméno Schuberta i Schmidta, vycházel pod názvem *Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku* (srov. následující kapitola o dějepisných atlasech v meziválečném období). Nadále byli uváděni jen A. Balcar, Fr. Kameníček a B. Horák.

²³⁹ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 241 a 250–251. Katalogizační záznam obou variant atlasu (pro gymnázia i pro reálky) je uveden v I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 657–660. Uvádí však pouze vydání z roku 1898 a 1900. Identifikace jednotlivých vydání Schubertových a Schubert-Schmidtových atlasů je poněkud problematická, jelikož nebyly (pravděpodobně zcela záměrně) kromě prvního vydání starověkého dílu nakladatelstvím datovány. U samostatných atlasů starověku, středověku a novověku tento problém odpadá, protože vyšly jen v jednom vydání nebo, což je případ dvou verzí starověkého dílu, se od sebe vydání dostatečně lišila. U atlasů, které zahrnují veškerá historická období, tak zůstává jediným vodítkem informace o jejich ceně, která se postupně zvyšovala. Zatímco v roce 1898 a 1900 stál atlas 3 K 20 h, roku 1916 již 3 K 85 h a roku 1918 už to bylo 10 K 50 h. Díky tomuto údaji tedy lze našťásti atlasy jednoznačně identifikovat.

Obr. 4. Ukázka mapového listu z české verze Schubert-Schmidtova atlasu (souborné vydání 1898), reflektujícího české dějiny. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Obě verze souborných atlasů starověku, středověku a novověku, tj. gymnaziální i pro reálky, obsahují pouze titulní list a seznam map, zatímco doprovodný text k mapám do atlasu nebyl zařazen. Mapovou část tvoří dohromady 126 hlavních a vedlejších map²⁴⁰ na 43 barevných mapových listech. Svazek je chronologicky rozdělen do třech částí: *K dějinám věku starého*, *K dějinám věku středního*, *K dějinám věku nového*. V souborném vydání pro gymnázia nedošlo oproti svazkům pro jednotlivá období (starověk, středověk, novověk) k výraznějším rozdílům v mapovém obrazu.²⁴¹ U souborného vydání pro reálky z roku 1900

²⁴⁰ Na titulním listu atlasu je však uvedeno „Hlavních map 60, vedlejších 53“.

²⁴¹ Při srovnání souborného vydání atlasu pro gymnázia z roku 1898 se svazkem věnovaným pouze novověku (1898), zaráží drobná skutečnost, že v atlasu novověku jsou systematicky používána označení „Jaderské moře“ a „Kaspické jezero“, zatímco (dle data ministerského schválení) novější atlas starověku, středověku a novověku pro gymnázia se vrací k zastaralejší formě „Adriatické moře“ a „Kaspické moře“. Souborný atlas pro reálky (1900), již obsahuje v tomto směru stejné termíny jako samostatný atlas novověku. Dá se proto uvažovat o tom, že finální verze novověkého atlasu byla dokončena později než kompletní vydání atlasu pro gymnázia od starověku po novověk. Možnost, že nakladatelé pouze chtěli udržet jednotné názvosloví, které by bylo

rovněž nedošlo k žádným převratným změnám, byly však nalezeny jisté zajímavé faktografické i názvoslovné odchylky.²⁴²

Všechna vydání atlasu se vyznačují zajímavým fenoménem, kdy se názvy v seznamu map v úvodní části atlasu liší (často velice výrazně) od názvů map na jednotlivých mapových listech. Není to však případ pouze tohoto atlasu, je možné se s tímto úkazem setkat ve větší či menší míře také u mnoha dalších děl vycházejících v průběhu druhé poloviny 19. století (např. u Tempského atlasů).

Schubert-Schmidtův atlas byl z pohledu Hölzelova nakladatelství bezpochyby správnou volbou. Kromě německého originálu vyšel v několika jazykových mutacích (čeština, chorvatština, polština, italština), z nichž česká verze byla dle evidovaných vydání druhou nejčastěji vydávanou. Atlas rychle pronikl na trh se školními učebnicemi, úspěšně konkuroval Putzgerovi, německé jedničce v oblasti dějepisných atlasů, a jeho existence zdárně pokračovala i po zániku rakousko-uherské monarchie. Z kartografického hlediska znamenal oproti svým předchůdcům výrazný kvalitativní posun, mapové listy byly jasně strukturované, mapy byly díky použité barevné škále přehledné a poskytovaly velké množství informací. Z hlediska obsahového je třeba práci vnímat jako zcela loajální k rakousko-uherské monarchii a jejímu výkladu dějinného vývoje, přičemž důraz byl kladen na dějiny střední Evropy, zejména habsburské monarchie a dějiny říšské.

V dobové publicistice se bohužel nepodařilo najít žádnou recenzi na českou verzi Schubert-Schmidtova atlasu, pouze informace o vydání nebo schválení jako učební pomůcky.²⁴³ Jeho značné rozšíření potvrzují výroční zprávy gymnázií, reálek a dalších středních škol.

kompatibilní s názvy ve středověkém oddílu, lze s velkou pravděpodobností vyloučit, např. v novověké části atlasu je běžně používáno označení „Atlantický oceán“, zatímco ve středověké „Atlantický okeán“.

I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 658. uvádí, že byla doplněna jedna vedlejší mapa k č. 18. a 19., při porovnání těchto obou atlasů však žádná nová vedlejší mapa nebyla identifikována. Zmiňuje i změny na mapách č. 8 a 11, které se rovněž nepodařilo nalézt.

²⁴² Z faktografických změn lze uvést např. zmenšení území Latia (starověk, mapa č. 19. *Latium. Campanie*), označení Savojska jako součásti Itálie (středověk, mapa č. 18. *Italie v 15. století*), zmenšení území Holštýnska a zvětšení území brémského arcibiskupství (novověk, mapy č. 3. *Německo za reformace* a 4. *Německo v 17. století*).

²⁴³ Např. *Národní listy*, roč. 27, 1887, č. 288 z 20. října 1887, s. 5; roč. 36, 1896, č. 272 z 3. října 1896, s. 5; roč. 39, 1899, č. 309 ze 7. listopadu 1899, s. 4; *Práce: politický týdeník pro dělnictvo*, roč. 6, 1896, č. 41 z 11. října 1896, s. 5; *Krok: časopis věnovaný veškerým potřebám středního školství* 10/8, 1896, s. 315.

2.2.5.2. Putzgerův atlas

Koncem 19. století stále chyběl na českých školách dějepisný atlas k novějším dějinám, který se v Hölzelově nakladatelství teprve připravoval k vydání. Této mezery na trhu využilo Pichlerovo nakladatelství ve Vídni, které opakovaně vydávalo rakouský ekvivalent říšského Putzgerova atlasu již od roku 1878.²⁴⁴ V roce 1898 vydalo jeho českou verzi pod názvem *F. W. Putzgerův historický školní atlas k starým, středním a novým dějinám o 35 hlavních a 64 vedlejších mapách pro vyšší a střední školy rakousko-uherské*,²⁴⁵ který byl určen k výuce dějepisu na středních školách a který se již začátkem roku 1898 dočkal ministerského schválení.²⁴⁶ Atlas byl vypracován na základě 19. vydání německého „Putzgera“, které připravili Alfred Baldamus a Ernst Schwab (1897). Právě u tohoto vydání došlo oproti předchozím sedmi vydáním k zásadnějším změnám a přidání nových map. Do češtiny ho přeložil a upravil gymnaziální profesor a jazykovědec Vavřinec Josef Dušek (1858–1911),²⁴⁷ mimo jiné autor oslavného spisu o Františku Josefovi I. z roku 1899,²⁴⁸ který atlas o 31 mapových listech doplnil jedním listem ke slovanským dějinám, na němž jsou dvě mapy přímo k dějinám českým (viz obr. 5).²⁴⁹ Stejně jako u Schubert-Schmidtova atlasu nebyla čeština jediným jazykem, do kterého byl Putzger přeložen. V roce 1903 vyšla polská verze²⁵⁰ a v roce 1904 chorvatská, jejímž specifickým je, že byla vypracována na základě 2. českého a 22. německého vydání.²⁵¹

Po dlouhé odmlce v produkci dějepisných atlasů tedy nastala na českém trhu zcela nová situace – najednou byly během jednoho roku k dispozici hned dva atlasy mapující v jednom svazku dějinný vývoj od antiky až po novověk – Schubert-Schmidtův a Putzgerův.

²⁴⁴ F. W. Putzger *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte: für die höheren und mittleren Unterrichtsanstalten Österreich-Ungarns*.

²⁴⁵ Vavřinec Josef DUŠEK (ed.), *F. W. Putzgerův historický školní atlas k starým, středním a novým dějinám o 35 hlavních a 64 vedlejších mapách pro vyšší a střední školy rakousko-uherské*. Vídeň: A. Pichlera vdova a syn, 1898.

²⁴⁶ Jako učební pomůcka pro střední školy s českou vyučovací řečí schváleno ministerským výnosem z 22. ledna 1898, č. 106, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1898, s. 66.

²⁴⁷ František BAČKOVSKÝ, *Přehled písemnictví českého doby nejnovější*. Praha 1899, s. 192.

²⁴⁸ Vavřinec Josef DUŠEK, *Padesátileté panování J. V. císaře Františka Josefa I. a jeho význam pro povznesení blahobytu, literatury a umění v Rakousko-uherské říši*. Praha 1899.

²⁴⁹ Mapový list č. 20., mapy *Česká a Moravská říše a Král. české za válek husitských 1419–1437*.

²⁵⁰ Józef LEWICKI – Władysław BOJARSKI (eds.), *F. W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytku wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*. Wiedeň: nakł. Wdowy po A. Pichlerze i Syna, 1903.

²⁵¹ Stjepan SRKULJ (ed.), *Putzgerov historički atlas za stari, srednji i novi vije : u 32 lista i 97 karata za srednje škole u Hrvatskoj i Slavoniji*. U Beču: nakladom A. Pichlera udovice i sina, 1904. Na titulním listě je uvedeno: „po 22 njemačkom izdanju od Alfreda Baldamusa i Ersta Schwabea, a 2. češkom izdanju Vavr. Jos. Dušeka.“ Srov. také I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 737, 747–748; L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 242.

Schubert-Schmidtův atlas měl v českém prostředí nepochybný náskok – jeho dva díly vyšly již o několik let dříve a měly tudíž větší šanci se na školách etablovat. Dalo se předpokládat, že školy, které začaly využívat starší díly tohoto atlasu, zůstanou i nadále Schubert-Schmidtovi „věrné“. Naopak Putzgerův atlas se mohl opírat o svou vynikající, hranice Německa už v této době výrazně přesahující pověst a také již několikeré vydání v rakousko-uherské monarchii. Český Putzger se na českém trhu dobře prosadil a i přes konkurenci si udržel svou významnou pozici až do pádu monarchie. Již v roce 1900 následovalo druhé české vydání atlasu, opět záhy schválené jako učební pomůcka pro české střední školy, později také pro učitelské ústavy a vyšší obchodní a průmyslové školy.²⁵² Do roku 1918 bylo dílo vydáno celkem sedmkrát v nezměněné podobě.²⁵³ Na některých školách se udržel atlas ještě dlouho po vzniku samostatného Československa, je zmiňován ve výročních zprávách ještě ve 30. letech 20. století.²⁵⁴

Český Putzger sestával z 32 barevných mapových listů se 125 hlavními a vedlejšími mapami. Tvořil tedy i rozsahem obdobu české verzi Schubert-Schmidtova atlasu. Na rozdíl od něj však Putzger obsahoval i sedm stran vysvětlivek k českému vydání.²⁵⁵ Mapy byly opatřeny českým názvoslovím, výjimku tvoří převážná většina map z období antiky, která používá nomenklaturou latinskou. Z hlediska zaměření map opět drtivě převažovaly mapy zaměřené na politické dějiny, tematicky pestřejší byly ale některé vedlejší mapky, které se zabývaly rovněž národnostními poměry (ovšem pouze ve starověku, nikoliv pro novější období),²⁵⁶ církevní správou, vyskytovaly se zde také také plány významných měst nebo ukázka z historické kartografie.²⁵⁷

²⁵² Pro české střední školy schváleno ministerským výnosem z 5. listopadu 1900, č. 29942, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1900, s. 524; pro české učitelské ústavy schváleno ministerským výnosem z 19. února 1901, č. 35227 (z roku 1900), in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1901, s. 86; pro vyšší obchodní a průmyslové školy s německou, případně českou vyučovací řečí schváleno ministerským výnosem z 2. května 1901, č. 5663, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, 1901, s. 138.

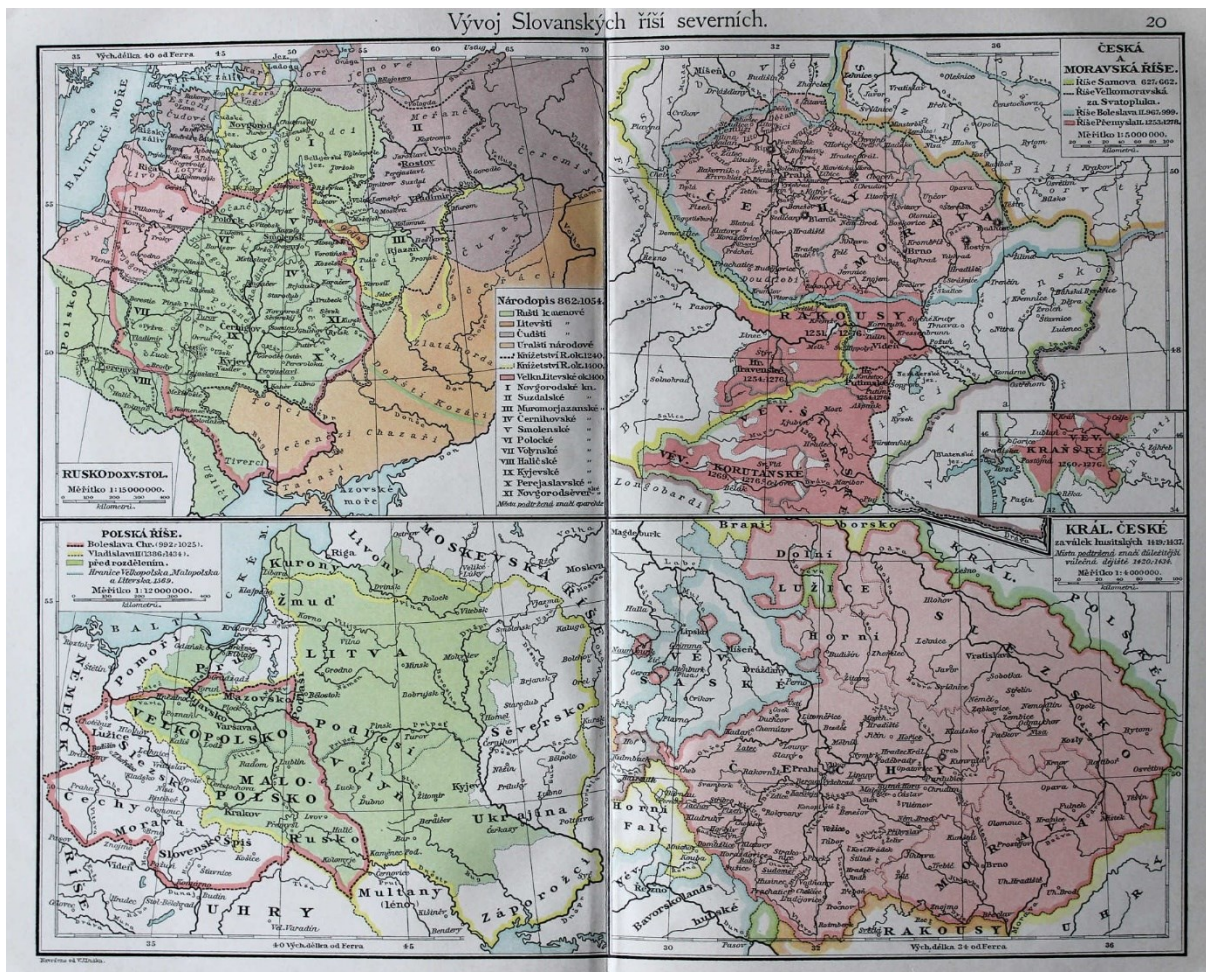
²⁵³ 1898, 1900², 1903³, 1908⁴, 1911⁵, 1915⁶, 1918⁷.

²⁵⁴ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 242, 249.

²⁵⁵ V úvodu k českému vydání je však jasně deklarováno, že vysvětlivky k jednotlivým mapám jsou koncipovány jako „pouhý doplněk mapových nadpisů“ pro upřesnění použitých barev, způsobu písma apod.

²⁵⁶ Mapa č. 1. *Palestina*, vedlejší mapka *Národopisný přehled (před vznikem království) a území 12 kmenů*; č. 3. *Starý svět, východní část*, vedlejší mapka *Národopisný přehled starého světa*.

²⁵⁷ Mapa č. 3. *Starý svět, východní část*, vedlejší mapka *Niebuhrův pokus o Herodotovu mapu světa*.

Obr. 5. Ukázka mapového listu české verze Putzgerova atlasu (vydání 1911) věnovaného slovanským dějinám. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Co se týče znázornění dynamických jevů, atlas nevybočoval nijak zásadně z řady svých předchůdců a zobrazuje oblíbená témata jako např. tažení Alexandra Velikého a jeho vůdců, trasy křížových výprav a trasy novověkých zámořských plaveb. Způsob zachycení významných historických bitev se s posunem na časové ose zpřesňoval - zatímco např. u nejdůležitějších bitev třicetileté války byly znázorněny jen oblasti bojiště, vedlejší plánky týkající se bitev za sedmileté války již obsahovaly rozmístění vojsk, případně i směr jejich pohybu. Putzger nabídl německou, převážně eurocentrickou perspektivu dějinného vývoje, z neevropských dějin byla v období středověku a novověku věnována pozornost Blízkému Východu v souvislosti s křížovými výpravami, dále Osmanské říši, novověkým dějinám Severní Ameriky a zámořským objevům. Nejvíce bylo zcela nepřekvapivě věnováno dějinám Německa, a to přestože se jednalo o atlas určený pro rakousko-uherské školy. Značná část map se zabývala politickým vývojem v oblasti Svaté říše římské, upozaděním tím byl např.

vývoj Uher. Tento fakt se nakladatelství částečně pokusilo vyvážit závěrečnou mapou s názvem *Vývoj rakouskouherského mocnářství*. Jistá citlivost k slovanským národům, které byly součástí monarchie, je patrná z přidání mapového listu č. 20. *Vývoj slovanských říší severních* (viz obr. 5). Tento list obsahoval mapu vývoje Ruska do 15. století a jeho národnostního složení, mapu středověkého Polska a dvě mapy k dějinám českým. Na malém prostoru bylo koncentrováno značné množství informací – první mapa zachycovala hranice českého státu v období Sámovy říše, Velkomoravské říše za panování Svatopluka, českého státu za Boleslava II. a Přemysla Otakara II., druhá mapa představovala období husitských válek.

Z dobových ohlasů na českou verzi Putzgerova atlasu je k dispozici stručná anonymní a veskrze pochvalná recenze v *Pedagogických rozhledech* ze začátku roku 1899. V ní byl atlas bezvýhradně vítán a (opět!) zdůrazňoval dosavadní absenci českého atlasu ke středověkým a novověkým dějinám, přičemž o konkurenčním Schubert-Schmidtově atlasu (jehož díl k dějinám středověku vyšel v roce 1896) se text zmiňuje jen s odkazem na právě vydaný počeštěný díl k dějinám starověku.²⁵⁸ Recenzent vyzdvihoval přehlednost a faktografickou nepřehlčenost map a rovněž kvitoval reflexi slovanských dějin, „čehož v jiných atlantech nebývá.“²⁵⁹

2.2.6. Dějepisné atlasy českých historiků

Přestože Lepařův atlas byl důležitým mezníkem v české historické kartografii, dosud neexistovalo kartografické dílo, které by podrobněji mapovalo české dějiny. V české historické obci zrála myšlenka na vydání historického atlasu českých dějin minimálně od finálního vydání Palackého historické mapy Čech. Po peripetiích, spojených především s osobou Václava Merklase, původního rytce mapy, který ji však nedokončil, vyšla téměř o tři desetiletí později, než byl původní předpoklad – v letech 1875 a 1876. Z pověření Královské české společnosti nauk byla zásadně přepracována a doplněna Palackého pokračovatelem, historikem **Josefem Kalouskem** (1838–1915).²⁶⁰ Nesporným Kalouskovým přínosem byl

²⁵⁸ F. Schuberta *Historicko-zeměpisný atlas školní starého věku*.

²⁵⁹ *Pedagogické rozhledy: věstník literárního a pedagogického odboru při Ústředním spolku jednot učitelských v Čechách* 12/4 z 1. ledna 1899, s. 172.

²⁶⁰ František PALACKÝ – Josef KALOUSEK, *Historická mapa Čech rozdělených na archidiakonaty a dekanaty 14ho století, w nižto jsau poznamenány fary 14ho věku, hrady, mnohé twrze aj. w. W Praze: nákladem Kr. č. učené společnosti, 1875, 1876. Znovu vydána byla v roce 1894.*

rovněž obsáhlý výkladový komentář v latině a posléze i v češtině.²⁶¹ Emler v pochvalné recenzi na toto dílo závěrem uvádí: „... i přáti si jest jen, abychom se brzy dodělali historického atlasu Čech, kde by se nám podával obraz naší vlasti přiměřeně naznačený aspoň v každém století.“²⁶² Ačkoliv toto „brzy“ znamenalo nakonec téměř celé další století,²⁶³ přesto nelze říci, že by se v oblasti české historické kartografie nic nedělo.

Po zkušenosti s Palackého mapou, která byla publikem vše přijata, navrhl o několik let později Kalousek, který v té době aktivně usiloval o jmenování řádným profesorem českých dějin na pražské univerzitě,²⁶⁴ tři další historické mapy ke starším českým dějinám. Byly koncipovány jako doplněk k 5. vydání *Dějů království českého* (1885) z pera Kalouskova přítele, historika Václava Vladivoje Tomka (1818–1905).²⁶⁵ Trojice map, jejichž zpracování se ujal Josef Brož, byla natolik kvalitní, že se ještě téhož roku rozhodlo Řivnáčovo nakladatelství vydat je samostatně pod názvem *Tři historické mapy k dějinám českým*.²⁶⁶ Toto mapový soubor, opatřený textovým komentářem autora, se tak ocitá na pomezí mezi atlasy a samostatnými mapami. Přestože nebylo jako atlas primárně označeno, svou formou a zpracováním se žánru historických atlasů výrazně přibližuje. I Kalouskovi je tedy možno v tomto smyslu připsat prvenství, a to jako prvnímu samostatně vydanému mapovému souboru věnovanému výlučně českým dějinám.²⁶⁷

²⁶¹ Josef KALOUSEK, *De regni Bohemiae mappa historica comentarius*. Praha: Typis Grégrianis, 1876; TÝŽ, *Výklad k historické mapě Čech*. Praha 1894² (včetně opraveného vydání historické mapy Čech a popisu geneze vzniku práce v úvodním textu).

²⁶² Recenze Josefa Emlera v *Časopisu Musea království Českého* 50/1, 1876, s. 180–181. Podrobnější informace o Kalouskově zpracování Palackého mapy přináší Bohumil JIROUŠEK, *Josef Kalousek: historik v národní společnosti druhé poloviny 19. století*. Praha 2018, s. 89–90.

²⁶³ Akademický historický atlas vyšel až v roce 1965: Jaroslav PURŠ et al., *Atlas československých dějin*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie ve spolupráci s Historickým ústavem ČSAV, 1965.

²⁶⁴ Osobnosti Josefa Kalouska bylo věnováno mnoho prací. Ranou biografii, která vyšla jen pár let po Kalouskově smrti, zpracoval jeho žák Otakar Josek. Kalousek Joska k této práci sám vyzval a poskytl mu pro ni množství dokumentů a osobních rozhovorů. Otakar JOSEK, *Život a dílo Josefa Kalouska*. Praha 1922. V nejnovějším období byly Kalouskovo dílo a činnost podrobeny důkladnému a soustavnému bádání, např. B. JIROUŠEK, *Josef Kalousek*; Pavel FABINI (ed.), *Historik Josef Kalousek: historiografie, politika, kultura a společnost druhé poloviny 19. století*. České Budějovice; Praha 2016. Rovněž došlo k vydání edic Kalouskových deníků i korespondence: Marie RYANTOVÁ (ed.), *Korespondence Josefa Kalouska s českými historiky I.*; M. KLEČACKÝ – P. FABINI – L. VELEK (eds.), *II. Deníky Josefa Kalouska*.

²⁶⁵ Václav Vladivoj TOMEK, *Děje království Českého*. Praha 1885⁵. U vydání je uveden údaj „oppravené a třemi mapami vydání“. Mapy vyšly znovu v 6. vydání Tomkových dějin (1891) a jubilejním vydání (1898).

²⁶⁶ Josef KALOUSEK, *Tři historické mapy k dějinám českým*. Praha: Řivnáč, 1885. Podle Kalouskova návrhu mapy nakreslil Jaroslav Brož (1844–1930). K Josefu Brožovi blíže Jiří MARTÍNEK, *Brož Josef*, in: Biografický slovník českých zemí 7, Praha 2007, s. 207.

²⁶⁷ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 242 a 247 uvádí, že jeho mapy byly nadále přejímány i do všeobecných atlasů.

Autor svou pozornost zaměřil na tři témata z českých dějin středověku s přesahem do raného novověku: 1) český stát za Boleslava II. (973), 2) hradskou správu (župní zřízení) ve 12. století (viz obr. 6) a 3) země Koruny české od Karla IV. do třicetileté války.

Obr. 6. Kalouskova mapa župního zřízení v Čechách a na Moravě ve 12. století (1885).

© Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Mapy kvalitou zpracování výrazně kontrastují s předchozími, ale na dlouhou dobu i po něm následujícími počiny v historické atlasové kartografii. Z textové části jasně vyplývá, že autor mapy promýšlel do nejmenších detailů s ohledem na soudobý odborný historický diskurz, přičemž se opíral o rozsáhlou pramennou základnu, která nepochybně vycházela rovněž z jeho bohaté ediční činnosti.²⁶⁸ Není překvapivé, že se ve velké míře přiklání ke studiím

²⁶⁸ Kalousek byl mimo mnohé jiné dlouholetým redaktorem *Archivu českého*. Podrobněji k tématu Marie RYANTOVÁ, *Josef Kalousek jako redaktor Archivu českého*, in: *Historik Josef Kalousek: historiografie, politika, kultura a společnost druhé poloviny 19. století*. Praha 2016, s. 147–169. O Kalouskových edičních a redakčních aktivitách si lze udělat představu rovněž díky jeho rozsáhlé korespondenci s kolegy historiky, která vyšla v edici M. RYANTOVÉ, *Korespondence Josefa Kalouska s českými historiky I.*

Tomkovým, k jehož práci mapy jako doplněk vznikaly.²⁶⁹ Autor rovněž upozorňuje čtenáře na problematické aspekty a úskalí mapy, např. při vymezení některých oblastí nebo průběhu hranic.²⁷⁰ Také v tomto směru je Kalouskův přístup poměrně unikátní. Ani v akademických atlasech 20. a 21. století není zpravidla věnováno tolik vysvětlujícího textu jednotlivým mapám.²⁷¹ Kalousek se ve svých pracech neváhal vymezit vůči dosavadnímu bádání, mimo jiné v této době polemizuje s názory Františka Palackého, který podle něj podcenil postavení Slavníkovců a pochyboval rovněž o Palackým vymezeném územním rozsahu českého státu v 10. století.²⁷² Na své mapě českého státu za Boleslava I. se však na vymezení slavníkovské domény rezignoval.

Kalousek byl v době přípravy map k českým dějinám doslova zahlcen prací. Souběžně pracoval ještě na dalších dílech,²⁷³ usiloval o kariérní postup a navíc horlivě bránil pravost Rukopisů.²⁷⁴ Tyto všechny okolnosti jsou bezpochyby příčinou, že ani Kalousek, ani jeho životopisci nepřikládají *Třem historickým mapám* větší význam, a tak se lze kromě nadšené reakce Tomkovy, dochované v jednom z jeho dopisů,²⁷⁵ setkat převážně s kusými informacemi o tom, že práce vyšla, okořeněnými úsměvnou historkou, kterou si Kalousek zaznamenal ve svém deníku. V říjnu roku 1885 se vydal do Vídně, dle svých slov „*poklonit se ministerským bohovóm*“, aby si zajistil jmenování řádným profesorem českých dějin. Při rozhovoru s ministrem kultu a vyučování²⁷⁶ se ambiciózní historik snažil doložit své schopnosti rovněž svými nejnovějšími pracemi, mezi nimi i právě čerstvě vydanými *Třemi historickými mapami k dějinám českým*. Poté, co své mapy a jejich přínos představil, ministr zcela bez zájmu o věc záležitost zhodnotil slovy: „*To je dobře, etnografické mapy jsou*

²⁶⁹ Ze zahraničních historických atlasů cituje Spruner – Menkův atlas (vydání z r. 1880), tj. Karl SPRUNER – Theodor MENKE, *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit*. Gotha: Justus Perthes, 1880³.

²⁷⁰ Např. u mapy českého státu za Boleslava II., ve které podrobně mapuje české a srbské kmeny, upozorňuje na rozdílné názory, které v historické obci panovaly ohledně umístění českých kmenů v tomto období a přiklání se k teoriím Tomkovým, s odkazem na patřičnou literaturu. V případě označení srbských kmenů odkazuje na Šafaříkovy Slované starožitnosti, „*neboť bádání v této stránce od jeho časů bohužel nepokročilo*.“ In: J. KALOUSEK, *Tři historické mapy*, s. 3–5.

²⁷¹ Popisu jednotlivých map je věnováno celkem 13 stran textu.

²⁷² B. JIROUŠEK, *Josef Kalousek*, s. 126.

²⁷³ Jednalo se především o jeho oslavnou studii o dějinách Královské české společnosti nauk k jejímu stoletému výročí (1884), která vyšla téhož roku jako *Tři historické mapy*: Josef KALOUSEK, *Děje Král. České Společnosti Náuk: spolu s kritickým přehledem publikací jejich z oboru filosofie, historie a jazykovědy*. Praha 1885. Dlouhodobě pracoval na svém spisu k dějinám selského stavu v Čechách.

²⁷⁴ B. JIROUŠEK, *Josef Kalousek*, s. 134.

²⁷⁵ Tomek ve svém dopise Kalouskovi, odeslaném z Police nad Metují 29. září 1883, píše: „*Milý příteli! Prohlédnuv návrh o mapách, nemám ničeho ku připomenutí, jsem úplně se vším srozuměn, a těším se z toho welice, že jste se swau osvědčenou znalostí věci dílka mého s této stránky ujal. Wáš upřímný přítel W. W. Tomek*.“ B. JIROUŠEK, *Josef Kalousek*, s. 133, pozn. č. 517. Korespondence Tomka a Kalouska je uložena v Archivu Národního muzea, fond Josef Kalousek, karton 14, Wacslaw Wladiwoj Tomek Josefu Kalouskovi.

²⁷⁶ Ministrem kultu a vyučování byl v té době již pátým rokem Siegmund Conrad von Eybesfeld (1821–1898).

vzácné, obyčejně se dělají historické mapy.“ Erudici nejvyšší hlavy rakouského školství poté ve svém deníku Kalousek patřičně ohodnotil: „Conrad udělal na mě ten dojem, že to je člověk, který nic neví a ničemu nerozumí, ... a bojí se promluvit, aby neřekl nějakou hloupost, a přece se tomu neubrání. Je to ku podivu, jaký pytlík může být ministrem osvěty.“²⁷⁷

Z hlediska dobové reflexe v odborných kruzích je možno uvést zmínku o Kalouskově práci v Masarykově Athenaeu, kde je ovšem uvedena pouze jako součást Tomkových Dějin.²⁷⁸ Mapy byly vystaveny s úspěchem také na velké školské výstavě v Karlíně, představující didaktické pomůcky „učitelstva českoslovanského“, otevřené začátkem srpna 1886.²⁷⁹

Největším zaujetím pro vytvoření historického atlasu se na konci 19. století v akademické sféře vyznačoval bezpochyby politik, historik a právní historik **Hermenegild Jireček** (1827–1909).²⁸⁰ Významná v tomto ohledu byla bezesporu i jeho profesní dráha – již od padesátých let se pohyboval v prostředí tvorby výukových pomůcek pro nižší a střední školství, od roku 1854 působil na Ministerstvu kultu a vyučování jako praktikant v oddělení školních knih, poté jako odborný ministerský rada. V roce 1878 zastupoval ministerstvo na výstavě veřejného vyučování v Paříži, kde za aktivní účast obdržel titul „*officier de l'Instruction publique*“, a od roku 1887 byl hlavním ředitelem c.k. školního knihoskladu ve Vídni.²⁸¹

Myšlenkou na vytvoření historického atlasu rakousko-uherské monarchie se začal zabývat nejpozději v roce 1893, kdy vydal první, a o tři roky později druhý spis k dějinám monarchie v období kolem počátku křesťanského letopočtu, které měly formu mapy s podrobným textovým doprovodem, opřeným o rozsáhlé studium relevantních pramenů.²⁸²

²⁷⁷ M. KLEČACKÝ – P. FABINI – L. VELEK (eds.), *II. Deníky Josefa Kalouska*, s. 206–211. Nutno doplnit, že se pod ministrem v této době již povážlivě kývala židle a byl již 5. listopadu 1885 úřadu zproštěn.

²⁷⁸ *Athenaeum: listy pro literaturu a kritiku vědeckou* 2/10, 15. července 1885, s. 21.

²⁷⁹ Je pozoruhodné, že ve zmínce o *Třech historických mapách* nefiguruje jméno Josefa Kalouska, nýbrž pouze zhotovitele mapy, kartografa a učitele Josefa Brože. Podrobná reportáž z výstavy vycházela na pokračování v časopise *Česká škola*. Obecně k výstavě: *Česká škola: časopis vychovatelský pro učitelstvo a přátele školství národního v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku* 8/24–25, 1. září 1886, s. 398; reportáž o oddílu věnovanému didaktice zeměpisu a dějepisu: *Česká škola* 8/29, 10. října 1886, s. 467–470.

²⁸⁰ Vladimír FORST (ed.) et al., *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce, díl 2, sv. 1. H–J*. Praha 1993, s. 555–557; Josef PEKAŘ, *V Hermenegildu Jirečkovi*, ČČH 16, 1910, s. 114–116; Josef PÁTA – Antonín FRINTA, *Vzájemná korespondence J. Konstantina Jirečka a Hermenegilda Jirečka*. Praha 1947, s. 22–43.

²⁸¹ J. PÁTA – A. FRINTA, *Vzájemná korespondence*, s. 25, 38 a 42.

²⁸² Hermenegild JIREČEK, *Unser Reich vor zweitausend Jahren: eine Studie zum historischen Atlas der Österr. ungarischen Monarchie*. Wien: Hölzel 1893; TÝŽ, *Unser Reich zur Zeit der Geburt Christi: zweite Studie zum Historischen Atlas der Österreichisch-ungarischen Monarchie*. Wien: Ed. Hölzel, 1896.

Textový doprovod k první mapě, *Das älteste bekannte Zeitalter*, čítá téměř neuvěřitelných 67 stran! Obě práce Jireček deklaroval jako přípravné studie k zamýšlenému školnímu dějepisnému atlasu, jehož koncepce je v nich rozpracována. Dle Jirečkových představ měl atlas zachytit teritoriální změny od nejstarší písemné zmínky po současnost, kterými stávající území monarchie prošlo. Historický atlas vnímal jako již značně potřebnou pomůcku ke studiu dějin monarchie a ostře odmítal názor, že je potřeba čekat, až bude k dispozici více vědeckých studií, na jejichž základě by bylo možné atlas zpracovat. Pevně doufal, že jeho návrh vzbudí v odborných kruzích pozornost a vyvolá na toto téma diskuzi.²⁸³ Nutno říci, že se však podařilo objevit pouze jednu, byť kladnou recenzi v českém tisku.²⁸⁴

Zřejmě bez většího zájmu ze strany českých kolegů vydal v roce 1897 Jireček vlastním nákladem (takto ostatně vydával i jiné své práce) ve Vídni v nakladatelství Edvarda Hölzela první část zamýšleného celku – soubor šesti mapových listů pod názvem *Karten zur Geschichte des heutigen Österreichisch-ungarischen Reichs-Territoriums während des Ersten christlichen Jahrtausends*.²⁸⁵ S ohledem na zvolené téma a potenciální okruh zájemců není příliš překvapivé, že vydal svou práci v němčině. Jireček zde realizoval své představy o podobě atlasu, které byly sice inovativní, leč současně diskutabilní. Základem byla jednotná podkladová mapa se znázorněnou vodní sítí a reliéfem a s plošně vyznačeným současným rozsahem monarchie. Inspirací mu mohl být např. starší Sprunerův dějepisný atlas rakouské monarchie, ve kterém bylo pro vizualizaci teritoriálního vývoje státu rovněž na všech mapách plošnou barvou vyznačeno aktuální území rakouského státu.²⁸⁶

V mapách Jireček zachytil přibližné oblasti kmenů a barevnými liniemi pak i hranice (před)státních útvarů, které na sledovaném území existovaly ve vybraných periodách (převážně) prvního tisíciletí křesťanského letopočtu (starověk, narození Krista, období největšího rozmachu Římské říše, stěhování národů, vláda Karla Velikého a 10. století, viz

²⁸³ „Dass wir einen Atlas der Monarchie noch immer entbehren müssen, liegt wohl zunächst in dem Umstande, dass die wissenschaftlichen Vorarbeiten, auf welchen ein Schulatlas aufgebaut sein soll, noch nicht in vollständig ausreichenden Umfänge vorliegen. Sollte aber darum ein Schulatlas noch weiter auf sich warten lassen? Das Bessere wäre dann fürwahr der Feind des Guten!“; „Die berufenen Kreise mögen sich nun – dies ist unser sehnlichster Wunsch – über diese unsre [sic!] Studie aussprechen, um endlich zur Schaffung eines historischen Schulatlas der Monarchie zu gelangen.“ Einleitung, in: H. JIREČEK, *Unser Reich vor zweitausend Jahren*, nepaginováno.

²⁸⁴ Kladnou recenzi Jirečkovy studie i myšlenky vytvoření historického atlasu z roku 1893 napsal František NERAD, *Úvahy: Dr. Hermenegild Ritter v. Jireček, Unser Reich von zweitausend Jahren*, Krok 9/1, 1895, s. 14–16.

²⁸⁵ Hermenegild JIREČEK, *Karten zur Geschichte des heutigen Österreichisch-ungarischen Reichs-Territoriums während des Ersten christlichen Jahrtausends*. Wien: Selbstverlag des Verfassers; Ed. Hölzel, 1897.

²⁸⁶ Karl von SPRUNER, *Historisch-geographischer Schul-Atlas des Gesamtstaates Österreich von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*. Gotha: Justus Perthes, 1860.

obr. 7). Tato práce měla být jakýmsi prubířským kamenem – v případě dostatečného zájmu plánoval autor vydání druhé navazující části atlasu, kterou by dovedl až do současnosti.²⁸⁷ Úspěch se evidentně nedostavil a k vydání druhého dílu tudíž nedošlo. Svůj podíl na tom měla možná i poměrně odmítavá recenze atlasu, která vyšla v roce 1898. Stejně jako před několika desetiletími v případě Merklasova atlasu, i Jirečkova práce v rakouském odborném tisku pohořela. Recenzent Josef Bass jí vyhodnotil sice jako chvályhodný, avšak zcela nepovedený počin, podle kterého se rozhodně nedají dějiny Rakouska studovat.²⁸⁸

Ve stejném roce, kdy vyšly mapy k dějinám monarchie v prvním tisíciletí, přišel Jireček také s myšlenkou vypracování historického atlasu ke středověkým dějinám v českých zemích. V únoru 1897 vypracoval *Návrh na pořizení topografického atlantu Čech a Moravy za středověku*, který nechal dokonce vytisknout s cílem předložit jej k prodiskutování na schůzi 1. třídy České akademie věd a umění, jejímž řádným členem byl již od roku 1890.²⁸⁹ Ve svém návrhu zmiňuje dosavadní absenci historického atlasu k českým dějinám, ke kterým jsou k dispozici prozatím pouze dílčí dějepisné mapy. Inovativní je především Jirečkem navrhovaná koncepce práce, která se od díla k rakouským dějinám odlišuje v tom, že důrazně rozlišuje mezi atlasem topografickým a politickým. U kartografického zpracování českých dějin se přikláněl k myšlence, aby byl nejdříve zpracován atlas topografický, který by na základě místopisného materiálu umožnil sledovat vývoj osídlení teritoriálně vymezený současnou hranicí českých zemí, aniž by reflektoval politické a státoprávní změny v průběhu dějin.²⁹⁰ Obsahoval by tedy pouze mapy místopisné a vytvořen měl být na podkladě jedné mapy shodné pro všechny mapové listy. Z hlediska geografického navrhoval sledovat

²⁸⁷ Srov. autorovu předmluvu v úvodu atlasu. Podrobná zpráva reklamního rázu o vydání Jirečkova díla, která prakticky kopíruje většinu informací z titulního listu, vyšla na konci září 1897 v *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz* 39, 25. 9. 1897, s. 532.

²⁸⁸ „Doch ich denke, das sind Proben genug, dass, so schön und lobenswert der Gedanke des Verf.s ist, einen historischen Atlas der österreichisch-ungarischen Monarchie zu schaffen, der vorliegende Versuch seiner Absicht nicht entspricht. Aus diesem Atlas kann man österreichische Geschichte **nicht** studieren.“ *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 49, 1898, s. 627–629.

²⁸⁹ Předsedou shromáždění byl v tomto období Antonín Randa, sekretářem Josef Durdík. Na schůzích v tomto období pravidelně zasedali Václav Vladivoj Tomek, Josef Kalousek, Jaromír Čelakovský, Ferdinand Tadra, Bohuslav Rieger a další. Archiv Akademie věd ČR, fond Česká akademie věd a umění, NAD 1, inv. č. 13, Protokoly I. třídy. Kniha č. 8, dostupné z:

<http://vademecum.mua.cas.cz/vademecum/permalink?xid=DB2A98151A7411E5A7184437E66A1E83> [cit. 17. června 2022]. Jirečkovo členství v Akademii zmiňuje např. J. PÁTA – A. FRINTA, *Vzájemná korespondence*, s. 42.

²⁹⁰ Jireček se o topografii středověkých Čech zajímal dlouhodobě a věnoval jí několik studií. Srov. J. PÁTA – A. FRINTA, *Vzájemná korespondence*, s. 25. V roce 1893 vydal v Tempského nakladatelství topografický slovník místních jmen v Čechách ve 12. století – Hermenegild JIREČEK, *Antiquae Boemiae usque ad exitum saeculi XII.: topographia historica*. Vindobonae; Pragae 1893.

odděleně na samostatných listech oblast Čech a Moravy, časovým rámcem pak mělo být období středověku, které však doporučoval rozšířit i o období předhistorické.²⁹¹

Obr. 7. Závěrečná mapa z Jirečkova mapového souboru k rakouským dějinám v prvním tisíciletí křesťanského letopočtu (1897). © Národní knihovna ČR

Topografický atlas měl předcházet atlasu politickému, v němž by naopak byl místopisný prvek potlačen a zdůrazněn politický vývoj státu. Jireček své představy koncipoval pravděpodobně již někdy na přelomu let 1896/1897, tištěný návrh je datován „v únoru 1897.“²⁹² Přesto se měl na pořad jednání v akademii dostat až v říjnu tohoto roku. Jireček, který byl v té době zdravotně indisponován, důrazně žádal, aby byl návrh projednán i

²⁹¹ Jireček měl rovněž konkrétní představu o obsahové náplni jednotlivých listů: 1) vodopisná mapa s názvy vodních toků a od nich odvozené názvy sídel; 2) patronymická mapa s názvy nejstarších sídel; 3) situace v 10. století s vymezením kmenových území, rozsahu panství Čechů, Lučanů, Slavníkovců atd.; také další mapy měly sledovat rozvoj osídlení českého státu a územní a církevní správu pro následující období: 4) 11. a 12. století; 5) 13. století; 6) 14. století; 7) 15. století. Archiv Akademie věd ČR, fond Česká akademie věd a umění, fol. 380–381, dostupné z:

<http://vademecum.mua.cas.cz/vademecum/permalink?xid=DB2A98151A7411E5A7184437E66A1E83&scan=380#scan380> [cit. 17. června 2022].

²⁹² Tamtéž, fol. 381.

bez jeho přítomnosti a předložen Historické komisi.²⁹³ To se však nestalo a jednání o celé záležitosti bylo odloženo.²⁹⁴ Dlouhodobě nemocný Jireček²⁹⁵ se zúčastnil pravidelných schůzí až na jaře 1898 a poté v témže roce již spíše sporadicky. K jednání o atlasu již ale nedošlo a celá záležitost tudíž zapadla.²⁹⁶ Je možné, že Jirečkova koncepce atlasu mezi kolegy nevyvolala větší nadšení, navíc ani z odborného hlediska nebyl zřejmě mezi ostatními historiky bezvýhradně uznáván.²⁹⁷ Přispěl k tomu jistě i neúspěch jeho atlasu k dějinám Rakouska-Uherska.²⁹⁸

Kalouskovým úspěšným, leč dílčím, a Jirečkovým sice komplexněji pojatým, ale neúspěšným počinem v oblasti historické atlasové kartografie se na poměrně dlouhou dobu vyčerpaly snahy o vytvoření akademického dějepisného atlasu. V tomto žánru nadále převládly dějepisné atlasy pro potřeby středoškolské výuky, jejichž autory byli středoškolští profesori dějepisu. Dějepisné mapy vytvořené profesionálními historiky – akademiky jsou zajímavým pramenem pro komparaci dvou pohledů a přístupů ke kartografickému zpracování dějepisné látky. Kalouskovy mapy jsou úzce tematicky zaměřené, precizně zpracované,

²⁹³ Tamtéž, fol. 378–379, dostupné z: <http://vademecum.mua.cas.cz/vademecum/permalink?xid=DB2A98151A7411E5A7184437E66A1E83&scan=378#scan378> [cit. 17. června 2022]. Členem Historické komise byl Hermenegild Jireček zvolen 22. ledna 1897, kde nahradil Antonína Rezka po jeho jmenování ministerským radou. Tamtéž, fol. 284, dostupné z: <http://vademecum.mua.cas.cz/vademecum/permalink?xid=DB2A98151A7411E5A7184437E66A1E83&scan=284#scan284> [cit. 17. června 2022].

²⁹⁴ V protokole ze schůze 1. třídy České akademie věd a umění z 29. října 1897 je v bodě 9 uvedeno: „*Ježto odborný přednosta v.v. Hermenegild Jireček do schůze se nedostavil, bylo přednesení jeho návrhu odloženo do některé z příštích schůzí.*“ Tamtéž, fol. 367, dostupné z: <http://vademecum.mua.cas.cz/vademecum/permalink?xid=DB2A98151A7411E5A7184437E66A1E83&scan=367#scan367> [cit. 17. června 2022].

²⁹⁵ O své nemoci píše synovci Konstantinovi Jirečkovi v dopise z 16. března 1898 (J. PÁTA – A. FRINTA, *Vzájemná korespondence*, s. 117).

²⁹⁶ Na březnové schůzi požádal o zproštění funkce ve správní komisi, do které byl jmenován 18. prosince 1896 za odstoupivšího Čelakovského. Srov. protokol ze schůze z 18. prosince 1896: tamtéž, fol. 265, dostupné z: <http://vademecum.mua.cas.cz/vademecum/permalink?xid=DB2A98151A7411E5A7184437E66A1E83&scan=265#scan265> [cit. 17. června 2022]; protokol ze schůze z 26. března 1898: tamtéž, fol. 432, dostupné z: <http://vademecum.mua.cas.cz/vademecum/permalink?xid=DB2A98151A7411E5A7184437E66A1E83&scan=432#scan432> [cit. 17. června 2022]. O atlasu se nezmiňuje ani v dochované korespondenci se svým synovcem Konstantinem Jirečkem, ve které najdeme jen jedinou zmínku ze 7. října 1897, kdy Konstantin stručně děkuje Hermenegildu Jirečkovi za zaslání jeho Karten zur Geschichte (J. PÁTA – A. FRINTA, *Vzájemná korespondence*, s. 113).

²⁹⁷ Srov. poznámku, kterou si Josef Kalousek, velice aktivní a pravidelný účastník schůzí 1. třídy České akademie, učinil do svého deníku po prvním setkání s Hermenegildem Jirečkem v říjnu 1885: „*S Jirečkem jsem se poprvé viděl. Byl přivítiv a mluvili jsme o svých literárních předsevzetích. On dělá dojem, podobně jako jeho bratr, že je člověk příčinlivý, jenž však není k ničemu velkému stvořen.*“ M. KLEČACKÝ – P. FABINI – L. VELEK (eds.), *II. Deník Josefa Kalouska*, s. 211. Jistá rozpačitost z některých Jirečkových prací je patrná např. i v Pekařově nekrologu o Jirečkovi (J. PEKAŘ, *V Hermenegildu Jirečkovi*).

²⁹⁸ Je zapotřebí ale podotknout, že také načasování Jirečkovy iniciativy pravděpodobně nebylo nejvhodnější, protože jeho kolegové z akademie měli mimo jiné po celý rok 1897 plno starostí s přípravou sborníku ke 100. výročí narození Palackého. Srov. Archiv Akademie věd ČR, fond Česká akademie věd a umění, fol. 283–398.

opírající se o bohatou pramennou základnu, diskutující a polemizující s dosavadním stavem poznání. Jireček přichází s inovativní koncepcí. V případě, že by se jeho plány uskutečnily v plné šíři, by vzniklo dílo, které by pokrylo celý dějinný vývoj, ke kterému jsou k dispozici písemné prameny, na jejichž podrobném studiu a zevrubné analýze je práce postavena. Je zásadní si rovněž uvědomit, že Jirečkova práce byla zamýšlena jako školní atlas. Tyto akademické počiny je možno porovnat s atlasy vytvořenými středoškolskými pedagogy, kteří vycházeli zpravidla z dlouholeté praxe a měli tudíž jasné představy o potřebách a úskalích didaktických pomůcek všeho druhu k výuce dějepisu. Základním požadavkem pro ně byla především názornost a přehlednost, navíc si bezpochyby nedělali přehnané iluze o množství látky, kterou jsou žáci schopni vstřebat a kterou je tudíž záhodno jim zprostředkovat. Soudobý přístup poměrně dobře vystihuje Lepařovo heslo „*přestati na mále*“, které se objevuje v úvodu jeho atlasu.²⁹⁹

2.2.7. Biblické atlasy

Zcela specifickým žánrem, který je možné rovněž zařadit do sféry historické atlasové kartografie, jsou biblické atlasy. Kartografické znázornění biblických dějin s důrazem na biblickou topografii umožňovalo čtenářům lepší prostorovou orientaci ve spletitých starozákonních i novozákonních událostech a mělo přispět ke zkvalitnění studia a lepšímu pochopení Bible. Pro zpracování map byly již v 19. století využívány nejnovější poznatky z archeologických výzkumů a topografického mapování v Palestině, které biblickou topografií ve srovnání se starší kartografickou produkcí tohoto žánru výrazně zpřesnily. Největší oblibě se biblické atlasy v tomto období těšily v protestantském prostředí, především v Anglii a Německu.³⁰⁰ Zejména od druhé poloviny 19. století se v nich začaly odrážet i nejnovější výsledky rozvíjejících se biblických bádání a diskuzí v akademickém prostředí, k nimž archeologický výzkum přispěl nemalou měrou.³⁰¹ V Čechách vyšla na samém sklonku 19. století hned dvě původní autorská díla tohoto typu, přičemž je třeba zdůraznit, že obě vznikla v katolickém prostředí. Zatímco první z nich je ryze českojazyčné, u druhého výrazně převažuje němčina, přestože se v něm čeština rovněž objevuje. Význam a unikátnost těchto

²⁹⁹ J. LEPAŘ, *Politický atlas k všeobecným dějinám středního a nového věku*, úvodní slovo.

³⁰⁰ J. DÖRFLINGER, *Geschichtsatlanten vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, s. 197.

³⁰¹ J. BLACK, *Maps and Atlases*, s. 32–35.

dvou českých biblických atlasů podtrhuje fakt, že byly s největší pravděpodobností jedinými zástupci tohoto žánru, které do roku 1918 v celé habsburské monarchii vyšly.³⁰²

Autorem prvního biblického atlasu v Čechách byl kanovník kolegiální kapituly u Všech Svátých v Praze a docent teologie na pražské univerzitě **František Xaver Blanda** (1838–1917).³⁰³ Blanda se výrazně angažoval v oblasti výuky náboženství i na nižších stupních škol, mimo jiné byl předsedou komise pro zpracování osnovy náboženství pro obecné a měšťanské školy v pražské arcidiecézi.³⁰⁴ Byl oceňovaným autorem teologicko-pedagogických spisů (např. *Pastorálka ve škole*).³⁰⁵ Katechetům a učitelům, kteří byli pověřeni vyučováním náboženství, byla určena jeho práce *Stručný přehled starožitností biblických*.³⁰⁶ Jednalo se vůbec o první českojazyčnou publikaci tohoto typu, předtím byli katecheti odkázáni pouze na produkci německou nebo jinojazyčnou.³⁰⁷ Popularizační příručka, která však v zásadě refletovala soudobý vědecký diskurz, vyšla v roce 1895 ve Stýblově nakladatelství, orientujícím se na vydávání náboženské literatury. Významnou součástí publikace tvořily její přílohy – 10 mapových listů.

Ještě téhož roku nakladatelství přistoupilo k vydání map jako samostatného atlasu pod názvem *Malý atlas biblický. Pomůcka ke studiu biblického země- a dějepisu*,³⁰⁸ což bylo zdůvodňováno především nedostatečnými pomůckami k výuce těchto předmětů. Útlý atlas měl tudíž zaplnit mezeru na trhu a stát se vhodnou a praktickou příručkou „*ku prospěchu a*

³⁰² V *Atlantes Austriaci* žádné jiné biblické atlasy kromě těchto dvou českých nejsou uvedeny. Srov. tematický rejstřík *Register der Atlastyphen, B. Thematische Typisierung*, heslo *Geschichte, Biblische Geschichte*, in: I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 843.

³⁰³ K osobnosti autora blíže slovníkové heslo: *Blanda, Frant. Xav.*, in: Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, 4. díl Bianchi–Giovini–bžunda. Praha 1891, s. 136; František STEJSKAL, *František Xaver Blanda zemřel*, Časopis katolického duchovenstva 1+2, 1917, s. 134–135. Citované zdroje se liší v datu Blandova narození, Ottův slovník naučný uvádí 12. listopadu, Časopis katolického duchovenstva 11. listopadu.

³⁰⁴ Jako pedagog byl mezi žáky oblíben pro poutavost svého výkladu i smysl pro humor. Blandovu výuku na učitelském ústavu na Budči ve svých pamětech reflektuje Josef Sedlák: „*Ředitel ústavu, dr. th. František Xaver Blanda kanovník u Všech svatých v Praze, byl kněz, na němž jakoby uvízl paprsek dávného osvícenství. Byl to člověk nadaný a v jádře dobrý. Jeho vtípy bývaly hodně svobodomyšlné. Základy pedagogiky a dějiny vychovatelství vykládal urovnaně a populárně; žáci, kteří ho měli na náboženství, chválili, jak pěkně vykládá biblické příběhy, které dovedl oživit podrobnostmi z kulturních dějin.*“ In: Josef SEDLÁK, *Z lavice za katedru: z paměti učitele*. Praha 1960, s. 60.

³⁰⁵ František Xaver BLANDA, *Pastorálka ve škole, čili, Vychovávání mládeže učením, bohoslužbou a kázní svaté církve katolické*. Praha 1884.

³⁰⁶ TÝŽ, *Stručný přehled starožitností biblických: pomůcka k výkladům biblického dějepisu ve školách českých. Díl I., Zeměpis biblický a bohoslužebná zařízení národa vyvoleného*. Praha 1895.

³⁰⁷ František KOŠÁK, *Z dějin české katechetiky*, Vychovatel: list věnovaný zájmům křesťanského školství 32/6, 15. března 1917, s. 56.

³⁰⁸ František Xaver BLANDA, *Malý atlas biblický. Pomůcka ke studiu biblického země- a dějepisu*. Praha: B. Stýblo, 1895. Atlas stručně zmiňuje L. MUCHA, *České dějepisné atlasy*, s. 242 a 246; katalogizační záznam díla uvádí I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 771.

pohodlí učitelův a studující mládeže českých škol měšťanských, středních i ústavův učitelských, jakož i všech přátel studia biblického.“ Nakladatelství v krátké úvodní předmluvě vyzdvihovalo kvality díla, které měly být srovnatelné, ne-li nadřazené zahraniční produkci tohoto typu atlasů.³⁰⁹ Výběrově pokrývá biblické dějiny od židovského Exodu až do 1. století po Kr., na jedné mapě je zachycena i moderní Palestina. Tři z deseti mapových listů tvořily Blandovy černobílé kresby (např. plán Jeruzaléma), zbývající listy jsou barevné litografie, které zpracoval známý pražský rytec a kartograf Jan Eduard Wagner (1835–1904). Mapy, opatřené českým názvoslovím i popisky, přinášely vyvážené množství informací odpovídající svému účelu. Na třech listech se autor dokonce pokusil o zobrazení dynamických jevů ve formě vyznačených tras (poutí Izraelců z Egypta do Země zaslíbené, deset cest Ježíše Krista, čtyři cesty apoštola Pavla, viz obr. 8).

Blandův *Stručný přehled* byl v roce svého vydání poměrně silně propagován v českém katolickém tisku.³¹⁰ Z hlediska dobové reflexe je možno zmínit několik více či méně podrobných a v zásadě kladných zpráv a recenzí, zejména v katolických periodících. Mimo katolické prostředí vyšla recenze Justina Václava Práška v *Časopise Musea Království českého*, který zpracoval podrobnou kritickou analýzu celého spisu, co se však mapových příloh týká, spokojil se bohužel pouze s konstatováním o jejich existenci.³¹¹ Podobně stručné jsou v případě map i některé další zprávy,³¹² výjimku tak tvoří pouze recenzent „K. Balc.“ v časopise *Obzor*, který se mapovými přílohami zabýval podrobněji, např. kritizoval Blandův rukopisný plán Jeruzaléma pro jeho nepřehlednost a neúhlednost a chyby v zákresu řek na mapě Assyrie, Babylonie a Persie.³¹³ K Blandově dílu se po dvaceti letech vrátil František Košák, který *Stručný přehled* zmínil v rámci svého pojednání o dějinách české katechetiky v časopise *Vychovatel* (1917). Blandovým mapám a jejich zásadnímu významu věnoval několik odstavců a jako jediný zmínil i jejich samostatné vydání – *Malý atlas biblický*.

³⁰⁹ „Po soudech znatelův a odborníků, kteří malý ten atlas biblický prohlíželi, vyrovnají se mapy jeho úplně mapám vydaným v cizině anobř v nejedné příčině před nimi i předčí.“ Obě citace jsou součástí předmluvy atlasu.

³¹⁰ Nejvíce v katolickém týdeníku *Blahověst: katolický týdeník pro Čechy, Morawany, Slowáky a Slezany*, roč. 45, 1895, celostránková reklama: č. 16 z 5. června 1895, č. 17 z 15. června 1895, č. 18 z 25. června 1895; půlstránková reklama („Pánům novosvěcencům doporučujeme.“): č. 23 z 15. srpna 1895, č. 25 z 5. září 1895; č. 26 z 15. září 1895; č. 27 z 25. září 1895. Reklama vyšla rovněž v týdeníku *Čech: politický týdeník katolický* 27/143, 25. června 1895, reklama na s. 4.

³¹¹ Justin Václav PRÁŠEK, *Dr. Xaver Blanda, Stručný přehled starožitností biblických*, *Časopis Musea Království českého* 69/3, 1895, s. 518–524. Mapové přílohy jsou ignorovány rovněž v jinak podrobné recenzi Jaroslava SEDLÁČKA, *Dr. Xaver Blanda, Stručný přehled starožitností biblických*, *Katechetické listy* 3/3 a 4, 1895/1896, s. 70–71, 95.

³¹² *Blahověst: katolický týdeník pro Čechy, Morawany, Slowáky a Slezany* 45/17, 1895, s. 270; *Čech: politický týdeník katolický* 27/143, 1895, s. 3.

³¹³ *Obzor: list pro poučení a zábavu* 19/9, 1896, s. 143–144.

Obr. 8. Cesty apoštola Pavla z Blandova Malého atlasu biblického (1895).

© Národní knihovna ČR

S politováním konstatoval, že na Blandovo dílo nebylo navázáno, ani nebylo dále upravováno a poukázal i na nedostatek mapového a obrazového materiálu k výuce, ačkoliv vnímal právě používání map jako didaktické pomůcky jako zcela stěžejní pro pochopení biblických

dějin.³¹⁴ Zmínil, jak vhodné by bylo vytvořit atlas k církevním dějinám pro žáky měšťanských a středních škol, i pro ústavy učitelské, a uvedl i několik málo prací k církevním dějinám s mapovými přílohami. Poskytl rovněž zajímavou reflexi německé produkce: „*Je nám jaksí útěchou, že i nejlepší německé církevní dějepisy, vypravené pokud ilustrací se týká proti našim skvostně, také nemají map.*“³¹⁵ Z uvedeného vyplývá, že Blandův počín, který lze v soudobém českém katolickém prostředí vnímat jako ojedinělý, zůstal dlouhodobě nepřekonán a rovněž nenapodoben.

Druhý atlasový počín na poli biblických studií v českém prostředí působí již na první pohled nestandardně. Do jeho specifické náplně i způsobu zpracování se odrazila především svébytná osobnost jeho autora, právníka a notáře **Maxe (Maxmiliána) Wellnera** (1838–1904).³¹⁶ Wellner, který aktivně publikoval zejména v oboru národního hospodářství, byl katolíkem, v oblasti biblických studií bezpochyby nadstandardně vzdělaným a především velmi horlivým. Již v roce 1888 vyšel v pražském Bellmannově nakladatelství jeho německojazyčný spis *Das Leben und die Lehre unseres Herrn Jesu Christi*,³¹⁷ následně vydal roku 1892 v domažlické knihtiskárně Emanuela Prunara vlastním nákladem polemický spis v češtině s názvem *O složení evangelií*.³¹⁸ Na tyto dva spisy navázal o několik let později v době svého působení ve Kdyni, kdy opět vlastním nákladem³¹⁹ vydal v Řivnáčově nakladatelství v Praze soubor map Palestiny sledující na základě čtyř evangelií cesty Ježíše

³¹⁴ „Nedostatek map a rádných obrazů to je bolavé místo při vyučování církevním dějinám a při vyučování náboženském vůbec.“

³¹⁵ F. KOŠÁK, *Z dějin české katechetiky*, s. 54–57.

³¹⁶ Stručné biografické údaje o Wellnerovi poskytuje např. *Wellner Max*, in: *Ottův slovník naučný*. 27. díl, Vůz-Žyžkowski. Praha 1908, s. 183–184; *Příruční slovník všeobecných vědomostí II*. Praha 1887, s. 116; Karel TIEFTRUNK, *Historie literatury české*. Praha 1885, s. 223. Zápis v matrice zemřelých: Státní oblastní archiv v Hradci Králové, NAD 190 Sbírkka matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 106–7300 Náchod a předměstí, matrika zemřelých 1902–1913, s. 72, č. 126. Přestože zemřel a byl pochován v Náchodě, v roce 1928 byly jeho ostatky převezeny a pohřbeny v Trhanově. O Wellnerově rodině podávají krátce zprávu *České noviny: dříve Posel z Prahy* 184, 2. srpna 1882, s. 2 vpravo dole.

³¹⁷ Max WELLNER, *Das Leben und die Lehre unseres Herrn Jesu Christi: mit Hervorhebung der Zeit- und Ortsverhältnisse. Erster Abschnitt, Die Jugendgeschichte*. Prag 1888.

³¹⁸ TÝŽ, *O složení evangelií*. Domažlice 1892.

³¹⁹ Dobovou produkci a nutnost vydávat kvalitní literaturu vlastním nákladem ostatně Wellner glosuje následovně: „*Národ český hynie nadbytkem belletrie a nedostatkem vědecké literatury populární. ... Co nakládají nakladatelé? Povídky a básně. Básně – až z toho hrůza jde! ... Co kloudného a populárně vědeckého, národně důstojného málo kdy vyjde. A obyčejně spisovatel musí věc vydati svým nákladem.*“ In: M. WELLNER, *O složení evangelií*, s. 25.

Krista – *Fünf und zwanzig Karten von Palästina enthaltend alle in den vier heiligen Evangelien angedeutete Wege Unseres Herrn Jesu Christi* (1898).³²⁰

K tématu života Ježíše Krista přistupoval Wellner s právníckou důsledností a systematickostí, na základě podrobného studia a analýzy jednotlivých evangelií; ostatně již ve svém spisu z roku 1892 vyznává: „*Věcnost, konkrétnost, statistika – toť mým heslem.*“³²¹ Měl na laika značné znalosti starší i soudobé odborné náboženské literatury, proti které se mnohdy neváhal vymezit; v některých případech lze jeho styl považovat až za útočný. Nutno říci, že útočil nejen na kolegy biblisty, ale v rámci svých teologických úvah neměl potíže přejít po nezřídka vratkém oslím můstku i ke kritice obecnějšího společenského rázu.³²²

Atlas o pětadvaceti volných barevných mapových listech z roku 1898 je pomyslným završením Wellnerových studií k této problematice. Specifickým způsobem nahlíží Palestinu v novozákonní době z různých aspektů a propojuje ji s dynamickým prvkem ve formě Ježíšových cest v chronologickém sledu – od jeho narození (25. prosinec 749)³²³ do nanebevstoupení (19. května 783) na základě údajů ze všech čtyř novozákonních evangelií,³²⁴ přičemž autor upozorňuje na úskalí spojená s jednoznačným stanovením správné trasy Kristova putování i na problematičnost stanovení posloupnosti jednotlivých částí evangelií.³²⁵ Cesty Ježíše Krista jsou znázorněny vždy k určitému přesně stanovenému období s odkazy na příslušné pasáže v Novém Zákoně.

Z hlediska koncepce díla používá Wellner jednotnou podkladovou mapu Palestiny (její hranice jsou vyznačeny červenou střídavou čarou) s Mrtvým mořem, Galilejským

³²⁰ Max WELLNER, *Fünf und zwanzig Karten von Palästina enthaltend alle in den vier heiligen Evangelien angedeutete Wege Unseres Herrn Jesu Christi*. Prag: Selbstverlag, 1898. Katalogizační záznam díla uvádí I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 821–822. Ludvík Mucha ve svém článku *České historické atlasy* o Wellnerův atlas nezmiňuje.

³²¹ M. WELLNER, *O složení evangelií*, s. 25.

³²² „*To by bylo lepší stravou nežli spis profesora Masaryka o samovraždě a povídky pana Herbena. Poslanec Vašatý onehdy v Přerově dobře mluvil o professořích a prospěchářích, kteří se u nás tlačejí v popředí. Kdo veřejně chválí samovraždu, jest blížek choromyslnosti. Pan Masaryk školství nerozumí ani za mák; přece ale v obskurních časopisech „Čas“ a „Čech“ jest chválen. Faráři realismu otravují náš bodrý lid. Nedostává se jim zkušenosti. Proto Vašatý dobře řekl, že lid náš chybil, když volil několik profesorů a prospěchářů, vešticích se národu na šosy. Pryč s těmi theoretiky! Jen práce konkrétní nás spasí, nikoliv logika konkrétní!*“ M. WELLNER, *O složení evangelií*, s. 27–28.

³²³ Zde i ve svých dřívějších spisech používá Wellner datování od založení Říma, tj. 753 př. Kr. Dle chronologické tabulky uvedené na listech č. 25–27 se Kristus narodil v roce 749, tj. dle našeho letopočtu 4 př. Kr.

³²⁴ Výjimku tvoří mapa č. XIII *Der Sitz der dreizehn Stämme der Israeliten in Palästina zur Zeit der Makkabeer*, která se zabývá palestinskými kmeny v období Makabejských, spadá tedy ještě chronologicky i tematicky do Starého Zákonu. Obsahuje však odkazy na původ Ježíše Krista.

³²⁵ „*Die Bestimmung der Aufeinanderfolge der 305 Begebenheiten (Sectionen) der Evangelien gehört zu den schwierigsten Themen der Theologie. In meinen Annahmen der Aufeinanderfolge mögen gar viel Irrthümer vorkommen...*“ Srov. mapový list č. II a VI.

(Genezaretským) jezerem a řekou Jordán.³²⁶ Jednotlivé listy jsou zpravidla úzce tematicky (např. hydrologie, orografie, klimatické podmínky, starověká silniční síť, fauna a flóra, politické členění apod.)³²⁷ nebo geograficky³²⁸ zaměřené (viz obr. 9). Vysvětlující popisky ke sledované problematice jsou často uvedeny přímo v mapovém poli. Mapy samotné jsou velice jednoduché a schematické, kromě znázorněného tématu jsou v něm všechny ostatní prvky a jevy potlačeny. Po stranách je doplňují údaje o převodech délkových jednotek, stručný arabsko–hebrejsko–německo–řecký slovníček, výpis autorů od nejstaršího období až do bezprostřední současnosti, kteří se ve svých dílech věnovali popisu Palestiny³²⁹ nebo chronologická tabulka zasazující novozákonní události do širšího historického kontextu. Na některých mapách jsou i zmínky o novějších událostech v oblasti Palestiny.

Přestože se na první pohled zdá, že atlas je ryze německý, názvy šesti mapových listů jsou psány dvojjazyčně německy a česky.³³⁰ Výběrem jazyka Wellner, publikující běžně jak v češtině, tak v němčině, sledoval pravděpodobně oslovení širšího počtu potenciálních čtenářů.

Wellner se na základě svého díla jeví jako nepochybný solitér a poněkud pitoreskní figurka v oblasti českých biblických studií. Tímto prizmatem je třeba nahlížet i jeho biblický atlas; jeho kvalita je diskutabilní, nicméně se mu nedá upřít koncepční i obsahová neotřelost a pečlivost zpracování. Z řady standardních biblických atlasů vybočuje rovněž svým zaměřením pouze na novozákonní události. Ohlas Wellnerovy práce byl bezpochyby zcela marginální,³³¹ odborné kruhy na tento laický pokus navíc reagovaly spíše s despektem a shovívavým úsměvem, o čemž svědčí i recenze v časopisu Hlídka z listopadu 1898: „*Všestranně podnikavý p. spis. s velikým úsilím pustil se též do biblika... Znalec věci ví, že tu nejsou ještě rozřešeny ani všechny rozhodné otázky, tím méně pak otázky podřízeného významu, např. kudy se Pán někam bral. A proto mají některé výkresy p. spis. jen cenu dohadu. ... Poznámky textové (zeměpisné, literární, historické) prozrazují živý zájem o věc, ale při nynější*

³²⁶ Jedinou výjimku tvoří mapový list s plánem Jeruzaléma.

³²⁷ Např. mapa č. VIII. *Bäder, Brunnen, Quellen und Brücken Palestinas und die Wege Unseres Herrn Jesu Christi in der Zeit vom 28. März bis 26 Mai 782.*

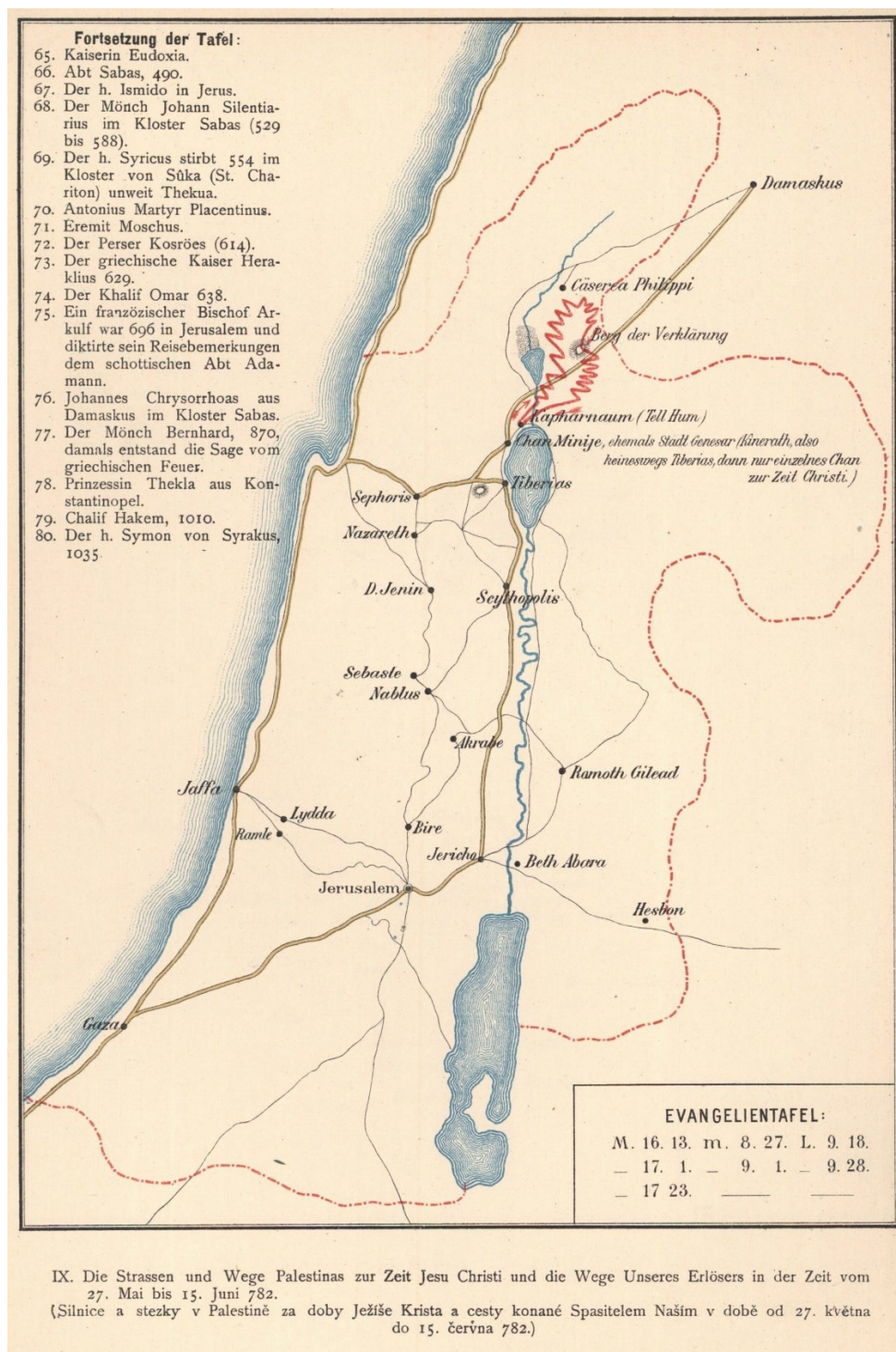
³²⁸ V tom případě je větší část mapového pole ponechána prázdná a pozornost je věnována pouze určité oblasti.

³²⁹ Autor upozorňuje i na některé chybné nebo nejisté informace uvedené v těchto dílech. V podrobném soupisu jsou zmíněni i čeští raně novověcí autoři (Zdeněk Lev z Rožmitálu, Martin Kabátník, Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic, Oldřich Prefát z Vlkanova, Kryštof Harant z Polžic a Bezdrůžic apod.).

³³⁰ Mapy č. I–V a IX. Český název je uveden vždy na druhém místě v závorce.

³³¹ Wellnerovy mapy zmiňuje Josef TUMPACH – Antonín PODLAHA, *Bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1828 až do konce roku 1913.* Praha 1914, s. 1148. Jako přírůstek do mapové sbírky Českého muzea jej zmiňuje *Časopis Musea království Českého* 75/4, 1901, s. 568.

obrovské literatuře odborné nemají než dilettantský význam. Věty, že sv. Lukáš „ging in der Aneinanderreihung dreimal fehl“, nepodepiše žádný povolaný bibliista.“³³²

Obr. 9. Mapa z Wellnerova souboru k biblickým dějinám (1898), věnovaná komunikační síti v Palestině. © Národní knihovna ČR

³³² Hlídka: měsíčník vědecký se zvláštním zřetelem k apologetice a filosofii 15/11, 1898, s. 849 (anonymní recenze).

2.2.8. Původní české školní dějepisné atlasy z počátku 20. století

Další pokusy o vytvoření dějepisného atlasu pro potřeby školní výuky v českém prostředí sahají až do počátků 20. století. Opět se jedná o rozsahově skromnější díla, u jejichž zrodu stáli dva pedagogové, Jan Macháček a Josef Brunclík. V období přecitlivělých česko-německých vztahů a konfrontací obou národností prakticky na všech myslitelných polích, učební pomůcky z toho rozhodně nevyjímaje, byly dějepisné atlasy soudobou společností vnímány jako důležitý nástroj, sloužící k formování české národní identity.

Tyto dvě práce jsou posledními dějepisnými atlasy, které do roku 1918 v českých zemích vznikly a uzavírají tak pomyslnou první kapitolu české historické atlasové kartografie, spojenou s počátky a postupným etablováním tohoto žánru v rámci rakouského a později rakousko-uherského soustátí, na níž pak až nečekaně plynule navázala historická atlasová kartografie československá.

2.2.8.1. Macháčekův atlas dějin Rakouska

Další původní český dějepisný atlas (po dlouhé odmlce od vydání Lepařových atlasů a Kalouskových Třech historických map) je spojen s osobou středoškolského profesora **Jana Macháčka** (1850–1927), absolventa pražské filozofické fakulty, který působil od roku 1883 na českém gymnáziu v Českých Budějovicích. V kontextu sledované problematiky stojí jistě za zmínku, že stál také za přepracováním třetího vydání Lepařovy učebnice k dějinám novověku a Šemberových učebnic dějin středověku a novověku.³³³ Publikoval v oboru geografie, historické geografie a didaktiky.³³⁴

Málokdy má badatel o dějepisných atlasech šanci dozvědět se něco o charakteru autorů atlasu, jejich názorech nebo pojetí výuky historie. Jedná se spíše o šťastnou náhodu, pokud najde alespoň kusou informaci v některém typu egodokumentů. U několika předchozích tvůrců atlasu byla v tomto smyslu využita korespondence nebo deníkové záznamy (nadstandardní množství informací je dostupné např. k Josefu Kalouskovi), v

³³³ J. LEPAŘ, *Jana Lepaře Všeobecný dějepis k potřebě žáků na vyšších gymnasiích československých III*, 1895; František ŠEMBERA – Jan MACHÁČEK, *Dra. Františka Šembery Učebná kniha dějepisu všeobecného pro vyšší třídy škol středních. Díl II., Středověk*. Praha 1900; TÍŽ, *Dra. Františka Šembery Učebná kniha dějepisu všeobecného pro vyšší třídy škol středních. III, Nový věk*. Praha 1904.

³³⁴ J. MARTÍNEK, *Geografové v českých zemích 1800-1945*, s. 152; *Macháček, Jan*, in: Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, díl 16. Lih-Media. Praha 1900, s. 626–627; František Dušan ZENKL, *Spisovatelé kraje tábořského, 231. Macháček Jan*, in: Tábor, roč. 40/30, 29. července 1903, s. 6.

případě narativních pramenů jsou zmínky ještě vzácnější (např. vzpomínka na Františka Xavera Blandu). O to cennější je reflexe Macháčkovy osobnosti v pamětech historika Josefa Šusty, který se s ním na přelomu 80. a 90. let 19. století jako student setkal na českobudějovickém gymnáziu. Poměrně nevybíravě ho popisuje jako „suchého patrona“ s pedantskými sklony a zálibou v přesné geografické lokalizaci historických událostí. Navíc dokládá využívání „chudičké“ Lepařovy učebnice při výuce dějepisu, o jeho atlasu se však bohužel nezmiňuje.³³⁵ Není pochyb o tom, že vztah mezi průměrným, nezáživně přednášejícím a velmi konzervativním učitelem a výrazně nadaným, lehce „přidrzlým“ žákem nebyl idylický a s odstupem času a znalostí budoucí Šustovy kariéry čtenáře pobaví i představa, že právě kvůli Macháčkovu bylo ohroženo jeho úspěšné složení maturitní zkoušky.³³⁶

V roce 1901 vyšel v turnovském nakladatelství Sluka a Jiránek Macháčkův *Atlas k dějinám rakouským pro vyšší třídy škol středních a jiné toho řádu ústavy*.³³⁷ Výběr nakladatelství, geograficky i z hlediska množství vydaných publikací spíše marginálního významu, má svůj hlubší význam spojený se silícím českým národním uvědoměním. Nedlouho před Macháčkovým atlasem byly v tomtéž národnostně česky se profilujícím nakladatelství vydány dvě nástěnné mapy Josefa Brunclíka. Tento počín byl současníky kladně vnímán jako pokus vymanit se z kartografické závislosti na vídeňských firmách. Nakladatelství plánovalo ve vydávání českých map pokračovat, avšak tyto plány brzy ztroskotaly.³³⁸

Macháčkův atlas vydaný u Sluky a Jiránek existuje ve třech variantách. Zatímco první dvě se od sebe zcela nevýznamně liší,³³⁹ teprve třetí varianta s drobnými úpravami nese na titulním listu informaci o ministerském schválení a vyšla tedy, přes uvedenou dataci k roku

³³⁵ „Ale to byly spíše oasy v poušti tuctových hodin, jaké nám na příklad poskytoval učitel dějepisu Jan Macháček, suchý patron, který se odchyloval od chudičké učebnice Lepařovy jen snahou o přesně geografickou lokalizaci jednotlivých událostí. Ke mně měl vyslovenou nelásku, snad proto, že jsem byl dětsky prostořeký posměváček. Lásku k mému budoucímu povolání jistě ve mně neprobudil...“ In: Josef ŠUSTA – Karel STLOUKAL (ed.), *Léta dětství a jinošství. Vzpomínky I.* Praha 1947, s. 151.

³³⁶ Peripetie během maturitní zkoušky jsou popsány tamtéž, s. 185–186.

³³⁷ Jan MACHÁČEK, *Atlas k dějinám rakouským pro vyšší třídy škol středních a jiné toho řádu ústavy*. Turnov: Sluka a Jiránek, 1901.

³³⁸ Ludvík MUCHA, *Kartograf Josef Brunclík*, Acta Universitatis Carolinae. Geographica 11 (suppl.), 1976, s. 89. Základní informace o nakladatelství přináší např. Karel NOSOVSKÝ, *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*. Praha 1927, s. 335; Michal JAKL, *Historie a současnost podnikání na Jilemnicku, Semilsku a Turnovsku*. Žehušice 2004, s. 195.

³³⁹ Odlišují se jen v uvedených nakladatelských údajích na titulním listu. 1. varianta: „*Tiskem a nákladem SLUKY & JIRÁNKY, knihtiskárny a chromolitografie v Turnově. 1901*“ (srov. exemplář z fondu Mapové sbírky PřF UK, sig. B/28/6); 2. varianta: „*V TURNOVĚ – SLUKA & JIRÁNEK – NAKLADATELSTVÍ-KNIHTISKÁRNA-CHROMOLITOGRAFIE. 1901*“ (srov. exemplář z fondu NK ČR, sig. 54 A 003226).

1901, pravděpodobně až v druhé polovině roku 1902.³⁴⁰ Schvalovací proces v tomto případě tedy trval o něco déle, svou roli mohla také hrát i relativní bezvýznamnost nakladatelství, jehož cesta k úřednímu schválení mohla být delší než u etablovaných nakladatelství. Druhé (teoreticky čtvrté, bereme-li v úvahu tři varianty vydané v letech 1901/1902) vydání, které vyšlo v Praze u nakladatele A. B. Černého v roce 1908, bylo vtištěno beze změny podle původní verze a ještě téhož roku ministerským výnosem schváleno.³⁴¹

Atlas neobsahuje žádný doprovodný text k mapám a sestává z 12 barevných mapových listů obsahujících celkem 19 hlavních a vedlejších map, přičemž počet vedlejších mapek je v porovnání s jinými soudobými atlasy menší.³⁴² Již z titulu práce vyplývá, byl Macháčekův atlas zaměřen na dějiny Rakouska, potažmo střední Evropy. Přesto je patrné, že ačkoliv většina map nese název *Rakousko* s určitým časovým ohraničením nebo jinou specifikací, autorovi šlo zejména o znázornění dějin českých (viz obr. 10).³⁴³ Jedinou výjimku z jinak poměrně monotónního pojmenování map, tvoří list č. 5 obsahující tři mapy k českému středověku a jednu k dějinám uherským.³⁴⁴ V atlasu je patrná i jistá spojitost, dost možná i návaznost na Jirečkovu koncepci. Stejně jako u Jirečka je i Macháčekův atlas zaměřen na oblast Rakouska, v důsledku tedy střední Evropy, a historický vývoj sledované oblasti v jednotlivých obdobích je na mapě konfrontován s územním rozsahem monarchie aktuálním k době vzniku atlasu, jehož plocha je barevně vyznačena a označena jako „*nynější říše rakousko-uherská se zeměmi zabranými*.“ Vyznačeny jsou i soudobé zemské hranice

³⁴⁰ Oproti předchozím vydáním uvádí tiskové chyby a vykazuje rovněž zanedbatelné změny na některých mapových listech. Informace převzata z I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 218 (srov. exemplář ve fondu Österreichische Nationalbibliothek, sig. 420341-D). Atlas byl jako učební pomůcka pro střední školy a příbuzné ústavy s českou vyučovací řečí schválen ministerským výnosem ze 7. června 1902, č. 16240, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, Jhrg. 1902, Stück XII., 12. Juni 1902, s. 209.

³⁴¹ Jan MACHÁČEK, *Atlas k dějinám rakouským pro vyšší třídy škol středních a jiné toho řádu ústavy*. Praha: A. B. Černý, 1908. 2. vydání bylo jako učební pomůcka pro střední školy a příbuzné ústavy s českou vyučovací řečí schváleno ministerským výnosem z 11. září 1908, č. 35670, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, Jhrg. 1908, Stück XIX., 1. Oktober 1908, s. 704. Macháčekův atlas se stručně věnují L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 243 a 248; I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 218, 768–769. Zajímavým fenoménem je také postupné zlevňování atlasu. Přestože už první turnovské vydání bylo pokládáno za levné, ministersky schválené z roku 1902 bylo o celou korunu levnější a pražské vydání bylo k dostání za téměř polovinu oproti původní ceně. „*Cena 4 koruny 50 hal. za výtisk je levná.*“ Srov. brněnské *Lidové noviny* 9/146, 26. června 1901, s. 5. Cena druhého vydání byla 3 koruny 50 haléřů, vydání u Černého v Praze stálo 2 koruny 40 haléřů.

³⁴² Pouze na listu č. 2, kde se nachází tři vedlejší mapky.

³⁴³ Dále např. mapa č. 2. *Rakousko za nadvlády avarské 568–800* vymezuje rozsah Sámovy říše nad rámec soudobých hranic rakousko-uherské monarchie a je zde uskutečněn pokus i o vyznačení národnostní hranice; podobně např. mapa na listu č. 4. *Rakousko za Přemysla Otakara II. 1251–1278* zachycuje oblíbené téma největšího územního rozmachu českého státu za vlády tohoto Přemyslovce a případně by byl bezesporu název Český stát za Přemysla Otakara II.

³⁴⁴ List č. 5, mapy *Říše velkomoravská za Svatopluka 870–894*; *Říše česká za Boleslava I. a II. 935–999*; *Čechy ve XII. stol.*; *Uhry až do spojení s královstvím charvátským 895–1091*.

jednotlivých historických zemí. Zobrazené území však na rozdíl od Jirečka není vždy stejné. Ačkoliv je pro většinu map použita shodná podkladová mapa, v několika případech je zachycena jen západní část monarchie, tj. bez části Uher. Mapy v tomto atlasu jsou zcela statické, zobrazují území k určitému stanovenému datu nebo přesně vymezenému období a nezachycují žádné dynamické jevy.

Obr. 10. Mapový list Rakousko za Přemysla Otakara II. z Macháčkova atlasu (1901).

© Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Macháček své mapy opatřil českým názvoslovím. Stejně jako u mnohých předchůdců byly za účelem přehlednosti potlačeny některé mapové prvky (např. výškopis). Pro lepší orientaci tak kromě hranic zemí sloužila především vodní síť s uvedenými názvy, které tvořily doplněk k názvům vybraných sídel a územních celků.

Při srovnání ohlasu Macháčkova atlasu se školními atlasy převzatými (Schubert-Schmidt a Putzger), které dobovým tiskem prošly téměř bez povšimnutí, je patrné, že se mu dostalo v českém prostředí výrazně větší pozornosti a jako ryze české dílo byl možná až

trochu přehnaně veleben jako protipól k německým pracem. Recenze a zprávy o atlasu vyšly až na jedinou výjimku brzy po jeho vydání. V českých periodicích se jich podařilo nalézt celkem sedm, což svědčí o významu, který byl dílu současníky přikládán. Při jejich pročitání však čtenář trpí neodbytným pocitem, že recenzenti od sebe opisovali, případně že téměř vše psal jeden a týž autor. Vesměs všechny recenze chválí formální stránku díla, úhlednost, přehlednost a způsob zpracování. Hned ve třech periodicích je možné se setkat s prakticky identickými texty: v *Českém učiteli*, brněnských *Lidových novinách* a *Moravské orlici*. Ty označují mapy za dobrou pomůcku pro výuku českých dějin a zároveň poukazují na možné využití atlasu i při univerzitní výuce. Cítit je zde, ale i v některých dalších reakcích, i silný nacionální podtón: „*K dějinám a zemím českým vzat všude náležitý zřetel, čehož bychom v dílech původu německého, na něž školství naše posud odkázáno jest, marně hledali.*“³⁴⁵ Ve *Věstníku českých profesorů* vyzdvihuje recenzent původnost díla, které se „*mohlo po bok postaviti německým publikacím tohoto druhu*“ a které navíc převyšovalo rakouskou produkci, jež se žádným takovýmto dílem nemohla pochlubit.³⁴⁶ Je však i o něco kritičtější a vytýká atlasu absenci některých zásadních témat z českých dějin.³⁴⁷ Naopak velice vyzdvihuje kvalitu zpracování především ve srovnání s Lepařovým atlasem a chválí autora i nakladatelství, „*že přispěli k tomu, aby se naše mládež vyprostila z německého područí učebných pomůcek.*“³⁴⁸ Krátká zpráva v časopise *Budivoj* vyzdvihuje erudici a píli autora a dodává, že v rámci sledování vývoje Rakouska je zvláštní zřetel kladen na dějiny zemí koruny české, „*které jsou tohoto státu úhelným kamenem.*“³⁴⁹ Katolický časopis *Hlídkka* uvažuje o vhodné míře použitého názvosloví³⁵⁰ a prezentuje atlas jako „*opravdu platné obohacení chudičké naší produkce atlantové.*“³⁵¹

Zajímavou tečkou za osudy Macháčkova atlasu je poslední nalezená zpráva, která byla otištěna v *Národních listech* z 25. října 1918. Vyšla z iniciativy Jiránkova nakladatelství v Turnově a prezentuje jej jako dílo znázorňující „*samostatný český stát, jak byl za Sama [sic!], Svatopluka, Boleslava I. a II., Přemysla Otakara II., Václava II. a III. a za Lucemburků, v dobách husitských*“ a jako „*jediné dílo toho druhu, důležité pro inteligenty.*“³⁵² Poskytuje

³⁴⁵ *Český učitel* IV/51–52, 14. srpna 1901, s. 894; *Lidové noviny* 9/146, 26. června 1901, s. 5; *Moravská orlice* 39/, 148, 29. června 1901.

³⁴⁶ „*Ano, v takovém rouše ani Němci rakouští se nemohou vykázati žádnou učebnou pomůckou.*“

³⁴⁷ Např. rozsah české říše za Břetislava I.

³⁴⁸ *Věstník českých profesorů* IX/2, 1902, s. 150.

³⁴⁹ *Budivoj* 38/77, 26. září 1902, s. 5.

³⁵⁰ „*Někdo snad si bude přát více údajů místopisných, ale toť věc, na niž možno různě pohlížeti.*“

³⁵¹ *Hlídkka: měsíčník vědecký se zvláštním zřetelem k apologetice a filosofii* 19/10, 1902, s. 739.

³⁵² *Národní listy* 58/113, 25. října 1918, s. 2.

zajímavý obrázek toho, jak se nakladatel s ohledem na vypjaté události na samém konci války a prakticky v předvečer vyhlášení samostatnosti snažil o prezentaci atlasu již jako díla k dějinám samostatného českého státu. V turnovském nakladatelství zřejmě zbyla část nákladu z let 1901/1902 a podnikavý nakladatel hodlal dílo ještě na poslední chvíli prodat, jelikož možná tušil, že brzy půjde atlas „*k dějinám rakouským*“ na českém trhu již jen velmi těžko na odbyt.

2.2.8.2. Brunclíkův dějepisný atlas pro měšťanky

Poslední český atlas v rakousko-uherské monarchii vytvořil **Josef Brunclík** (1850–1929), učitel s aprobací čeština, dějepis, zeměpis a němčina na měšťanské škole v Mladé Boleslavi a zároveň významný český kartograf. Byl autorem nástěnných map, atlasů a místopisných a turistických map. Nejvíce ho proslavily bezpochyby jeho školní zeměpisné atlasy, které později přepracovali a doplnili František Machát, Bedřich Šalamon a Karel Kuchař.³⁵³ Brunclík byl i jinak společensky a literárně činný, mimo jiné napsal několik oslavných básní na přední členy habsburského rodu.³⁵⁴

V roce 1914 vyšel v Unii, jednom z nejvýznamnějších českých nakladatelství orientovaných na vydávání učebnic,³⁵⁵ Brunclíkův *Atlas dějepisný pro potřebu škol měšťanských*.³⁵⁶ Jednalo se o vůbec první atlas všeobecných dějin určený nižšímu stupni škol. Brunclík na tomto typu škol působil drtivou většinu své profesní dráhy a byl tedy dobře obeznámen s potřebami a objemem látky, kterou bylo zapotřebí žákům přiblížit. Mapy byly kresleny jednoduše a názorně a odpovídaly hlavním obdobím dějin, které se na měšťanských školách vyučovaly. V porovnání s Macháčkovým atlasem jsou dějiny českého státu více

³⁵³ Např. jeho *Atlas zeměpisný pro školy měšťanské*. Praha: V. Neubert, 1904 a další vydání; *Zeměpisný atlas pro I. třídu škol středních*. Praha: V. Neubert, 1909; *Zeměpisný atlas pro školy střední, lycea, ústavy učitelské a školy obchodní*. Praha: V. Neubert, [1916] a další vydání.

³⁵⁴ L. MUCHA, *Kartograf Josef Brunclík*; J. MARTÍNEK, *Geografové v českých zemích 1800–1945*, s. 59.

³⁵⁵ Unie (celým názvem Česká grafická unie) byla významnou pražskou knihtiskárnou a nakladatelstvím českojazyčné beletristické i vědecké literatury, učebnic, map i časopisů. Vznikla v Praze koncem roku 1899 sloučením tiskáren Josefa Richarda Vilímka, Františka Šimáčka a Jana Otty a reprodukčního ústavu Jana Vilíma. Zpočátku vydávala především učebnice, významným krokem v tomto směru bylo zejména odkoupení celého českého skladu firmy F. Tempského v Praze. Z podniku se záhy stalo jedno z nejvýznamnějších nakladatelství učebnic pro školy všeho druhu. Postupně opanovala Unie i další obory vydávané literatury a oprávněně tudíž patřila mezi přední česká nakladatelství. Zde také byly po vzniku Československa vytištěny první bankovky, poštovní známky a kolky nové republiky. Srov. reprezentativní publikaci k dvacátému výročí založení podniku – *Dvacet let činnosti České grafické Unie a. s. v Praze: 1900–1920*. Praha 1920.

³⁵⁶ Josef BRUNCLÍK, *Atlas dějepisný pro potřebu škol měšťanských*. Praha: Unie, 1914. Atlas stručně zmiňují L. MUCHA, *České dějepisné atlasy*, s. 243 a 246; TÝŽ, *Kartograf Josef Brunclík*, s. 93; I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 1. Bd., s. 812 a 814.

zdůrazňovány, což se odráží i v názvech map.³⁵⁷ Dočkal se brzy ministerského schválení³⁵⁸ a po vzniku Československa byl v roce 1921 ještě jednou v témže nakladatelství vydán, přičemž je zapotřebí zdůraznit, že v nezměněném vydání. Na titulním listu se nově objevilo vyobrazení Atlanta podpírajícího svými zády zeměkouli.³⁵⁹

Obr. 11. Mapa Sámovy a Velkomoravské říše z Brunclíkova atlasu (1914). © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Atlas obsahuje titulní list se seznamem map a dále 18 map na 15 barevných mapových listech, neobjevují se v něm vedlejší mapy. Stejně jako Macháčkův atlas nebyl opatřen žádným doprovodným textem. S ohledem na cílovou skupinu uživatelů Brunclík zvolil velice zjednodušený mapový obraz, na sledovaném území používá výrazné barvy pro odlišení územních celků, které jasně vysvětluje v legendách. Zbytek území zobrazeného na mapě zůstává bílý. Zcela chybí výškopis, pro základní orientaci slouží základní říční síť. Pro všechna dějinná období autor používá výhradně české názvosloví (viz obr. 11).

Atlas sleduje dějinný vývoj od starověku do bezprostřední současnosti.³⁶⁰ Vyjma starověkého období je převážně eurocentrický s důrazem na dějiny rakouské a české. Výjimku tvoří mapa věnovaná portugalským a španělským zámořským objevům.³⁶¹ Brunclík liniemi vyznačil některé dynamické jevy, zejména pro nejstarší dějinné období (putování Židů, tažení

³⁵⁷ Zejména mapový list č. 12–13. *Říše české*.

³⁵⁸ První vydání bylo jako učební pomůcka pro měšťanské školy s českou vyučovací řečí schváleno ministerským výnosem z 8. dubna 1914, č. 9 628, in: *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht*, Jhrg. 1914, Stück IX., 1. Mai 1914, s. 265.

³⁵⁹ Josef BRUNCLÍK, *Atlas dějepisný pro potřebu škol měšťanských*. Praha: Unie, 1921. Druhé vydání atlasu bylo schváleno výnosem ministerstva školství a národní osvěty ze dne 18. května 1921, č. 42 920, in: *Věstník ministerstva školství a národní osvěty*, roč. III, č. 14, 15. července 1921, s. 370.

³⁶⁰ Poslední mapa, č. 18. *Rakousko za válek napoleonských a dále*, zachycuje mimo jiné rovněž „země přivtělené r. 1878 a r. 1908.“

³⁶¹ Mapa č. 14. *Zámořské objevy Španělů a Portugalců*.

Alexandra Makedonského, tažení Hunů a Vizigótů, z novějších dějin jsou to pouze zámořské objevy), jinak jsou mapy statické a znázorňují územně-politický vývoj v určitém přesně stanoveném období (pro období novověku je časovým rámcem vláda Maxmiliána I., Ferdinanda I., od Leopolda I. do 19. stol. a Rakousko od napoleonských válek).

Také Brunclíkovu atlasu byla v soudobé publicistice věnována pozornost. Několik krátkých zpráv o atlasu bylo uveřejněno záhy po jeho prvním vydání (1914). *Mladoboleslavské listy* na pár řádcích velice povrchně a zcela nekriticky vyzdvihovaly atlas jako dílo, které „*jest prvé tohoto druhu v jazyku českém spracováno*“ a poukazyvaly na její vynikající provedení a značnou potřebnost.³⁶² O poznání konkrétnější, byť rovněž stručná je zpráva Ot. Jiřího Černého v *Revue učebných pomůcek*. Opět velice chválí Brunclíkovu dílo („*Dávná tužba, aby naše školy měly konečně také původní české mapy dějepisné, poněmhu se splňuje.*“) a vyzdvihuje jeho názornost. Atlas je zde opět vítán jako „*prvý počín, vydání původního českého atlasu dějepisného*“ a má být předzvěstí „*pozdějšího vydání dějepisných map, jež o to budou dokonalejší, oč příznivé přijetí atlasu a věcné jeho posouzení připraví jim půdu,*“ navíc byl finančně dostupný.³⁶³ Černý však rovněž zmiňuje, že některým mapám by prospělo určitější odlišení barevných odstínů a dále odkazuje na kritické připomínky dalšího recenzenta Martina Kozáka k věcným i gramatickým chybám, jejichž zohlednění by prospělo případnému dalšímu vydání.³⁶⁴ *Moravská orlice* se připojuje ke chvále atlasu a poměrně nestandardně uvádí znění úředního posudku k atlasu.³⁶⁵ Zpráva v *Národních listech* kromě chvály apeluje na nepopíratelnou potřebu atlasu pro české školy. „*Nedojde-li snad u všeho žactva rozšíření, ač by si bylo přáti, aby atlas všude byl zaváděn, tož jistě bude nepostrádatelnou pomůckou učitelů pro přípravy k výkladům.*“³⁶⁶ Vydání atlasu zmiňuje i časopis *Venkov*.³⁶⁷ I v porovnání s ostatními atlasy je tedy patrné, že ohlas díla byl poměrně značný a českou veřejností byl přijímán nadmíru kladně.

³⁶² *Mladoboleslavské listy* XXVII/20, 18. dubna 1914, II. příloha.

³⁶³ *Revue učebných pomůcek* 12/5 a 6, 19. listopadu 1914, s. 62–63. „*Atlas ten má ještě jednu přednost. Je při pěkném provedení celkem laciný, neboť stojí pouze o několik haléřů více než Slabikář.*“ Atlas byl prodáván za 1 korunu 30 haléřů.

³⁶⁴ Tamtéž: „*Některé věcné a gramatické opravy, jichž nejvíce postihl Martin Kozák a jež nechceme tuto znova uváděti, prospějí dílu při novém vydání, aby vznikla pomůcka ještě dokonalejší.*“ Tuto informaci Ludvík Mucha mylně interpretoval tak, že Kozák provedl drobné opravy a doplňky atlasu, srov. L. MUCHA, *Kartograf Josef Brunclík*, s. 93. Martina Kozáka lze s nejvyšší pravděpodobností ztotožnit s učitelem na měšťanské škole v Rokycanech. Stručné údaje o něm přináší František ŠUBERT, *Kozák Martin*, in: Malý Ottův slovník naučný dvoudílný: příruční kniha obecných vědomostí, 1. díl A–K, Vídeň 1905, s. 1212.

³⁶⁵ „*Po 44letém trvání obecných a měšťanských škol neměli jsme pro školy měšťanské Dějepisného Atlasu,*“ *Moravská orlice* 52/94, 27. května 1914, s. 5.

³⁶⁶ *Národní listy* 54/216, 9. srpna 1914, s. 5.

³⁶⁷ *Venkov* 9/125, 28. května 1914, s. 14.

2.3. Shrnutí: České dějepisné atlasy v kontextu střeoevropské historickokartografické atlasové produkce 1848–1918

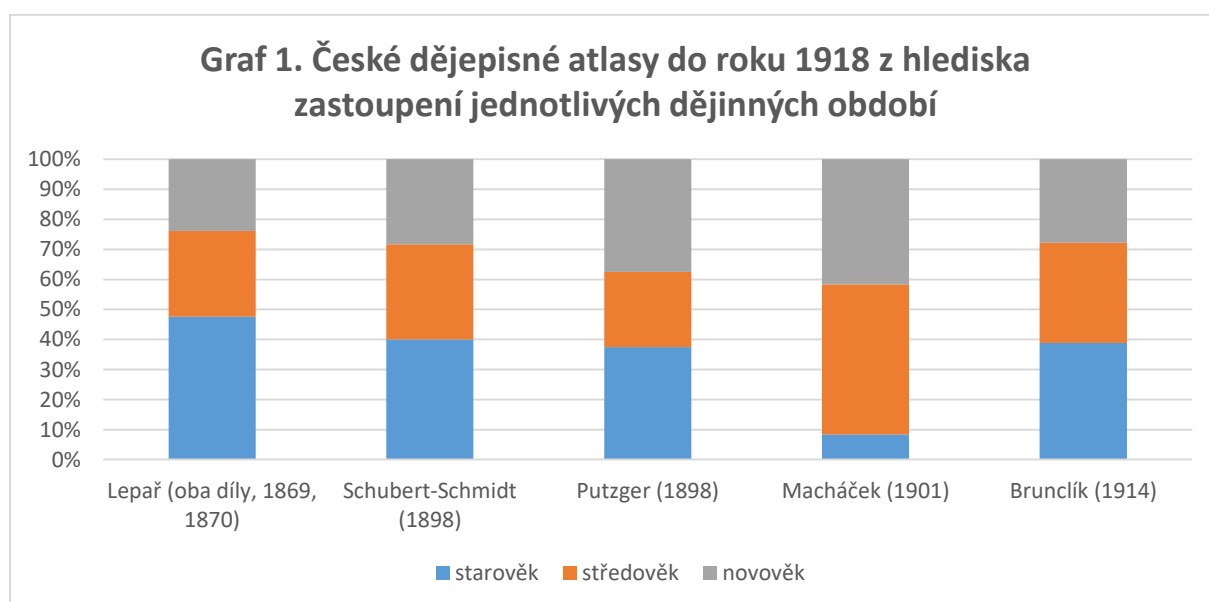
V průběhu posledních sedmi desetiletí existence monarchie došlo v českých zemích k etablování dějepisných atlasů jako specifického žánru atlasové kartografie. Tento proces se odehrával na pozadí politických a společenských změn a narůstající emancipace českého národa, ale také pokroku v oblasti kartografie a technologií umožňujících stále kvalitnější a současně levnější, a tudíž širším vrstvám společnosti lépe dostupnou produkci kartografických dokumentů. Historické atlasy již nadále nebyly výlučnou doménou vzdělanců a nejbohatších vrstev, jak tomu bylo ještě v 18. a na počátku 19. století, ale díky rozšíření a zejména aktivnímu využívání ve školách se skutečně dostaly prakticky ke všem vrstvám společnosti a podílely se na jejím názorovém formování a vytváření kolektivní paměti. Jako státem kontrolované didaktické pomůcky se atlasy stávaly zprostředkovateli oficiální historické paměti, která měla přispět k výchově k loajálnímu rakouskému občanství. Na druhou stranu však bylo tendencí minimálně několika českých autorů atlasů zdůrazňovat význam českých dějin a probouzet v uživatelích atlasu národní hrdost a uvědomění. V neposlední řadě umožňují především práce českých historiků sledovat faktografické a názorové proměny české i zahraniční historiografie. Všechny uvedené fenomény se ve zpracování, vydávání a následné recepci atlasových děl přímo či nepřímo odrážejí a podtrhují tak jejich význam jako důležitých dobových historických pramenů, byť dosud v české historiografii a dějinách kartografie málo reflektovaných.

Ve sledovaném období bylo v českých zemích, v českém jazyce nebo českými autory (jako v případě Jirečka, který svůj atlas vydal v němčině ve Vídni) vydáno jedenáct historických atlasů, některé vícedílné a/nebo v opakovaných vydáních. Ačkoliv se toto číslo na první pohled možná nezdá nijak vysoké, je třeba si uvědomit, že v celém Předlitavsku bylo v období od roku 1851 do roku 1918 vydáno dvacet jedna dějepisných atlasů.³⁶⁸ Je tedy patrné, že česká produkce zastávala v rámci rakouského (rakousko-uherského) soustátí význačné místo. Podstatnou část tvořily dějepisné atlasy pro potřeby školní výuky, toto pole na konci 19. století zcela opanovaly počestně verze německého Putzgerova atlasu a rakouského Schubertova (Schubert-Schmidtova) atlasu. České země se také mohly pochlubit

³⁶⁸ Některé z nich byly opět vícedílné, vycházely také v různých jazykových mutacích v rámci monarchie. Např. všechny jazykové mutace Putzgerova atlasu jsou zde počítány jako jedno atlasové dílo. Srov. S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 180–181.

nepochybným unikátem – dvěma biblickými atlasy, které v žádné jiné části monarchie až do roku 1918 nevznikly.

Zatímco v nejstarším období byly vydávány pouze atlasy starověku, koncem šedesátých let 19. století se objevil první atlas k dějinám středověku a novověku. Středověkým a novověkým dějinám bylo v atlasech postupně věnováno stále více pozornosti a rovněž podíl map reflektujících novější dějiny kontinuálně narůstal (srov. Graf 1).³⁶⁹ Teprve v roce 1898 vyšly poprvé kompletní atlasy zahrnující období od starověku do nejnovějších dějin v jednom svazku. Důraz byl po celé období kladen především na politické dějiny, i když se již v malém množství objevují první tematické mapy (např. národnostní) nebo ukázky starých mapových děl. Oblíbenou součástí atlasů, což bylo společné pro celou středoevropskou produkci, byly plány bitev a proces jejich „demilitarizace“ a nahrazení jinými tematickými mapami, je patrný až po roce 1918 a zejména po roce 1945. Z hlediska geografického rámce atlasů je možno konstatovat, že největší pozornost byla věnována střední Evropě, zejména německým a rakouským dějinám, což bylo do značné míry dáno i přebíráním německých atlasů a jejich adaptací na rakouské poměry. Celkově byly atlasy, stejně jako v jiných evropských zemích, v tomto období výrazně eurocentrické, z neevropských dějin byly vybírány nejvýznamnější asijské a severoafrické říše, ostatní oblasti světa byly sledovány zpravidla pouze v souvislosti s evropskými objevitelskými výpravami a koloniálním systémem.

³⁶⁹ Graf sleduje pouze ta atlasová díla, která jsou věnována všem dějinným obdobím. U Macháčkova atlasu je třeba mít na paměti, že reflektuje pouze dějiny Rakouska a tudíž obsahuje výrazně nižší množství map věnovaných starověkému období než v případě atlasů, které se zabývají i světovými dějinami.

České historické atlasy 19. století úspěšně nastartovaly proces vydávání tohoto žánru v českých zemích a jejich postavení v rámci (středo)evropské historickokartografické atlasové produkce rozhodně nelze považovat za bezvýznamné. Přestože zejména v počátečním období byly atlasy pouze skromnými kompilacemi úspěšných německých atlasů, od 70. let 19. století začínají vznikat původní, o poznání kvalitněji zpracovaná česká díla nebo upravené české verze německých nebo rakouských atlasů, z nichž některé si udržely kontinuitu i v období první československé republiky. Na rozdíl od polského prostředí, kde byla od osmdesátých let 19. století rozvíjena koncepce podrobného historického atlasu Polska, se však v české vědecké obci až do konce monarchie myšlenku vytvoření národního vědeckého historického atlasu prosadit nepodařilo.

Důležitým faktorem byla pro sledované období rovněž osobnost autora, která se do podoby atlasů zásadním způsobem otiskla – je možno je rozdělit do dvou základních skupin, a to autory-akademiky a autory-pedagogy. Vzájemně se od sebe odlišují způsobem zpracování historické látky, která především u akademiků bývá reflektována v rozsáhlém doprovodném textu, zatímco u praktických pedagogů doprovodný text často chybí a počítá se s využitím dostupných učebnic dějepisu. Také množství informací obsažených v mapách se různí a zejména u středoškolských pedagogů se v nich jasně odráží dlouholeté zkušenosti a z nich vyplývající představy o tom, jakou látku a v jaké šíři je třeba žákům zprostředkovat. Zcela mimo jakékoliv škatulky pak vystupuje postava excentrického autora biblického atlasu k novozákonním událostem Maxe Wellnera, kterého je možné přiřadit ke skupině českých „obzvláštníků“. Především jeho teologické spisy, ale i jeho v mnoha ohledech netradiční atlasové dílo inklinují k tomu, aby byly označovány za „mašiblí“.³⁷⁰

Soudobá reflexe atlasů ukazuje, jakým způsobem byly jednotlivé práce společností přijímány. Zatímco převážně zamítavé německojazyčné recenze nemilosrdně odkázaly minimálně dva české atlasy (byť v Jirečkově případě německojazyčný) do propadliště dějin, v českém prostředí byly původní jazykově české práce tohoto typu mnohdy až nekriticky vítány a oslavovány a byla zdůrazňována jejich role v emancipaci českého národa. Přesto se v porovnání se zahraniční produkcí nebo i s českými verzemi Putzgerova a Schubert-Schmidtova atlasu jedná rozsahem i formou zpracování ve většině případů spíše o „chudé příbuzné.“ Pozoruhodným jevem v českém prostředí je rovněž určité „zapomínání“ na předchozí vydaná atlasová díla, které má za následek to, že je historie českých dějepisných

³⁷⁰ K českým „obzvláštníkům“ a jejich specifickým dílům, tzv. „mašiblům“ Vladimír BORECKÝ, *Zrcadlo obzvláštního (z našich mašiblů)*. Praha 1999.

atlasů do roku 1918 přímo dlážděna pracemi, které jsou (dle úvodních slov jejich autorů a nakladatelů, případně i recenzentů) „*prvními svého druhu.*“

3. 1918–1948

Po skončení první světové války doznalo politické uspořádání Evropy razantních změn. V rámci překreslování hranic států v oblasti střední Evropy docházelo rovněž k částečnému přepisování a reinterpetaci dějin nově vzniklých státních útvarů. Také produkce dějepisných atlasů ve střední Evropě se musela ve sledovaném období adaptovat na nové podmínky spojené s politickými i společenskými změnami. Přesto byl u většiny států v regionu tento přechod poměrně plynulý a nově vydávané atlasy kontinuálně navazovaly na starší produkci. Nové moderní přístupy ve tvorbě map do atlasů pronikaly spíše pozvolna, zejména od třicátých let 20. století je v mnohých dílech patrný vliv geopolitické kartografie.

Předkládaný obraz (nejen) národních dějin byl ze strany státu bedlivě sledován, neboť jejich interpretace a výuka ve škole měla zcela zásadní vliv na formování kolektivní historické paměti, tvořící důležitou složku národní identity. Právě v tomto období sílícího nacionalismu se dějepisné atlasy stávaly důležitým ideologickým nástrojem, do kterého se nezřídka promítaly nacionální resentimenty nebo naopak mocenské ambice jednotlivých států.

3.1. Dějepisné atlasy ve střední Evropě 1918–1945 (1948)

Nejvýraznějším aktérem v meziválečné historické atlasové kartografii ve středoevropském prostoru nadále zůstávalo **Německo**, přičemž drtivou většinu produkce i v tomto období tvořily školní dějepisné atlasy.³⁷¹ I přes značné politické a společenské turbulence se podařilo tomuto typu atlasů až překvapivě plynule navázat na své předchůdce z období německého císařství. Obdobnou situaci bylo ostatně (a neméně překvapivě) možné vysledovat i v nově vzniklém Československu. V atlasech již naprosto jasně převažovaly mapy k novověkým a nejnovějším dějinám. Po obsahové stránce velice dobře odrážely proměny politického systému i změny ve školských osnovách. V období Výmarské republiky se úspěšně rozvíjela geopolitická kartografie, která záhy pronikla i do dějepisných atlasů.³⁷²

³⁷¹ K meziválečným německým dějepisným atlasům zejména S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 62–72; P. LEHN, *Deutschlandbilder*, s. 139–314 (včetně podrobné analýzy dalších školních dějepisných atlasů); J. BLACK, *Maps and history*, s. 110–112, 123–126; A. WOLF, *100 Jahre Putzger – 100 Jahre Geschichtsbild in Deutschland*; TÝŽ, *What can the history of historical atlases teach?*; soupis dějepisných atlasů poskytuje A. BADZIAG – P. MOHS – W. MEINECKE, *Schulatlanten in Deutschland und benachbarten Ländern*, s. 162–172. Stručné shrnutí nacistických dějepisných atlasů rovněž J. MOČIČKOVÁ, *Historický atlas revolučního hnutí*, s. 334–337.

³⁷² Výrazný rozkvět geopolitické kartografie v meziválečném období lze pozorovat rovněž ve fašistické Itálii. Vývojem a typologií geopolitických map, pro které je použitelný také dobový termín sugestivní (*suggestive*

Výsledkem byly dynamické, přehledné, názorné, velice působivé a nezřídka manipulativní až vyloženě propagandistické mapy. Na tuto produkci navázalo a dále ji rozvíjelo hitlerovské Německo – v tomto období vycházela výrazně tendenční atlasová díla, odrážející nacistický narativ dějin, nacionální resentimenty, antisemitismus a antikomunismus i naprostou oddanost vůdci.³⁷³ Dynamiku vývoje německých dějepisných atlasů v této epoše lze výborně sledovat na proměnách plošně nejrozšířenějšího a nejpoužívanějšího *Putzgerova* atlasu, který opět pružně (mimo jiné i prostřednictvím četných personálních obměn v autorském týmu) reagoval na politickou a společenskou poptávku: v období Výmarské republiky prošel nejprve relativně umírněnou demilitarizací a demokratizací (s rozporuplnými reakcemi veřejnosti), počátkem třicátých let byl přepracován v duchu moderních trendů geopolitické kartografie a následně v období nacistické diktatury obsahově zglajchšaltován nově povolányými „prověřenými“ redaktory z řad národních socialistů.³⁷⁴ Svým důrazem na národní dějiny a v případě světových dějin především na ty, které souvisely s vývojem Německa, si *Putzger* i po roce 1918 uchovával svůj nacionálně sebestředný a eurocentrický pohled. Již za Výmarské republiky do něj přibýlo množství map s hospodářskou, sociální a kulturní tematikou; důležitým tématem byla i kritika Versailleského mírového systému s požadavky na jeho revizi, která se dále rozvíjela a rovněž rétoricky vyostřila během období nacistické diktatury. Výrazně narostl zájem o mapování národnostních poměrů: pozornost byla zaměřena na *Auslandsdeutschtum*, tj. rozšíření německého obyvatelstva v Evropě (i ve světě), a *Deutscher Volks- und Kulturboden*, tj. nejen Němci obývané oblasti, ale i oblasti rozvíjející se pod německým vlivem.³⁷⁵ Cílem těchto map bylo legitimizovat územní ambice německého státu (zejména v oblasti východní Evropy). Do nacionálně-socialistického *Putzgera* přibýly v souladu s dobovým diskurzem také mapy k německému pravěku a ranému středověku (zejména význam a rozšíření Germánů) a rovněž k nejnovějším dějinám, a dále vrcholně tendenční mapy tematizující židovskou hrozbu. Kromě školní historické kartografie je možno

Karten) a které rovněž spadají do kategorie tzv. persvazivních map (*persuasive maps*) se zabývá např. E. BORJA, *Carte come armì*, zejména s. 63–108 (kapitoly *Carte per il Führer* a *Carte per il duce*, poskytující komparativní pohled na situaci v Německu a Itálii); TÝŽ, *Geopolitical Maps: A Sketch History of a Neglected Trend in Cartography*, *Geopolitics* 13/2, 2008, s. 278–308. K německé geopolitické kartografii G. H. HERB, *Under the map of Germany*; obecně nejnověji TÝŽ, *Geopolitics and cartography*, in: Mark Monmonier (ed.), *History of cartography, Volume 6. Cartography in the Twentieth Century*. Chicago 2015, s. 539–548.

³⁷³ Např. ostře propagandisticky laděná atlasová díla Johann von LEERS – Konrad FRENZEL, *Atlas zur deutschen Geschichte der Jahre 1914 bis 1933*. Bielefeld; Leipzig: Velhagen & Klasing 1934; Alfred PUDELKO – Arnolf Hillen ZIEGFELD, *Kleiner deutscher Geschichtsatlas*. Berlin: Edwin Runge, 1937.

³⁷⁴ Zejména F. W. *Putzgers Historischer Schul-Atlas. Grosse Ausgabe*. Bielefeld; Leipzig: Velhagen & Klasing, 1920–1942/1943 (42. – 60. vyd.). Souběžně vycházelo i střední a malé vydání atlasu.

³⁷⁵ Mapa, která se hojně objevovala i v dalších dějepisných atlasech, vychází z původní mapy proslulého kartografa a geografa Albrechta Pencka: Albrecht PENCK, *Deutscher Volks- und Kulturboden*, in: eds. Karl von Loesch – Arnold Hillen Ziegfeld (eds.), *Volk unter Völkern: Bücher des Deutschtums*; Breslau: F. Hirt, 1925.

zmínit rozvoj německé regionální historické atlasové kartografie, i v těchto dílech lze však rozpoznat ideologický podtext.³⁷⁶

Také **Rakousko** se po roce 1918 muselo adaptovat na nové politické i společenské poměry a zásadní redukci svého územního rozsahu. Počáteční období První rakouské republiky se neslo v duchu jistého tápání při hledání nového narativu národních dějin, dobře patrného i v oblasti školství, přičemž cílem byla identifikace s vlastní a německým národem a Rakousko samo sebe i nadále, minimálně kulturně, vnímalo jako součást historického německého prostoru. Posun od demokratického systému v Rakousku k autoritářskému (1934–1938) přinesl dočasné posílení orientace státu na vlastenectví a církve a jistý odklon od Německa, toto směřování však rázně ukončil anšlus Rakouska v roce 1938. Také zde byla dominantní především školní atlasová kartografie, která v podstatě velmi plynule a bez výraznějších úprav navázala na díla z období monarchie. Došlo k ještě výraznějšímu posílení výsadního postavení Hölzelova nakladatelství, které nadále pokračovalo ve vydávání Schubert-Schmidtova atlasu. S minimálními úpravami vycházel až do roku 1927, poté došlo v reakci na změnu učebních osnov na jeho částečné přepracování a modernizaci, které byly svěřeny Adamu Schuhovi.³⁷⁷ Jelikož ani před válkou nebyl atlas přehnaně vlastenecký, jeho „demokratizace“ se nesla především v duchu demilitarizace.³⁷⁸ Již v roce 1935 však nakladatelství zareagovalo na nové požadavky nacionálně-autoritativního rakouského státu a více než čtyři desítky let vycházející Schubert-Schmidtův atlas nahradilo novým, „vlasteneckým“ a geopolitickou kartografií inspirovaným dílem Wilhelma Schiera *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte* (1935).³⁷⁹ Po anšlusu Rakouska se ukázal jako příliš „rakouský“ a během války nevycházel, nicméně poté došlo k jeho oživení a i přes svůj ideologický podtext se v Hölzelově nakladatelství s překvapivě minimálními změnami udržel až do šedesátých let 20. století, kdy byl zásadněji přepracován.³⁸⁰ Po celé sledované období

³⁷⁶ Např. Hermann AUBIN – Joseph NIESSEN, *Geschichtlicher Handatlas der Rheinprovinz*. Köln: J. P. Bachem, 1926; Georg WOLFRAM – Werner GLEY, *Elsass-Lothringischer Atlas: Landeskunde, Geschichte, Kultur u. Wirtschaft Elsass-Lothringens*. Frankfurt am Main: Selbstverl. d. Wissenschaftl. Instituts d. Elsass-Lothringer im Reich, 1931; Wilhelm WINKLER, *Pfälzischer Geschichtsatlas*. Neustadt a. d. Haardt: Pfälzische Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, 1935.

³⁷⁷ F. W. SCHUBERT – W. SCHMIDT, *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit*; TÍŽ, *Historischer Atlas*. Wien: Ed. Hölzel, 1930.

³⁷⁸ Tato verze následně pronikla i do některých bývalých zemí monarchie, např. v Československu vyšla díky spolupráci Hölzelova podniku s brněnským Rohrerovým nakladatelstvím. Srov. oddíl *Od rakouského k československému – transformace Balcar-Kameníček-Horákova atlasu* v této kapitole.

³⁷⁹ Wilhelm SCHIER, *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte: gänzlich neues Konzept*. Wien: Ed. Hölzel, 1935.

³⁸⁰ V roce 1938 se Hölzelovo nakladatelství pokusilo „zachránit“ své atlasové dílo vydáním doplňujícího sešitu k Schierově atlasu – Josef KALLBRUNNER, *Österreichs Weg durch die Deutsche Geschichte 799–1938*. Wien: Hölzel, 1938. Obsahoval „nezávadné“ a nepříliš rakouské mapy, převážně převzaté ze Schiera a dokládal úzké

zůstal Hölzel jediným rakouským nakladatelstvím, které publikovalo samostatný rakouský dějepisný atlas. Jedinou konkurencí pro něj byla od roku 1921 spojená nakladatelství Hölder-Pichler-Tempsky, jejichž aktivita na poli školní dějepisné atlasové kartografie se nadále omezila pouze na vydávání rakouské verze *Putzgera*.³⁸¹ Jednalo se o derivát malého vydání po válce přepracovaného německého originálu, který nabízel na rozdíl od Hölzelových atlasů převážně německou perspektivu dějin. Snahám o větší napasování na rakouské prostředí, které se objevily kolem poloviny třicátých let v souvislosti s novým, autoritativním směřováním státu, učinil přítrž anšlus Rakouska.³⁸² V akademické sféře nadále pokračovaly práce na projektu *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer*, na jehož základě byl vydán záhy po vzniku republiky v Hölzelově nakladatelství i Strnadtův regionální školní historický atlas Horních Rakous a Salzburska.³⁸³ Kromě map soudních okresů vyšlo v rámci *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer* v roce 1940 předběžné vydání druhého oddílu k církevní a vrchnostenské správě.³⁸⁴

Pozoruhodně se vyvíjela situace v **Polsku**, kde se historická kartografie již od konce první světové války a zejména v období Pařížské mírové konference stala důležitým politickým instrumentem, především při jednáních o vymezení hranic znovuobnoveného polského státu.³⁸⁵ Důležitou součástí polské národní identity se rovněž stala vyhraná polsko-sovětská válka (1919–1921), které se věnovalo hned několik tematických atlasů.³⁸⁶ V akademické oblasti byla nadále rozvíjena a modernizována koncepce a metodologie vědeckého atlasu polských dějin (*Atlas historyczny Polski*), na jehož realizaci se podílelo množství akademických pracovišť. V průběhu třicátých let se objevila i myšlenka vytvoření regionálního historického atlasu Slezska. Zatímco školní historická atlasová kartografie se

sepětí rakouských a říšských dějin. Dílo vyšlo pouze v jediném vydání a o jeho recepci se nepodařilo dohledat žádné informace.

³⁸¹ F. W. Putzger *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*, vydáván zpočátku ve vídeňském Pichlerově nakladatelství, následně ve spojeném nakladatelství Hölder-Pichler-Tempsky do roku 1935. Přehlednou tabulku jednotlivých vydání poskytuje S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 182.

³⁸² K rakouským meziválečným atlasům S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 174–249 (pouze školní atlasy); I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 2. Bd. 1919–1994.

³⁸³ Joseph STRNADT, *Historischer Schul-Atlas von Oberösterreich und Salzburg: auf Grundlage des akademischen Historischen Atlases der Österreichischen Alpenländer zum Gebrauche an den österreichischen Mittelschulen und verwandten Lehranstalten*. Wien: Ed. Hölzel, [ca 1920].

³⁸⁴ Akademie der Wissenschaften, *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung, Die Landgerichtskarte*, Wien: Adolf Holzhausen Nachf., 1921, 1929; Akademie der Wissenschaften, *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. II. Abteilung, Die Kirchen- und Grafschaftskarte*. Wien: Adolf Holzhausens Nachf., 1940 (Vorläufige Ausg.)

³⁸⁵ Eugeniusz ROMER, *Polski atlas kongresowy. Atlas des problèmes territoriaux de la Pologne*. Lwów; Warszawa: nakł. Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1921. Atlas se zabýval problematikou územního vývoje od dělení Polska až do Řížského míru (1921).

³⁸⁶ Např. Bolesław ZAWADZKI, *Systém obrony w 1920 r.* Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1926; Władysław SIKORSKI, *Nad Wisłą i Wkrą*. Lwów – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1928.

v převažující části střední Evropy vyznačovala spíše kontinuitou s předválečným vývojem, v Polsku naopak již od dvacátých let vznikaly zcela nové, moderně pojaté dějepisné atlasy.³⁸⁷ Tematicky však zůstávaly poměrně konzervativní a nenechávaly příliš prostoru hospodářským, společenským a kulturním dějinám. Nejvýznamnější počiny byly spojeny s nakladatelstvím *Książnica-Atlas*, např. *Szkolni atlas historyczny* Jana Natansona Leského, Czesława Nankeho a Władysława Semkowicze nebo na nejnovější dějiny (tj. po první světové válce) zaměřený školní atlas Eugeniusze Romera, vůdčí osobnosti meziválečné polské historické kartografie.³⁸⁸

Také v **Maďarsku**, které se muselo po první světové válce vyrovnat s výraznou proměnou své geopolitické situace, školní dějepisné atlasy však ve velké míře navázaly na předválečné období.³⁸⁹ Monopolní postavení měly po celé sledované období práce Indára Albisi Barthose a György Kurucze, jejichž atlasy maďarských i světových dějin vycházely od druhé poloviny dvacátých let. Jejich produkce nebyla přerušena ani během druhé světové války a vyšly i záhy po jejím skončení.³⁹⁰ V roce 1931 vyšel v Maďarském geografickém institutu další historický atlas Józsefa Németha a Istvána Kocha.³⁹¹ Oba dva autoři se podíleli již na předválečných dějepisných atlasech Kogutowiczových.

³⁸⁷ Kontinuitu se snažil udržet polský Putzger, který opakovaně vyšel v průběhu dvacátých let: Józef LEWICKI – Władysław BOJARSKI, *F. W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytku wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*. Kraków: Gebethner i Spółka, [1920?]⁴; Wieden: Pichler, 1923⁶; Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1927⁷. Bohužel se nepodařilo dohledat 5. vydání. Vypracováno na základě vydání Alfreda Baldama a Ernsta Schwaba.

³⁸⁸ Jan NATANSON LESKI – Czesław NANKE – Władysław SEMKOWICZ, *Szkolni atlas historyczny*. 2 sv. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, 1926, 1932; Eugeniusz ROMER, *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej*. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, 1936, 1939. K meziválečným dějepisným atlasům v Polsku podrobně B. KONOPSKA, *Polskie atlasy historyczne*, s. 61–111; M. SŁOŃ, *Historischer Atlas von Polen 1880–2020*.

³⁸⁹ Téma historických atlasů v Maďarsku velice stručně a s drobnými faktografickými chybami nastiňuje J. BLACK, *Maps and history*, s. 114.

³⁹⁰ Indár Albisi BARTHOS – György KURUCZ, *Történelmi atlasz Magyarország történelmének tanításához*. Budapest: Magyar Királyi Állami Térképészet, 1926; TÍŽ, *Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához*. 3 díly (1. *Ókor*; 2. *Közép- és újkor*; 3. *Legújabb kor*). Budapest: Magyar Királyi Állami Térképészet, 1927–1929; TÍŽ, *Egyetemes Történelmi Atlasz*. Budapest: Magyar Királyi Állami Térképészet, 1935, 1939, 1941, 1942, 1943, 1944, 1946.

³⁹¹ József NÉMETH – István KOCH, *Történelmi atlasz*. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet, 1931. Atlas pravděpodobně vycházel opakovaně, možná i ve dvacátých letech, nicméně v knihovních katalozích se podařilo identifikovat pouze toto vydání.

3.2. Dějepisné atlasy v meziválečném Československu (1918–1938) a jejich dozvuk do roku 1948

Československo jako jeden z nástupnických států multietnického Rakouska-Uherska získalo po roce 1918 poměrně rozsáhlé, historicky nehomogenní území s komplikovanou národnostní strukturou obyvatelstva (Češi, Němci, Slováci, Maďaři, Rusíni, Poláci ad.). Role jednotlivých etnik a postavení jejich jazyků se však oproti předchozímu období obrátily. Představitelé Čechoslováků jako vedoucího národa nově vzniklé republiky usilovali o vytvoření a konsolidaci narativu společných národních dějin Čechů a Slováků. Snaha o homogenizaci „československého“ národa a výchovu loajálních, oddaných a uvědomělých československých občanů více či méně narážela na požadavky a představy ostatních etnických skupin. Nejaktivnější a početně největší národnostní menšinou byli čeští Němci, kteří přijali roli obezřetného obránce národních zájmů a národní historické paměti proti majoritním Čechoslovákům.

Historická atlasová kartografie měla v období vzniku Československé republiky již pevně vydobytou pozici i všeobecný respekt v odborných i laických kruzích a mohla navazovat na relativně bohatou tradici tvorby dějepisných atlasů v českých zemích, sahající do poloviny 19. století. Zároveň ale před ní stál nelehký úkol se se svým „rakouským dědictvím“ vypořádat a hledat nové cesty a možnosti kartografického ztvárnění a prezentace národních dějin. Následující text se zaměří na to, jak se s tohoto náročného úkolu atlasová díla vydávaná v Československu zhostila. Zároveň budou sledovány některé další, související jevy, např. zda a do jaké míry se v jejich tvorbě odrazily snahy o prosazení idey čechoslovakismu nebo zda a jak se v nich střetávaly příběhy národních dějin jednotlivých etnik v rámci mnohonárodnostního československého státu. V neposlední řadě bude pozornost věnována mnohdy spleťtým osudům dějepisných atlasů a jejich tvůrců v období druhé světové války a v prvních poválečných letech.³⁹²

³⁹² Téma dějepisných atlasů v meziválečném Československu stručně shrnuje J. MOČIČKOVÁ, *Dějepisné atlasy v českých zemích od poloviny 19. století do současnosti*, s. 20–21. Základní přehled o vývoji dějepisných atlasů v českých zemích pro období 1918–1948, avšak pouze jazykově českých, poskytuje L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 241–251; velmi inspirativní komparativní pohled na československé meziválečné dějepisné atlasy používané na středních školách přináší studie Miroslava NĚMCE, *Der Umgang mit Sprachenvielfalt und Multikulturalität: Geschichtsatlanten im Schulunterricht der Tschechoslowakei in der Zwischenkriegszeit*, in: Peter Haslinger – Vadim Oswalt (eds.), *Kampf der Karten. Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte in Europa seit 1918*. Marburg 2012, str. 182–199, v rozšířeném znění publikovaná v češtině jako kapitola *Dějepisné atlasy jako objekt kulturních transferů* v autorově monografii o národnostní problematice v oblasti prvorepublikového školství: *Ve státním zájmu*, s. 299–327. Zabývá se primárně genezí a komparací Altrichterova a Lamešova atlasu.

3.2.1. Výuka dějepisu a vývoj dějepisných didaktických pomůcek v Československu v období 1918–1948

Tři politicky značně neklidná desetiletí československých dějin se výrazně otiskla také do podoby výuky společenskovedních předmětů, mezi nimi zejména dějepisu a jeho interpretace národních dějin. Jelikož i v tomto období vznikala velká část dějepisných atlasů pro potřeby školní výuky, je nezbytné na počátku této kapitoly alespoň rámcově představit, jakými proměnami prošel v této době školský systém a výuka dějepisu (zejména na středních školách) a jaké byly k dispozici další dějepisné učební pomůcky.³⁹³

3.2.1.1. 1918–1938

Přestože se politické a společenské změny po první světové válce pochopitelně odrazily i v oblasti školství, je možné jeho další vývoj označit v zásadě za kontinuální, opírající se o zavedenou rakousko-uherskou koncepci. Po celé sledované období zůstal systém prakticky nezměněn – povinnou osmiletou školní docházku žáci mohli splnit na obecných školách, školách měšťanských a na nižším stupni středních škol. Páteř středního školství tvořila gymnázia, reálná gymnázia, reálky a učitelské ústavy, které doplňovaly střední školy odborné (hospodářské, obchodní, průmyslové).³⁹⁴

Oproti předcházejícímu období byl větší důraz ze strany státu kladen na koedukaci a vliv církve na školu výrazně oslabil. Postupně se zahušťovala síť škol. V oblasti vzdělávání se rovněž zřetelně zrcadlila komplikovaná národnostní situace státu, která byla pro jeho vývoj i produkci učebních pomůcek v meziválečném Československu klíčová; vedle českých a slovenských škol existovaly a nově vznikaly školy dalších národnostních menšin (Němci, Maďaři, Poláci, Rusíni, Židé), v etnicky smíšených oblastech byly zřizovány menšinové

³⁹³ Text věnovaný výuce dějepisu v období 1918–1948 čerpá především z následujících prací: D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*; M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 12–22; encyklopedické heslo H. MANDELOVÉ, *Dějepis (školní)*, s. 25–28. Dějepisným atlasům je zde bohužel věnována zcela marginální (Mandelová) nebo žádná (Šustová, Šmajstrlová) pozornost. Kurikulárním dokumentům k výuce dějepisu na úrovni odpovídající dnešnímu druhému stupni základních škol se podrobně věnuje M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*; situaci na středních školách se zabýval M. NĚMEC, *Škola mezi národem a státem. Dějepis na středních školách v meziválečném Československu*, nejnověji a synteticky TÝŽ, *Ve státním zájmu?*, s. 239–298.

³⁹⁴ M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 12; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 25; D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*, s. 33–35.

školy.³⁹⁵ Záležitosti týkající se zřizování, případně rušení menšinových škol se často stávaly ožehavým politickým tématem.³⁹⁶

Meziválečné období se neslo v duchu intenzivních diskuzí o důkladné reformě československého školství. Mezi požadavky reformně smýšlejících pedagogů patřila např. racionalizace učebních osnov a sjednocení výuky na nižších stupních středních škol.³⁹⁷ Na přelomu dvacátých a třicátých let vznikaly tzv. *pokusné diferencované školy měšťanské*, které se staly laboratořemi moderních způsobů výuky s výrazně individuálním přístupem a důrazem na samostatnou práci žáků. Obdobnou koncepci (tzv. „činná škola“) na středoškolské úrovni prosazoval profesor pražské reálky a rovněž autor metodických spisů a učebnic Jaroslav Sochor.³⁹⁸ V oblasti dějepisu probíhaly diskuze o podstatě, formě a cílech výuky. Reformně ladění pedagogové usilovali o zásadní strukturální změny, které by překonaly přetrvávající strnulost a pozitivistický způsob vyučování založený na politických a vojenských dějinách a memorování letopočtů a jmen. Reformní snahy se pozitivně otiskly do osnov vydaných na počátku třicátých let 20. století, které se koncepci tzv. činné školy přibližovaly. V zásadě lze ale říci, že mnoho reformních myšlenek nebylo uskutečněno a mnohdy zůstalo jen u představ a plánů.³⁹⁹

Teoretickou představu o formě, obsahové náplni učiva a cílech výuky dějepisu na všech úrovních československého školství poskytují školní osnovy, které se v průběhu sledovaného období proměňovaly. Základní podoba předmětu byla po celou dobu určena

³⁹⁵ Srov. zákon č. 189/1919 Sb., *o školách národních a soukromých ústavech vyučovacích a vychovávacích* z 3. dubna 1919, který zajišťoval, aby se v každé obci, ve které žilo alespoň 40 školou povinných dětí určité národnosti, vyučovalo v mateřském jazyce žáků.

³⁹⁶ V oblastech s převažujícím obyvatelstvem „nečeskoslovenské“ národnosti, typicky např. v severních Čechách, vznikaly také menšinové školy české, státem výrazně podporované, což bylo trnem v oku německému etniku, z jehož strany přicházely opakované stížnosti, že se německým menšinovým školám nedostává ekvivalentní podpory. D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*, s. 20, 39–42; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 25–26; M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacích předmětů dějepisu v letech 1918–2013*, s. 58–59.

³⁹⁷ Již v roce 1919 např. proběhla rozsáhlá diskuze o směřování středoškolské výuky dějepisu ve formě plošné ankety. Její výsledky byly zveřejněny v roce 1922, většina respondentů se shodla na nutnosti reformy středoškolské didaktiky dějepisu a jejích učebních osnov. Srov. *Výsledky ankety ministerstva školství a národní osvěty z roku 1919 o reformě střední školy*. Praha 1922, s. 76–82; jednotlivé anketní otázky i s částečnou procentuální analýzou odpovědí přináší M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 13–16. Důležitými platformami pro diskuze a šíření reformních myšlenek byla mj. periodika *Školské reformy* (1919–1940) a *Učitelské noviny* (vycházející od roku 1883 do roku 1939, dále od roku 1966).

³⁹⁸ Jaroslav SOCHOR, *Úvahy o metodice dějepisu na našich středních školách*. Praha 1935; H. MANDELOVÁ *Dějepis (školní)*, s. 27; TÁŽ, „Úkolová škola“ Jaroslava Sochora, in: Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně: řada společenských věd 16, 1997, s. 108–116; M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 15–16.

³⁹⁹ H. MANDELOVÁ *Dějepis (školní)*, s. 26–27; M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacích předmětů dějepisu v letech 1918–2013*, s. 64–65; dílčí studie k reformnímu úsilí v meziválečném Československu přináší kniha Markéty PÁNKOVÉ – Dany KASPEROVÉ – Tomáše KASPERA a kol., *Meziválečná školská reforma v Československu*. Praha 2015.

centrálními (normálními) osnovami, které však byly velice obecné, učivo rozvrhovaly pouze rámcově a jednotlivé školy si je dále dotvářely.⁴⁰⁰ Učitelům díky tomu byla ponechána značná volnost, která skýtala prostor např. i pro zařazení regionálních dějin do kurikula.⁴⁰¹ Se základy dějepisu se žáci setkávali zpočátku v rámci prvouky a vlastivědy (3. a 4. ročník), od 5. třídy se vyučoval dějepis ve společné hodinové dotaci se zeměpisem (zpravidla 2–3 hodiny týdně). Větší prostor mu byl věnován na středních školách, zejména všeobecného typu. Hodinová dotace dějepisu byla zpravidla 2–3, v některých ročnících 4 hodiny týdně.⁴⁰²

Proměny výuky dějepisu jsou dobře patrné v osnovách pro střední školy, kde bylo dějepisné učivo probíráno nejpodrobněji. Osnovy vydané brzy po vzniku Československa (1919) sice převzaly mnohé z období monarchie, po obsahové stránce se ale pochopitelně výrazně proměnily. Došlo k posunu směrem k deaustifikaci a degermanizaci dějepisu, prostor věnovaný německým a rakouským dějinám měl být výrazně zredukován. Zásadní důraz byl nově kladen na historický vývoj československého národa, zejména na dějiny české a slovanské (nikoliv slovenské!). Mirek Němec hodnotí osnovy z roku 1919 jako silně bohemocentrické, fakticky v rozporu s proklamovanou ideou čechoslovakismu. „Ohled na Slovensko“ byl explicitně zmíněn jen v osnovách pro druhou třídu.⁴⁰³ Nové osnovy, ovlivněné reformním hnutím, vznikly počátkem třicátých let (pro 1. a 2. třídu gymnázií a reálek vydané v roce 1930, pro další ročníky středních škol v roce 1933).⁴⁰⁴ Významný vliv na jejich podobu měl soudobý ministr školství, slovenský sociální demokrat Ivan Dérer, pro nějž byla idea čechoslovakismu klíčovým tématem. Osnovy, zaváděné postupně od školního roku 1933/1934, přinesly zásadní změny ideového charakteru a cílů výuky dějepisu. Dějiny československého státu pochopitelně nadále zůstaly stěžejním tématem, nicméně původní bohemocentrické tendence výuky byly výrazně potlačeny. Změny kurikula přinesly posun směrem ke „smysluplné syntéze státních a národních historiografií a pohledů na dějiny.“⁴⁰⁵ Byla v nich výslovně zmíněna nutnost zaměřovat se na dějiny Slovenska a nově rovněž

⁴⁰⁰ V těchto podrobnějších osnovách bylo učivo rozvrženo na měsíce a týdny a schvalovaly je příslušné školské orgány.

⁴⁰¹ M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 26, 57–58. Autor upozorňuje, že až do roku 1948 v Československu pojem *učební plán* oficiálně neexistoval.

⁴⁰² Proměny hodinových dotací na různých stupních i různých typech škol přehledně M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, Přílohy I–XLVIII; D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*, s. 43–45, 206–208; M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 27–29.

⁴⁰³ M. NĚMEC, *Škola mezi národem a státem*, s. 51.

⁴⁰⁴ *Návrh učebních osnov pro střední školy*. Praha 1933.

⁴⁰⁵ M. NĚMEC, *Škola mezi národem a státem*, s. 52. Osnovy explicitně zmiňují, že je třeba brát „v potaz i částečně rozdílné potřeby a zájmy studujících různých vyučovacích jazyků a různých zemí Republiky.“ Cit. M. NĚMEC, *Škola mezi národem a státem*, s. 51.

Podkarpatské Rusi, výrazně smířlivěji přistupovaly k dalším minoritám, a to i k německé a maďarské. Nezmiňovaly již vynechávání rakouských a německých dějin, naopak některá témata z této oblasti do osnov nově zařazovaly. Vítanou inovací bylo výrazné omezení válečných dějin, a to ve prospěch dějin kulturních a rovněž regionálních. Světové dějiny měly být probírány se zřetelem k dějinám československým. Nutno ovšem podotknout, že plošné zavedení osnov do všech ročníků středních škol (zejména těch vyšších) se však do konce první československé republiky nepodařilo.⁴⁰⁶

Změny v osnovách se pochopitelně odrazily také v obsahové stránce používaných učebních pomůcek.⁴⁰⁷ Již v roce 1919 přistoupil stát k jejich regulaci. Nakladatelé měli ze svých učebnic odstranit vše, co evokovalo loajalitu k monarchii a neodpovídalo duchu nově vzniklé republiky. Tyto požadavky se samozřejmě nejcitelněji dotkly pomůcek z oblasti společenských věd. Některé stávající českojazyčné dějepisné učebnice byly zrevidovány a přepracovány, během dvacátých a třicátých let vzniklo mnoho prací nových. Obdobně jako v éře předcházející podléhaly všechny výukové pomůcky ministerskému schválení (nově i nezměněná vydání knih) a vydávala je soukromá i státní nakladatelství.⁴⁰⁸

Pro výuku na měšťanských školách byly adaptovány některé práce z období monarchie, např. učebnice autorského kolektivu Gebauerová-Jirák-Reitler⁴⁰⁹ nebo Ladislava Horáka.⁴¹⁰ Obě vycházely také ve slovenské jazykové mutaci. Od poloviny třicátých let 20.

⁴⁰⁶ M. NĚMEC, *Škola mezi národem a státem*, s. 50–52; D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*, s. 47–49; M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 15–16.

⁴⁰⁷ Tématu československých učebnic dějepisu v období 1918–1948 byla věnována poměrně značná pozornost. Podrobný soupis učebnic není cílem této studie, ucelený přehled nabízí např. Jan WITTBERGER, *Historické učebnice dějepisu ve fondu SPKK, 1778–1950*. Praha 1950. Následující text vychází zejména z prací D. ŠMAJSTRLOVÉ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*; M. ŠUSTOVÉ, *Stalo se v zemi české*. Jak se vyučoval dějepis, Praha 2009 a H. MANDELOVÉ, *Dějepis (školní)*, s. 47–48; množství dílčích studií přinášejí sborníky M. ŠUSTOVÁ (ed.), *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, zde zejména studie M. NĚMCE, *Škola mezi národem a státem*; Magdalena ŠUSTOVÁ (ed.), *Názorné vyučování a škola. Historický vývoj a současné trendy používání didaktických pomůcek*. Praha 2013; dále rovněž Blažena GRACOVÁ, *Školní výuka dějepisu jako prostředek formování národní identity mládeže po vzniku Československa*, in: Blažena Gracová – Martin Tomášek – Barbara Baarová (eds.), 1918: rok 1918 – jeho předpoklady, důsledky a význam v českých/československých a polských učebnicích = rok 1918 – jego założenia, konsekwencje i znaczenie w czeskich/czechosłowackich i polskich podręcznikach szkolnych. Ostrava 2020, s. 57–74.

⁴⁰⁸ D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*, s. 37–39; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 26. K náročnému procesu recenzního řízení učebních pomůcek blíže Dalibor STÁTŇÍK, *Boj o duši dítěte podle Ministerstva školství a národní osvěty*, in: M. Šustová (ed.), *Názorné vyučování a škola*, s. 105–125.

⁴⁰⁹ Marie GEBAUEROVÁ – Antonín JIRÁK – Antonín REITLER, *Dějepis pro školy měšťanské* (od roku 1930 *Dějepis pro měšťanské školy*) I – III. Praha 1908–1937. Ve slovenské verzi upravené Karlem Kolmanem vycházel od roku 1920. Bezprostředně po skončení druhé světové války ještě vyšly dva díly atlasu v úpravě Antonína Reitlera (1945, 1946).

⁴¹⁰ Ladislav HORÁK, *Dějepis pro I. třídu měšťanských škol*. Praha 1911; od roku 1921 vycházelo jako trojdílná učebnice pro všechny třídy měšťanských škol: TÝŽ, *Dějepis a nauka občanská pro I. (II. / III.) třídu*

století vznikly v prostředí reformních škol dvě na svou dobu velmi moderní a pokrokové příručky, učebnice Štorchova-Čondlova a Nemeškalova-Sosíkova-Vránova.⁴¹¹ Nově byla k dispozici také učebnice Jaroslava Paura.⁴¹²

Nižší třídy středních škol mohly k výuce využít např. mnohokrát vydanou učebnici Dvořáka-Šujana⁴¹³ nebo Josefa Peška, která byla opatřena bohatým obrazovým a mapovým doprovodem a vycházela rovněž ve slovenské jazykové mutaci.⁴¹⁴ Již za monarchie vycházející učebnici Vlachovu na nové poměry adaptoval Jan Vítězslav Krejcar. V této podobě se používala i jako učební pomůcka pro české školy v Rakousku.⁴¹⁵ Od poloviny 30. let byla k dispozici pracovní učebnice reformátora Jaroslava Sochora. Zkrácená verze prvního dílu byla během druhé světové války vydána pro potřeby Československé státní střední školy ve Velké Británii. V Československu byla znovu vydána po skončení druhé světové války, kterého se však autor, aktivní člen protinacistického odboje, nedožil.⁴¹⁶ Pro vyšší třídy gymnázií vyšly ve třicátých letech 20. století učebnice Bidla-Dobiáše-Šusty, která navazovala na vydání z období monarchie,⁴¹⁷ a nově zpracovaná příručka dvojice Hrbek-Vodehnal.⁴¹⁸ Obě dvě byly v období 1945–1948 znovu vydány. Pro nejvyšší ročníky středních škol byla k dispozici bohemocentrická, ale nacionálně poměrně umírněná Pekařova učebnice, bezpochyby jedna z plošně nejpoužívanějších prací. Její jazykově česká verze byla používána

měšťanských škol. Praha 1921–1922, 1925–1926² (zkrácené vyd.), 1928–1931, 1933–1937. Pro čtvrtou třídu vycházel od roku 1927.

⁴¹¹ Tyto učebnice poskytovaly žákům a studentům informaci o historickém vývoji pomocí kombinace textu, mapy a obrazového doprovodu. Důraz byl kladen na samostatnou práci žáků. Stanislav NEMEŠKAL – Alois SOSÍK – Stanislav VRÁNA, *Obrazy z dějin lidstva I–III*. Zlín 1936–1938. V roce 1937 otiskl autorský kolektiv druhé zmíněné učebnice v Pedagogickém sborníku a v následujícím roce vydal samostatně úvahu o nové učebnici dějepisu. Srov. Stanislav NEMEŠKAL – Alois SOSÍK – Stanislav VRÁNA, *O novou učebnici dějepisu*. Praha 1938. V roce 1946 potom na základě původní učebnice vyšla jejich práce TÍŽ, *Stručný přehled českých dějin: pro žáky vyšších tříd národních škol*. Praha 1946.

⁴¹² Jaroslav PAUR, *Cesta: učebnice dějepisu pro měšťanské školy I–III*. Praha 1934–1937. Ke všem dílům vyšly souběžně i pracovní sešity.

⁴¹³ František ŠUJAN – Rudolf DVOŘÁK – Antonín NOVÁK, *Dějepis pro nižší třídy středních škol I–III*. Praha 1923 (8. a 9. vyd.).

⁴¹⁴ Josef PEŠEK, *Z domova a ciziny: pro nižší třídy škol středních I–III*. Praha 1923–1924, 1928, slovenská verze 1924–1926.

⁴¹⁵ Jan Vítězslav KREJCAR – Jaroslav VLACH, *Dějepis obecný pro nižší třídy škol středních I–III*. Praha 1918–1924. První díl k dějinám starověku vydalo pro české školy v Rakousku nakladatelství Hölder-Pichler-Tempsky: Jaroslav VLACH – Alois HAYEK, *Dějepis obecný pro nižší třídy škol středních. Díl I. Starý věk*. Vídeň 1926.

⁴¹⁶ Jaroslav SOCHOR, *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol I–III*. Praha 1934–1937, 1943 (pro Čs. státní střední školu ve Velké Británii), 1946–1947 (i IV. díl). Jaroslav Sochor (1885–1941) se zapojil do protinacistického odboje a zahynul v roce 1941 v koncentračním táboře Mauthausen. H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 27, 28.

⁴¹⁷ Navazovala na učebnici F. HÝBL – J. BIDLO – J. ŠUSTA, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy škol středních*. V meziválečném období Františka Hýbla v autorském kolektivu nahradil Josef Dobiáš a vycházela jako Jaroslav BIDLO – Josef ŠUSTA – Josef DOBIÁŠ, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy škol středních I–III*. Praha 1932–1934, 1935–1937 (vydání pro reálky), 1938, 1947–1948.

⁴¹⁸ Josef HRBEK – Josef VODEHNAL, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy středních škol I–III*. Praha 1933–1935, 1937, 1947–1948.

na všech slovanských (tj. slovenských, polských a rusínských, i židovských školách), do maďarštiny byla přeložena v roce 1925, slovenské vydání, které oproti svému českému protějšku obsahovalo větší podíl slovenských dějin, vyšlo až v roce 1938. Signifikantní je, že do němčiny přeložena nebyla.⁴¹⁹ Politické turbulence první poloviny 20. století dobře reprezentují i změny jejího názvu – poprvé vyšla v roce 1914 jako *Dějiny naší říše. Se zvláštním zřetelem ke královstvím a zemím v říšské radě zastoupeným*, v roce 1921 a opětovně v roce 1937 (přepřacovaná Josefem Klikem) pod názvem *Dějiny československé*, v období Protektorátu dále jako *Dějiny Čech a Moravy* (1942), kdy byla dovedena jen do poloviny 18. století.⁴²⁰ Během druhé světové války byla vydána rovněž ve Velké Británii pro potřeby československé střední školy v Hinton Hall pod názvem *Dějiny ČSR*.⁴²¹

Regulace učebních pomůcek ze strany státu se zásadním způsobem dotkly národnostních menšin v Československu. Až na ministerstvem povolené výjimky bylo roku 1919 zakázáno používat učebnice vydané v zahraničí. Kromě československé provenience bylo vyžadováno rovněž ministerské schválení učební pomůcky. Pro školy s jiným než českým vyučovacím jazykem se tedy otevíralo několik možností, jak se s nastalou situací vyrovnat – 1) používat české učebnice, případně jejich překlad do příslušného jazyka (např. Pekařova učebnice nebo překlady jiných učebnic do polštiny⁴²²); 2) získat ministerskou výjimku; nebo 3) vytvořit vlastní nové učebnice nebo zásadně revidovat a znovu vydat učebnice stávající.⁴²³ Třetí možnosti, která vyžadovala poměrně značnou míru národní „mobilizace“, se ukázala schopna především početná německá menšina.⁴²⁴ Centrem produkce dějepisných učebnic pro německé školy se stal především Liberec (učebnice Thomase, Treixlera, Rebhana, Woygara-Czuczky), dále Brno (Altrichter), Česká Lípa (Steinitz) a

⁴¹⁹ Detailnější pohled na roli a význam Pekařovy učebnice nabízí M. NĚMEC, *Škola mezi národem a státem*, s. 52–57. Josef PEKAŘ, *A csehszlovák nemzet történelme: a középiskolák legfelső osztályai számára*. Praha 1925; TÝŽ, *Dějiny československé: pro nejvyšší třídu středních škol*. Praha 1938.

⁴²⁰ J. PEKAŘ, *Dějiny naší říše: se zvláštním zřetelem ke královstvím v říšské radě zastoupeným*; TÝŽ, *Dějiny československé: pro nejvyšší třídy škol středních*. Praha 1921, 1922, 1937 (přepřacováno a zkráceno Josefem Klikem); TÝŽ – Josef KLIK, *Dějiny Čech a Moravy: od pravěku až do polovice 18. století*. Praha 1942. K Pekařově učebnici rovněž Hans LEMBERG, *Ein Geschichtsbuch unter drei Staatssystemen: Josef Pekařs Oberklassenbuch von 1914–1945*, in: Hans Lemberg – Ferdinand Seibt (Hgs.), *Deutsch-tschechische Beziehungen in der Schulliteratur und im populären Geschichtsbild*. Braunschweig 1980, s. 78–88.

⁴²¹ Josef PEKAŘ, *Dějiny ČSR I–II*. Hinton Hall [1939–1945].

⁴²² Např. Jan BÖHM, *Historia I*. Praha 1926; Josef PEŠEK a kol., *Historia Czechosłowacji*. Praha 1926. Podrobněji H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 26 a 53 (výběrový soupis učebnic).

⁴²³ Normativní zakotvení přinesl zejména *Výnos č. 55.900, z 18. prosince 1919. O učebnicích středoškolských*, in: *Věstník ministerstva školství a národní osvěty* 2, 1920, č. 1, s. 2. Ten byl téhož roku rozšířen i na národní a měšťanské školy. Srov. D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*, s. 37; M. NĚMEC, *Škola mezi národem a státem*, s. 52; TÝŽ, *Ve státním zájmu?*, s. 305.

⁴²⁴ Pro příslušníky polské národnostní menšiny vyšly kromě již zmíněných překladů českých učebnic dvě práce Franka-Badury. H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 52 zmiňuje učebnice FRANEK – BADURA, *Historia śriedniowieczna i nowożytna*. Frysztat 1931; TÝŽ, *Historia śriedniowieczna*. Frysztat 1932, které se bohužel v paměťových institucích nepodařilo dohledat.

Varnsdorf.⁴²⁵ Pravděpodobně nejvýznamnější postavení mezi středoškolskými učebnicemi měla Steinitzova *Landes- und Staatskunde der Čechoslovakischen Republik*.⁴²⁶

Zatímco české učebnice dějepisu byly často dílem menších autorských kolektivů (zpravidla 2–3 autoři), učebnice německé byly připravovány výhradně jednotlivci. Autory je možné dále členit na odborné historiky (např. Josef Pekař, Josef Šusta) a středoškolské profesory (např. Josef Pešek, Josef Hrbek, Anton Altrichter, Ernst Steinitz). Je pozoruhodné, že ani jedna dějepisná učebnice nevznikla ve spoluautorství historika se středoškolským pedagogem.⁴²⁷ Vydávané učebnice byly mnohdy několikačlenné, členěné chronologicky podle historických epoch. Vznikala jak díla kombinující československé a světové dějiny, tak zaměřená pouze na dějiny československé.

Po obsahové stránce se české a německé učebnice v Československu vyznačovaly výrazně rozdílným pohledem na dějinný vývoj českého státu. Analýzou pluralitních výkladů národních dějin z pohledu Čechů a českých Němců se podrobněji zabývali např. Dana Šmajstrlová a Mirek Němec.⁴²⁸ Narativ národních dějin předkládaný českými učebnicemi lze (při použití parafráze názvu oblíbeného kresleného seriálu) označit jako „dějiny udatného českého (a občas také slovenského) národa,“ jehož rámec tvořila společná velkomoravská minulost Čechů a Slováků, následné násilné rozdělení a po tisíce letech opětovné šťastné spojení v jednom státě. Důležitá byla tedy myšlenka znovuoživení v dávné minulosti jednotného národa, vznik Československa byl v tomto pojetí vnímán jako vyvrcholení dramatického československého národního příběhu. Zdůrazňována byla slavná období z národních dějin (vláda Karla IV., husitství), i období útlaku a strádání národa (prakticky celé

⁴²⁵ Výběr německojazyčných učebnic dějepisu dle místa vydání:

1) **Liberec:** Ferdinand THOMAS, *Das Wichtigste aus der Geschichte. Ein Leitfadens beim Unterrichte in den deutschen Bürgerschulen des tschecho-slowakischen Staates*. Reichenberg 1920 (pro měšťanské školy); Gustav TREIXLER, *Lehrbuch der Geographie, Geschichte und Bürgerkunde des Čechoslovakischen Staates: für die oberste Klasse der gymnasien, Realgymnasien, Realschulen und andere Mittelschulen*. Reichenberg 1920, 1932; Andreas REBHANN, *Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen der deutschen Mittelschulen in der Čechoslovakischen Republik*. Reichenberg 1923, 1924; Karl WOYNAR – Ernst CZUCZKA, *Lehrbuch der Geschichte für die Oberstufe der deutschen Mittelschulen in der Čechoslovakischen Republik I–III*. Reichenberg 1924–1926, 1927, [1937];

2) **Brno:** Anton ALTRICHTER, *Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen der Mittelschulen*. Brünn 1923; TÝŽ, *Lehrbuch der Geschichte für Mittelschulen I–V*. Brünn 1928;

3) **Česká Lípa:** Ernst STEINITZ, *Landes- und Staatskunde der Čechoslovakischen Republik. Als Lehrbuch der Geographie, Geschichte und Bürgerkunde für die oberste Klasse der mittleren Lehranstalten, sowie zum Gebrauche beim Selbststudium*. Böhmisches Leipa 1924, 1933³, 1937⁴.

4) **Varnsdorf:** Franz ZECHNER, *Lehrbuch der Geschichte für die Unterklassen der deutschen Mittelschulen und für verwandte Lehranstalten in der Čechoslovakischen Republik I–V*. Varnsdorf 1927.

⁴²⁶ M. NĚMEC, *Škola mezi národem a státem*, s. 54.

⁴²⁷ Na tento jev upozorňuje D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*, s. 52.

⁴²⁸ Tamtéž, s. 57–114; M. NĚMEC, *Škola mezi národem a státem* se zaměřuje na pojetí státu a národních dějin ve výuce meziválečných maturitních ročníků.

období pod habsburským „jhem“, zejména však „bělohorská tragédie“ a následné období „temna“). Mnohé české učebnice sklouzávaly k emocionálním až nekritickým hodnocením některých dějinných období a událostí, adorovány byly legie a zejména osobnost prvního prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka. Přestože české učebnice předkládaly studentům styčné body českých a slovenských dějin, důraz na české dějiny po celé sledované období převládal. K většímu porozumění a sblížení jednotlivých etnik v rámci Československa rozhodně nepřispíval fakt, že role Němců a Maďarů v příběhu československých dějin byla v českých příručkách převážně negativní, stojící v opozici k českým zájmům.

Německý narativ státních dějin se od českého v mnohém odlišoval. Velká Morava nebyla vnímána jako samostatný celek, tudíž ani jako počátek československého národa. Zdůrazněna byla úzká provázanost českých a německých dějin od raného středověku, přičemž Němci na rozdíl od českého pojetí, byli např. v procesu vrcholně středověké kolonizace vnímáni jako nositelé kultury a pokroku. Období habsburské nadvlády bylo prezentováno jako strastiplné období nejen pro Čechy, ale i pro Němce. Výrazně menší pozornost byla věnována Slovensku, které bylo navíc sledováno odděleně od dějin českých. Odlišně byly interpretovány i nejnovější dějiny. Vcelku nepřekvapivě absentuje všeobecné nadšení z vyhlášení republiky i adorace československých legií, učebnice naopak zmiňovaly neúspěšné pokusy o vyhlášení německých provincií – téma, kterému se české učebnice důsledně vyhýbaly. Německé práce byly obecně méně než ty české zatíženy pozitivními i negativními emocemi a názory žáků formovaly spíše výběrem témat.⁴²⁹

Z výše uvedeného vyplývá, že se československému státu během dvacetiletí své existence nepodařilo ve školách prosadit jednotný supranacionální příběh státních dějin, který by zvládl propojit státní patriotismus s národnostním cítěním jednotlivých etnik. Přestože se ministerstvem schválené učebnice opíraly o stejné učební osnovy, v zásadě vedly k národnostní diferenciaci historického vědomí a sotva tak mohly přispět k zlepšení vztahů a dialogu mezi jednotlivými etniky. Na druhou stranu je třeba zdůraznit, že názory na pojetí dějin se v konkrétních případech lišily i uvnitř obou „hlavních“ národních táborů, jak českého, tak německého, a výrazně se v nich odrážely názory a postoje jejich autorů. Především práce profesionálních historiků, konkrétně Josefa Pekaře a Antona Altrichtera, se vyznačovaly umírněnější rétorikou a poněkud vyšší mírou empatie k druhému etniku (Pekařova k Němcům a Altrichterova k Čechům), než tomu bylo u většiny ostatních prací.

⁴²⁹ Tamtéž.

Změna proběhla rovněž v oblasti využívání doplňkových výukových pomůcek, jejichž používání během výuky bylo již v osnovách přímo nařízeno. Při dějepisu měly být využívány také dějepisné mapy a atlasy, modely, diagramy, obrazy atd.⁴³⁰ Pedagogové měli k dispozici série školních historických obrazů,⁴³¹ časové osy, obrazové posloupnosti českých vládařů, historické čítanky, dějepisné mapy, obrazy historických krojů atd.⁴³² Správa pomůcek byla v gesci pedagogů příslušných předmětů, pro výuku dějepisu a zeměpisu bylo na středních školách dle výnosu MŠANO vyčleněno 7–8% z celkového objemu financí určených na nákup didaktických pomůcek.⁴³³

3.2.1.2. 1938–1945

Období druhé republiky lze vnímat jako předehtu zásadních změn, které následně provázely výuku dějepisu až do konce druhé světové války. Již na podzim roku 1938 byla v rámci MŠANO ustavena Komise pro revizi učebnic.⁴³⁴ Osnovy pro obecné školy a měšťanky z léta 1939 odrážely ducha druhé československé republiky důrazem na vypjaté vlastenectví a formování národní hrdosti, nacistickou ideologií však zatím nebyly příliš nezasažené.⁴³⁵ Vývoj školství však fakticky směřoval zcela opačným směrem. Po vzniku

⁴³⁰ Srov. osnovy pro střední školy z roku 1933: „*I když výklad učitelův – který ovšem nesmí býti pouhým opakováním textu učebnice – zůstává základem dějepisného vyučování, hlavně všude tam, kde běží o proniknutí složitějších a spletitých historických událostí, nesmí býti podávání učiva omezeno na tento jediný prostředek. Především musí býti výklad učitelův oživen přibráním všech vhodných pomůcek. Děje se proto vyučování dějepisné za pomoci historické mapy a atlantu a využívá se při něm vůbec názorných prostředků jako diagramů, plánů, obrazů, reprodukcí, faksimilií, odlitků, modelů, reliéfů atp., a využívá se ovšem s opatrností i sklonu žáků k jejich zhotovování,*“ in: *Návrh učebních osnov pro střední školy*, s. 309. M. ŠUSTOVÁ *Stalo se v zemi české*, s. 16–17; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 27.

⁴³¹ Na československém školním trhu byly již v první polovině dvacátých let. Zaměřovaly se zejména na významné události a osobnosti české historie. Např. obrazy firmy Jiří Schicht v Ústí nad Labem vycházely v české i německé verzi. Obrazy ke světovým dějinám byly zpravidla nakupovány ze zahraničí, i přes nařízení kupovat primárně pomůcky československé provenience. Tato praxe byla bezpochyby také důsledkem toho, že v Československu příliš dějepisných obrazů ke světovým dějinám nevznikalo. Srov. Otto PLACHT – František HAVELKA, *Příručka školské a osvětové správy*. Praha 1934, s. 102.

⁴³² Václav LÍVA – Josef PLAČEK – Rudolf SCHAMS, *Dějepisná čítanka pro nižší třídy středních škol*, Praha 1934; TÍŽ, *Historická četba: dějepisné čítanky pro vyšší třídy středních škol I-II*. Praha 1935–1937. Velice aktivní byli pedagogové na zlínské škole, kteří připravili pro žáky měšťanských škol pozoruhodné doplňkové pomůcky k výuce dějepisu, např. S. NEMEŠKAL – A. SOSÍK – S. VRÁNA, *Obrazy z dějin lidstva I-III*; Stanislav NEMEŠKAL, *Pracovní dějepisný slovníček*. Praha 1935². Moderní ústavy vybavené projektorem (projektopsky, epidiascopy) mohly zakoupit speciální dějepisné pohlednice. Pozoruhodnou pomůckou byla práce Eduarda WEICHETA, *Dějepisné náčrty k vyučovacím účelům, [Sešit 1]*. Praha 1931.

⁴³³ M. ŠUSTOVÁ *Stalo se v zemi české*, s. 17; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 27.

⁴³⁴ Již v prosinci téhož roku např. zakázala používat Štorch-Čondlovu učebnici (Eduard ŠTORCH – Karel ČONDL, *Pracovní učebnice dějepisu*. Praha 1934–1937), mj. obsahující výrazně negativní hodnocení Adolfa Hitlera. M. ŠUSTOVÁ *Stalo se v zemi české*, s. 19.

⁴³⁵ „*Dějepisné vyučování má zejména: prohlubovati vroucí a oddanou lásku k vlasti a k národu, vésti k porozumění životu našeho národa a k vědomí důležitosti lidské práce, osvětlovati postavení našeho národa v politickém a kulturním vývoji lidstva, vštěpovati ušlechtilou národní hrdost, sebevědomí a smysl pro pevnou*

Protektorátu Čechy a Morava se tlak na vyřazování „nevhodných“ učebních pomůcek stupňoval. Od roku 1940 mohly být používány jen učebnice schválené říšským protektorem, navíc dle nové směrnice měl být zásadně rozšířen prostor věnovaný dějinám německého lidu a obdobím, „ve kterých byl český národ přičleněn k Říši a šel s německým lidem společnou kulturní a politickou cestou“. Naproti tomu období vyznačující se zhoršenými česko-německými vztahy měla být probírána „s největší zdrženlivostí“. V této době také došlo k cílenému procesu vymazávání a zamlčování české historie, problematické pasáže musely být v učebnicích začernovány, mnohdy mizely i celé stránky.⁴³⁶

Výnosem ze 17. listopadu 1941 byla s okamžitou platností výuka dějepisu zcela přerušena a nahrazena předmětem *Vertiefung der deutschen Sprache* (tj. zdokonalování v německém jazyce). Toto přerušení bylo podmíněno přípravou a vydáním nové německé učebnice dějepisu, která by byla v souladu s politikou německého hegemonu. Učitelé dějepisu procházeli rovněž přeškolovacími kurzy a byli ze strany říšského aparátu vystaveni velkému tlaku. Hodiny dějepisu byly obnoveny až v listopadu 1942.⁴³⁷ Prováděné revize se neblaze dotkly i doplňkových výukových pomůcek dějepisu – dle výnosu MŠANO z roku 1941 musely být z fondů vyřazeny všechny obrazy, které by mohly podkopávat úctu k Německé říši.⁴³⁸ Nadále měly být používány pouze pomůcky domácího původu, ten byl ale v novém kontextu chápán jako území celé Říše.⁴³⁹ Nutno podotknout, že i přes nepříznivou situaci, restrikce a hrozící perzekuci mnoho učitelů i v tomto období odvážně pokračovalo ve výkladu národních dějin, o čemž svědčí vzpomínky pamětníků z řad žáků i pedagogů. Cenné svědectví

národní jednotu, vésti k vědomí jednoty všeho lidstva a buditi smysl pro pokrok a mír, vzbuzovati porozumění pro umělecké a historické památky a jejich ochranu,“ in: *Normální a učebné osnovy pro obecné a měšťanské školy s českým vyučovacím jazykem a pro jednorocní učebné kursy, připojené k těmto měšťanským školám, v Čechách a na Moravě*. Praha 1939, s. 39 a 91 (shodný text pro obecné školy i měšťanky). Jisté ovlivnění rétorikou Druhé československé republiky je však v osnovách již patrné.

⁴³⁶ *O učebnicích*. Praha 1945, s. 6; M. ŠUSTOVÁ *Stalo se v zemi české*, s. 20–21.

⁴³⁷ M. ŠUSTOVÁ *Stalo se v zemi české*, s. 21; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 28; M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 91–97.

⁴³⁸ Tj. obrazy upomínající na První československou republiku a její osobnosti a dále ty, které byly věnované událostem, kdy „český národ stál v rozporu s Německou říší a německým národem“ (např. husitství). Případné vystavení obrazů významných českých osobností bylo podřízeno vystavením ekvivalentního počtu osobností německých.

⁴³⁹ *Výnos MŠANO ze dne 11. září 1941, čís. 110.045/41-I/1, o úpravě obrazů a užívání jich při vyučování na školách národních, středních, učitelských ústavech a na školách odborného směru s českým jazykem vyučovacím*, in: *Věstník Ministerstva školství a národní osvěty XXIII/10, 1941*, s. 334; M. ŠUSTOVÁ *Stalo se v zemi české*, s. 21–22; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 28; M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 91–109 .

o protektorátní výuce dějepisu z pohledu ženy-učitelky přináší text Anděly Chocholové, působící na dívčím gymnáziu Minerva.⁴⁴⁰

3.2.1.3. 1945–1948

Po skončení druhé světové války proběhla denacifikace školství, které opět navázalo na situaci před Mnichovem. Došlo k obnově původních typů škol, včetně ústavů reformních. Revidovány byly stávající učební pomůcky, do škol se opět vrátily učebnice a učební pomůcky vydané za první československé republiky, včetně těch, které byly nacisty zakázány. Mnohé původní učebnice se dočkaly reedice.⁴⁴¹ Očištění dějepisu, který byl nacistickou ideologií silně deformován, bylo ponecháno především na jednotlivých učitelích. Významnou změnu přinesl vznik prvních pedagogických fakult v roce 1946, čímž byly vyslyšeny dlouhodobé snahy o povýšení učitelské profese na vysokoškolskou úroveň.⁴⁴²

Již v listopadu 1945 vydalo MŠANO nové, přechodné osnovy, které však na své prvorepublikové předchůdce nenavazovaly.⁴⁴³ Odráží se v nich ideový posun poválečného Československa směrem doleva i zásadní změna geopolitické situace v Evropě. Osnovy byly více socialistické a budovatelské, s důrazem na kladný přístup k práci, nezbytný pro obnovu a budování lidově demokratické republiky. Základní pilíř učiva tvořily pochopitelně stále národní dějiny, s důrazem na historii Slovenska a československou vzájemnost. Výuka se dále měla zaměřit i na historii dalších slovanských národů, zejména na Sovětský svaz. Do osnov se v roce 1946 vrátily světové dějiny, které byly ve výuce během druhé světové války potlačeny. Znamky ovlivnění marxismem lze spatřovat ve větším významu, který byl přikládán hospodářským a sociálním dějinám. Platnost prozatímních osnov byla opakovaně

⁴⁴⁰ Anděla CHOCHOLOVÁ, *Výuka dějepisu za Protektorátu*, in: H. Směřičková ed., *První české dívčí gymnázium 1890–1990. Sborník ke 100. výročí*. Praha 1990, s. 109–113.

⁴⁴¹ Zejména reformní učebnice – kromě Štorchovy-Čondlovy (1946) např. Nemeškalova-Sosíkova-Vránova (1946), Sochorova (1946, díl k nejnovějším dějinám byl přepracován Pavlem Chocem a vydán roku 1947). Nově byla vydána učebnice Josefa LOMSKÉHO, *Učební texty pro všeobecný dějepis pro 7. třídu středních škol: od osvícenství po přítomnost I–III*. Praha 1948.

⁴⁴² Pedagogické fakulty vznikly na Univerzitě Karlově v Praze, Masarykově univerzitě v Brně, Palackého univerzitě v Olomouci a Univerzitě Komenského v Bratislavě. Předtím se se pedagogové na středních školách rekrutovali především z řad absolventů historie, ovšem bez potřebného pedagogického vzdělání. H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 28, 30.

⁴⁴³ *Přechodné učební osnovy pro školy obecné, měšťanské a střední na školní rok 1945/46*. Výnos MŠO z 30. XI. 1945, č. 10 584, in: *Věstník MŠO II/2*, 1946, s. 12.

prodlužována až do komunistického převratu v roce 1948, který další směřování československého školství a výuky dějepisu zcela zásadně proměnil.⁴⁴⁴

Tento oddíl se jeví jako zásadní pro lepší pochopení prostředí, v rámci něhož se v letech 1918–1948 historická atlasová kartografie, úzce napojená na školní vzdělávání, vyvíjela. Problematika československého školství, výuky dějepisu i učebních pomůcek v těchto třech desetiletích zrcadlí komplikovaný politický a společenský vývoj československého státu. Poukazuje rovněž na významné postavení dějepisu v rámci společenských věd i jeho zranitelnost a snadné ideologické zneužití s dalekosáhlým dopadem na nejširší vrstvy populace.⁴⁴⁵ Kurikulární dokumenty i učební pomůcky se v této době nezřídka stávaly instrumentem zásadního přepisování i znásilňování dějin, které se do jejich podoby a obsahu nerasmazatelně otiskly. Následující text se pokusí nastínit, jak se tyto trendy projeví ve tvorbě soudobých dějepisných atlasů.

3.2.2. „Reliktní“ školní dějepisné atlasy z období monarchie a jejich kontinuita v meziválečném Československu

Náhle vytvořenou propast mezi monarchií a republikou bylo třeba rychle překlenout a poskytnout žákům v co nejkratší době odpovídající učební pomůcky pro výuku dějepisu. Druhé vydání se záhy po vzniku samostatného Československa dočkal Brunclíkův *Atlas dějepisný pro potřebu škol měšťanských*, který poprvé vyšel v Unii v roce 1914 (srov. předchozí kapitola). V roce 1921 se podařilo těmto nakladatelství dosáhnout opětovného ministerského schválení.⁴⁴⁶ Poněkud překvapivé je, že po obsahové stránce nedošlo k žádným úpravám ani k „odrakouštění“ atlasu, v jehož názvech map k novověkému období nadále Rakousko dominovalo. Jedinou změnou tak prošla obálka atlasu. Zatímco její vydání z roku

⁴⁴⁴ M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 109–123; Jitka JEZBEROVÁ, *Základní rysy výuky dějepisu na našich školách od vzniku Československé republiky*, *Historický obzor* 6(3–4), 1995, s. 86–87.

⁴⁴⁵ M. Němec uvádí, že po roce 1933 požívaly německé učebnice dějepisu v ČSR jisté větší svobody v textu a formulacích a výuku dějepisu tudíž bylo možné využít jako nástroj národnostního boje. Srov. Miroslav NĚMEC, *Emil Lehmann und Anton Altrichter – zwei deutsche Erzieher aus der Tschechoslowakei*, in: *Die „sudetendeutsche Geschichtsschreibung“ 1918–1960. Zur Vorgeschichte und Gründung der Historischen Kommission der Sudetenländer. Vorträge der Tagung der Historischen Kommission für die böhmischen Länder (vormals: Sudetenländer) in Brünn vom 1. bis 2. Oktober 2004 aus Anlass ihres fünfzigjährigen Bestehens*. München 2008, s. 160.

⁴⁴⁶ *Výnosem Ministerstva školství a národní osvěty ze dne 18. května 1921, č. 42 920*, in: *Věstník ministerstva školství a národní osvěty* III/14, 15. července 1921, s. 370.

1914 se neslo v duchu ornamentální secesní zdobnosti, vydání z roku 1921 propojovalo tradici s modernitou ve formě úsporného grafického znázornění Atlanta nesoucího na zádech zeměkouli.

Zejména střední školy však pochopitelně potřebovaly podrobnější atlasová díla, která by alespoň částečně zareagovala na do značné míry změněné potřeby výuky dějepisu. Přestože se to může zdát paradoxní, jako nejméně bolestná alternativa se ukázalo pokračovat v linii úspěšných atlasových děl vydávaných v posledních dvou dekadách Rakouska-Uherska (Putzgerův a Schubert-Schmidtův školní dějepisný atlas). Československo se tudíž v tomto smyslu ubíralo jinou cestou než sousední Polsko, kde již od dvacátých let vznikaly nové dějepisné atlasy. Hlavní výhodou československého přístupu byla především jeho úspornost, neboť vytvoření zcela nového kvalitního atlasového díla by vyžadovalo množství času a nemalé náklady. Bylo však nutné přikročit k „odrakouštění“ a aktualizaci stávajících atlasů v duchu potřeb nově vzniklého státu. Přestože šance obou atlasových děl byly na startovní čáře, nově narýsované na konci roku 1918, poměrně vyrovnané, jejich osudy byly ve výsledku diametrálně odlišné.

Na menšinových školách byla situace ještě komplikovanější a byl zde jasně patrný rozdíl mezi teorií a praxí. Přes zákaz užívat učební pomůcky nevydané v Československu a neschválené ministerstvem, se např. na středních německojazyčných školách používaly minimálně v průběhu dvacátých let staré atlasy z období monarchie (zejména Putzgerův atlas), což dokládají jejich výroční zprávy.⁴⁴⁷ Ještě složitější a méně podchytilná byla situace na Slovensku a Podkarpatské Rusi, kde se dá používání starých atlasů rovněž předpokládat.⁴⁴⁸

3.2.2.1. *Labutí píseň Putzgerova atlasu*

Putzgerův atlas, od roku 1877 vlajková loď německé školní historické atlasové kartografie, vyšel v češtině v nezměněném vydání do konce monarchie celkem sedmkrát (srov. předchozí kapitola). Pravděpodobně počátkem dvacátých let 20. století⁴⁴⁹ se liberecké nakladatelství nástupců Pavla Sollora pokusilo o reedici českojazyčného Putzgera, která vyšla

⁴⁴⁷ NĚMEC, *V zájmu státu?*, s. 306. V této souvislosti zmiňuje i polské gymnázium v Orlové, kde studenti mohli používat staré atlasy z dob monarchie pod podmínkou, že si do nich nalepí aktuální mapu Československa a střední Evropy.

⁴⁴⁸ Tamtéž, s. 307–309.

⁴⁴⁹ Tamtéž, s. 306. M. Němec zde stručně zmiňuje vydání zkrácené verze atlasu, které bez dalšího vysvětlení časově zařazuje přibližně do poloviny dvacátých let.

jako *F. W. Putzgerův historický školní atlas k starým, středním a novým dějinám o 16 mapách pro vyšší a střední školy Československé republiky*.⁴⁵⁰ Návaznost na předchozí období byla jasně deklarována označením atlasu jako „8. vydání“. Množství map však bylo zredukováno na polovinu a nebyly nijak aktualizovány ani přepracovány. Vycházely tedy stále z již značně zastaralého a Duškem do češtiny převedeného 19. rakouského vydání Putzgera (1897).

Liberecký atlas tematicky cílil převážně na starověk a středověk, tvořící téměř tři čtvrtiny z celkového počtu map.⁴⁵¹ Z hlediska časového byl doveden do období před vypuknutím prusko-rakouské války. Dějiny novověku prezentoval velice výběrově, nejčastěji jako přehledové mapy určitého území nebo znázornění válečných konfliktů. Nadstandardní prostor věnoval napoleonským válkám. Z výrazné redukce atlasu je patrný tematický důraz na oblast střední Evropy, zjevná je rovněž snaha o jeho deaustifikaci a degermanizaci. Vyřazeno však bylo nejen množství map k dějinám Německa i Rakouska, ale také větší část map geograficky přesahujících evropský kontinent, čímž byl atlas výrazně ochuzen o celosvětovou dimenzi a stal se ještě více eurocentrickým. Pro výuku dějepisu na vyšších a středních školách v Československu, jak bylo deklarováno v samotném názvu atlasu, rozhodně dostačovat nemohl. Nelze se proto příliš divit, že v této osekané podobě se atlasu nepodařilo prorazit a vydávání jazykově české verze Putzgerova atlasu tímto pokusem skončilo. Přestože neúspěch díla lze spojovat i s jeho „příliš německým“ původem, který jistě v nově vzniklé republice nebyl zrovna v kurzu, příčiny tkvěly bezpochyby především v jeho zpracování. Pokud by se atlasu ujal schopnější nakladatel, který by investoval do jeho aktualizace a byl schopen ho přizpůsobit novým podmínkám a požadavkům výuky dějepisu v Československu, jako se tomu stalo v případě Putzgerova konkurenta Schubert-Schmidtova atlasu (srov. následující oddíl), jeho šance na úspěch by byly bezpochyby výrazně větší.⁴⁵² Za zmínku stojí příběh polské verze Putzgera: snaha o kontinuitu byla v Polsku po roce 1918 o něco úspěšnější. Během dvacátých let vyšel v různých nakladatelstvích dokonce čtyřikrát, naposledy v roce 1927. I v tomto případě se jednalo o původní, jen drobně aktualizovanou verzi, navazující i číslováním na starší vydání z období monarchie. Ve srovnání s československým však byl

⁴⁵⁰ Vavřínek Josef DUŠEK (ed.), *F. W. Putzgerův historický školní atlas k starým, středním a novým dějinám o 16 mapách pro vyšší a střední školy československé republiky*. Liberec: nákladem Pavla Sollora nást., [192?].

⁴⁵¹ 11 z celkem 16 mapových listů, z toho starověku je věnováno 8 mapových listů, středověku pouze 3.

⁴⁵² O možném potenciálu díla svědčí fakt, že „starý“ český Putzger z období monarchie byl i nadále využíván a na některých českých středních školách se udržel nezvykle dlouho. V jejich výročních zprávách figuroval ještě ve třicátých letech 20. století. Srov. L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 242.

polský Putzger rozsahově podstatně velkorysejší (52 hlavních a 61 vedlejších map), včetně map k polským a slovanským dějinám.⁴⁵³

V případě „fenoménu Putzger“ je však i nadále nezbytné paralelně sledovat jeho další „život“ v Rakousku. Již bylo řečeno, že v období Rakouska-Uherska český Putzger zcela kopíroval vývoj svého rakouského vzoru,⁴⁵⁴ důležité paralely lze však najít i v době meziválečné. Po rozpadu monarchie byla v Rakousku jasně patrná snaha ve vydávání úspěšného atlasu pokračovat. Významným prvkem bylo udržení kontinuity nakladatelského subjektu (nástupnická firma Hölder-Pichler-Tempsky ve Vídni) a, stejně jako v případě českého Putzgera, návaznost na předchozí číslování.⁴⁵⁵ Zásadním rozdílem oproti české verzi však byla aktualizace atlasu, který byl vypracován na základě prvního zkráceného německého vydání (1920) a vyšel v letech 1922 a 1923. Obsahoval celkem 49 map a od svého vzoru se lišil především v části k nejnovějším dějinám, kdy kladl důraz na vývoj a rozpad Rakouska-Uherska.⁴⁵⁶ Po několikaleté pauze vyšlo v meziválečném Rakousku ještě dalších pět rozšířených vydání (1927, 1928, 1929 – 77 map; 1930 – 82 map; 1935 – 93 map).⁴⁵⁷

Na základě obnovené rakouské linie atlasu z druhé poloviny dvacátých let vznikl v Československu ještě jeden pokus o jeho návrat na československý trh. Tentokrát se však jednalo o jazykově německou variantu určenou pro potřeby československých škol s německým vyučovacím jazykem. Rakouská linie byla z důvodu po staletí trvající společné historie patrně vhodnější volbou než původní německá linie Putzgera. Vyšla opět v severních Čechách (konkrétně v libereckém *Nordböhmischer Verlag*), které se vyznačovaly výraznou převahou národnostně německého obyvatelstva. *F. W. Putzger Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte* (1930)⁴⁵⁸ je na titulním listu označen jako čtvrté vydání, které je však jen odkazem na původní zdroj, tj. 4. vydání rakouského Putzgera (1930).

Po obsahové stránce byl ve srovnání s „okleštěným“ jazykově českým počinem z počátku dvacátých let podstatně vyrovnanější. Byl rozdělen do čtyř oddílů: 1) starověk, 13

⁴⁵³ J. LEWICKI – W. BOJARSKI, *F. W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytku wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*.

⁴⁵⁴ V Rakousku-Uhersku byla německojazyčná verze naposledy aktualizována v 19. vydání (1897, vypracováno na základě 21. německého vydání z roku 1896), poté až do 35. vydání (1918) vycházela v nezměněné podobě. Systematický přehled podává S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 182.

⁴⁵⁵ První poválečná rakouská vydání z roku 1922 a 1923 byla označena jako 35. a 36.

⁴⁵⁶ S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 182.

⁴⁵⁷ Vypracovány byly na základě 4. a 5. vydání německého Putzgera z let 1927–1929. Jako autoři jsou uvedeni Ernst Schwabe a Ernst Ambrosius, v roce 1929 atlas přepracoval Karl Diwald, v roce 1935 Alois Hinner. I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 2. Bd., s. 159–163; S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 182.

⁴⁵⁸ Karl DIWALD – Ernst SCHWABE – Ernst AMBROSIUS (eds.), *F. W. Putzger Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*. Reichenberg: Nordböhmischer Verlag, 1930⁴.

stran; 2) středověk, 11 stran; 3) novověk, 12 stran; 4) dějiny mimoevropských zemí a světové války, 6 stran. Název posledního oddílu však v uživateli musel nutně vyvolávat rozpaky – byl převzat z rakouské verze atlasu, nicméně mapy k první světové válce i mapa poválečného uspořádání Evropy v něm chybí.⁴⁵⁹ Vznik nástupnických států po rozpadu Rakouska-Uherska je pouze barevně vyznačen na poslední mapě.⁴⁶⁰ Celkově má liberecké německojazyčné vydání o 5 map méně než jeho rakouský vzor, tj. 72 map na 42 mapových stranách. Atlas je výrazně orientován na dějiny Německa a střední Evropy, chápané ovšem jako sféry německého vlivu. Objevují se zde již i tematické mapy (např. národnostní,⁴⁶¹ náboženská⁴⁶²). Jako přínos lze jistě chápat oddíl věnovaný mimoevropským oblastem, v zásadě se ale opět jedná jen o silně eurocentrický pohled: pozornost je věnována objevným výpravám, historickému vývoji Spojených států amerických a světovému koloniálnímu panství, v rámci něhož jsou zdůrazněny koloniální državy Německa.⁴⁶³ Nejvíce markantním rozdílem oproti všem dosud v českých zemích vydaných Putzgerových je úplná absence samostatných map věnovaných českým dějinám. Není proto příliš překvapivé, že atlas nezískal oficiální ministerské schválení.

Z výše naznačeného jasně vyplývá, že Putzgerovu atlasu, ať už jeho české nebo německé verzi, se v meziválečném Československu výrazněji zakořenit nepodařilo. Českojazyčná verze z prvních let existence samostatného československého státu byla příliš ledabyly zpracovaná a nemohla tudíž ani vzdáleně naplnit požadavky, které na dějepisný atlas kladly nové osnovy dějepisu na středních školách. Naopak německojazyčná verze z roku 1930 je svou výrazně proněmeckou orientací a zároveň prakticky nulovým zájmem o české dějiny symbolickým odrazem soudobých česko-německých vztahů v rámci Československa. Zůstalo však rovněž pouze u jednoho vydání, kterým Putzgerův atlas v českých zemích definitivně skončil. Nutno ovšem podotknout, že i v Rakousku tento atlas předčila jiná atlasová díla a po

⁴⁵⁹ Z původní rakouské verze chybí následující mapy: č. 41. *Deutsche Besiedlung der südostlichen Alpenländer*; č. 44. *Anmarschlinie der Türken Belgrad – Wien*; č. 45. *Der Weltkrieg: Die Mächtegruppen im Weltkrieg; Westlicher Kriegsschauplatz*; č. 46–47. *Europa im Weltkrieg*, vedlejší mapy *Östlicher Kriegsschauplatz*, *Südlicher Kriegsschauplatz*; č. 48. *Mitteleuropa, Völker; Europa nach dem Weltkrieg*.

⁴⁶⁰ Č. 42–43. *Entwicklung und Zerfall der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*.

⁴⁶¹ Č. 13. *Völker Mitteleuropas 400 und 100 v. Chr.*; č. 19. vedlejší mapka *Deutsch-slawisch-ungar. Grenzlande um 1000*.

⁴⁶² Č. 25. *Verteilung der Konfessionen in Mitteleuropa 1618*.

⁴⁶³ Č. 38. *Kolonien und Deutschtum 1914* – zde zejména mapa *Verbreitung des Deutschtums auf der Erde*; č. 40. *Entwicklung der deutschen Schutzgebiete 1884–1914*.

rozšířeném vydání z roku 1935 už jeho vydávání (s výjimkou ojedinělého pokusu v šedesátých letech) rovněž nepokračovalo.⁴⁶⁴

3.2.2.2. Od rakouského k československému – transformace Balcar-Kameníček-Horákova atlasu

Kromě Putzgera patřil na českých školách mezi nejrozšířenější historickokartografická díla posledních dvou desetiletí existence rakousko-uherské monarchie vídeňským Hölzelovým nakladatelstvím opakovaně a v různých variantách vydávaný Schubert-Schmidtův atlas, do češtiny upravený a přepracovaný Jaroslavem Vlachem, Antonínem Balcarem a Františkem Kameníčkem (srov. předchozí kapitola). Komerční potenciál tohoto atlasu neunikl v té době již renomovanému pražskému Neubertovu nakladatelství. Známý vydavatel v tomto ohledu nebyl nováčkem. Jeho podnik, který se roku 1921 přejmenoval na Grafický závod V. Neubert a synové, patřil až do znárodnění v roce 1948 k československé špičce ve vydávání (nejen) kartografických dokumentů.

Neubert od Hölzela odkoupil litografické kameny atlasových map, které bylo nutno přepracovat v intencích změněného politického i společenského ovzduší a především na základě nových, narychlo vydaných učebních osnov (1919). Přestože v této době byl ještě naživu jeden z klíčových zpracovatelů české verze z období monarchie, František Kameníček (1856–1930), pověřil Neubert tímto úkolem Bohuslava Horáka (1881–1960). Dlužno říci, že to od nakladatele byla šťastná volba. Horák, geograf s hlubokými znalostmi historie a její pramenné základny, byl jedním ze zakladatelů moderní, interdisciplinárně koncipované české historické geografie. V roce 1921 začal vyučovat na Masarykově univerzitě v Brně a vybudoval zde seminář pro historický zeměpis, který neměl v republice obdoby. Později se stal profesorem historické a politické geografie. V letech 1952–1954 vedl Kabinet pro historickou geografii ČSAV v Praze a byl iniciátorem vytvoření akademického atlasu československých dějin, který bude předmětem zájmu v následující kapitole. Mimo jiné vydal mnoho prací k problematice historické vlastivědy, historické kartografie a toponomastiky českých zemí, ve svých drobnějších člancích např. také korigoval dosavadní představy o

⁴⁶⁴ Rakouské zásadně přepracované 43. vydání (počítáno průběžně od prvního vydání v roce 1877) se od svého vzoru, 83. německého vydání (1963), výrazně lišilo. Obsahovalo 194 hlavních a vedlejších map. S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 182.

lokalizaci některých územních celků a sídel. Byl i zdatným „kreslířem map“, jak se o něm v nekrologu vyjádřil Ivan Honl.⁴⁶⁵

Horák se tedy na základě Neubertovy zakázky v období své stoupající vědecké kariéry aktivně pustil do přepracování dějepisného atlasu. S jeho adaptací na nové podmínky, zejména jeho odrakouštěním a odněmečtěním, se vypořádal v několika krocích – v novověkém oddílu důsledně v názvech map nahradil pojem „*Německo*“ za pojem „*Střední Evropa*“, některé mapy zcela vynechal (např. mapu teritoriálního vývoje Rakouska-Uherska), případně zaměnil⁴⁶⁶ a především přidal témata z nejnovějších dějin. Nově přibýly mapy politického uspořádání Evropy a jejích zámořských držav před světovou válkou a zejména jednoduše a přehledně znázorněné situace na hlavních evropských válčištích za 1. světové války (viz obr. 12).⁴⁶⁷ V souladu s aktuálním politickým diskurzem byla vyzdvížena role československých legií v letech 1915–1919, kterým byla věnována samostatná mapa.⁴⁶⁸

Atlas vyšel poprvé pravděpodobně v roce 1921 pod názvem *Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku*.⁴⁶⁹ Nakladatelství se poměrně radikálně vypořádalo s problematikou autorství. Z obálky i titulního listu zmizela jména původních autorů, tedy Schmidta a Schuberta, jejichž autorský podíl stále tvořil gros celé práce. Jistě bylo taktické na německo-rakouskou minulost atlasu zbytečně neupozorňovat. Poněkud zarážející je však fakt, že spolu s nimi zmizelo i jméno Jaroslava Vlacha, zatímco Balcar s Kameníčkem byli po celé období vydávání tohoto atlasu uváděni.⁴⁷⁰ Důvody „opomenutí“ tohoto autora, který zemřel nedlouho předtím (1917), se bohužel nepodařilo objasnit.

⁴⁶⁵ L. H. (pravděpodobně Ladislav Hosák), *Sedmdesátiny dr. Bohuslava Horáka*, Časopis Společnosti přátel starožitností 59/2, 1951, s. 51–52; Ivan HONL, *Prof. dr. Bohuslav Horák nositel Řádu práce 3./3. 1881 – 26./12. 1960*, Časopis Společnosti přátel starožitností 69/2, 1961, s. 66–69; Jiří MARTÍNEK – Miloslav MARTÍNEK, *Kdo byl kdo. Naši cestovatelé a geografové*. Praha 1998, s. 204; J. MARTÍNEK, *Geografové v českých zemích 1800–1945*, s. 108–110.

⁴⁶⁶ Od vydání v roce 1933 byla u mapy III.7. *Střední Evropa a severní Itálie po roce 1789* vedlejší mapka bitvy u Aspernu a Wagramu nahrazena mapkou bojiště u Slavkova.

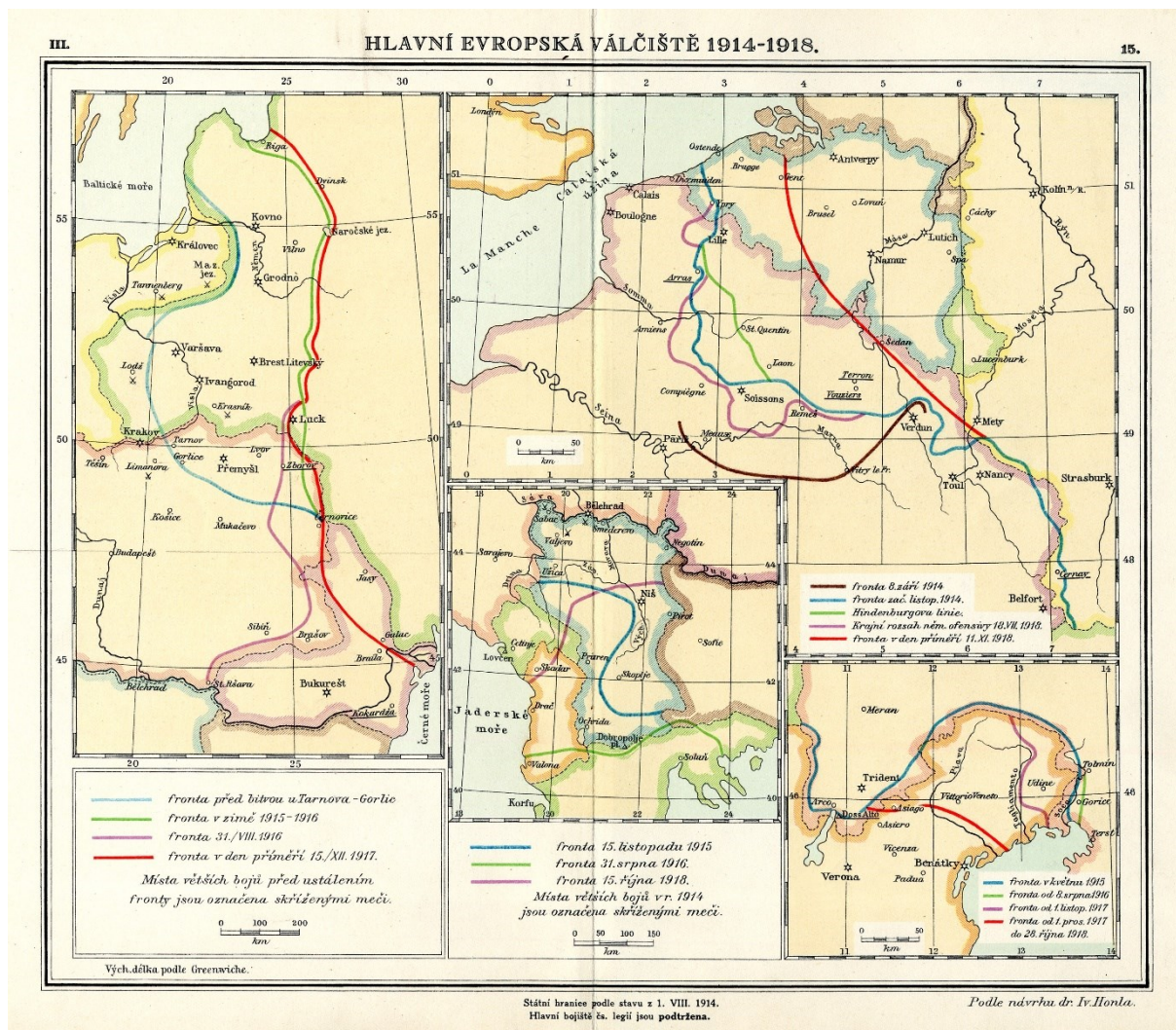
⁴⁶⁷ Mapy III.13. *Politická mapa Evropy před světovou válkou*, III.14. *Zámořské državy před světovou válkou*, III.15. *Hlavní evropská válčiště 1914–1918*.

⁴⁶⁸ Mapa III.16. *Boje čs. legií 1915–1919*.

⁴⁶⁹ Antonín BALCAR – František KAMENÍČEK – Bohuslav HORÁK, *Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku*, Praha [1921], další zjištěná vydání: 1922, 1923?, 1933, 1938, 1940?. Drobná terminologická nuance uvedená na obálce a titulním listu atlasu umožňuje rozlišit první dvě nedatovaná poválečná vydání: „*Nové vydání přehlédl dr. Bohuslav Horák*“ (1. vyd., 1921), od 2. vydání z roku 1922 dále se uvádí „*Nové vydání zpracoval dr. Bohuslav Novák*“.

⁴⁷⁰ Plné znění autorských údajů atlasu od roku 1922: „*Pro české školy střední upravili Dr. A. Balcar a Dr. Fr. Kameníček. Nové vydání zpracoval Dr. Bohuslav Horák*“.

Paradoxně se měl znovu vrátit „na scénu“ až v připravovaném vydání atlasu z roku 1948, kdy byl mezi autory opět uveden.⁴⁷¹

Obr. 12. Mapa hlavních evropských bojišť během první světové války z Balcar-Kameníček-Horákova atlasu (1938). © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Neubertem vydávaný atlas byl ukázkovým příkladem toho, že požadavek ministerské aproby všech pomůcek, které směly být na školách používány, nebyl v praxi striktně dodržován. Prakticky po celé období první československé republiky byl používán pouze jako doporučená pomůcka. I s tímto statusem se mu podařilo naprosto ovládnout a nasycit trh se

⁴⁷¹ Srov. dále v textu, atlas měl vyjít roku 1948 jako „Historický atlas starého, středního a nového věku. Pro české školy střední upravili Dr. A. Balcar, Dr. Fr. Kameníček a Jaroslav Vlach. Nové vydání zpracoval Dr. Bohuslav Horák.“

školními dějepisnými atlasy, dokonce do té míry, že další českojazyčný školní dějepisný atlas pro střední školy vyšel až v roce 1938. Dle Ludvíka Muchy byl atlas v nezměněné podobě dotiskován vždy zhruba po dvou letech, aby mohla být pokryta poptávka ze strany škol.⁴⁷² Tato informace je nadmíru cenná, neboť jednotlivá vydání atlasu nebyla, stejně jako v období monarchie, nakladatelstvím datována. Identifikace vydání je ve srovnání s předválečným obdobím o to složitější, že Neubertovo nakladatelství neuvádělo ani cenu atlasu, která právě v případě starších vydání Schubert-Schmidta pomohla k jejich jednoznačné identifikaci. Jediným vodítkem tak zůstávají změny v počtu listů a provedené úpravy, díky nimž je aspoň rámcově možné atlasy datovat. I v tomto ohledu však je nutné se spolehnout na výsledky bádání Ludvíka Muchy, který měl příležitost s některými autory, kteří se na zpracování atlasu podíleli, o této problematice hovořit.⁴⁷³ Navzdory tomu není jisté, kolik vydání této publikace mezi lety 1923 a 1932 skutečně vyšlo.

K výraznějším změnám došlo v roce 1933, kromě Horáka se na přepracování díla podíleli také Jiří Čermák (1884–1955) a především Ivan Honl (1898–1984).⁴⁷⁴ Nejviditelnějším výsledkem provedených úprav bylo rozšíření atlasu o čtvrtý oddíl, který se týkal slovanských dějin. Toto doplnění také bezpochyby reagovalo na změnu učebních osnov na počátku třicátých let. Teprve v této podobě se atlas v roce 1938 konečně dočkal ministerského schválení jako vyučovací pomůcka pro střední a odborné školy a učitelské ústavy.⁴⁷⁵ Mucha dále uvádí, že roku 1940 vyšel znovu jeho částečně přepracovaný dotisk.⁴⁷⁶ Po druhé světové válce připravovalo nakladatelství nové vydání atlasu, který byl přepracován a zkrácen. Ještě v březnu 1948 došlo k jeho ministerskému schválení pod změněným názvem *Historický atlas starého, středního a nového věku*, které bylo avizováno ve věstníku ministerstva školství na konci roku 1948. Do oběhu se však již následkem dramatického politického vývoje v Československu nedostal.⁴⁷⁷

⁴⁷² L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 241.

⁴⁷³ Tamtéž, s. 242. Konkrétně zmiňuje Ivana Honla, který mu pomohl s identifikací vydání z roku 1940.

⁴⁷⁴ V atlasu jsou uvedena jejich jména přímo na konkrétních mapových listech ve tvaru: „Podle návrhu dr. Iv. Honla / Jiřího Čermáka“ nebo „Honl“.

⁴⁷⁵ Schváleno výnosem Ministerstva školství a národní osvěty ze dne 9. září 1938, č. 112805/38 – II/1 jako učební pomůcka pro střední a odborné školy a pro učitelské ústavy s československým jazykem vyučovacím.

⁴⁷⁶ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 241–242. Vydání z roku 1940 mělo mít stejný počet listů jako to z roku 1938. Lišit se měl 11. list III. části, kde místo mapky abensberského bojiště měly být umístěny vysvětlivky. Veškeré snahy o nalezení tohoto vydání však byly doposud neúspěšné. Sám Ivan Honl k této problematice v nekrologu Bohumila Horáka poněkud lakonicky uvádí vydání atlasu z roku „1938 s datem 1940.“ Dále zmiňuje vydání 1922, 1923 a 1948. Srov. I. HONL, *Prof. dr. Bohuslav Horák*, s. 68.

⁴⁷⁷ Jediným zdrojem informací o tomto vydání je *Věstník Ministerstva školství, věd a umění* IV/24, 31. prosince 1948, s. 592: „*Historický atlas starého, středního a nového věku. Pro české školy střední upravili Dr. A. Balcar, Dr. Fr. Kameníček a Jaroslav Vlach. Nové vydání zpracoval Dr. Bohuslav Horák. 59 listů, celkem se 113*

Z hlediska formální úpravy atlasu nedošlo k žádným výraznějším proměnám. Stejně jako v období monarchie nebyl opatřen žádným úvodem ani dalším textem, po titulním listu a obsahu rovnou následovaly mapy. První vydání z roku 1921 obsahovalo 41 mapových listů s celkem 120 hlavními a vedlejšími mapami.⁴⁷⁸ Toto vydání je možno vnímat jako jistý předěl mezi jeho rakousko-uherskou minulostí a následným opakovaným vydáním v éře první československé republiky, jelikož se v něm nachází některé „relikty“, které se již v dalších vydáních neobjevily.⁴⁷⁹ Od druhého, Horákem již plně zkorigovaného vydání v roce 1922 do roku 1932 měl atlas 41 mapových listů se 118 hlavními a vedlejšími mapami. Pozoruhodné je, že seznam map v úvodu atlasu byl v prvních vydáních od Schubert-Schmidtova atlasu převzat, ačkoliv došlo k zásadní proměně u mnoha názvů map. Korekce a sjednocení seznamu se skutečnými názvy probíhala postupně.⁴⁸⁰ Od zásadního rozšíření v roce 1933 obsahoval atlas 48 mapových listů (145 hlavních i vedlejších map).⁴⁸¹

Mapy byly barevné, pro lepší orientaci na nich byl zpravidla zachycen výškopis a základní říční síť. Většina byla opatřena měřítkem a nezřídka i legendou pro snadnější porozumění znázorněným jevům. V atlasu je použita česká nomenklatura, autoři rovněž hojně užívali česká exonyma. I pro tento atlas platí, že mapy byly v zásadě statické, znázorňující nejčastěji politické uspořádání sledovaného území k určitému datu. Výjimku tvořily některé dynamické události, zpravidla vojenského charakteru (válečná tažení, některé plány bitev s vyznačením pohybů vojsk atd.) a rovněž mapa zámořských objevů, která zachycovala jejich trasy. Výraznou inovaci vnesla do atlasu od roku 1933 Honlova mapa hlavních evropských válčič 1914–1918, která byla prvním náznakem možností moderních způsobů kartografického vyjádření dějinných událostí. Kromě zcela převažujících politických a vojenských map se v atlasu objevily plány starověkých měst a dvě ukázky z dějin

hlavními a vedlejšími mapami. Schváleno výnosem ze dne 12. března 1948, č. A-21 824-III, jako pozměněný a doplněný dotisk vydání z roku 1938 pro školy měšťanské, střední a odborné na školní rok 1948/1949 a na dobu přechodnou. V. Neubert a synové v národní správě, Praha-Smíchov. Cena 160,- Kčs.“

⁴⁷⁸ Uvedené počty listů i jednotlivých map se liší od údajů uvedených Ludvíkem Muchou (srov. L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 241 a 246). Rozdíl je dán tím, že Mucha jen sečetl počet hlavních map, v mnoha případech se však na jednom listu objevují dvě a více hlavních map. Za samostatnou mapku pravděpodobně počítal i mapový výřez na mapě č. 7 v II. oddíle, který ale pouze navazuje na hlavní mapu.

⁴⁷⁹ Signifikantní pro toto vydání jsou především pozůstatky již poněkud zastaralých výrazů v názvech jednotlivých map (Merovingové, Karolingové apod.), které nekorespondují s názvy uvedenými v seznamu v úvodu atlasu. Titulní strana se od následujících vydání liší také grafickou úpravou. Také jen v tomto vydání je pod seznamem map uvedena poznámka: „Na mapě č. 17 jest ostrov Madeira mylně označen jako majetek španělský místo portugalský.“

⁴⁸⁰ Od vydání v roce 1933 se již jedná pouze o zanedbatelné odchylky, většina názvů odpovídá.

⁴⁸¹ Ludvík Mucha uvádí ve svém článku 146 map, jedná se o tentýž problém, který je nastíněn v poznámce k předchozímu vydání (opět mapa č. 7 v II. oddíle atlasu).

kartografie.⁴⁸² Jediným zástupcem mapy s jiným tematickým zaměřením byla od roku 1933 mapa náboženských poměrů v Čechách, rekonstruovaných na základě Klaudyánovy mapy Čech (1518).⁴⁸³ Kulturní, sociální a hospodářské dějiny, na které byl v nových učebních osnovách z počátku třicátých let kladen důraz, v atlasu reflektovány nebyly.

Níže uvedená tabulka (Tab. 1.) ukazuje, že ve sledovaném období tvořily stále nadpoloviční většinu mapy ke starším dějinám. Zatímco dějinám pravěku nebyla vůbec věnována pozornost, počet map zabývajících se dějinami starověku až do přepracovaného vydání atlasu v roce 1933 nad ostatními historickými epochami převažoval. Přidáním nového oddílu ke slovanským dějinám se tento poměr změnil lehce ve prospěch témat z novověkých a nejnovějších dějin.

Vydání atlasu	starověk	středověk	novověk	20. století
<i>1921</i>	21	17 ⁴⁸⁴	15	2
<i>1922–1932</i>	20	17	15 ⁴⁸⁵	2
<i>1933–1938</i>	21	22 ⁴⁸⁶	20 ⁴⁸⁷	4

Tab. 1. Poměrné zastoupení historických epoch v různých vydáních atlasu Balcar-Kameníček-Horák (dle počtu hlavních map)

Také tento atlas byl převážně eurocentrický, s důrazem na oblast střední Evropy. S výjimkou starověkých říší bylo dění v mimoevropské oblasti reflektováno především tehdy, pokud se dějin evropského kontinentu úzce dotýkalo (arabská říše, křížové výpravy), v novověku pak nejčastěji v souvislosti s koloniálním panstvím.⁴⁸⁸ O předkoloniálním vývoji

⁴⁸² Původní ukázkou Behaimova glóbu u mapy zámořských objevů (II.15) nahradila Toscanelliho mapa (1474) podle rekonstrukce H. Wagnera, od roku 1933 byla do atlasu zařazena ukáзка Komenského mapy Moravy podle Visscherova vydání z roku 1633 (na listu IV.5–6).

⁴⁸³ IV.5. *Náboženské poměry v Čechách podle mapy Klaudyánovy (1518)*.

⁴⁸⁴ Do středověkého oddílu byla v atlasu po celé období zařazena mapa *Století objevů zámořských. Osady Španělův a Portugalců v XVI. stol.*

⁴⁸⁵ Do počtu map k novověku je započítán i mapový list II.15 *Náboženské poměry v Čechách podle mapy Klaudyánovy (1518)*, 1:2 900 000; *Ukázka z Komenského mapy Moravy podle Visscherova vydání z r. 1633*, měřítko neuvedeno; *Slovensko a Podkarpatská Rus*, který je v atlasu zařazen do středověkého oddílu. V mapě Slovenska a Podkarpatské Rusi jsou zaznačena i území postoupená Polsku v roce 1920, v zásadě ale zachycuje období 15.–18. století.

⁴⁸⁶ Až do období novověku výrazně zasahují mapy IV.4. *Země koruny České od 14. – 18. stol* a IV.8 *Dubrovnická republika od 14. století do r. 1808*.

⁴⁸⁷ Mapy IV.9–10. *Srbsko v XIX. a XX. stol.* a *Bulharsko v XIX. a XX. stol.* částečně znázorňují i události 20. století.

⁴⁸⁸ Pro období středověku to byly především mapy sledující vývoj arabské říše do 11. století a oblast Středomoří v souvislosti s křížovými výpravami a dále mapy zámořských objevů: mapy II.6. *Rozsah kalifátu*; II.7. *Země mohamedánské*; II.8. *Země středomořské v době prvních tří výprav křížových*; II.9. *Země středomořské po čtvrté*

afrického a amerického kontinentu nebo jihovýchodní Asie tato práce neposkytovala svým uživatelům žádnou informaci.

Počet map, které se zabývaly výhradně dějinami českých zemí, postupně narůstal, přesto i ve finální podobě (tj. od roku 1933) netvořily více než desetinu atlasu.⁴⁸⁹ Příznačné je, že ještě hůře na tom byla oblast Slovenska a Podkarpatské Rusi, která byla zastoupena pouze jedinou společnou a časovým záběrem velice rozostřenou mapou.⁴⁹⁰ Zatímco historický vývoj českých zemí byl průřezově nastíněn od středověku do 18. století (dále už jen v rámci celkových map střední nebo celé Evropy a poté v podobě bojišť československých legií), mapa Slovenska a Podkarpatské Rusi o jejich historickém vývoji nevyprávěla prakticky vůbec. Na území v aktuálních (tj. československých) hranicích byla zachycena hranice turecké říše v roce 1648, téměř nepostřehnutelné hranice stolic, polské državy v 15. – 18. století a území postoupená Polsku v roce 1920. Jejím hlavním cílem bylo tedy bezesporu ukázat, že donucení Československa odevzdat tato území Polsku nemělo historické opodstatnění, neboť se s původními polskými državami ani v nejmenším nekrylo. Rámcovou představu o novověkém vývoji Slovenska a Podkarpatské Rusi v 16. a 17. století tak bylo možno získat spíše z celkové mapy Uher.⁴⁹¹ Doplněním oddílu ke slovanským dějinám v roce 1933 byla větší pozornost věnována Polsku, Rusku a situaci na Balkánském poloostrově, z nichž územní vývoj Srbska a Bulharska byl doveden až do 20. století.⁴⁹²

Bohužel se nepodařilo nalézt žádnou relevantní recenzi atlasu v dobovém tisku kromě kritiky Bedřicha Mendla, který ve svém článku o historických mapách problematizuje vymezení rozsahu držav v jižních zemích na mapě *Říše česká za Přemysla Otakara II.*⁴⁹³ Neubertovy závody prezentovaly atlas vedle dalších atlasových a mapových děl ze své

výpravě křížové; II.15. Století objevů zámořských. Osady Španělův a Portugalců v XVI. století. Samostatná mapa byla věnována i mongolské říši kolem roku 1280 s vyznačením rozsahu Čingischánovy říše: II.12. *Říše mongolské kolem roku 1280.*

V období novověku byla pozornost věnována Osmanské říši, evropské kolonizaci Severní Ameriky a dějinám Spojených států amerických a koloniálnímu panství v předvečer první světové války: III.5. *Osmanská říše za největšího rozsahu 1682;* III.8. *Severní Amerika do r. 1776;* III.10. *Vývoj Spojených států amerických do r. 1776;* III.14. *Zámořské državy před světovou válkou.*

⁴⁸⁹ Ve vydání atlasu od roku 1933 se jedná o následující hlavní mapy: IV.2. *České kmeny v 10. století;* IV.3. *Říše česká za Přemysla Otakara II.;* IV.4. *Země Koruny české od 14.–18. stol.;* IV.5. *Náboženské poměry v Čechách podle mapy Klaudianovy (1518); Ukázka z Komenského mapy Moravy podle Visscherova vydání z r. 1633;* IV.16. *Boje čs. legií.* Dále doplňkové plány významných bitev na území českých zemí: III.4. *Praha a bitva na Bílé hoře;* III.7. *Severní Čechy; Bojiště u Kolína (18. červ. 1757); Bojiště u Slavkova 2. prosince 1805.*

⁴⁹⁰ Mapa IV.6. *Slovensko a Podkarpatská Rus.*

⁴⁹¹ III.8. *Uhry v 16. a 17. století.*

⁴⁹² Mapa IV.9–10. *Srbsko v XIX. a XX. stol.;* *Bulharsko v XIX. a XX. stol.*

⁴⁹³ Bedřich MENDEL, *O našich historických mapách*, ČČH 37/3–4, 1931, s. 574–583.

produkce na *Výstavě světové kartografie v roce 1935*, která byla uspořádána v Plzni v rámci III. Sjezdu československých geografů.⁴⁹⁴

V roce 1930 vyšla k tomuto atlasu pozoruhodná pomůcka, *Historický místopis k dějepisnému atlasu pro střední školy*,⁴⁹⁵ kterou vytvořil profesor na učitelském ústavu ve Valašském Meziříčí Simeon Romportl a vydalo olomoucké nakladatelství R. Promberga. Jednalo se o rejstřík k atlasu, který měl usnadnit žákům vyhledávání jednotlivých lokalit. Uváděl číslo mapy, na které se lokalita nachází, zeměpisné souřadnice, významnější orientační body i události, které se zde odehrály. Jednalo se o soukromou iniciativu autora, která nebyla s Neubertovým nakladatelstvím pravděpodobně nijak propojena. Přesto se jedná o práci významnou a průkopnickou, první počin tohoto druhu pro historický atlas vydaný v českých zemích. Rejstříky se staly běžnou součástí československých dějepisných atlasů teprve od druhé poloviny 20. století. Za další derivát Balcar-Kameníček-Horákova atlasu lze považovat publikaci *Náčrty k dějepisnému vyučování starého, středního a nového věku*, kterou upravil a vlastním nákladem vydal mělnický učitel Josef Křenek v roce 1932.⁴⁹⁶ Za přijatelnější cenu (24 Kč) se tak ke studentům mohly dostat vybrané zvětšené a zjednodušené černobílé mapky vycházející z původního atlasu. Celkem se jednalo o 42 map (důsledně nazývaných jako náčrty!) členěných stejně jako v atlasu do tří oddílů – starověk (9 náčrtů), středověk (12 náčrtů) a novověk (21 náčrtů). Je zde již jasně patrný důraz na novověké a nejnovější dějiny a naopak upozadění dějin starověkých. Práce i graficky odpovídá svému vzoru, včetně ozdobných kartuší jednotlivých oddílů.

Balcar-Kameníček-Horákův atlas byl bezesporu nejvýznamnějším školním dějepisným atlasovým dílem v celém sledovaném období. Na jeho úspěchu se jistě podepsalo jeho renomé z období monarchie; na rozdíl od Putzgerova atlasu, který měl podobné šance, se však jeho reedice chopil schopný nakladatel, který měl navíc šťastnou ruku při volbě neméně schopného, erudovaného a zručného redaktora. Bohuslav Horák (následně i se svými dalšími spolupracovníky) se postaral o zásadní přepracování atlasu. Ukázalo se, že absence ministerského schválení, kterého se atlasu podařilo dosáhnout až na samém sklonku existence první československé republiky, jeho popularitu ani využívání na československých školách

⁴⁹⁴ Poté byla přesunuta do Prahy a ve větším rozsahu byla vystavena v Geografickém ústavu Univerzity Karlovy Srov. Karel KUCHAR, *Výstava světové kartografie*. Praha 1935, s. 36.

⁴⁹⁵ Simeon ROMPORTL, *Historický místopis k dějepisnému atlasu pro střední školy*. Olomouc 1930. Rozsah rejstříku byl 164 stran.

⁴⁹⁶ Josef KŘENEK, *Náčrty k dějepisnému vyučování starého, středního a nového věku*. Mělník 1932.

nijak nesnížila. Zároveň je při sledování vývoje vydávání tohoto atlasu patrné, že změny osnov a nové trendy v didaktice dějepisu do učebních pomůcek v této době pronikaly jen pozvolna. Po celé sledované období poskytoval především základní přehled o evropských politických a vojenských dějinách, k dějinám českého státu v míře výrazně menší. Kvalitativní změnou pro atlas, který byl stále ještě z velké části věrným obrazem svého předchůdce z období monarchie, bylo jeho rozšíření v roce 1933, kdy do něj byl zařazen oddíl zaměřený na slovanské dějiny a rovněž byly doplněny některé mapy k nejnovějším dějinám (zejména k událostem první světové války). V té době však již učební osnovy požadovaly také redukci vojenských dějin ve prospěch dějin kulturních, sociálních a hospodářských. Tento trend se v atlasu po celou dobu jeho vydávání neprojevil. Přestože podíl samostatných map k dějinám českých zemí postupně narůstal, reflexe dalších území, která tvořila součást československého státu, tedy Slovenska a Podkarpatské Rusi, byla zcela marginální. Atlas lze proto označit nejen za výrazně eurocentrický, ale rovněž bohemocentrický, rozhodně nenaplnující státem propagovanou ideu čechoslovakismu. Paradoxně tak byl možná přijatelnější pro polskou a německou menšinu, jejichž národní dějiny byly v atlase zastoupeny výrazněji měrou, než pro Slováky.⁴⁹⁷ Jeho příběh skončil pokusem o obnovení jeho vydávání v roce 1948. V době převratných změn politického i historiografického diskurzu v Československu však již svou formou ani obsahem neměl šanci obstát.

Obdobně jako v případě Putzgera se v meziválečném Československu dočkal německojazyčného vydání i Schubert-Schmidtův atlas. Tento počín je opět spojen s atlasovou produkcí v Rakousku – v roce 1930 vyšlo v Hölzelově vídeňském nakladatelství třetí, Adamem Schuhem výrazně přepracované vydání Schubert-Schmidta.⁴⁹⁸ O jeho československou edici se postaralo brněnské nakladatelství Rudolfa M. Rohrera, které i nadále s vídeňským Hölzelovým nakladatelstvím spolupracovalo. Nedatovaný *Historischer Atlas*, označený rovněž jako „III. Auflage“, kopíroval svůj rakouský vzor a vyšel pravděpodobně záhy po něm, tj. počátkem třicátých let.⁴⁹⁹ Přes vynaložené úsilí se však zároveň jednalo o poslední pokus o oživení tohoto díla. Hölzelovo nakladatelství se s ohledem

⁴⁹⁷ Dlouhodobou nespokojenost slovenských historiků s opomíjením a nedostatečným prostorem věnovaným slovenským dějinám dobře odráží i jednání a diskuze na 1. sjezdu československých historiků v roce 1937. Srov. *První sjezd československých historiků 1937. Přednášky a debaty*. Praha 1938.

⁴⁹⁸ F. W. SCHUBERT – W. SCHMIDT, *Historischer Atlas*. Druhé vydání atlasu vyšlo v roce 1909 a následně bylo v Rakousku vydáváno v nezměněných dotiscích v roce 1916, 1923, 1926 a 1927. Srov. S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 205, 212–213.

⁴⁹⁹ Adam SCHUH, *SCHUBERT – SCHMIDT Historischer Atlas*. Brünn: Rudolf M. Röhrer, [1930?]³.

na měnící se politické i společenské poměry a s nimi související změny učebních osnov rozhodlo vydání atlasu, který byl po desítky let jeho nejúspěšnějším dějepisným atlasem, ukončit a nahradit ho koncepčně novátorským dílem Wilhelma Schiera, o němž bude ještě řeč později v rámci této kapitoly.

Rakouská verze obsahovala 83 barevných mapových stran se 112 hlavními a vedlejšími mapami.⁵⁰⁰ Na rozdíl od Putzgerova atlasu nedošlo v případě brněnské varianty Schubert-Schmidta ke krácení a atlas byl vydán v původním rozsahu i znění. Mapy byly rozděleny do třech chronologicky členěných oddílů, které se od české Balcar-Kameníček-Horákovy verze lišily mimo mnohé další také svou periodizací, nerespektující standardní členění starověk-středověk-novověk, přesahující v případě druhého oddílu až do poloviny 17. století: 1) starověký kulturní okruh Přední Asie a Středomoří (*Alter vorderasiatisch-mittelmeerischer Kulturkreis*), 24 s.; 2) Západní kulturní okruh, islámský svět, Nový svět do poloviny 17. století (*Abendländischer Kulturkreis, Welt des Islam, Neue Welt bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts*), 31 s.; 3) novověk od poloviny 17. století (*Die Neuzeit seit der Mitte des XVII. Jahrhunderts*), 28 s.

Přestože v atlasu stále převažovaly mapy ke starověku a středověku, mapy k novějším a nejnovějším dějinám již byly hojně zastoupeny. Oproti předchozím vydáním i Balcar-Kameníček-Horákově atlasu byl „nový“ Schubert-Schmidt daleko méně militantní (tj. obsahoval méně vedlejších map vojenských operací a plánů bitev). Těžištěm byly dějiny Německa a střeoevropského prostoru, z dějin slovanských národů práce věnovala větší pozornost Polsku, Rusku a balkánským oblastem. V celém atlasu však s výjimkou vedlejšího plánu schematicky zachycujícího bitvu na Bílé hoře nebyly samostatně reflektovány dějiny české.⁵⁰¹ Pozoruhodná je rovněž absence map k událostem první světové války a poválečného uspořádání Evropy, která kontrastuje s mapami válečných bojišť doplněnými Bohuslavem Horákem a jeho spolupracovníky. Také toto atlasové dílo, stejně jako německojazyčný Putzgerův atlas z roku 1930, vyšlo pouze v jediném vydání bez ministerského schválení a je dnes pouze raritně dochováno.⁵⁰²

⁵⁰⁰ I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL (eds.), *Atlantes Austriaci*, 2. Bd., s. 258–260.

⁵⁰¹ Mapa č. 58–59. *Deutschland im XVII. Jahrhundert*, vedlejší plán: *Prag u. die Schlacht am weissen Berge*.

⁵⁰² Studovaný výtisk pochází ze sbírky atlasů Historického ústavu AV ČR.

3.2.3. Soubor map ke starším českým dějinám Jana Hockeho

Dalším počinem z historické kartografie, který je možno díky jeho knižnímu formátu řadit mezi dějepisné atlasy, byl mapový soubor *Čtyři historické mapy k dějinám národa československého*.⁵⁰³ Jeho autorem byl Jan Hocke (1874–1940), český pedagog, kartograf a pracovník Ústřední matice školské. V prvních letech po vzniku Československé republiky byl poměrně aktivním tvůrcem map: ve spolupráci s Janem Kaprasem se podílel např. na přípravě map pro československou delegaci na Pařížské mírové konferenci (1919–1920), vytvořili rovněž proslulou mapu *Poněmčování zemí Koruny české* (1919).⁵⁰⁴ O jeho nadšeném vlastenectví a oddanosti myšlence budování nové republiky tedy není nejmenších pochyb.

Již roku 1920 vytvořil podle Kaprasových návrhů šest velice schematických černobílých dějepisných mapek/náčrtů pro jeho knihu *Český stát v historickém vývoji a v dnešní podobě dle ustanovení kongresu pařížského* (1920).⁵⁰⁵ Jejich přepracováním a doplněním následně vznikl samostatný soubor o čtyřech barevných mapách, který ve Státním nakladatelství poprvé vyšel v roce 1923,⁵⁰⁶ podruhé roku 1931. V tomto formátu dosáhl oficiálního schválení jako vyučovací pomůcka pro obecné a měšťanské školy.⁵⁰⁷ Využíván však byl běžně i na gymnáziích a reálkách, což dokládají mnohé jejich výroční zprávy z období první československé republiky. Mapy Hocke úspěšně recykloval i na nástěnné školní mapě *Vývoj státu československého*.⁵⁰⁸

⁵⁰³ Jan HOCKE, *Čtyři historické mapy k dějinám národa československého*. Praha: Státní nakladatelství, [1923]; 1931².

⁵⁰⁴ Např. Jan KAPRAS – Jan HOCKE, *Mapa historického vývoje českého státu, I. Říše česká od IX. do XIV. stol.; II. Říše česká od XIV. do XIX. stol.* Praha: Unie, [1918?], 1919²; TÍŽ, *Mapa poněmčování zemí Koruny České*. Praha: Česká grafická unie, 1919. Mezi mapy pro mírová jednání ve Versailles patří např. mapa Jan KAPRAS – Jan HOCKE, *Carte ethnographique de la partie de la Haute-Silésie cédée à l'état Tchécoslovaque par le Traité de Versailles: d'après le statistique officielle*. Prague: Unie, 1920.

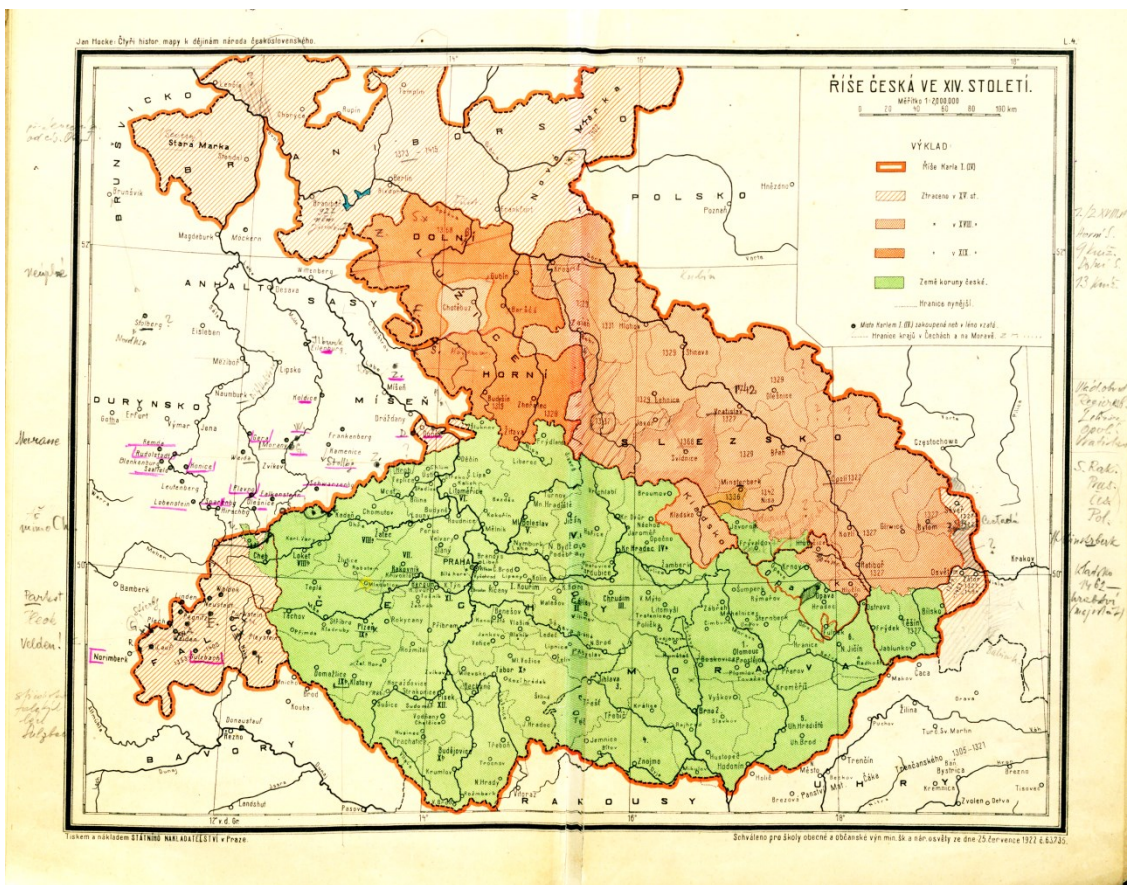
⁵⁰⁵ Jan KAPRAS, *Český stát v historickém vývoji a v dnešní podobě dle ustanovení kongresu pařížského*. Praha 1920³. Součástí knihy byly následující Hockeho mapy: 1) *Říše Břetislava I.*, s. 13; 2) *Říše Přemysla Ot. II.*, s. 19; 3) *Říše Václava II.*, s. 21; 4) *Lucemburská říše ve střední Evropě*, s. 25; 5) *Český stát ve XIV. – XIX. stol.*, s. 29; 6) *Republika československá*, s. 59.

⁵⁰⁶ Mapový soubor není nakladatelstvím datovaný. Literatura, včetně práce Ludvíka Muchy, běžně uvádí jako rok vydání 1922, přičemž vychází z data ministerského schválení. Soudobá bibliografická literatura, zprávy v tisku a recenze Hockeho díla (srov. dále) však dokládají, že vyšlo až v roce 1923. Srov. např. Ladislav J. ŽIVNÝ (ed.), *Bibliografický katalog*, část 1. Praha 1923, s. 4; *Národní listy* 63/149, 2. června 1923, s. 5.

⁵⁰⁷ Vydání z roku 1922 povoleno výnosem MŠANO č. 63 735 z 25. července 1922; vydání z r. 1931 povoleno výnosem MŠANO č. 84 981 z 2. června 1931. Srov. *Věstník MŠANO* XIII/9, 1931, s. 326. Text s citací schvalovacího výnosu je uveden na jednotlivých mapových listech – uvádí se na něm „Schváleno pro školy obecné a občanské.“ Poněkud vágní termín „občanská škola“ byl používán pro školy měšťanské. Srov. Jan ŠAFRÁNEK, *Škola občanská*, Naše řeč 6/7, 1922, s. 210–212 a příslušná reakce redakce tohoto periodika.

⁵⁰⁸ Jan HOCKE, *Vývoj Státu československého*. Praha: Státní nakladatelství, [1923]. Srov. L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 243. Mapa vyšla ve více variantách, které se od sebe poměrně výrazně liší. Pravděpodobný rok vydání je 1923, ministerského schválení dosáhla v roce 1922.

Svým názvem i periodizací dílo připomíná, pravděpodobně záměrně, starší práci Kalouskovu. Jednalo se po bezmála čtyřech desetiletích teprve o druhý kartografický počín, který se zabýval výhradně českými dějinami. Zachycoval teritoriální rozsah českého státu v jeho nejvýznamnějších etapách: Sámova a Velkomoravská říše, která byla vnímána jako kolébka československého národa;⁵⁰⁹ panování Boleslava I. a Břetislava I.; vláda posledních Přemyslovců.⁵¹⁰ Poslední mapa zachycuje primárně situaci ve 14. století, tedy období vlády Karla IV., jako pomyslný vrchol rozkvětu českého státu (viz obr. 13). Zároveň však naznačuje jeho následný úpadek v podobě územních ztrát v 15., 18. a 19. století.⁵¹¹

Obr. 13. Hockeho mapa české říše ve 14. století (1923).

© Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

⁵⁰⁹ Vyznačeno je zde rovněž osídlení Čech jednotlivými slovanskými kmeny a rozložení Slovanů v prostoru střední Evropy.

⁵¹⁰ Mapa zachycuje také sídla, u kterých se odehrály významné bitvy (např. Kressenbrunn, Suché Kruty), nejsou pro ně však použity speciální mapové značky.

⁵¹¹ Až k 19. století je vázána ztráta obou Lužic, což sice reflektuje její formální příslušnost ke svazku Zemí Koruny české, fakticky ale byla již ztracena během třicetileté války. V tomto světle se jeví Hockeho důraz na 19. století jako potenciální argument pro oprávněnost nároků na navrácení Lužice Československu a odráží se zde bezpochyby i Hockeho zkušenost s přípravou map pro potřeby československé delegace na Pařížské mírové konferenci.

Zejména pro nejstarší období mapy zrcadlí již zastarávající představy o územním rozsahu jednotlivých (před)státních útvarů, aniž by autor zohlednil některé dostupné nejnovější poznatky (srov. dále v textu v pasáži o dobové reflexi díla). Pozoruhodné je, že zatímco u Sámovy říše Hocke hranice označuje za neurčité, při vymezení Velké Moravy potřebu vyjádřit v mapové legendě nejistotu týkající se průběhu jejich hranic nepociťoval. Hockeho mapy byly jednoduché a přehledné, nepřetížené údaji – k orientaci přispívala základní hydrografická síť a téměř neznatelně vyznačené hranice zemí a regionů (barevně zvýraznil pouze hranice českého státu ve sledovaném období), výškopis nebyl zohledněn. Mapy byly opatřeny českým názvoslovím, včetně hojných českých exonym expandujících hluboko do území ostatních států (např. Brunšvik, Lenčín, Frísinky, Sv. Havel apod.) a velice skromnými legendami. Na prvních dvou mapách autor zachytil průběh hlavních zemských stezek.

Práce zaznamenala ohlas v dobovém tisku. Zatímco pedagogická periodika ji vítala jako potřebnou pomůcku k výuce českých dějin,⁵¹² odborníci z řad historiků byli k jejím kvalitám výrazně skeptičtější a vytýkali atlasu i prakticky souběžně vydané nástěnné mapě chyby v zákresu hranic i způsob provedení. Je paradoxní i symptomatické zároveň, že nejkritičtější byl k oběma počínům právě Jan Kapras. Vystihuje to zřejmě i „nerovný“ vztah obou původních tvůrců, který mezi řádky vysvítá i z další kritiky (tentokrát z pera Kaprasova žáka Františka Čády), která považovala Kaprase za vědeckou a politickou kapacitu prvního řádu, zatímco Hockeho jen za „řemeslného“ pedagoga a kartografa.⁵¹³ Sám Kapras ve své reakci, která je sice stručnou, o to však cennější autorskou výpovědí k mapové tvorbě v tomto období, sebekriticky upozornil na kvapnost a s ní spojenou nepřesnost v zákresu některých hranic, kterých se s Hockem dopustili při zpracování map pro účely pařížské mírové konference, a kritizoval, že tyto chyby Hocke převzal. Nesouhlasil rovněž např. se způsobem znázornění Sámovy říše nebo rozsahem Boleslavovy říše:

„[Mapový soubor a nástěnná mapa, pozn. aut.] jsou v podstatě dítkami oněch dvou map historických, které jsme spolu na kvap během dvou měsíců v listopadu a prosinci 1918

⁵¹² Např. *Český učitel* 26/25, 16. února 1923, s. 392–393.; recenze autora s iniciály „F. Ptk.“ v časopise *Školské reformy* 4/6, 1923, s. 95–96.

⁵¹³ Srov. kritika Kaprasova žáka Františka Čády v právníkém periodiku *Všehrd* 5/1, říjen 1923, s. 32: „**Odborný učitel Hocke kreslil podle návrhu prof. Kaprasa** [zvýrazněno JM] *známé mapy historického vývoje čes. státu (vydání Unie), které hlavně sloužily při mírovém kongresu. Nyní sám se pokusil jednak o malý příruční atlas (jen do stol. XIV!) a větší nástěnnou mapu. Kresba je shodná s úpravou zmíněných map, ale bylo by si přáti zejména na velké mapě lepší volby barev a některých korektur zakreslených hranic. Jinak by slušelo jádro státu českého kresliti ve větším měřítku a potlačiti spíše prázdné plochy, které jen přehlednosti škodí. Tim by získala mapa jak pro praxi politickou tak pro vědeckou potřebu.*“

sestavili pro potřeby pařížské konference. Tehdy bylo třeba z důvodů rychlosti bez dalšího podrobného zkoumání vzít obrysy z map starších, takže zůstaly tam mnohé věci dnešnímu stavu bádání neodpovídající. Z nich některé autor převzal i s tiskovou chybou o odtržení Sěverska roku 1422 místo správného 1442. Některé věci autor přidal, z nich s některými nelze souhlasit. Zakreslit Sámovu říši nelze dobře, vždyť neznáme ani jasně, kde měla svůj střed. Říše Boleslavova je zřejmě upřílišněna. Někde nekryje se zakreslení ve velké mapě s připojenými drobnými mapami, jako u Panonie. Také označení bude nutno řádně skontrolovat [sic!] a přizpůsobit době, v Přemyslovské nelze přece mluvit o Dolní a Horní Lužici.“⁵¹⁴

V závěru ale obě práce pro školní potřeby doporučil a pochválil jejich provedení. Kritický k Hockeho souboru (a i ke Kaprasovi jako spoluautorovi mapy) byl Bedřich Mendl, který ve svém článku např. obšírně dokazoval, že Hocke zmenšil rozsah území, které v Polsku ovládal Václav II., o Pomořany.⁵¹⁵ Naopak exaltovaná recenze ve Školských reformách vyzdvihovala potenciál map při výchově k vlastenectví a národní hrdosti:

„Vidíme tu živý organismus, jak se znova a znova rozrůstá na východ, sever a jih a znova a znova se vrací do hranic ústředního trupu, do přirozených hranic Čech a Moravy, k jádru zdatného národa. Toť ustálená, vyhraněná historická individualita, která nemůže zmizeti v žádném „moři“. Výspa, která odolávala a – odolá! I přes všecko škarohlídství mnohých českých lidí, kteří jsou mechanisty nazíráním na národy a státy! – Historické mapy jsou dobré pomůcky nejen učebné, ale také výchovné.“⁵¹⁶

Nutno k tomu dodat, že však opět pouze k vlastenectví českému. Ačkoliv název mapového souboru vyvolává dojem, že se jedná o mapy k dějinám „národa československého,“ o reflexi slovenských dějin zde s výjimkou mapy Velké Moravy nemůže být řeči.

3.2.4. Otakar Dorazil a první komerční dějepisný atlas

Dosud nastíněné dění v oblasti československé historické atlasové kartografie ukazuje, že období dvacátých let 20. století se neslo spíše v duchu oprašování a více či méně úspěšných pokusů o oživení původních děl z období monarchie. S výjimkou Hockeho útlého

⁵¹⁴ Kritická recenze Jana Kaprase v časopisu *Česká revue: měsíčník Národní strany svobodomyšlné, věnovaný veřejným otázkám* 17/3, 1924, s. 179.;

⁵¹⁵ B. MENDEL, *O našich historických mapách*, s. 582–583.

⁵¹⁶ *Školské reformy*, 1923, s. 96.

mapového souboru k českým dějinám se během prvního decennia existence samostatného československého státu nepodařilo zpracovat, natož vydat zcela nový historický atlas. Tento relativně dlouhotrvající stav se začal měnit až počátkem třicátých let. Za průkopnické v mnoha ohledech je možno považovat aktivity Otakara Dorazila (1889–1979), který se stal autorem skutečně úspěšného a v podstatě poprvé na širokou veřejnost orientovaného prvorepublikového dějepisného atlasu.

Dorazil, který se vyznačoval neuvěřitelnou pílí a pracovitostí a širokým spektrem zájmů a schopností, byl rozkročen mezi technickými a společenskými vědami: vystudoval stavební inženýrství a budoval přehrady na moravských řekách; od mládí se aktivně angažoval společensky (abstinenční hnutí) i politicky (jako nadšený příznivec a propagátor T. G. Masaryka a realistické strany); za první světové války spravoval tábory pro utečence z Haliče; v roce 1919 spoluzakládal Československý červený kříž (dále ČsČK) a ve dvacátých letech působil jako přednosta jeho tiskové kanceláře; podílel se na rozvoji knihoven na Valašsku. V druhé polovině dvacátých let se coby zralý čtyřicátník rozhodl splnit si svůj sen – vzdal se své dosavadní úřednické kariéry a začal studovat zeměpis a historii na Karlově univerzitě. Promoval v roce 1930 a poté oba předměty vyučoval na středních školách.⁵¹⁷ Během druhé světové války se angažoval v odboji, po jejím skončení se stal prvním lektorem metodiky středoškolské výuky dějepisu na Filozofické fakultě UK (1945–1950).⁵¹⁸

Dorazilova pozdně započatá učitelská kariéra se mu stala zároveň životním posláním. V jeho vzpomínkách se zrcadlí odhodlání a nadšení, zároveň ale také mimořádné pochopení a citlivost k potřebám a duševnímu růstu dětí a dospívajících. Výuku dějepisu mladších žáků ozvláštňoval kupříkladu dramatizací některých významných historických událostí, zatímco starší zval na pravidelné čajové dýchánky s vyprávěním a následnou diskuzí o starověké literatuře, případně se zájemci společně navštěvoval odborné přednášky.⁵¹⁹ Své pedagogické zkušenosti, znalosti z dějepisu i zeměpisu a nesporný popularizační talent využil v *Kapesní historické příručce*, která poprvé vyšla roku 1932 a odstartovala sérii jeho populárně-

⁵¹⁷ Své zkušenosti, postřehy a peripetie učitelského života vtělil do autobiografické práce *Chtěl jsem být učitelem*. Praha 1939.

⁵¹⁸ Jiří MARTÍNEK, *Dorazil Otakar*, in: Biografický slovník českých zemí 13. Praha 2010, s. 317; Josef POLIŠENSKÝ, *Dr. O. Dorazil devadesátníkem*, Lidová demokracie 35/65, 17. března 1979, s. 5; Josef FABIÁN a kol., *Kdo byl kdo je kdo na východní Moravě. A-Fi*. [Valašské Meziříčí] 2009, s. 83; *Otakar Dorazil. Kulturně historický kalendář*, in: Zpravodaj města Valašské Meziříčí 5, 1989, s. 28–29; *Slovník osobností kulturního a společenského života Valašska*. Valašské Meziříčí 2000, s. 30–31; Vlastislav HÄUFLER, *Dějiny geografie na Univerzitě Karlově 1348–1967*. Praha 1967, s. 382; Josef POLIŠENSKÝ, *Historik v měnícím se světě*. Praha 2001, s. 36, 93, 185, 278.

⁵¹⁹ O. DORAZIL, *Chtěl jsem být učitelem*, např. s. 41–42, 56.

naučných dějepisných kompendií.⁵²⁰ Dorazilovým cílem bylo poskytnout čtenářům praktickou a finančně dostupnou publikaci, díky které by se mohli jednoduše zorientovat ve světových dějinách. Projevil se i značně altruisticky, pracoval bez nároku na honorář. Tím dosáhl toho, že bylo možné snížit prodejní cenu příručky a zároveň celý výtěžek věnovat na podporu Červeného kříže.⁵²¹ Autorův důraz na srozumitelnost a názornost se odráží rovněž ve struktuře práce, chronologických přehledech, výběru obrazových příloh atd. Důležitou součástí je 79 schematických černobílých mapek (autor sám je označuje jako „skizzy“). Hlavní inspirací pro jejich vytvoření mu byly mapy z Balcar-Kameníček-Horákova atlasu a blíže nespecifikovaných zahraničních prací, část však vytvořil zcela dle vlastní invence.⁵²²

Ačkoliv to zřejmě nebylo původním Dorazilovým záměrem,⁵²³ tři roky poté, co se příručka úspěšně prodávala a na pultech knihkupců už leželo její třetí vydání, vyšly mapy samostatně, opět pod záštitou Červeného kříže a ve větším formátu publikace jako *Malý atlas historický* (1935).⁵²⁴ Atlas z větší části kopíroval mapy vydané v příručce, došlo však k některým změnám a doplňkům.⁵²⁵ Doprovodný text, který byl zestručněným výtahem

⁵²⁰ Otakar DORAZIL, *Kapesní historická příručka*. Praha 1932, další vydání 1933, 1934 a 1937; dále výběrově např. *Vládcové v dějinách Evropy I–V*. Praha 1934–1936; zeměpisná příručka k evropským městům: *Evropa v obrazech: 480 pohledů a 7 plánů velkých měst různých států Evropy*. Praha 1937; *Dějepisná příručka*. Praha 1938; *Kroky lidstva: přehled světových dějin*. Praha 1938, 1946; *Kroniky mluví: český středověk ve vyprávění současníků*. Praha 1946; *Světové dějiny v kostce: historická příručka*. Praha 1946, 1947. Některé práce byly v devadesátých letech 20. století opět vydány. Publikace činný byl však Dorazil již od prvních let existence Československé republiky. Během druhé světové války se některé jeho rané texty z počátku dvacátých let a také ty z roku 1938 dostaly na seznam škodlivé a nežádoucí literatury. Srov. *Liste des schädlichen und unerwünschten Schrifttums im Protektorat Böhmen und Mähren: (Stand vom 31. März 1944)*. Prag 1944, s. 53.

⁵²¹ „Pracoval jsem o této příručce mnoho večerů a mnoho dní svátečních. V řadách Červeného kříže je hodně pracovníků, kteří i svého volného času využijí pro jeho věc, která jim přirostla k srdci. Myslím, že je dobře to někdy zdůrazniti; smím tedy snad podotknouti, že jsem celou tuto práci i kreslení mapek konal bez honoráře. Jednak proto, že z knížky bude míti zisk Červený kříž, jednak proto, že jsem chtěl přispěti k tomu, aby se do rukou čtenářů dostala příručka skutečně levná,“ in: O. DORAZIL, *Kapesní historická příručka*, 1932, s. 8. Cenu příručky snížilo i zařazení poměrně rozsáhlé inzertní sekce v závěru publikace. Kapesní formát odpovídal úspěšnému zeměpisnému atlasu, rovněž vydávanému ČsČK. Dějinám Červeného kříže se věnoval i ve své dizertační práci, kterou hned po dokončení ČsČK vydal: Otakar DORAZIL, *Mezinárodní Červený kříž v historii světové*. Praha 1927.

⁵²² „Při kreslení mapek použil jsem školního atlasu Balcar-Kameníček-Horák a různých historických atlasů cizích: německého, francouzského, italského, ruského a j.; některé mapky jsem konstruoval sám.“ O. DORAZIL, *Kapesní historická příručka*, s. 7.

⁵²³ „Knižka tato nechce být historickým atlasem; skizzy jsou určeny jenom k tomu, aby objasňovaly text.“ Tamtéž, s. 7.

⁵²⁴ Otakar DORAZIL, *Malý atlas historický*. Praha: Československý červený kříž, 1935.

⁵²⁵ Do atlasu autor nově doplnil mapky *Město Řím v době císařské; Řím od doby cis. Augusta; Místa bitev a mirů 1066-1913; [Nové státy baltické]; Severní polární kraje; Jižní polární kraje*. Naopak v příručce se navíc vyskytovaly některé mapy, které do atlasu samostatně zařazeny nebyly, případně byly použity jako součást syntetičtějších map: *Říše Svatoplukova (+894) a Boleslava II.; Hlavní obchodní cesty evropské ve 14. stol.; Největší rozsah slavných říší staro a středověku (v barevném provedení); Zadní Indie a Malajské souostrovní. Stav 1930; Vých. Čína a Japonsko. Mapy Rozsah moci významných českých panovníků do XIV. stol.; Mapa Zemí koruny české od XV. stol. a dnešní Slovensko; Rozsah panství Habsburků a sousedních států za Karla V. (1555); Říše Napoleonova (1810) a Evropa po Kongresu vídeňském (1815)* byly zařazeny v závěru příručky jako barevné přílohy, v atlasu se objevily pouze v černobílém provedení.

z Dorazilovy historické příručky, byl bonusem, který standardně atlasy v tomto období neměly, protože byly zpravidla chápány jen jako doplněk ke školním učebnicím dějepisu. Je tudíž také dokladem o jinakosti tohoto atlasu, jehož účel byl osvětový, populárně-naučný, zacílený na širší (nejen školou povinné) publikum.

Vydání atlasu vzbudilo vlnu zájmu svědčící o vzrůstající oblibě map u veřejnosti, ale zároveň také o absenci podobné práce na československém trhu. První vydání (5 000 výtisků) se rozprodalo během tří měsíců.⁵²⁶ Autor spolu s Červeným křížem zareagovali na nečekaně velkou poptávku pružně – s pozmeněným názvem *Dějepisný atlas* vyšla publikace téhož roku ještě dvakrát, doplněná navíc o 3 mapové strany.⁵²⁷ Za jediný rok tudíž vyšlo 14 000 výtisků atlasu a navíc „na žádost slovenské veřejnosti“ i samostatná slovenská verze.⁵²⁸ Do roku 1938 pak atlas vyšel celkem v pěti českých vydáních a celkovém nákladu 20 000 výtisků.⁵²⁹ Ve výsledku tak předčil svůj původní zdroj, tj. *Kapesní historickou příručku*, která se dočkala „pouze“ 17 000 nákladu.⁵³⁰ Cena atlasu byla skutečně velmi mírná – bylo možné jej pořídit za 6 Kčs, od druhého vydání dokonce za pouhých 5 Kčs.⁵³¹

První vydání obsahovalo 12 stran textu a 19 mapových stran se 79 hlavními a 6 vedlejšími mapkami. Od druhého vydání narostl počet mapových stran na 22 s 83 hlavními a 9 vedlejšími mapami.⁵³² Text zůstal po celé období vydávání atlasu nezměněn. Z kartografického hlediska se jedná o velice jednoduché, ručně kreslené černobílé maloformátové mapky (na jedné straně je zpravidla více mapek najednou). Většina fyzikogeografických jevů je na nich záměrně potlačena, velice schematicky zachycují pouze vodstvo. Pozornost je věnována především znázornění hranic států a menších územních celků, významnějších sídel, zčásti i důležitým pozemním komunikacím. Používá výhradně českou

⁵²⁶ Srov. poznámka vydavatele v úvodu druhého vydání atlasu.

⁵²⁷ Druhé vydání v počtu 3 000 výtisků bylo vyprodáno za dva měsíce. Třetí vydání proto vyšlo v nákladu 6 000 výtisků. Srov. poznámka vydavatele v úvodu třetího vydání atlasu.

⁵²⁸ Slovenská jazyková mutace atlasu vyšla po rozebrání druhého českého vydání: Otakar DORAZIL, *Dějepisný atlas*. Praha: Československý červený kříž, 1935. Srov. poznámka vydavatele v úvodu třetího českého vydání atlasu; L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 243, 246 a 247. Slovenská varianta atlasu byla shodná s českou, do slovenštiny byla převedena textová část, včetně doprovodných textů k mapovým vložkám, a hlavní názvy mapových stran. Názvy map i jejich obsah však zůstaly v češtině.

⁵²⁹ Otakar DORAZIL, *Dějepisný atlas*. Praha: Československý červený kříž, 1935², 1935³, 1937⁴, 1938⁵. Od 2. vydání byly do atlasu zařazeny tři nové mapové strany (označené jako Vložka I–III), aniž by došlo ke změnám v původním číslování: Vložka I-II. *K dějinám římským s vedlejšími mapkami: Gallie za doby Caesarovy; K válkám Říma z Karthagem; Tažení Kyra a 10.000 Řeků*; Vložka III. *Evropa kolem r. 1700: Západní Evropa kol r. 1700; Východní Evropa kolem 1740*. Textová část zůstala po doplnění nezměněna, vysvětlující text byl vložen přímo pod nové mapy (vložky č. I a II) nebo zůstaly bez poznámek (vložka č. III).

⁵³⁰ Srov. údaje z jejího 4. vydání z roku 1937.

⁵³¹ K porovnání se nabízí Hockeho (pouhé) *Čtyři mapy*, které v roce 1931 stály 6 Kčs, Balcar-Kameníček-Horákův atlas v rozšířeném vydání z roku 1933 stál 80 Kčs.

⁵³² Poněkud nejednotně byla v konkrétních vydáních umisťována textová část s vysvětlivkami k mapám, která byla zařazena někdy před a někdy za mapovou část.

nomenklaturu. Stručné legendy popisují zaznamenané jevy, z důvodu absence barevnosti vyjádřené pomocí grafických vzorů a šrafovaní. Mapy až na jedinou výjimku neuvádí měřítko.⁵³³ Obsažena jsou i errata, zpravidla jsou uvedena přímo pod konkrétními mapami.

Atlas byl rozdělen chronologicky do čtyř oddílů – I. *K dějinám starověku*; II. *K dějinám středověku*; III. *K dějinám novověku*; IV. *Kolonizační politika. Svět mimoevropský*. V rámci těchto oddílů pak byly mapy členěné geograficky. Dostatečný prostor byl věnován problematice střední a východní Evropy. Dokladem, že české dějiny nebyly hlavním tématem publikace, jsou pouze dvě mapy zabývající se výhradně českými dějinami⁵³⁴: v mapě *Rozsah moci význačných českých panovníků do XIV. stol.* je koncentrován územní vývoj českého státu od Velké Moravy do vlády Karla IV., přičemž vyznačuje „stálé jádro státu“ (tj. Čechy, Moravu a Slezsko) a zároveň současné hranice Československa. Mapa *Země Koruny české od XV. stol.* zachycuje mimo jiné i rozdělení na kraje, neobsahuje však žádnou legendu a nutně tak vyžaduje práci s textem. Převážně statické mapy politického uspořádání jsou doplněny o některé dynamické prvky, např. cestu Židů do Palestiny (tab. 1), cesty Marka Pola (tab. 5) nebo objevné zámořské výpravy (tab. 18).

Dorazilův atlas byl mimořádný a „jiný“ v několika ohledech. V první řadě, jak již bylo výše několikrát naznačeno, se odlišoval svým zacílením a z něj vyplývajícím ekonomickým zázemím – jednalo se o první české (československé) historickokartografické dílo skutečně komerčního charakteru, které nemělo dopředu zajištěný odbyt ve školách, zároveň ale nebylo ani vědeckou publikací. Neobvyklé snížení již tak příznivé ceny atlasu od druhého vydání bylo dáno tím, že do něj byla zařazena inzertní sekce umožňující pokrýt část nákladů. Je to poprvé a naposled v celém sledovaném (téměř jeden a půl století dlouhém) období, kdy je možné se v českém dějepisném atlasu s tímto jevem potkat. Svědčí nejen o obchodním duchu Červeného kříže, ale také o oblíbenosti díla, které bylo inzerenty vnímáno jako perspektivní, s dosahem k širokým vrstvám obyvatelstva.⁵³⁵

Na rozdíl od ostatních autor neměl při vytváření publikace ruce svázané školními učebními osnovami, proto i koncepce celého díla, vycházející z dříve vydané příručky, mohla být odlišná. V porovnání s ostatními soudobými atlasovými díly věnuje značnou pozornost nejnovějším dějinám (přibližně ¼ map). Velmi často se tak děje formou komparace staršího

⁵³³ Touto výjimkou je mapa *Rozsah moci význačných českých panovníků do XIV. stol.* (tab. 8).

⁵³⁴ Tab. 8. *Rozsah moci českých panovníků*.

⁵³⁵ Čtenáři se tak vedle rozšíření historických obzorů dostalo zaručené informace o tom, jak blahodárná je návštěva lázní v Luhačovicích, jak Alpa přispívá k uchování zdravé populace, že hebkost jeho rukou zajistí jedině mýdlo Hellada a nejbělejší zuby pasta značky Thymolin. Slovenská verze atlasu obsahovala převážně reklamy slovenských firem.

stavu se současností, a to buď v rámci jedné mapy, nebo na dvou a více mapkách umístěných vedle sebe.⁵³⁶ Zcela mimořádnou pozornost věnuje mimoevropským oblastem, čímž se výrazně liší od soudobých převážně eurocentrických atlasových děl. Akcentována je problematika kolonií,⁵³⁷ samostatný prostor zaujímá Severní, Jižní i Střední Amerika (tab. 19); Asie, Afrika a Austrálie (tab. 20).⁵³⁸ Koloniální expanzi evropských států na území afrického kontinentu velice výmluvně reflektují dvě mapy porovnávající stav k roku 1850 a 1914.⁵³⁹

Tematicky velmi neotřelá a pro účely atlasu speciálně Dorazilem vytvořená mapa *Místa bitev a mírů 1066–1914* (tab. 15) znázorňuje nejvýznamnější vojenské konflikty a mírové smlouvy na větší části evropského kontinentu v průběhu osmi a půl staletí. Přestože rámcově mohla posloužit jako nástroj ke geografickému ukotvení válečného dění posledního tisíciletí, její přínos je spíše diskutabilní.⁵⁴⁰ Značný prostor je věnován rovněž vývoji jednotlivých front za první světové války. Samostatně je navíc pojednáno téma *Československé anabase ve světové válce* (tab. 16) – mapa pozoruhodným způsobem kombinuje trasy vojenských transportů československých dobrovolců⁵⁴¹ s vyznačením Masarykových cest (viz obr. 14). Atlas se rovněž zabývá zásadními změnami v poválečném uspořádání Evropy, kdy mapy v některých případech v podstatě přestávají být dějepisnými (územní ztráty Německa po Versaillském míru, rozpad Rakouska-Uherska, státy Malé dohody jako téma v jiných atlasech nerefléktované, a politické uspořádání v oblasti Skandinávie). Zbývající místo autor využil pro znázornění jižních a severních polárních krajů, na kterých jsou zachyceny badatelské výpravy v 19. a 20. století.⁵⁴²

⁵³⁶ Např. mapka znázorňující státy Beneluxu v 19. století zachycuje rovněž územní zisky Belgie po první světové válce (tab. 10); mapová strana věnovaná Turecku zachycuje Osmanskou říši v době největšího rozmachu v 2. polovině 17. století a srovnává ji s rozsahem současného Turecka, dále je na této straně na čtyřech mapkách zachycena situace na Balkánském poloostrově od první poloviny 19. století do územních změn po první světové válce (tab. 13); novější dějiny Polska jsou zachyceny na dvou mapkách srovnávající situaci po dělení Polska se stavem po první světové válce, na téže stránce je znázorněn územní vývoj Ruské říše od 2. poloviny 15. století do 19. století a na samostatné mapce Svaz sovětských republik a jeho členění (tab. 14).

⁵³⁷ Atlas sleduje vývoj koloniálního systému od Kolumba přes Britskou říši v r. 1815, po stav k roku 1914. Srov. tab. 18. *Rozvoj kolonií*.

⁵³⁸ Jsou zde zařazeny i mapy zcela nehistorické, např. *Dnešní stav Jižní Ameriky* (tab. 19) nebo *Jižní část Asie ve stavu k roku 1930* (tab. 20).

⁵³⁹ Tab. 20. *Afrika kolem r. 1850; Afrika v roce 1914*.

⁵⁴⁰ Roky jednotlivých střetů a mírových ujednání jsou uvedeny v doprovodném textu, nevyskytuje se zde však jakýkoliv další popis.

⁵⁴¹ K tomu v doprovodném textu mj.: „*Naše legie uvedly v úžas celý svět a přispěly podstatně k uznání naší samostatnosti*“, s. 10.

⁵⁴² Nejmladší zaznamenané jsou výpravy Huberta Wilkinse a Umberta Nobileho (1928). Srov. tab. 17. *Změny po světové válce – Kraje polární*.

Je poněkud překvapivé, že se prozatím nepodařilo dohledat soudobou reflexi Dorazilova atlasu v dobovém tisku i odbornějších periodících.⁵⁴³ Nezbyvá tedy bohužel nic jiného, než jeho recepci nahlížet z pohledu prodaných výtisků, svědčících o tom, že se jednalo o dílo mimořádně úspěšné. Publikace je bezesporu mimořádným úkazem české dějepisné atlasové kartografie – přinášela v politicky i společensky zjitřeném období druhé poloviny třicátých let široké veřejnosti ekonomicky dostupný a srozumitelný přehled světových dějin s jasným důrazem na dění v posledním století a umožňovala tak lepší orientaci v aktuální geopolitické situaci nejen v Evropě, ale i ve světě.

3.2.5. Společný kartografický obraz dějin pro Čechy a Němce? Rozmanitost v jednotě atlasů Antona Altrichtera a Jaroslava Lameše

K výraznějším změnám v relativně stojatých vodách školní československé historické kartografie došlo až na samém sklonku existence první československé republiky. Jednalo se o pozoruhodný příklad atlasové tvorby, se kterou se v období vyostřené politické a národnostní krize mezi Čechy a Němci a v předvečer Mnichova byly ochotny v zásadě ztotožnit obě národnosti, což je o to překvapivější, že prapůvod atlasu byl rakouský.⁵⁴⁴

V roce 1937 vydalo brněnské Rohrerovo nakladatelství *Geschichtsatlas für die deutschen Schulen in der Čechoslovakischen Republik* jako pomůcku pro výuku dějepisu na německých školách.⁵⁴⁵ Jeho autorem byl Anton Altrichter (1882–1954), rodák z jihlavského německého jazykového ostrova, který byl již v meziválečném období jedním z představitelů německé historické vědy na Moravě. Ve sledovaném období byl činný především jako pedagog a regionální historik se silným zemským (tj. moravským) vlasteneckým cítěním. Kariéru začínal ještě za monarchie jako gymnaziální učitel dějepisu, v polovině dvacátých let již povýšil na ředitelský post (od roku 1933 na prestižním Masarykově německém státním gymnáziu v Brně). Kromě množství historických studií se proslavil zejména řadou úspěšných učebnic dějepisu pro německé střední školy v Československu.⁵⁴⁶ Od poloviny dvacátých let

⁵⁴³ Pouhá zmínka o vydání vyšla např. ve *Volné myšlence* 26/18, 3. května 1935, s. 144.

⁵⁴⁴ Oběma atlasy a jejich významem pro interetnický dialog se podrobně zabývá M. NĚMEC, *Der Umgang mit Sprachenvielfalt und Multikulturalität*, s. 188–199, v poněkud rozšířené české verzi pak TÝŽ, *V zájmu státu?*, s. 309–327.

⁵⁴⁵ ANTON ALTRICHTER, *Geschichtsatlas für die deutschen Schulen in der Čechoslovakischen Republik*. Brunn: Rudolf M. Rohrer, 1937. Stručnou zmínku v dobově poplatné studii přináší Ignaz GOTH, *Die Persönlichkeit Dr. Anton Altrichters: zur Vollendung seines 60 Lebensjahres*, in: *Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 1, 30. března 1942, s. 5 a 14.

⁵⁴⁶ D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*, s. 84–108.

byl Altrichter členem několika německých nacionálních spolků, jeho působení ve veřejném prostoru do roku 1938 však bylo vůči stávajícímu politickému zřízení loajální.⁵⁴⁷ Zásadní obrat u něj nastal po ustavení Protektorátu Čechy a Morava. Přizpůsobil se novým podmínkám a zcela otevřeně se hlásil k nacionálně socialistickým názorům a politice Německé říše a zastával mnoho významných funkcí v moravských vzdělávacích institucích i spolcích. V září 1946 byl odsunut do sovětského pásma v Německu, zemřel v Meitzendorfu v Durynsku.⁵⁴⁸

Příběh Altrichterova atlasu, současníky velice oceňovaného pro své moderní pojetí, techniku zpracování a názornost předkládané látky,⁵⁴⁹ však byl daleko spletitější, neboť se nejednalo o dílo původní. Z větší části vycházel z práce *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte: gänzlich neues Konzept* Wilhelma Schiera (1935), vydané Hölzelovým nakladatelstvím ve Vídni.⁵⁵⁰ Pro komplexní uchopení tohoto díla je tudíž zapotřebí překročit hranice a podívat se na soudobý vývoj v Rakousku. To procházelo v první polovině třicátých let zásadními politickými i společenskými proměnami, které stát nasměřovaly k autoritativní formě vlády a silícímu rakouskému patriotismu. Hölzelovo nakladatelství se v souvislosti s těmito změnami, které se promítly i do učebních osnov, rozhodlo pro radikální stříh – ukončit vydávání Schubert-Schmidtova atlasu (tj. přímého předchůdce československého Balcar-Kameníček-Horákova atlasu) a poohlédnout se po zcela jiném autorovi, který by zpracoval nový, moderní a soudobým společenským a politickým

⁵⁴⁷ Miroslav Němec právě na Altrichterově příkladu ukazuje, že smířlivé soužití Čechů a Němců mohlo i v praxi fungovat. Srov. M. NĚMEC, *Emil Lehmann und Anton Altrichter*, s. 160.

⁵⁴⁸ Altrichterovu „adaptaci“ na protektorátní poměry vystihuje jeho text v prorežimním časopise *Vychovatel* v Čechách a na Moravě: „Přirozenou skutečností je poloha Čech a Moravy. Každá mapa Evropy ukazuje jednoznačně, že jsou součástí střední Evropy. Ba branná a hospodářská politika učí, že jsou jejími integrujícími součástmi. Dějiny vědí, že tyto krásné a úrodné země od doby, kdy byl zřízen státní řád ve střední Evropě, patřily k říši evropského středu. Tou byla Německá říše, regnum Teutonicorum. Zeměpáni byli kurfiřty této říše. Čechy byly ‚pars germaniae‘ a občas jádrem a srdcem říše [...]. Po zřízení Velkoněmecké říše musely se Čechy a Morava nezbytně státi jejími členy podle skutečností daných přírodou a kulturou,“ in: *Vychovatel* v Čechách a na Moravě, 1943–1944, s. 3.

K osobnosti Antona Altrichtera srov. např. Jan NOVOTNÝ, *Altrichter Anton*, in: *Biografický slovník českých zemí* 1, Praha 2004, str. 67; Miroslav NĚMEC, *Emil Lehmann und Anton Altrichter*, s. 151–166. Zde i odkazy na další literaturu; Pavel ŠÍŠMA, *Učitelé na německé technice v Brně 1849–1945*. Práce z dějin techniky a přírodních věd, sv. 2. Praha 2004, s. 136; Jiří NĚMEC, *Centralizace německé vědy na Moravě v protektorátu Čechy a Morava: vznik "Německé společnosti pro vědu a národnostní výzkum na Moravě" (Deutsche Gesellschaft für Wissenschaft und Volkstumsforschung in Mähren)*, *Časopis Matice moravské* 129/1, 2010, s. 99–125. K dispozici jsou rovněž Altrichterovy paměti, vydané více než čtvrt století po jeho smrti: Anton ALTRICHTER, „Was ich im Kopfe hatte, konnten sie mir nicht nehmen!“ Rothenberg 1981.

⁵⁴⁹ M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 311–312.

⁵⁵⁰ W. SCHIER, *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte: gänzlich neues Konzept*. Je překvapivé, že Ludvík Mucha, který byl obeznámen s rakouskou atlasovou kartografií, o tomto předchůdci Altrichterova atlasu zcela mlčí.

potřebám více vyhovující dějepisný atlas. Volba padla na Schiera, pod jehož vedením vznikl koncepčně inovativní atlas s těžištěm v národních dějinách, ovlivněný rovněž geopolitickým myšlením a kartografickou školou, která se na jeho základě etablovala. Inspirace geopolitickými mapami je patrná již na první pohled – mapky jsou maximálně jednoduché a přehledné, všechny „rušivé“ geografické jevy jsou potlačeny a autor všemi možnými prostředky (např. pomocí kontrastních barevných ploch) přitahuje pozornost čtenáře k sledovanému tématu. Mapy jsou také o poznání dynamičtější, na podstatné části map jsou pomocí výrazných barevných šipek a různě strukturovaných linií zachyceny migrační procesy, vojenská tažení, objevitelské výpravy atd. Schier redukoval množství map k antice, středověku i ranému novověku, naopak obšírněji, než bylo doposud zvykem, pojednal nejstarší (pravěké a raně středověké) a zejména nejnovější dějiny Rakouska. Primární orientace atlasu na vznik a zánik světových velmocí se odráží i v jeho rétorice, konkrétně v názvech jednotlivých map. V zásadě je však z hlediska obsahu dílo stále tradiční, zaměřené především na politické dějiny.

Ačkoliv Schierův atlas z roku 1935 nebyl jen inspirací, ale faktickým základem Altrichterova atlasu, neobjevuje se o něm v brněnské edici sebemenší zmínka a i sám Altrichter o této záležitosti po celý svůj život mlčel a naopak veřejně atlas vydával za své dílo. Důvody k tomuto „tichu“, z dnešního pohledu s až plagiátorským příděchem, mohly být politické, případně taktické, s ohledem na nařízení z roku 1919, byť nedodržované důsledně, které zakazovalo užívat zahraniční učební pomůcky. Altrichter se s původní prací seznámil již dříve, neboť na ní pro Hölzelovo nakladatelství pravděpodobně zpracovával posudek. Hölzel měl eminentní zájem o vydání atlasu v Československu a Altrichter byl tichým prostředníkem mezi vídeňským a brněnským nakladatelstvím, německými pedagogy a příslušnými československými schvalovacími orgány.⁵⁵¹ Je však zapotřebí v této souvislosti připomenout, že kontakty mezi Rohrerovým a Hölzelovým nakladatelstvím trvaly již minimálně od vydání Schubert-Schmidtova atlasu v Brně. Nyní pravděpodobně nakladatelství zatoužila po oficiální, ministersky schválené atlasové příručce.

Schvalovací proces atlasu, který Altrichter ve spolupráci s Hölzelovým a Rohrerovým nakladatelstvím připravoval již od roku 1934, byl dlouhý a klopotný. Po prvním kole schvalovacího řízení v roce 1935, ve kterém atlas posuzoval jeden český a jeden německý recenzent, byl Altrichter na základě kritického českého posudku nucen přistoupit

⁵⁵¹ O vztazích Altrichtera s Hölzelovým nakladatelstvím při genezi tohoto atlasu M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 313. Němec, vycházející ze vzájemné korespondence Altrichtera s Hölzelovým nakladatelstvím, přiznává Altrichterovi především roli schopného manažera.

k přepracování atlasu tak, aby více zohledňoval český pohled na dějinný vývoj. Opravený atlas v následujícím roce zdárně prošel druhým kolem schvalovacího procesu.⁵⁵² Na jeho základě konečně dosáhl v únoru 1937 ministerského schválení.⁵⁵³

Rozdíly mezi vídeňským a brněnským vydáním jsou názorným dokladem procesu jeho oktrojované adaptace na československé podmínky. Jednou z nejpatrnějších změn byla redukce rozsahu atlasu z 63 na 52 mapových stran, přičemž počet map k jednotlivým historickým obdobím ukazuje, že těžiště se již zvolna přesouvalo směrem k novověkému období (starověk 16 map, středověk 12 map, novověk 17 map, dějiny 20. století 5 map, 2 mapy sledovaly historické jevy napříč těmito obdobími). Altrichter vynechal některé mapy k rakouským a německým dějinám,⁵⁵⁴ dále některá globální nebo mimoevropská témata⁵⁵⁵ a mapy s církevní tematikou,⁵⁵⁶ podstatně také zúžil množství map k problematice kolonií.⁵⁵⁷ Uprázdňené místo naopak zaplnil pěti zcela novými mapami k českým (pro nejstarší období slovanským) dějinám a mapou střední Evropy v době reformace.⁵⁵⁸ Dá se tedy říci, že brněnský atlas byl v porovnání se Schierem více zacílen na středoevropskou oblast. Obdobně jako rakouský vzor nebyl atlas opatřen žádným doprovodným textem.⁵⁵⁹ V některých případech Altrichter přikročil ke změnám v řazení map a některé názvy terminologicky umírnil.⁵⁶⁰ Systematicky odněmečťoval – označení „*Deutschland*“ opakovaně nahradil termínem „*Mitteleuropa*.“⁵⁶¹ Naopak indiferentní Schierův název „*Die Habsburger-*

⁵⁵² K průběhu recenzního řízení a konkrétním výtkám a požadavkům českého oponenta tamtéž, s. 315–318.

⁵⁵³ Schválen ministerským výnosem z 15. února 1937, č. 15664 jako učební pomůcka pro střední školy, učitelské ústavy, obchodní akademie a průmyslové školy s německou vyučovací řečí. Pozoruhodné je, že již k roku 1936 je ve výroční zprávě jihlavského německého gymnázia uvedena k výuce dějepisu práce „*Altrichter: Geschichtsatlas für Mittelschulen*,“ in: *Programm des k. k. Obergymnasiums zu Iglau im Kronlande Mähren für das Schuljahr 1936*, č. 16. Iglau 1936, s. 19.

⁵⁵⁴ Vynecháno bylo 9 původních map: *Die wichtigsten vorgeschichtlichen Fundstätten und Siedlungsgebiete in Österreich*; *Die Ostalpenländer als römische Provinzen*; *Die Machtausdehnung der Babenberger (bis Ende des 8. Jahrh.)*; *Die Erweiterung der habsburgischen Hausmacht von 1828 bis um 1500*; *Die deutschen Städtebunde des 13. und 14. Jahrhunderts*; *Deutschland nach der Kreiseinteilung Maximilians I.*; *Die Versuche zur Schaffung eines Donaureiches im 14. – 16. Jahrh.*; *Die österr.-ungar. Monarchie nach den Friedensbestimmungen von St. Germain und Trianon*; *Die räumliche Entwicklung Wiens*.

⁵⁵⁵ *Die Gebiete der alten Hochkulturen der Erde* a rovněž tematicky zajímavou mapu *Die Völkerwanderung in der Neuzeit*.

⁵⁵⁶ *Palästina zur Zeit Christi*; *Die kirchliche Einteilung Mitteleuropas im Mittelalter*.

⁵⁵⁷ Vynecháním map *Die Kolonialmächte des 18. Jahrhunderts* a *Weltmachtbestrebungen im Raume des Stillen Ozeans (19. und 20. Jh.)*.

⁵⁵⁸ 15. *Ausbreitung der Slawen*; 22. *Das Großmährische Reich*; 23. *Das Reich Přemysl Ottokars II.*; 25. *Böhmen zur Hussitenzeit*; 51. *Čechoslovakische Republik. Übersichtskarte seit 1310*; doplněna byla i mapa č. 36. *Mitteleuropa zur Zeit der Reformation*.

⁵⁵⁹ Obsahoval pouze titulní list, seznam map a použitou měřítkovou řadu, která se u Schiera neobjevuje.

⁵⁶⁰ Např. mapy 44. *Königreich Italien* (původně v Schierovi *Entstehung und Ausgestaltung des Königreiches Italien (1859–1919)*); 46. *Europa vor dem Weltkriege* (původně *Bündnispolitik der Staaten Europas vor dem Weltkriege*); 47. *Europa nach dem Weltkriege* (původně *Mächtegruppierungen in Europa nach dem Weltkriege*).

⁵⁶¹ Mapy 20. *Mitteleuropa und Italien zur Zeit der sächsischen und fränkischen Kaiser* a 21. *Mitteleuropa und Italien zur Zeit der Staufer*; 37. *Mitteleuropa im 17. Jahrhundert*.

Monarchie von 1815 bis 1919“ přejmenoval na „*Der Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie 1918.*“⁵⁶²

Kromě na první pohled patrných změn Altrichter zasáhl faktograficky i do samotného obsahu map. S výjimkou jediné mapy⁵⁶³ jsou jeho autorské zásahy patrné na každém mapovém listu. Jak už ale bylo výše opakovaně naznačeno, změny byly v zásadě vynucené a představovaly nutnou podmínku pro ministerskou aprobaci atlasu.⁵⁶⁴ Pod tímto tlakem pozměnil kupříkladu některé názvy a formulace: např. pro období starověku důsledně nahrazuje Schierovo označení „*indogermanischer*“ za „*indoeuropäischer*“;⁵⁶⁵ u mapy znázorňující oblast střední Evropy v 10. a 11. století záměrně vyřadil pro československé publikum nepříjemně znějící popis, který Čechy a Moravu označoval za „*seit 929 unter Lehenshoheit des Reiches*“, (tj. od roku 929 v lenní závislosti na Říši).⁵⁶⁶ Upravoval ale také územní rozsah některých státních útvarů i datace. Na většině map doplňoval sídla, případně další toponyma, na mnoha místech doplnil nebo upravil trasy znázorněných migračních proudů nebo vojenských tažení (zejména v oblasti střední Evropy a českých zemí).⁵⁶⁷ Větší pozornost věnoval slovanským dějinám, pochopitelně s důrazem na dějiny české,⁵⁶⁸ na druhou stranu se musel postavit rezervovaněji k některým fenoménům německých dějin.⁵⁶⁹ Zajímavým rozdílem oproti Schierovi je i snaha tematizovat v historických mapách aktuální společenské a politické záležitosti – např. na mapě k dělení franské říše za Karlovců vyznačil současnou jazykovou hranici („*französische Sprachgrenze*“),⁵⁷⁰ na mapě dělení Polska zachytil hranici státu k roku 1920.⁵⁷¹ Používal také odlišnou ortografii (více počtčténé a polatinšténé názvy), pozoruhodně se zde odrazila i specifická, československým státem prosazovaná varianta označení Čech a ČSR v němčině – „*Čechen*“ a „*Čechoslovakische*

⁵⁶² Mapa č. 50.

⁵⁶³ 40. *Die Entwicklung der Vereinigten Staaten von Amerika.*

⁵⁶⁴ M. NĚMEC, *Der Umgang mit Sprachenvielfalt und Multikulturalität*, s. 192–193.

⁵⁶⁵ Např. mapa č. 10. *Vor- und frühgeschichtliche Völkerbewegungen in Italien.*

⁵⁶⁶ 20. *Mitteleuropa und Italien zur Zeit der sächsischen und fränkischen Kaiser.*

⁵⁶⁷ Např. na mapě č. 13. *Das römische Weltreich*, 1:22 000 000 doplnil mj. Markomany, Mušov, Trenčín, Aquincum nebo Carnuntum. Na mapě 14. *Die Völkerwanderung* se liší jeho trasa migrace Vandalů přes české země; na mapě č. 24. *Die Kreuzzüge* doplnil mj. křížovou výpravu k Vendům a rovněž připojení Čechů ke 2. a 3. křížové výpravě. Na mapě k objevitelským výpravám, č. 29. *Entdeckungsfahrten im ausgehenden Mittelalter und im 16. Jahrhundert*, doplnil další trasy i toponyma. Na mapě 42. *Napoleons I. größte Machtentfaltung (1812)* připojil např. místa bitev u Wagramu a Aspern.

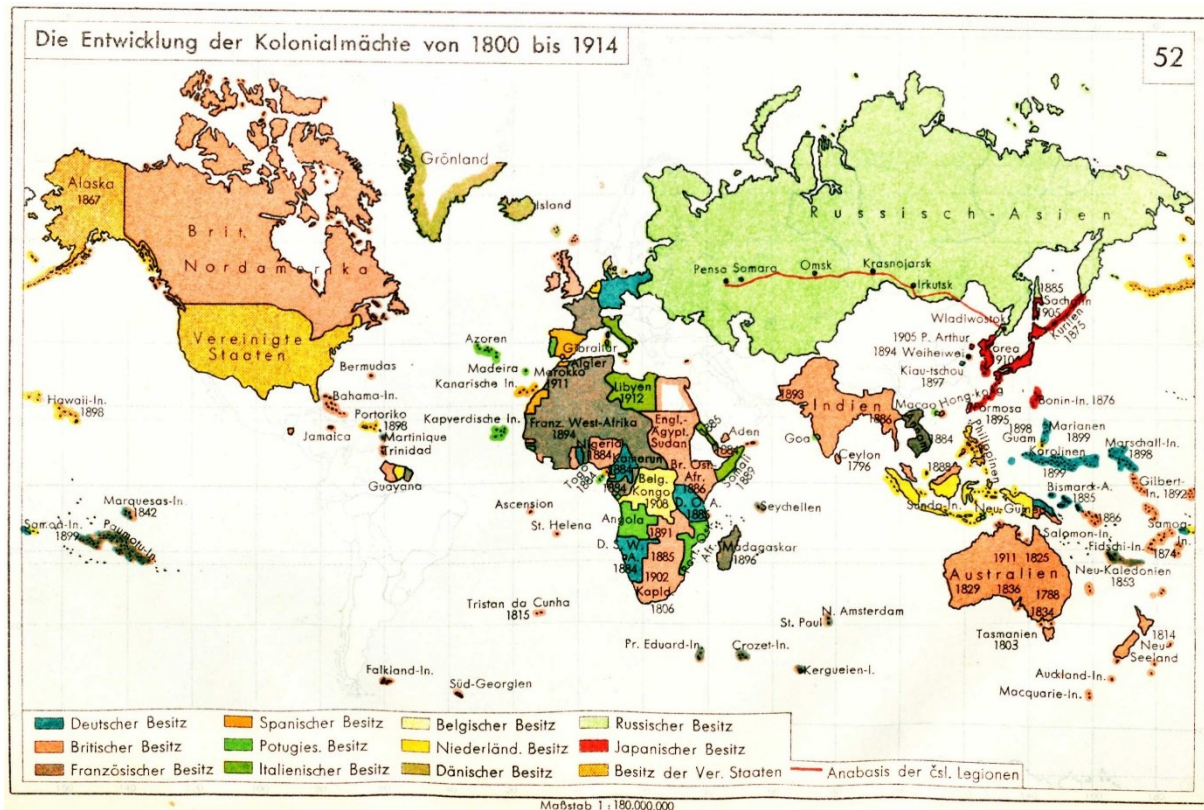
⁵⁶⁸ Slovaný doplnil např. do mapy č. 5. *Die griechische Kolonisation im Mittelmeer*. V některých mapách zvýrazňuje oblast českého státu pomocí šrafování, např. č. 32. *Die Vormachtstellung der Habsburger in Europa (16. Jh.)*.

⁵⁶⁹ Na mapě č. 21. *Mitteleuropa und Italien zur Zeit der Staufer*, zredukoval a „umírnil“ proces německé východní kolonizace (*Deutsche Ostsiedlung*), který zde prezentuje jako výrazně slabší fenomén.

⁵⁷⁰ 18. *Das Reich Karls d. Gr.*

⁵⁷¹ 38. *Die Teilungen Polens*. Podobně na mapě č. 41. *Der Aufstieg Rußlands zur europäischen Großmacht* zachycuje hranici Sovětského Ruska po r. 1920.

Republik“ namísto standardního „Tschechen“ a „Tschechoslowakische Republik.“⁵⁷² Jedním z povinných úkolů, které Altrichter dostal k přepracování, bylo počestění toponym. V prostoru českých zemí je uváděl buď v dvojjazyčné formě (1. český, 2. německý název), v případě měst s převažující českou národností pouze česky, na Slovensku výhradně slovensky.⁵⁷³

Obr. 14. Mapa koloniálního panství s vyznačením anabáze československých legií v atlasu Antona Altrichtera (1937). © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Altrichter v původních Schierových mapách zohlednil i tematiku československých legií – na mapách k první světové válce se objevila místa bitev, ve kterých se vyznamenali českoslovenští legionáři (Bachmač, Zborov, Terron),⁵⁷⁴ aniž by však na ně bylo jakkoliv upozorněno. Svůj rakouský vzor výrazně odráží mapa západní fronty, která vyznačuje pohyby

⁵⁷² K tomuto fenoménu Miroslav NĚMEC, *Erziehung zum Staatsbürger? Deutsche Sekundarschulen in der Tschechoslowakei 1918–1938*. Essen 2009, s. 322–326.

⁵⁷³ Např. na mapě č. 37. *Mitteleuropa im 17. Jahrhundert*; 39. *Das Habsburgerreich zur Zeit Maria Theresias*; 43. *Mitteleuropa und Italien nach dem Wiener Kongreß* nebo 45. *Bismarcks Reichsgründung (die Kriege 1864, 1866, 1870–71)*.

⁵⁷⁴ 48. *Der Weltkrieg. Westl. und südwestl. Kriegsschauplatz*; 49. *Der Weltkrieg. Östl. und südöstl. Kriegsschauplatz*.

německých vojsk, zatímco válečné operace států Dohody jsou naznačeny pár šípkami bez jakéhokoliv popisu v legendě. Přesto zde Altrichter na rozdíl od Schiera alespoň znázornil jakýsi minimální odpor ze strany Francie. V celkovém pohledu znázorněná situace nepůsobí jako celosvětový konflikt, spíše jako jednorázové vojenské tažení s nepřilíš výraznou reakcí ze strany protivníka. S ohledem na další vývoj v kartografii je tato mapa poněkud nestandardní také výběrem barev – pro státy Centrálních mocností je použita červená, zatímco pro státy Dohody zelená barva.⁵⁷⁵ Doplnil také chybějící místa uzavření mírových smluv.⁵⁷⁶ Ruskou anabázi československých legionářů v letech 1918–1920 pak poněkud násilně umístil do mapy koloniálních velmocí do roku 1914 (viz obr. 14). Tato mapa je pozoruhodná i z jiného důvodu, neboť v legendě na prvním místě uvádí německé kolonie, ačkoliv nebyly první ani co do významu, ani v alfabetském pořadí.⁵⁷⁷ Jedná se však o v soudobé německé (historické) kartografii zcela typický manipulativní postup. V neposlední řadě je hodna samostatné zmínky mapa poválečného uspořádání Evropy, u které Altrichter výrazně zmínil její původní konfrontační náboj, a to jak změnou názvu, tak i obsahu. Schierova mapa *Mächtegruppierungen in Europa nach dem Weltkrieg* pomocí použitých barev tematizuje poválečná politická spojení evropských států (pro středoevropskou oblast např. státy Malé dohody), osamocení Německa (vyznačeno růžovou barvou oproti ostatním státům v odstínech zelené) a neutralitu Rakouska. V Altrichterově podání se mapa stává čistě politickou mapou poválečné Evropy, jejíž státy tvoří pestrobarevnou mozaiku bez dalších konotací.⁵⁷⁸

Nově přidané mapy k československým dějinám mají některá půvabná specifika – např. na mapě rozšíření Slovanů tvoří jednu větev západních Slovanů *Čechoslováci* (viz obr. 15),⁵⁷⁹ na mapě k husitskému období jsou znázorněny pouze křížové výpravy proti husitům a nediferencovaná sídla související s Janem Husem a husitstvím.⁵⁸⁰ Svěbytná je rovněž mapa č. 51. *Čechoslovakische Republik. Übersichtskarte seit 1310*, která rámcově představuje šest set let územního vývoje sledované oblasti s jasným zřetelem k teritoriálním sporům po první světové válce (oblast Těšínska, Oravy a Spiše, Valticka a Vitorazska).

⁵⁷⁵ 48. *Der Weltkrieg. Westl. und südwestl. Kriegsschauplatz.*

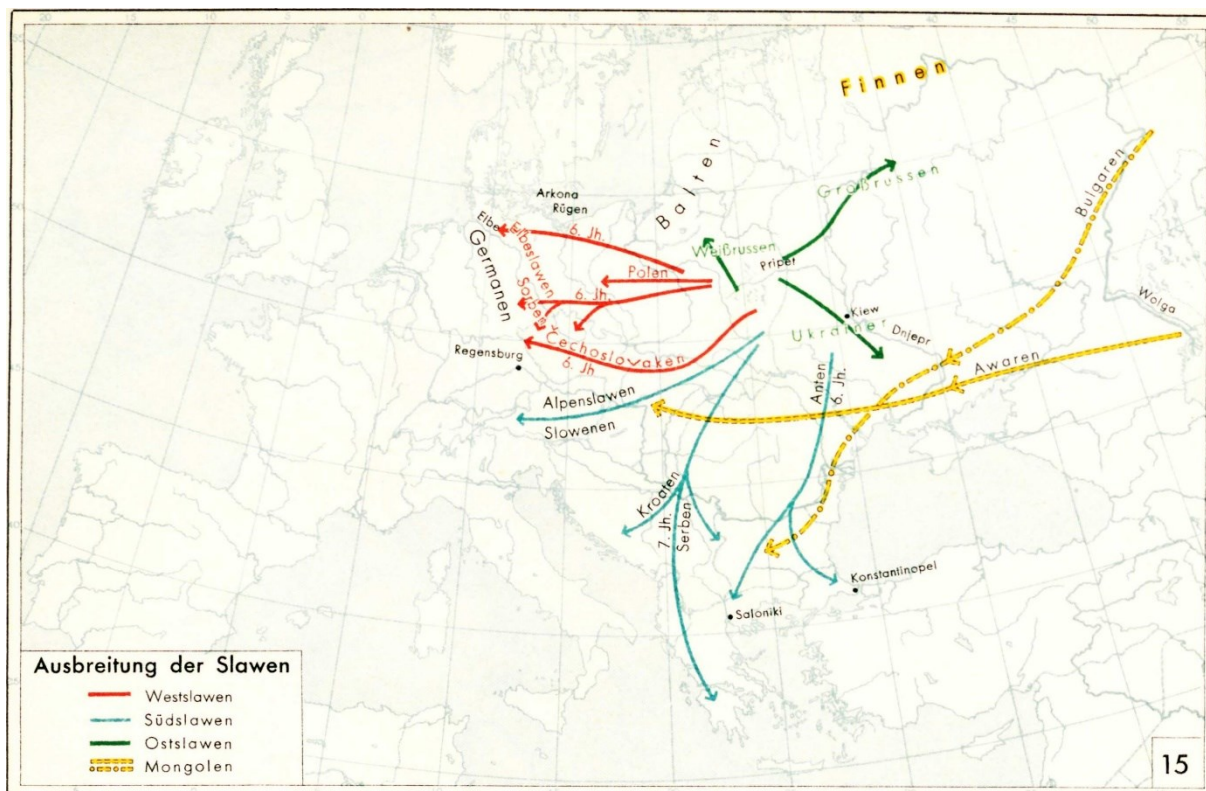
⁵⁷⁶ V Schierovi se objevily pouze Versailles a St. Germain, Altrichter doplnil Neuilly (smlouva s Bulharskem) a Sévres (s Tureckem).

⁵⁷⁷ 52. *Die Entwicklung der Kolonialmächte von 1800 bis 1914.*

⁵⁷⁸ 47. *Europa nach dem Weltkrieg*. K podobnému konceptu se u této mapy přiklání vydání Schierova atlasu z padesátých let (55. *Territoriale Veränderungen in Europa als Folge des 1. Weltkrieges*), kde je navíc porovnáván stav před a po první světové válce. Srov. S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 258–259.

⁵⁷⁹ 15. *Ausbreitung der Slawen.*

⁵⁸⁰ 25. *Böhmen zur Hussitenzeit.*

Obr. 15. Mapa rozšíření Slovanů v atlasu Antona Altrichtera (1937), ve které jsou vyznačeni i „Čechoslováci“. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Altrichterův atlas byl dílem moderního stříhu reagujícím na potřeby soudobého školství jak formou zpracování, tak obsahem, který dával větší prostor novějším dějinám na úkor dějin starověku. Sledoval primárně středoevropský prostor, čímž se lišil od Balcar-Kameníček-Horákova atlasu, který věnoval pozornost i mimoevropským dějinám a byl tak svým pojetím globálnější.⁵⁸¹ Altrichterova (o)patrná proněmecká orientace je ve srovnání se soudobými často ostře propagandisticky laděnými německými dějepisnými atlasy poměrně mírná. Autor v mnoha ohledech vyšel vstříc československému pojetí dějinného vývoje a byl daleko pozornější ke slovanským dějinám než Schier. Nutno ovšem znovu připomenout, že nikoliv dobrovolně, ale pod tlakem československých schvalovacích úřadů.

Z československé strany rovněž zaznívaly početné hlasy žádající nový školní historický atlas více korespondující s potřebami výuky dějepisu a novými osnovami, neboť přes snahu o aktualizaci a doplnění nových map byl Balcar-Kameníček-Horákův atlas stále do

⁵⁸¹ M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 311.

pro Klikovu učebnici dějepisu pro nižší stupně středních škol vydanou Historickým klubem.⁵⁸⁹ V případě Lamešem připravované verze atlasu proběhl naopak (ve srovnání s Altrichterovou atlasovou „anabází“) schvalovací proces neobyčejně rychle, získal jej již v červenci 1937.⁵⁹⁰ Vyšel roku 1938 jako *Historický atlas pro střední a odborné školy* a vytisklo jej opět brněnské Rohrerovo nakladatelství.⁵⁹¹ Cena byla skutečně daleko mírnější než u atlasu Horákova, neboť stál jen 35 Kč.

Vzor atlasu byl všeobecně známý, Lameš na titulním listu navíc poctivě uvádí, že práce vznikla „*podle hist. atlasu Dr. Ant. Altrichtra*.“ Atlas byl tedy již druhou modifikací původního Schierova díla, což je jev v národní historické atlasové kartografii zcela ojedinělý. O Schierově pravzoru však Lameš pochopitelně mlčel, možná o něm ani netušil. Přestože základní koncepce, celková grafická úprava atlasu i vzhled jednotlivých map zůstaly zachovány, Lameš práci dále více či méně „čechoslovakizoval.“ Celý pozměňovací proces je opět zajímavým zrcadlem dobové reflexe národních a středoevropských dějin a provedeným úpravám proto bude na následujících řádcích věnována pozornost.

Lameš částečně přeorganizoval pořadí map, které nově více respektovalo časovou posloupnost. Vynechal samostatnou stránku se seznamem měřítek, která přesunul přímo ke konkrétním mapám.⁵⁹² Drobné změny oproti Altrichterovi jsou patrné i v použití odlišných barev a jejich sytosti.⁵⁹³ Jedním z nejvýraznějších rozdílů je plné počestění názvosloví v oblasti českých zemí, které na rozdíl od Altrichtera již vůbec nezohledňovalo multietnické složení jeho obyvatelstva. V tomto směru byl tedy Lamešův atlas k německému etniku daleko méně vnímavý než Altrichter k českému, byť tomu byla dvojjazyčnost na mapách nařízena shora. Zatímco Altrichter se musel mírnit i v používání německých exonym (a případných endonym ve vícejazyčných oblastech), Lameš preferoval a dosti rozsáhle a namnoze

několik: Mrzkyfous pro jeho obrovitý knír à la starej Procházka, ... Sumec, to pro temné oblečení a snad také pro ty vousy. Mně se nejvíc líbila přezdívka Dalaj-lama – mohl jsem si ho klidně představit v klínu Himaláji zakletého navěky v paláci lamů. Zapomněl jsem na to nejdůležitější: šel z něho trochu strach, ale byl to dobrák od kosti.“

⁵⁸⁹ Josef KLIK, *Učebnice dějepisu pro nižší třídy škol středních. Díl I. Starověk a středověk do konce XIII. století*. Praha 1936. Titulní list uvádí, že Lameš „*mapky nakreslil a přehlédl*“, zatímco pod závěrečným seznamem mapek na s. 141 je možné se dočíst, že „*mapky navrhl prof. dr. Jaroslav Lameš, nakreslil Antonín Ulrich*.“ U druhého i třetího dílu učebnice (1937 a 1938) je jako autor (či spíše kreslič) mapek uveden pouze Antonín Ulrich, třetí díl se však odkazuje na použití atlasu Lameš-Altrichter: Josef KLIK, *Učebnice dějepisu pro nižší třídy škol středních. Díl III. Novověk od osvícenství až po naše časy. Opakování československých dějin*. Praha 1938, s. 158.

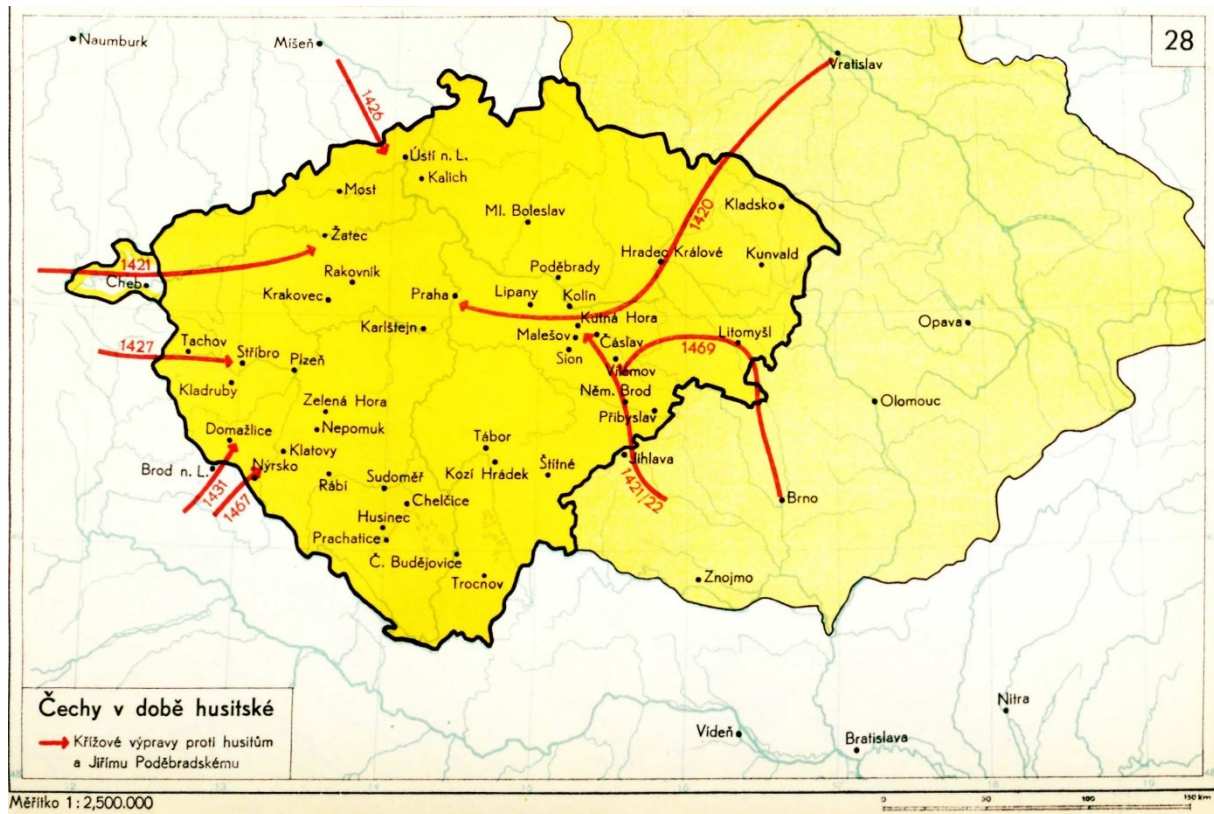
⁵⁹⁰ Schváleno výnosem ministerstva školství a národní osvěty ze dne 19. července 1937, č. j. 95 547/37-II/1, jako učební pomůcka pro střední školy, učitelské ústavy, obchodní akademie a školy odborné s vyučovacím jazykem československým.

⁵⁹¹ Jaroslav LAMEŠ, *Historický atlas pro střední a odborné školy*. Praha: Historický klub, 1938.

⁵⁹² Zatímco Altrichter uvádí u jednotlivých map slovní měřítko, Lameš k nim doplňuje grafická měřítko, v některých případech i přímo do mapového obrazu (mapy č. 26a, b).

⁵⁹³ Např. na mapách č. 5, 7, 10, 15.

ahistoricky užíval a někdy i sám vytvářel exonyma česká – např. Vircburk (pro Würzburg) nebo Tybinky (pro Tübingen); i v oblasti Rakouska a Německa preferoval názvy slovanské (např. Celovec a nikoliv Klagenfurt).⁵⁹⁴ Tímto přístupem svým způsobem navázal na „kartografickou válku“ českých a německých kartografů, která se v oblasti názvosloví na mapách odehrávala již od 19. století.⁵⁹⁵

Obr. 16. Mapa husitských Čech v Lamešově atlasu (1938).

© Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Z hlediska obsahového Lameš některé mapy přepracoval a na několika místech rozšířil o českou problematiku, nicméně se nedá hovořit o změnách převratných. Původní Altrichterovu mapu rozšíření Slovanstva nahradil mapou znázorňující sídla Slovanů v 10. století.⁵⁹⁶ Ve „svých“ mapách ponechal mnohé, z dnešního pohledu poněkud překvapivé prvky, např. již zmíněnou jazykovou hranici v mapě k dělení říše za Karlovců nebo zařazení

⁵⁹⁴ M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 319–321.

⁵⁹⁵ Dobře patrný byl tento fenomén např. na národnostních mapách v 19. a 20. století, srov. Stanislav HOLUBEC – Jitka MOČÍČKOVÁ, *Zobrazování česko-německé národnostní hranice na mapách v období cca 1820–1940*, HG 46/2, 2020, s. 331–332. Dále srov. M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 319.

⁵⁹⁶ A. ALTRICHTER, *Geschichtsatlas*, mapa č. 15. *Ausbreitung der Slawen*. K tomu ekvivalentně J. LAMEŠ, *Historický atlas*, mapa č. 19. *Sídla Slovanů v 10. st. po Kr.*

německých kolonií na první místo v legendě v rámci všech koloniálních velmocí. Shodně zůstalo rovněž pojetí husitského období, ve kterém jsou české země v zásadě pouze dějištěm křížových výprav proti husitům. Téma jen částečně rozšířil tím, že vyznačil křížové výpravy proti Jiřímu z Poděbrad a doplnil některé významné lokality (viz obr. 16).⁵⁹⁷ Anabázi československých legií ponechal na mapě koloniálního vývoje, nicméně ji alespoň rozšířil o trasy z Vladivostoku zpět do Evropy.⁵⁹⁸ Na několika mapách upravil územní rozsah některých státních útvarů,⁵⁹⁹ oproti Altrichterovi poněkud překvapivě zahrnul oblast českých zemí v 8. století a Velké Moravy do franské sféry vlivu.⁶⁰⁰ Pozoruhodná je rovněž mapa ke sjednocení Německa, v jejímž názvu u Schiera i Altrichtera figuruje Bismarck jako zakladatel, zatímco v českém ekvivalentu je jeho jméno vynecháno.⁶⁰¹ V mnoha ohledech příznačné je, že na mapu č. 52. *Československá republika. Přehledná mapa od r. 1310*, která sleduje šest století územního vývoje českého státu, Lameš doplnil Hodonín a Kožlany, tj. rodiště Masaryka a Beneše (viz obr. 17).⁶⁰² Na základě výše uvedeného proto nelze souhlasit s tezí M. Němce, že Lameš pouze částečně pozměnil řazení map a počestil názvosloví, ale po obsahové stránce k žádným změnám nedošlo.⁶⁰³

Přestože atlas byl dle dobových zmínek pedagogickou komunitou tolik očekáván a nedočkavě vyhlížen, nepodařilo se bohužel s výjimkou stručné zmínky o jeho vydání v Československém časopise historickém objevit jakoukoliv podrobnější recenzi atlasu v odborných periodících.⁶⁰⁴ Svou roli zde sehrála bezpochyby také nepříznivá politická situace. Ve válečném období byla většina nákladu z příkazu německých úřadů zničena.⁶⁰⁵ Podobný osud mimochodem potkal poněkud paradoxně i Schierův atlas, jehož názorová orientace byla sice v souladu s německým nacionálně-socialistickým pojetím dějin, avšak narazil tím, že příliš zdůrazňoval nezávislost Rakouska jako světové velmoci. Po anšlusu

⁵⁹⁷ Sion, Kunvald, Chelčice, Zelená Hora, Kladruby, Krakovec, Kalich, Mladá Boleslav. Srov. mapa č. 28. *Čechy v době husitské*.

⁵⁹⁸ Mapa č. 45. *Vývoj koloniálních mocností od r. 1800 až do r. 1914*.

⁵⁹⁹ Např. mapa č. 27. *Severní a východní Evropa okolo r. 1350*, na které je podstatně zmenšeno území Byzantské říše, větší část vyšrafována a nově označena jako Bulharsko. Navíc bylo doplněno město Trnovo (tj. Veliko Tarnovo).

⁶⁰⁰ Na mapě č. 16. *Říše Karla Velikého* navíc rozlišuje Slované české a Slované moravské a hypoteticky lokalizuje Vogastisburg (jako „Vogast?“). Mapa č. 17. *Údělné říše Karlovců* posouvá sféru vlivu Východofranské až do oblasti Velké Moravy, říši Lotarovu navíc rozšiřuje o severozápadní část Balkánského poloostrova.

⁶⁰¹ A. ALTRICHTER, *Geschichtsatlas*, mapa č. 45. *Bismarcks Reichsgründung (die Kriege 1864, 1866, 1870–71)*. U Schiera se jedná o mapu č. 51 s totožným názvem. K tomu ekvivalentně J. LAMEŠ, *Historický atlas*, mapa č. 43. *Mapa k dějinám válek r. 1864, 1866, 1870/71, které vedly k založení německé říše*.

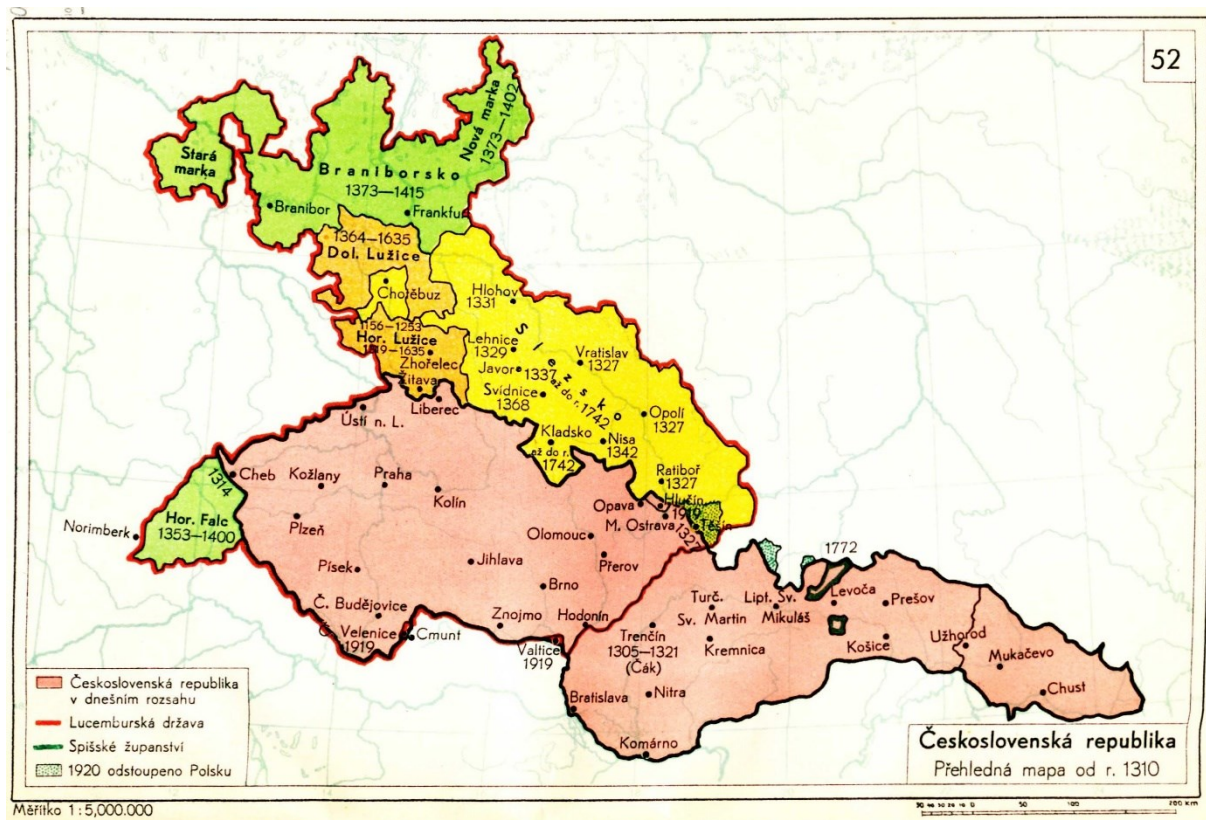
⁶⁰² Doplnění Kožlan (nikoliv však Hodonína) si všimá i M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 322.

⁶⁰³ M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 319.

⁶⁰⁴ ČČH, roč. 44, 1938, s. 660.

⁶⁰⁵ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 243–244, 247.

Rakouska v roce 1938 se tudíž stal politicky nevyhovujícím.⁶⁰⁶ Poválečný vývoj obou atlasů však byl již odlišný. Zatímco Lameš, usilující o další přepracované vydání, již neměl po roce 1948 se svým atlasem v komunistickém Československu šanci uspět, Schierův atlas byl od padesátých let v Rakousku znovu vydáván.⁶⁰⁷

Obr. 17. Rodiště Masaryka a Beneše jako významné lokality na přehledové mapě československých dějin v Lamešově atlasu (1938).

© Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Lamešův atlas byl v kontextu dosavadní české a československé historickokartografické atlasové produkce v mnoha ohledech specifický - ve srovnání se staršími jazykově českými atlasy modernější, jednodušší a názornější, po obsahové stránce však i přes dvojité „odlehčení“ (ve smyslu odrakouštění a odněmečtění) a doplnění témat z českých dějin stále do značné míry poplatný svým německojazyčným vzorům. Dalo by se říci, že zůstal kdesi na pomezí československého a německého dějinného narativu, aniž by se

⁶⁰⁶ Hölzelovo nakladatelství se pokusilo příliš nezávisle působící narativ národních dějin hned roku 1938 poněkud zmírnit vydáním doplňkového malého atlasu, který nahlížel německo-rakouské vztahy a jejich význam pro dějiny Rakouska již ze „správné“ perspektivy. Srov. S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 213–217, 231–232.

⁶⁰⁷ K poválečnému vývoji Schierova atlasu tamtéž, s. 217.

však konstruktivněji pokusil o jejich přiblížení, nebo dokonce smíření. V atlasu zůstalo mnoho map k německým dějinám, zatímco mnohá významná období a události z českých dějin (např. stavovské povstání a Bílá hora nebo válečné operace na území českých zemí v 18. století) nebyly pojednány na samostatné mapě a v atlasu se vyskytovaly pouze v podobě blíže nespecifikovaných a v legendě nijak neodlišených bodů znázorňujících konkrétní lokality, navíc na tematicky často značně široce vymezených mapách.⁶⁰⁸ Bylo tedy úkolem pedagoga, aby jim dal v rámci svého výkladu konkrétnější náplň a smysl. Přes dlouhodobý apel slovenských pedagogů nedostaly ani v Lamešově atlasu slovenské dějiny větší šanci. V této perspektivě se tudíž jako vnímavější projevil atlas Balcar-Kameníček-Horákův. Zatímco v Rakousku Schierův atlas starší a dlouhodobě vycházející Schubert-Schmidtův zcela nahradil, v Československu vyšly oba, svým pojetím národních a světových dějin do značné míry odlišné atlasy, tj. Balcar-Kameníček-Horákův i Lamešův, paralelně a dokonce ve stejném roce (tj. 1938). Otázku, která z obou možností by byla na středních školách dlouhodobě využitelnější a pro pedagogy i studenty uživatelsky příjemnější, vyřešily radikálním způsobem válečné události a následný bouřlivý politický vývoj v poválečném Československu.

3.2.6. Druhá světová válka a emancipace slovenské historické kartografie

Období po Mnichovu a zejména po ustanovení Protektorátu Čechy a Morava v roce 1939 tvorbě ani používání dějepisných atlasů ve školní výuce nepřálo. Mnohé učební pomůcky německé úřady přímo zakázaly, z dobových vzpomínek pak dále vysvítá, že prvorepublikové kartografické materiály určené pro školní výuku musely být za Protektorátu buď překresleny, nebo odevzdány.⁶⁰⁹ Snaha nahradit staré a „škodlivé“ předválečné československé atlasy a poskytnout informace k současnému dění vedla nakladatelství Melantrich k vytvoření *Světového atlasu k současným dějinám* (1942).⁶¹⁰ Navzdory jeho titulu, evokujícímu dojem, že jde o práci z historické kartografie, se však jednalo o standardní zeměpisný atlas.

⁶⁰⁸ Srov. M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 322–325. Dle M. Němce oba atlasy, tj. Altrichterův a Lamešův, měly tendenci Čechy a Němce spíše rozdělovat než spojovat.

⁶⁰⁹ A. CHOCHOLOVÁ, *Výuka dějepisu za Protektorátu*, s. 110.

⁶¹⁰ *Světový atlas k současným dějinám*, Praha: Melantrich, 1942, 1943². Textovou část u druhého vydání zpracoval doc. Vladimír Josef Novák. V prvním vydání obsahoval 41, ve druhém 46 map, rozšířen byl navíc o 25 stran doprovodného textu.

Naopak osamostatnění Slováků v rámci Slovenského štátu výrazně přispělo k emancipaci slovenské historiografie, což se s jistým časovým odstupem promítlo i do atlasové tvorby.⁶¹¹ Již v roce 1942 vyšel první původní slovenský dějepisný atlas pod názvem *Historický atlas k slovenským dejinám*.⁶¹² Jeho autory byl historik a propagátor historické geografie František Bokes (1906–1968) a středoškolský, později vysokoškolský pedagog Peter Vajcik (1902–1985), na jeho tvorbě se dále podíleli vojenští kartografové.⁶¹³ Jednalo se o malý soubor 9 černobílých mapových listů s 9 hlavními a 12 vedlejšími mapami, který v červenci 1942 dosáhl i ministerského schválení.⁶¹⁴ Byl v mnoha ohledech inovativní a v zásadě předzvěstí budoucí kartografické tvorby.

V dvoustránkovém úvodu František Bokes v souladu s dobovou ideologií, zároveň však rétoricky umírněně, zdůrazňuje význam a starobylost slovenského národa již od pravěku. V textu je patrný mj. rovněž vliv geografického determinismu. Zatímco Sámova říše „*sa rozprostierala tiež na Slovensku*“, Velkomoravská říše je zde představena především jako kolébka slovenského národa, kterou je „*možno právom nazvať životným priestorom vtedajších Slovákov*.“⁶¹⁵ Vliv německé kolonizace je zde vnímán pozitivně (těžba rud a rozvoj hornictví), na rozdíl od veskrze negativní role Maďarů, zejména v souvislosti s maďarizací v 18. a 19. století. V období arpádovské nadvlády jsou Slováci dokonce označeni za vyspělejší národ než Maďaři.⁶¹⁶ Situace po roce 1918 autoři popisují jako úspěšné započetí cesty ke kýžené

⁶¹¹ Na rychlost emancipace slovenské historiografie po osamostatnění Slovenska v roce 1939 poukazuje i M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 289, zejm. pozn. 116. Uvádí, že již roku 1939 vznikly nové slovenské učebnice dějepisu, které během několika měsíců nahradily původní učebnice od českých autorů.

⁶¹² František BOKES – Peter VAJCIK, *Historický atlas k slovenským dejinám*. Bratislava: Nakladateľstvo slovenských profesorov, 1942.

⁶¹³ K osobnosti Františka Bokese Ján BOBÁK, *Historik František Bokes (1906–1968): (k 100. výročiu narodenia)*, *Historický zborník* 16/1–2, 2006, s. 257–261; Ladislav TAJTÁK, *K počiatkom slovenskej historickej geografie – vedecký prínos Františka Bokesa*, *Geographia Cassoviensis* 2/1, 2008, s. 181–183. K osobě Petera Vajcika např. Pavol KOMPOLT, *Profesor Peter Vajcik a jeho prínos k vzniku modernej pedagogiky na Slovensku*, *Pedagogické spektrum: časopis pre pedagogickú teóriu, školskú prax, politiku výchovy a vzdelávania* 11/5, 2002, s. 83–90; Jozef MÁTEJ, *K sedemdesiatinám univ. profesora dr. Petra Vajcika*, in: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Pedagogica III*, 1972, s. 11–15. Mapy kreslili vojenští kartografové P. Zhorela, A. Miklošík a J. Marčok.

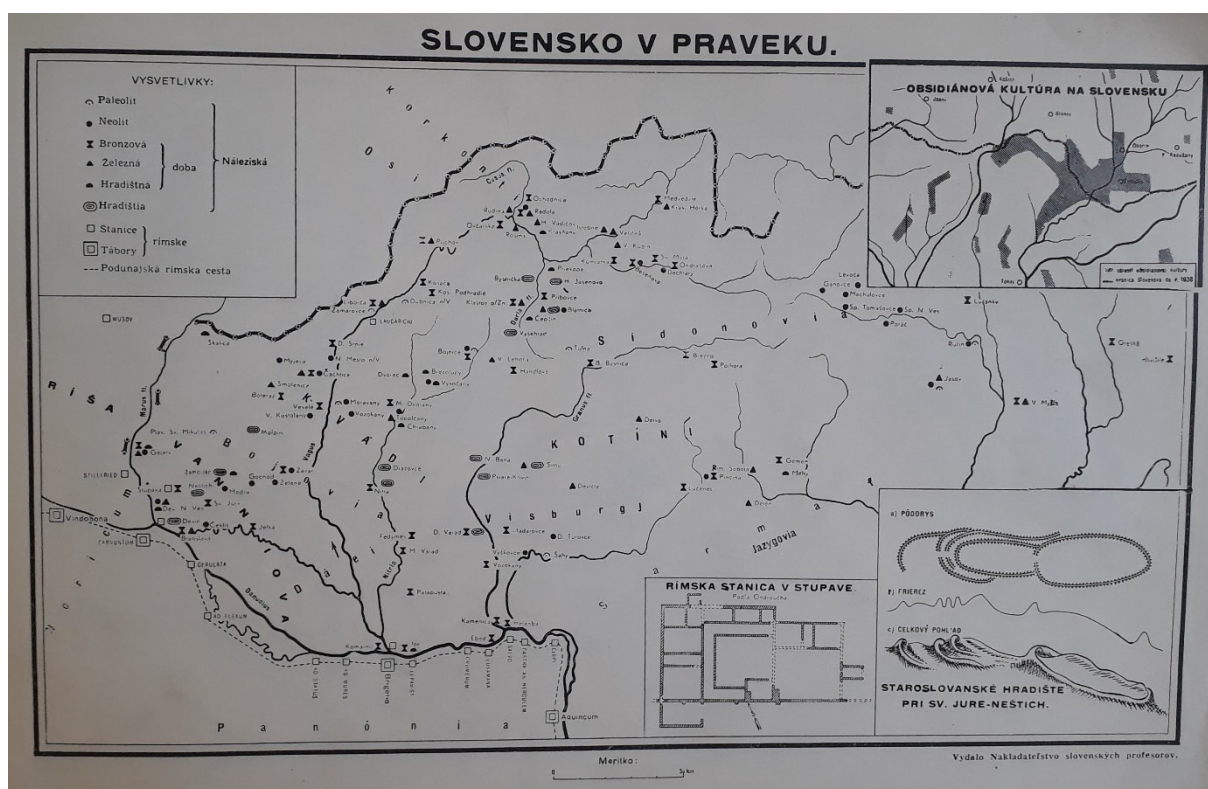
⁶¹⁴ Schválené jako učebná pomôcka výnosom Ministerstva školství a nár. osvety č. 11.003/42-II 24. VII. 1942. Stručnou zmínku atlasu věnuje L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 244.

⁶¹⁵ „*Prvá ríša slovanská, Samova, rozpriestierala sa tiež na Slovensku. Viac sa dozvedáme o našej vlasti v IX. storočí, keď tu žijúce slovanské kmene postupne vytvorily mohutnú ríšu Velkomoravskú, ktorej hranice pravdepodobne siahaly k Dráve, Alpám, Sudetám, Karpatom a Dunaju. Jadrom tejto ríše bola nížina Podunajská-Slovenská i veľká časť Zadunajska-Panónie, ale i Česko a Morava, časť Poľska i kraje pri dolnej Morave. Túto veľkú oblasť, zemepisne jednotnú, najmä pokiaľ ide o územie ohraničené mestami a hradmi, Bratislavou, (Devín), Nitrou, Ostrihomom, (Vyšehrad), Blatnohradom a alpskými predhorami, možno právom nazvať životným priestorom vtedajších Slovákov.*“

⁶¹⁶ „*Slovensko jako súčasť Uhorska za vlády kráľov z rodu arpádovského berie svoj podiel na organizácii štátnej a cirkevnej správy, na kultúrnych vymoženostiach, ktoré sa sem dostávajú zo západu, ale i z východu, pri sblížovaní sa príslušníkov rôznych národov v jednom štáte. Vyspelejší a pokročilejší Slováci ovplyvňujú Maďarov, ktorí vnikli na ich sídelné územie.*“

samostatnosti slovenského národa zakončenou jejím dosažením v březnu 1939, aniž by byla jediným slovem zmíněna příslušnost Slovenska k Československu:

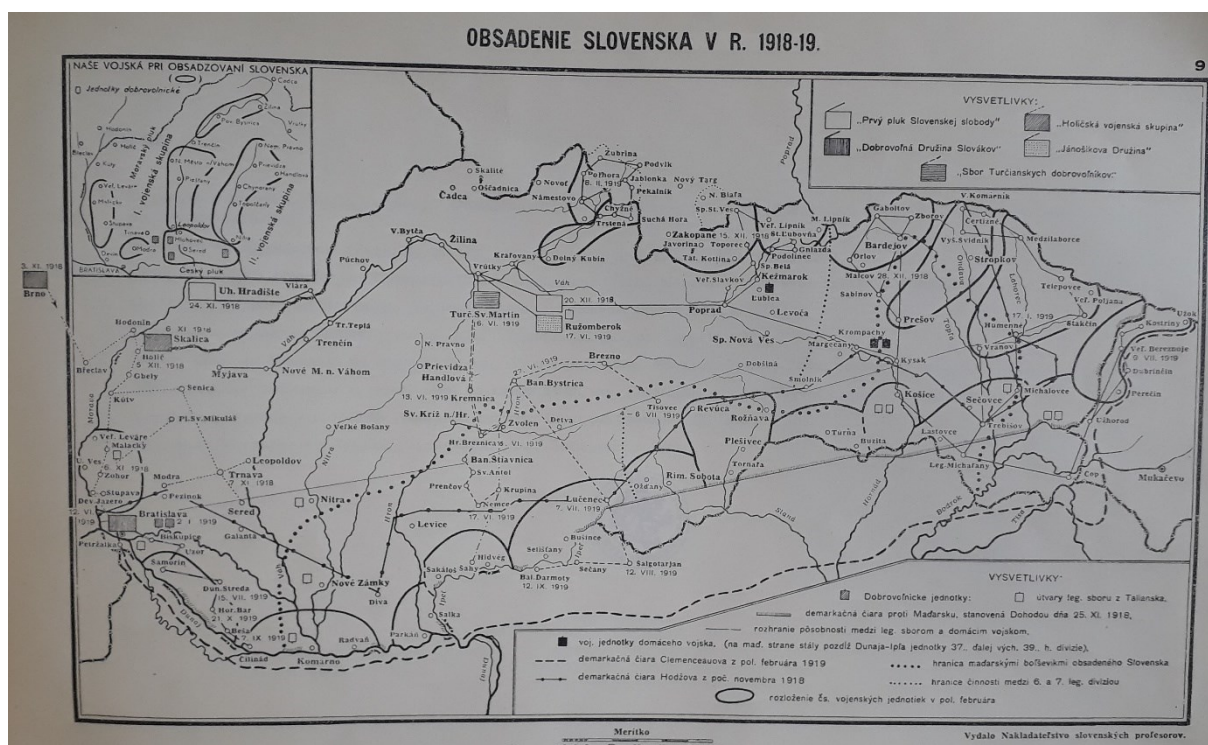
„Nebojácnosť v boji (Černová), usilovanie o hospodársku nezávislosť, drobná práca medzi ľuďom, účasť v politike na širšej základnici než uhorskej, pripravujú Slovákov pre dejinný obrat v ich osudovom zápole. Tento obrat nastáva 30. októbra 1918, keď v Turč. Sv. Martine bol vyslovený rozchod s Maďarmi a Uhorskom. Slovensko dostávalo sa na slobodnejšie cesty svojho vývinu a stalo sa zemepisne-politickou jednotkou i keď nie v rozsahu, ktorý prikazovali zemepisné skutočnosti dunajskej kotliny. Trianonským mierom, ktorým boli určené hranice Slovenska na juhu, boli dané predpoklady, aby Slováci po tisíc rokoch v obnovenej slovenskej krajine mohli smerovať k dosiahnutiu konečného cieľa každého národa: k štátnej samostatnosti, ktorú dosiahli v marcových dňoch r. 1939.“

Obr. 18. Bokes-Vajcikov atlas (1942) jako průkopnické dílo z hlediska mapování pravěkých dějin. © Národní knihovna ČR

Z kartografického hlediska je atlas vsutku moderním, byť rozsahově skromným dílem a lze jej chápat jako předzvěst prací, které budou následně v Československu vycházet od padesátých let 20. století. První mapa atlasu, *Slovensko v praveku*, je specifická nejen

svým časovým a tematickým záběrem, odrážejícím bezesporu zvýšený zájem nacistické historiografie o pravěké období, ale i množstvím mapových znaků, rozlišujících typy sídel dle období jejich vzniku na základě archeologických nálezů (viz obr. 18). Podobně pestré z hlediska použitých výrazových prostředků ke znázornění různých historických jevů a fenoménů jsou i následující mapy. K mapě hlavní navíc vždy přináší jedna nebo více vedlejších mapek (plánů). Atlas přesahuje práce ze staršího období také tematicky – kromě politických a vojenských dějin již reflektuje např. problematiku církevní správy, hospodářství, dopravy a urbanizace.⁶¹⁷ Společné česko-slovenské dějiny jsou zde naznačeny pouze ve dvou mapách – vedlejší mapce Velké Moravy⁶¹⁸ a na poslední mapě nazvané *Obsadenie Slovenska v r. 1918–19* (viz obr. 19).

Obr. 19. Události na Slovensku v letech 1918–1919 v Bokes-Vajcikově atlasu (1942).

© Národní knihovna ČR

Bokesův-Vajcikův atlas je pozoruhodným dokladem emancipace slovenské historiografie a zároveň ojedinělým historickokartografickým dílem, jehož cílem byla

⁶¹⁷ Mapa č. 3. *Vývoj církevních obvodů na Slovensku*; mapa č. 4. *Středověké baníctvo na Slovensku*, s vedlejší mapkou *Priemysel Slovenska v r. 1910*; mapa č. 6. *Poštové cesty na Slovensku na konci XVIII. stor.*, s vedlejší mapkou *Návrh v. Pauliny-Totha na stavbu železnic v Uhorsku z r. 1871*; mapa č. 7. *Administratívne rozčlenenie a rozvoj miest od konca 18. stor.*, s vedlejší mapkou *Vývoj osídlenia Bratislavy, dovedenou až do súčasnosti*.

⁶¹⁸ *Velká Morava*, na mapovém listu č. 3.

sebevědomá reprezentace starobylosti a svébytnosti slovenského národa a zároveň distancování se od společných československých dějin.

3.3. Shrnutí: Československé dějepisné atlasy v kontextu středoevropské historickokartografické atlasové produkce 1918–1948

Československé dějepisné atlasy vydané mezi lety 1918 a 1948 se ocitly v přechodovém období – kontinuálně navazovaly na vývoj před první světovou válkou, zároveň se již ale, prozatím spíše nesměle, pokoušely o inovaci a nové kartografické uchopení dějepisné látky. Emancipace československé historické kartografie probíhala daleko pozvolněji, než např. v sousedním Polsku. I po vzniku samostatného státu se nedokázala zcela vymanit z rakouského vlivu, neboť valná většina atlasů, která ve sledovaném období vyšla, byla odvozeninami prací původem z rakouské předválečné (Putzger, Balcar-Kameníček-Horák) i meziválečné (Altrichter, Lameš) atlasové produkce. Československé atlasy se s tímto „dědictvím“ vyrovnávaly prostřednictvím více či méně důsledného odrakouštění a odněmečtění a doplňováním samostatných map nebo alespoň mapového obsahu k českým (československým), případně slovanským dějinám. Většina soudobé produkce dějepisných atlasů byla určena pro potřeby školní výuky, kontrolovaná státem a schvalovaná příslušnými úřady. Přesto se ukázalo, že ministerské schválení nebylo nepřekročitelnou podmínkou. Na nejúspěšnějším školním dějepisném atlasu – Balcar-Kameníček-Horákově – se potvrdil pozoruhodný fakt, že prakticky po celé období první československé republiky mohl s vědomím státních orgánů opakovaně vycházet a být plošně používán na školách i bez ministerského schválení, které získal až v roce 1938.

Komplikovaná národnostní situace československého státu a jeho etnických menšin se do tvorby dějepisných atlasů promítla méně než v případě školních učebnic dějepisu. Fakt, že se po celé meziválečné období nepodařilo vytvořit zcela nový (tedy ne pouze převzatý), státem „posvěcený“ školní dějepisný atlas, který by plně odpovídal československým učebním osnovám, svědčí o promarněné příležitosti vytvořit jednotnou státem systematicky propagovanou kartografickou vizualizaci československých dějin, do které by byly integrovány dějiny všech etnik žijících na jeho území.⁶¹⁹ Neprojevilo se ani trend překládat jazykově české atlasy do jazyků ostatních národností. Výjimku tvořil pouze Dorazilův atlas, který vyšel záhy po prvním vydání i ve slovenské mutaci. Z národnostních menšin

⁶¹⁹ Srov. M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 308–309.

meziválečného Československa se dokázali dostatečně zmobilizovat a vydat dějepisný atlas ve vlastním jazyce pouze ti nejpočetnější, Němci. I zde byla patrná přetrvávající úzká vazba na Rakousko (a nikoliv na Německo) a rakouská nakladatelství, vyplývající z dlouhodobého soužití v jednom společném státě. Pro potřeby výuky na československých školách s německým vyučovacím jazykem vyšly nejprve počátkem třicátých let dva německojazyčné, obsahově zcela nepočestěné a československými úřady neschválené atlasy (rakouské aktualizované verze Putzgerova a Schubert-Schmidtova atlasu). Snaha o oficiální učební atlasovou pomůcku v němčině byla korunována úspěchem v roce 1937, kdy v Brně vyšel po dlouhém schvalovacím procesu Altrichterův atlas, přičemž však byl zamlčen jeho rakouský původ. Především díky úpravám vynuceným československými schvalovacími orgány byl oproti svým dvěma předchůdcům k českým a slovanským dějinám daleko vnímavější. Přesto i on obsahoval německy nacionalistickou interpretaci dějin. Na konci existence první československé republiky pak došlo k dosti překvapivému úkazu, kdy byl tento německojazyčný atlas převeden Jaroslavem Lamešem do české verze. Ani ten však k vytvoření jednotného a smířlivého nadnárodního příběhu československých dějin nepřispěl.

Zatímco u textových dokumentů, jak ostatně ukázala analýza prvorepublikových učebnic dějepisu,⁶²⁰ je možné poměrně dobře analyzovat názorové postoje jejich autorů, v případě dějepisných atlasů, ve sledovaném období až na jedinou výjimku (Dorazilův atlas) neopatřených žádným textovým doprovodem, je jejich ideologický náboj na první pohled méně patrný. Jejich většinoví uživatelé – žáci, studenti nebo širší laická veřejnost – nebyli bezpochyby zpravidla schopni odhalit jemné nuance a stěží postřehnutelné posuny v zobrazených jevech, které se zdají být zcela exaktní. Při pozornějším listování těmito atlasy je však jasné, že skýtaly široké pole možností k manipulativním výkladům a v ruce angažovaného pedagoga se mohly stát účinným nástrojem ideologického působení. Bohužel svědectví pamětníků o aktivním používání atlasů během výuky dějepisu se nepodařilo dosud nalézt. Nezbyvá než se spokojit alespoň s metodickými pokyny dějepisných příruček vytvářených na pokusných školách, kde byli žáci přímo vyzýváni, aby své nově nabyté poznatky z historie okamžitě geograficky „ukotvili“ v mapě nebo atlasu.⁶²¹

Atlasy stále vycházely převážně jako díla jednotlivců, povětšinou středoškolských učitelů dějepisu. Výjimkou byl Bohuslav Horák, vysokoškolský pedagog a historický geograf, který se zasloužil o kvalitní přepracování původního Schubert-Schmidtova atlasu a do svého

⁶²⁰ D. ŠMAJSTRLOVÁ, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938)*.

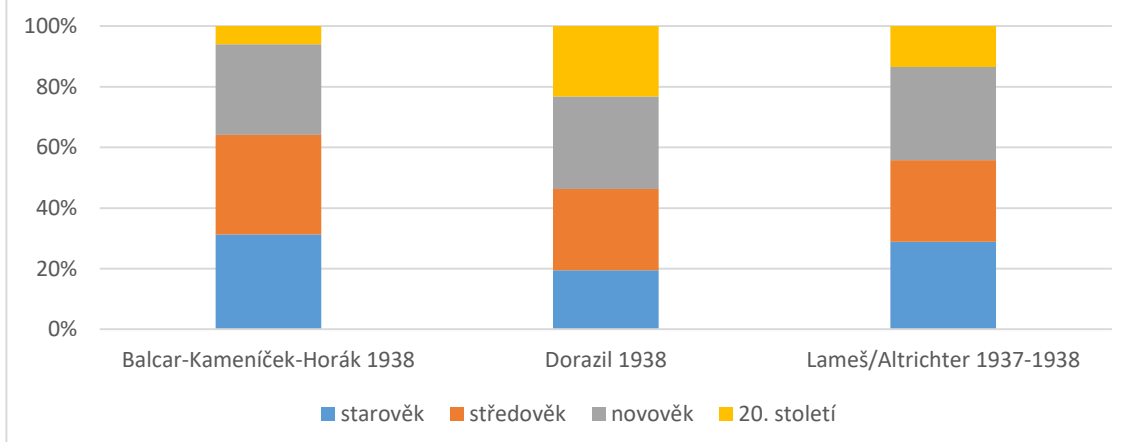
⁶²¹ Např. S. NEMEŠKAL – A. SOSÍK – S. VRÁNA, *Obrazy z dějin lidstva I*, s. 5–6 a úkoly na závěr jednotlivých kapitol.

„týmu“ přizval i další spolupracovníky. K hlubšímu propojení akademické sféry se středoškolskými pedagogy při tvorbě dějepisných atlasů však nedošlo. Když Jan Hocke po několikaleté spolupráci s historikem a politikem Janem Kaprasem vydal samostatně své mapy k českým dějinám, sklidil od akademické obce lehký posměch a kritiku. Autoři atlasů ze třicátých let, opět bez výjimky středoškolské pedagogové, měli zkušenosti i s tvorbou učebnic dějepisu (Altrichter, Lameš) nebo historických příruček (Dorazil).

Dějepisné mapy zůstávaly obsahově stále značně statické a kartografické vyjádření jednoduché; moderní metody a inovativní prvky (např. v podobě variabilnější škály mapových znaků, tematických map nebo inovativního pojetí dějinných fenoménů) do atlasů pronikaly jen pozvolna, zejména v průběhu třicátých let. Změny v učebních osnovách dějepisu se v atlasech projeví minimálně a více byly reflektovány až v dílech vzniklých na sklonku existence první československé republiky. Po obsahové stránce tvořily setrvalý základ atlasů politické a vojenské dějiny, zatímco dějiny hospodářské, kulturní a sociální byly až na výjimky opomíjeny. Z hlediska časového vymezení byl důraz stále kladen převážně na starší období (starověk jako základ klasického vzdělání; středověk, díky německo-rakouským kořenům většiny atlasů prezentovaný převážně jako dějiny Svaté říše římské),⁶²² přestože doplňováním nových map narůstal postupně počet kartograficky zpracovaných témat k novověkým a nejnovějším dějinám, zejména událostem první světové války a před- a poválečného uspořádání Evropy. Větší důraz na novověké období je patrný u Altrichterova a Lamešova atlasu (srov. Graf 2. srovnávající analyzované atlasy v jejich vydání z let 1937–1938). Z hlediska geografického zůstávaly atlasy převážně eurocentrické s důrazem na oblast střední Evropy. Soustavnější pozornost byla věnována dějinám ostatních slovanských národů. Z mimoevropských oblastí se atlasy zabývaly především světovou koloniální soustavou, což bylo typické i pro předcházející období. Výraznějším zaměřením na nejnovější dějiny a rovněž na dějiny mimoevropské vybočoval z řady ostatních zejména Dorazilův atlas, který díky svému zacílení na širokou laickou veřejnost nebyl svázán tradicí ani školními osnovami a dokázal nejpružněji reagovat na aktuální zájmy a potřeby společnosti. O jeho komerční úspěšnosti svědčí množství prodaných výtisků a rychlé dotisky.

⁶²² M. NĚMEC, *Ve státním zájmu?*, s. 309.

Graf 2. Československé dějepisné atlasy z třicátých let 20. století z hlediska zastoupení jednotlivých dějinných období

Hrdinnou složkou národního narativu nově vzniklého československého státu se staly československé legie, na jejichž činnost byl kladen mimořádný důraz a jejichž osudy rozmanitou formou reflektovaly prakticky všechny atlasy, včetně německojazyčného Altrichterova. Do některých atlasů se promítla i úcta k prvnímu československému prezidentovi (např. Masarykovy cesty v Dorazilově atlasu nebo vyznačení rodišť dvou prvních československých prezidentů v Lamešově atlasu). Státem prosazovaná idea čechoslovakismu a s ní související proces vytváření příběhu společných československých dějin se v atlasové tvorbě odrazila spíše stopově, naprostá většina vzniklých prací zůstala z hlediska pojednání národních dějin výrazně bohemocentrická. Nejvíce úsilí v tomto směru vynaložil Bohuslav Horák, který do přepracovaného atlasu z období monarchie doplnil mimo jiné mapu k historickému vývoji Slovenska a rovněž Podkarpatské Rusi.

Přes výše uvedené je poněkud překvapivé obecně malé zastoupení samostatných map k českým dějinám, a to plošně ve všech vydaných atlasech (zpravidla kolem 10% map). Jediným atlasem zaměřeným pouze na české dějiny byl Hockeho útlý mapový soubor, který však zůstal po celé sledované období solitérem. V ostatních atlasových dílech byly dějiny českých zemí nezdědka zhuštěny do statických syntetizujících map pokrývajících delší časové úseky, které zachycovaly územní vývoj státu a nediferencovaná sídla – dějiště bitev, mírových jednání, rodiště významných osobností atd. Tematicky se největší pozornosti těšily Velkomoravská říše, říše Přemysla Otakara II., o něco méně říše Sámova, Boleslava II. a Karla IV. Zejména pro období novověku byly události v českých zemích reflektovány často

pouze v rámci map střední Evropy nebo celého kontinentu. Samostatné plány bitev na území českého státu se nacházely pouze v Putzgerově a Balcar-Kameníček-Horákově atlasu, tedy v atlasech převzatých z období monarchie, kde byl tento žánr tradičně hojně zastoupen. Nejvíce samostatných map k českým dějinám obsahoval Balcar-Kameníček-Horákův atlas (10 hlavních a vedlejších map). I jinak velmi vlastenecky orientovaný Dorazil čistě českým dějinám věnoval jen dvě syntetické mapy. Naopak nulovým zájmem o české dějiny se vyznačovaly dvě německojazyčné reedice rakouských atlasů z počátku třicátých let 20. století (Putzgerův a Schubert-Schmidtův).

Nadějný rozvoj historické atlasové kartografie v Československu započatý v polovině třicátých let přerušily válečné události. V Protektorátu Čechy a Morava vyšel jediný atlas k soudobým dějinám, který byl však navzdory svému názvu atlasem zeměpisným. Vznik Slovenského státu měl naopak za následek emancipaci slovenské historické kartografie, v rámci níž vznikl první samostatný atlas ke slovenským dějinám, neobyčejně moderní, avšak ideologicky poplatný době svého vzniku. Po skončení druhé světové války se starší atlasová díla již nepodařilo oživit. Zatímco mnohé předválečné učebnice dějepisu byly v období 1945–1948 opětovně vydány, připravované reedice školních dějepisných atlasů už se do oběhu nedostaly.

Během celého sledovaného období se rovněž nepodařilo (na rozdíl od polských nebo rakouských počínů) realizovat myšlenku vytvoření akademického dějepisného atlasu, přestože jeho potřebu obzvláště někteří historikové zřetelně pocítovali. Na Jirečkovy úvahy z konce 19. století o zpracování vědeckého atlasu k českým dějinám navázal v období první československé republiky asi nejintenzivněji historik a historický geograf Josef Vítězslav Šimák, který pravděpodobně k tématu započal i shromažďovat materiál. O jeho plánech vytvořit historický atlas k dějinám vlasti se zmiňoval v roce 1939 Josef Dobiáš.⁶²³ Leč projekt zůstal i tentokrát nerealizován, Šimák v roce 1941 zemřel.⁶²⁴ Přesto jsou úvahy a dílčí kroky směřující k realizaci tohoto mnoho let pěstovaného „snu“ cenným svědectvím o tom, jak dlouho musela myšlenka akademického atlasu k národním dějinám zrát a jak nezbytné bylo přijmout myšlenku, že uskutečnění takového počínu není v silách být sebezpylňujícího

⁶²³ V recenzi na jeho knihu o středověké kolonizaci českých zemí uvádí: „Připojme tedy k dikům za nové dílo [...] přání zasloužilému autorovi, aby mu bylo dopřáno dokončit dílo od let chystané a snad jen přemírou autokritiky stále ještě zdržované – historický atlas naší vlasti.“ Josef DOBIÁŠ, *J. V. Šimák: Středověká kolonisace v zemích českých*, ČČH 45, 1939, s. 295.

⁶²⁴ Za konzultaci k tomuto tématu děkuji PhDr. Haně Kábové, Ph.D., která se Šimákovou osobností dlouhodobě zabývala: Hana KÁBOVÁ, *Josef Vítězslav Šimák. Jeho život a dílo se zvláštním zřetelem k historické vlastivědě*. České Budějovice – Pelhřimov 2013. O Šimákových historických mapách psal rovněž František ROUBÍK, *Historické mapy J. V. Šimáka*, Časopis společnosti přátel starožitností 69/4, 1961, s. 220–223.

jednotlivce, ale náročný a mnoho let práce vyžadující úkol pro široký autorský kolektiv složený z profesionálních historiků i kartografů.

4. 1948–1989

Po druhé světové válce došlo k další výrazné proměně a překreslení hranic střeoevropského prostoru. Nastalá geopolitická i společenská situace nutně vyžadovala zcela nové přístupy k pojetí dějinného vývoje a jeho interpretace. Rychlá a převratná změna historiografického diskurzu a s ní spojené důkladné přepisování především moderních dějin střeoevropských států se s určitou časovou prodlevou promítlo i do tvorby dějepisných atlasů. Celý proces se navíc odehrával na pozadí dynamického rozvoje světové (nejen historické) atlasové kartografie, která po roce 1945 prošla zásadním procesem modernizace: nové trendy v kartografii do mapové tvorby vnesly inovace v kartografickém znázornění a výrazových prostředcích, díky technologickému pokroku a s ním spojeným zlevněním barevného tisku nabývala vydávaná atlasová díla na objemu. Výrazně narostlo množství znázorněných informací, dynamických prvků, doplňkových map a dalších vyobrazení, grafů a diagramů; hojněji a efektivněji začal být využíván potenciál mapových znaků atd. Sledované období se vyznačovalo rovněž prudkým kvantitativním nárůstem publikovaných prací; kromě stále dominantních školních dějepisných atlasů začaly ve větší míře vznikat i tematické a regionální atlasy a podstatně se rozšířilo množství dosud kartograficky nezpracovaných témat z národních i světových dějin. Atlasy se proměnily také po obsahové stránce – kromě tradičních politických a vojenských dějin se v souladu s dobovými trendy ve světové historiografii ke slovu stále častěji dostávala kulturní, hospodářská a sociální tematika.⁶²⁵

Specifickým způsobem se vyvíjela historická atlasová kartografie v prostoru evropského východního bloku. Také zde došlo ve sledované době k rozkvětu, emancipaci a rovněž větší profesionalizaci národních historických kartografií. Až do padesátých let byla největší inspirací pro národní dějepisné atlasy sovětská atlasová díla s tradicí od dvacátých let 20. století, která byla hojně citována a napodobována. S postupem času a narůstající produkcí v ostatních evropských socialistických zemích, zejména od druhé poloviny padesátých let 20. století, bylo možno čerpat inspiraci i zde. Nově vzniklá atlasová díla byla zcela nesrovnatelná se svými předválečnými předchůdci, kromě již výše řečeného (kvalita a způsob zpracování, dynamické prvky v mapách, markantní nárůst nově zpracovaných témat atd.) především svým ideologickým nábojem. Důraz kladený na novověké dějiny, a to především na ty historické události, na nichž bylo možné demonstrovat směřování vývoje společnosti směrem k socialismu a komunismu, se odrazil v celkové koncepci tehdejšího historického atlasu jako

⁶²⁵ J. BLACK, *Historical review : Historical Atlases*, s. 648–653; P. LEHN, *Deutschlandbilder*, s. 335.

žánru.⁶²⁶ V atlasech vzniklých v této éře se zcela zjevně odráží komunistická ideologie ruku v ruce s loajalitou k Sovětskému svazu (v některých případech i na úkor vlastního národního dějinného příběhu!), důsledkem čehož lze především mapy věnující se problematice 20. století nezřídka označit za vysoce manipulativní. Produkce atlasů byla v těchto zemích plně kontrolována státem. Ve srovnání se západními zeměmi zde vycházelo podstatně menší množství děl, nesoucích navíc typický a do značné míry uniformní rukopis. Až překvapivě podobné byly z hlediska použitých metod, výrazových prostředků i grafiky např. atlasy vznikající v padesátých, ale i osmdesátých letech v Československu, Polsku nebo Německé demokratické republice.⁶²⁷ Zásadním rozdílem mezi západní a východní produkcí tvořilo také financování atlasových děl. Zatímco ve státech socialistického bloku byla tvorba atlasů plně dotována státem bez ohledu na výnos, na Západě byla produkce daleko více ovlivněna ekonomickými faktory a požadavkem nakladatelství, aby si dílo na sebe „vydělalo“. Nemálo atlasů tak bylo zpracováno relativně povrchně, často byly přebírány starší mapy, neboť nebyl dostatek financí na nový výzkum.⁶²⁸

4.1. Dějepisné atlasy ve střední Evropě 1945–1989

Produkce dějepisných atlasů v **Německu** byla do značné míry určována složitým poválečným vývojem, který na konci čtyřicátých let vyústil v rozdělení na dva samostatné státy s výrazně odlišnou politickou orientací – Spolkovou republiku Německo a Německou demokratickou republiku (NDR).⁶²⁹ Po celé sledované období nadále zůstávaly nejdůležitějším a nejhojněji vydávaným typem školní dějepisné atlasy. Zatímco v NDR v letech 1949–1990 opakovaně vycházelo pouze několik atlasových děl, na státem podstatně méně regulovaném západoněmeckém trhu se v této době objevily více než dvě desítky prací.⁶³⁰

⁶²⁶ J. BLACK, *Maps and History*, kapitola *Politics and Post-war Historical Atlases*, s. 149–172. Nutno podotknout, že autorské kolektivy prokazatelně využívaly i práci západní provenience.

⁶²⁷ Při zpracování tohoto oddílu byla využita interaktivní *Databáze historických atlasů od druhé poloviny 20. století*, na jejímž vytvoření se autorka této práce koncepčně podílela.

⁶²⁸ Srov. J. BLACK, *Maps and History*, kapitola *Commercial context 1945–*, s. 132–148.

⁶²⁹ V období 1945–1949 vyšlo jen pár provizorních atlasových děl, jejichž obsah byl ovlivněn požadavky mocností, spravujících příslušnou okupační zónu. Srov. P. LEHN, *Deutschlandbilder*, s. 315–331; A. BADZIAG – P. MOHS – W. MEINECKE, *Schulatlanten in Deutschland und benachbarten Ländern*, s. 171–172.

⁶³⁰ Přehledné tabulky vydaných školních atlasů uvádí P. LEHN, *Deutschlandbilder*, s. 333, 336–343.

Západoněmeckou kartografickou produkcí školních dějepisných atlasů v období 1949–1990 lze rámcově rozdělit do dvou základních skupin. První z nich tvořily již existující práce, které mohly navázat na předchozí vývoj, ale zásadní proměna politického a společenského diskurzu (tak jako už v minulosti několikrát) vyžadovala jejich adaptaci na nové podmínky. V mnoha případech však tato „očista“ proběhla velice povrchně a v atlasech tak nadále zůstávaly některé starší mapy s patrným ideologickým podtextem. Poválečné obtíže klasických atlasových děl nejlépe vystihují osudy Putzgerova atlasu. Původní nakladatelský dům Velhagen & Klasing se po válce potýkal s hlubokou krizí – většina jeho poboček byla zničena, stejně jako tiskové předlohy k atlasovému dílu. Zadlužený podnik převzalo v roce 1953 berlínské nakladatelství Cornelsen, které začalo připravovat nové vydání atlasu. Není překvapivé, že v autorském kolektivu nezůstal nikdo z angažovaných nacistických autorů. Roku 1954 vyšla první poválečná provizorní verze (*Not-Putzger*), která atlas velmi rychle katapultovala zpátky na výsluní. Dřívějšího monopolního postavení už však v konkurenci několika dalších úspěšných atlasů nedosáhl. V „nouzovém“ vydání byly ponechány akceptovatelné mapy a naopak vynechány nebo demokratizovány a denacifikovány mapy choulostivé (geopolitické, etnické, válečné), mnohdy ovšem jen povrchně. Vyřazením některých map k německým dějinám (přičemž některé z nich měly ještě pruské kořeny) se atlas stal méně nacionalistickým, přesto v něm zůstávalo ještě mnoho ideologického balastu ze staršího období (např. mapy k německé východní kolonizaci ze třicátých let). K důkladnějšímu přepracování došlo až v rámci jubilejního 80. vydání (1961).⁶³¹

Do druhé skupiny patřila nová atlasová díla, v nemálo případech produkty nově vzniklých kartografických nakladatelství, jejichž nespornou výhodou oproti Putzgerovi (a jemu podobným) byla nezátíženost minulostí. Centry poválečné západoněmecké kartografické atlasové produkce se staly Mnichov, Stuttgart, Frankfurt, Západní Berlín a Hamburk. Od padesátých let tak Putzgerovi vyrostla neobvykle silná konkurence, zejména *Neuer Geschichts- und Kulturatlas* (1950),⁶³² *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte* (1953–1956)⁶³³

⁶³¹ Jubilejní 100. vydání Putzgera vyšlo v roce 1981. Celkem do roku 1990 vyšlo 39 vydání Putzgera. Komparativní tabulku obsahových proměn atlasu do počátku šedesátých let uvádí S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 143.

⁶³² Hans ZEISSIG, *Neuer Geschichts- und Kulturatlas*. Hamburg; Frankfurt; München: Atlantik, 1950. Do roku 1970 vyšel atlas celkem v 68 vydáních, od roku 1954 ve spolupráci s Nakladatelstvím Paul List, od roku 1961 pouze v nakladatelství Paul List.

⁶³³ *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*. Braunschweig: Westermann, 1953, 1956 a další vyd. (později jako *Westermanns Großer Atlas zur Weltgeschichte*).

a především *Großer historischer Weltatlas* (1953, 1957, 1970),⁶³⁴ jenž byl výsledkem spolupráce nakladatelství školních učebnic a univerzitních historiků. Jeho cílem bylo veřejnosti předložit skutečně demokratický, moderně koncipovaný atlas s novým pohledem na německé dějiny, citlivěji zasazených do kontextu dějin Evropy. Patrný byl i větší důraz na mimoevropské dějiny (stále však převážně koloniální). Větší pozornosti se v něm těšily církevní i kulturní dějiny a rovněž další, v německých atlasech dosud spíše zanedbávaná témata (např. dějiny Ruska a Osmanské říše). Tento počín byl důležitým pokusem nahradit starší tradiční řady atlasů. Pro Putzgera se stal velkým soupeřem a zároveň důležitou motivací k vlastní transformaci.⁶³⁵

Obsah školních dějepisných atlasů výrazně ovlivňoval aktuální kurs vzdělávací politiky příslušné spolkové země, která se promítla do opakovaně přepracovávaných učebních plánů. Přestože autoři i nakladatelé se snažili maximálně vyhovět proměňujícím se požadavkům státu a aktuálním úředním nařízením, byl jim, na rozdíl od Německé demokratické republiky, ponechán vždy určitý prostor pro vlastní interpretaci. Západoněmecká atlasová díla se proto vyznačují pozoruhodnou variabilitou v předkládaném narativu německých dějin, některá z nich procházela navíc relativně zásadními proměnami i v průběhu svého vydávání. Přes naznačené rozdíly však lze v západoněmecké školní historické atlasové kartografii vysledovat určité obecně platné trendy. Zejména v počáteční fázi byla tabuizována vnitřní politika nacistického Německa. Ožehavému tématu druhé světové války se část atlasů v padesátých letech zcela vyhnula, v jiných (typicky např. v Putzgerovi) naopak poměrně dlouho přetrvávala německá perspektiva konfliktu a mapy s relikty nacistické ideologie. Rovněž téma holokaustu se v atlasech ve větší míře objevilo teprve od šedesátých let a jeho pojetí se v jednotlivých atlasových dílech nemálo lišilo (např. v kategorizaci koncentračních táborů i jejich obětí). Naopak již od padesátých let se v západoněmeckých atlasech plošně objevovaly mapy tematizující poválečný osud Německa, s jasně patrnou tendencí prezentovat jej jako oběť války (válečné škody, bombardování, odsun německého obyvatelstva). Západoněmečtí autoři v atlasech rovněž vyjadřovali nespokojenost s výsledky Postupimské konference, přičemž využili německou tradici „kartografického odporu“ vůči Versailles. Tato rezistence se dá dobře demonstrovat např. na znázornění poválečné východní hranice mezi Německem a Polskem, kterou Spolková

⁶³⁴ *Großer Historischer Weltatlas. I. Vorgeschichte und Altertum; II. Mittelalter; III. Neuzeit.* München: Bayerischer Schulbuch-Verlag, 1953, 1954², 1972⁵ (I. díl), 1957, 1962² (III. díl), 1970 (II. díl) a další vyd.

⁶³⁵ Srov. S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 50–151, zejm. s. 139–151, 249–259 (vývoj atlasů sleduje pouze do počátku šedesátých let 20. století); P. LEHN, *Deutschlandbilder*, s. 307–567.

republika Německo uznala až v roce 1970. Do roku 1971 se tudíž ve všech atlasech objevuje jako aktuálně platná hranice z roku 1937, která v některých pracích přetrvala až do sklonku sedmdesátých let.⁶³⁶ Hranice mezi východním a západním Německem byla ještě dlouho po rozdělení zpravidla označena jako „speciální“, tj. neměla status standardní státní hranice. Smíření s novou geopolitickou situací trvalo poměrně dlouho, zejména od sedmdesátých let se poté v atlasech objevují mapy komparující hospodářský a sociální vývoj obou německých států. Ve stejné době, v souladu s novými učebními plány, posilují hospodářské, sociální a nejnovější dějiny a zvyšuje se důraz na univerzální dějiny.⁶³⁷ Pozoruhodným rozdílem oproti československým i dalším atlasům ze zemí socialistického bloku je absence použité literatury, která byla pro západoněmecké atlasy v tomto období bohužel poměrně typická.

V souladu s celosvětovými trendy se ve Spolkové republice Německo nadále rozvíjela také regionální⁶³⁸ a tematická historická atlasová kartografie. Již v roce 1958 se objevil v mnoha ohledech tendenční *Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung*, věnovaný německé východní kolonizaci.⁶³⁹ V šedesátých a osmdesátých letech vycházely specializované řady atlasů zaměřené na kulturní dějiny (mj. i slovanské),⁶⁴⁰ ke kterým v osmdesátých letech přibyly atlasy k dějinám náboženství.⁶⁴¹ Od počátku sedmdesátých let se v západním Německu rozvíjel také obor srovnávacích dějin měst. V roce 1970 byl v Münsteru založen *Institut für vergleichende Städtegeschichte*, který se připojil k mezinárodním aktivitám na tomto poli, sahajícím do poloviny padesátých let. Již v první

⁶³⁶ Např. *Großer historischer Weltatlas* tuto hranici opouští až v roce 1981.

⁶³⁷ Obsahové proměně západoněmeckých atlasů se podrobně věnuje P. LEHN, *Deutschlandbilder*, s. 307–567.

⁶³⁸ Např. Dieter ALBRECHT – Ernst KLEBEL, *Das Landgericht Starnberg*. München: Kommission f. bayer. Landesgeschichte, 1951; Karl BOSL – Heinrich HARMS – Hans ZEISSIG, *Atlas zur bayerischen Geschichte*. München: Atlantik-Verl. P. List, 1953; TÍŽ, *Atlas zur Geschichte Südwestdeutschlands*. München: Atlantik-Verl. P. List, 1953.

⁶³⁹ Wilfried KRALLERT – Walter KUHN – Ernst SCHWARZ, *Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung*. Bielefeld; Berlin; Hannover: Velhagen & Klasing, 1958.

⁶⁴⁰ V šedesátých letech v mnichovském nakladatelství *Bayerischer Landwirtschaftsverlag*: Pierre KOVALEVSKÝ – Alois SCHMAUS – Erwin WEDEL, *Bildatlas der Kultur und Geschichte der slawischen Welt*. München: Bayerischer Landwirtschaftsverlag, 1964; Max HARRIÈS-KESTER – Anton Mirko KOKTANEK – Fernand VERCAUTEREN, *Bildatlas der Kultur und Geschichte Europas*. München: Bayerischer Landwirtschaftsverlag, 1964. V osmdesátých letech v mnichovském nakladatelství Christian: John BAINES – Manfred BRAUN – Jaromír MÁLEK, *Weltatlas der alten Kulturen: Ägypten*. München: Christian, 1980; Tim CORNELL – John MATTHEWS, *Weltatlas der alten Kulturen: Rom*. München: Christian, 1982; Manfred BRAUN – Nicholas R. M. de LANGE, *Weltatlas der alten Kulturen: Jüdische Welt*. München: Christian, 1984; Elizabeth P. BENSON – Dean R. SNOW, *Weltatlas der alten Kulturen. Amerika vor Kolumbus*. München: Christian, 1986; Manfred BRAUN – Henry CHADWICK, *Weltatlas der alten Kulturen. Das Christentum*. München: Christian, 1988.

⁶⁴¹ Erich GELDBACH – Emanuel HAUSMAN – Franklin HAMLIN LITTELL, *Atlas zur Geschichte des Christentums*. Wuppertal: Brockhaus, 1980; Karl HARTMANN, *Atlas-Tafel-Werk zur Geschichte der Weltreligionen, Bd. 1, Die Geschichte der fernöstlichen Religionen; Bd. 2, Die Geschichte des Islam; Bd. 3, Die Geschichte des Judentums*. Stuttgart: Quell, 1987–1990.

polovině sedmdesátých let začaly vycházet první historické atlasy německých měst, postupně vzniklo několik paralelních řad.⁶⁴²

Východní Německo patřilo v rámci zemí socialistického bloku bezesporu ke špičce v produkci dějepisných atlasů. Vysoká kvalita i výrazná invence při zpracování dějinné látky, odrážející dlouhou tradici německé historické atlasové kartografie a její vedoucí role v celosvětovém měřítku, v nich byla kombinována s výrazným ideologickým podtextem typickým pro socialistickou produkci tohoto žánru. Po vzniku státu byly jednotlivé nakladatelské domy znárodněny, školní kartografie centralizována a bezpodmínečně podřízena státní kontrole. Důsledkem tohoto vývoje byl ve východním Německu vydán ve sledovaném období výrazně nižší počet atlasových děl než na západoněmeckém trhu. Obsahovou stránku školních atlasů ovlivňovaly také učební plány, které reagovaly na změny ve vzdělávací politice státu. První školní dějepisný atlas *Karten für den Geschichtsunterricht*, vytvořený v duchu nové státní ideologie a inspirovaný především nejnovějšími sovětskými dějepisnými atlasy, vyšel již v první polovině padesátých let, tedy podstatně dříve než např. v Československu.⁶⁴³ O pojetí dějinného vývoje tohoto díla, které mj. výrazně tematizovalo středoevropský prostor a jeho sociální a hospodářské dějiny, poměrně výmluvně vypovídají dvě závěrečné mapy: *Zerschlagung des Hitlerfaschismus durch die Sowjetarmee* jako jediná v atlasu obsažená mapa k událostem druhé světové války vyzdvihovala roli a význam Sovětského svazu v tomto konfliktu a svým geografickým vymezením i použitými barvami naopak zcela marginalizovala zásluhy spojeneckých vojsk; závěrečná mapa *Die Grossbauten des Kommunismus* svou reflexí velkých sovětských vodních děl a projektů podtrhovala vedoucí úlohu Sovětského svazu a oslavovala budovatelské úsilí komunismu. V sedmdesátých letech vznikl na půdě akademie věd pod vedením Lothara Bertholda, významného východoněmeckého historika a stranického funkcionáře, dvoudílný *Atlas zur*

⁶⁴² Institut für vergleichende Städtegeschichte začal vydávat řadu *Deutscher Städteatlas*. V letech 1973–2000 vyšlo 6 svazků (1973, 1979, 1984, 1989, 1993, 2000) mapujících historický vývoj pěti desítek měst, na které navázala řada *Deutscher Historischer Städteatlas*. Dalším počinem byla řada *Westfälischer Städteatlas*, kontinuálně vycházející až do současnosti (od roku 2014 jako *Historischer Atlas westfälischer Städte*). V letech 1975–1990 stihly vyjít tři svazky (1975, 1981, 1990) mapující historický vývoj čtyř desítek vestfálských měst. Paralelně s těmito dvěma řadami začal od počátku sedmdesátých let vycházet rovněž *Rheinischer Städteatlas*, který od roku 1972 vydával Landschaftsverbands Rheinland (později přejmenován na Institut für Landeskunde und Regionalgeschichte). Do roku 1989 vyšlo devět svazků (1972, 1974, 1976, 1978, 1979, 1980, 1982, 1985, 1989) mapujících historický vývoj více než pěti desítek měst, řada nadále vychází, v roce 2017 vyšel již XXI. svazek a v současnosti je k dispozici pro více než stovku měst. Více informací na webu Westfälische Wilhelms-Universität Münster, *Institut für vergleichende Städtegeschichte*, dostupné z: <https://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/> [cit. 17. června 2022].

⁶⁴³ Gerhard ZIEGLER, *Karten für den Geschichtsunterricht*. Berlin: Volk und Wissen, 1953, 1954, 1955, 1957.

Geschichte (1973, 1975).⁶⁴⁴ Moderně pojatý a značně tendenční atlas, čítající dohromady monumentálních 240 mapových stran (ovšem bez doprovodného textu), byl vydáván a využíván až do konce osmdesátých let jako pomůcka pro výuku dějepisu. Svým uživatelům prezentoval marxisticko-leninistické pojetí světových dějin od počátků až do bezprostřední současnosti. Zahrnoval světové i německé dějiny, pozornost věnoval středoevropskému prostoru a Sovětskému svazu, ale rovněž mimoevropským událostem. Obsahoval množství nově zpracovaných map k hospodářské, kulturní a sociální problematice. Zásadním tématem i pro starší období bylo lidové a revoluční hnutí, stěžejní dějovou linií atlasu se však stalo znázornění poválečného vývoje ve světě jako konfrontace mezi mírovým úsilím Východu s agresivními ambicemi Západu. U příležitosti dvousetletého výročí založení proslulého gothajského nakladatelství Justa Perthese (po válce znárodněného a přejmenovaného na VEB Hermann Haack) vyšel jako doplněk třetí díl, *Atlas zur Zeitgeschichte* (1985), dovedený až do roku 1980.⁶⁴⁵ Porovnání východoněmeckých atlasů z padesátých a sedmdesátých/osmdesátých let umožňuje názorně sledovat proměny politického diskurzu státu a jeho narativu národních dějin, který se od původní myšlenky brzkého znovusjednocení Německa, v rámci níž nebylo žádoucí rozdělení Německa na mapách zachycovat, postupně přeorientoval na propagaci myšlenky „socialistického národa“ a negativní hodnocení a kartografickou konfrontaci s vývojem ve Spolkové republice Německo. Za pozornost stojí některé specifické obsahové nuance východoněmeckých a západoněmeckých atlasových děl, které jasně odráží zásadní rozdíly v politické orientaci obou států. Východoněmecké atlasy na rozdíl od západoněmeckých přijaly novou hranici s Polskem bez průtahů (na základě dohody obou států z roku 1950), měly však zase svá specifická tabuizovaná témata. „Mlčením“ např. přecházely sovětskou invazi do Polska v roce 1939, která se v západoněmeckých atlasech běžně (a bezesporu s radostí) objevovala.⁶⁴⁶

⁶⁴⁴ Lothar BERTHOLD (ed.), *Atlas zur Geschichte in zwei Bänden. Bd. 1, Von den Anfängen der menschlichen Gesellschaft bis zum Vorabend der großen sozialistischen Oktoberrevolution 1917; Bd. 2, Von der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution 1917 bis 1976*. Gotha: VEB Herman Haack, 1973, 1975 a další vyd. Dělicí čárou mezi prvním a druhým dílem se stala Velká říjnová socialistická revoluce.

⁶⁴⁵ Lothar BERTHOLD – Günter BARTHEL (eds.), *Haack-Atlas zur Zeitgeschichte*. Gotha: VEB Herman Haack, 1985.

⁶⁴⁶ Podrobněji k problematice východoněmeckých dějepisných atlasů P. LEHN, *Deutschlandbilder*, s. 332–567, zejm. s. 551–552; J. BLACK, *Maps and history*, s. 153–156.

V **Rakousku** se situace po roce 1945 z hlediska produkce dějepisných atlasů dramaticky nezměnila.⁶⁴⁷ Nejvýznamnější část vydaných prací tvořily školní dějepisné atlasy a i nadále si po celé sledované období výsadní postavení uchovalo Hölzelovo nakladatelství. Poválečné období se v Rakousku neslo v duchu poměrně vleklého hledání samostatné demokratické koncepce dějin. Nelze se proto divit, že od roku 1951 začal opět vycházet jen poměrně málo upravený a demilitarizovaný Schierův atlas, ve kterém zůstaly mnohé relikty dřívější ideologie. K jeho zásadnějšímu přepracování došlo až po vydání nových učebních plánů – v roce 1966 a následně 1981.⁶⁴⁸ Hölzelovi stejně jako v předchozím období významněji konkurovalo pouze nakladatelství Hölder-Pichler-Tempsky, které nadále vydávalo rakouskou verzi *Putzgera*. Jeho první poválečné přepracované a podstatně rozšířené vydání vyšlo až v roce 1963, k dalším zásadnějším úpravám došlo v roce 1981.⁶⁴⁹ V průběhu sedmdesátých let byl učiněn pokus o zavedení původem německého Westermannova atlasu na rakouský trh;⁶⁵⁰ s vlastním, poměrně rozsáhlým školním dějepisným atlasem k světovým i rakouským dějinám přišlo v této době i nakladatelství Freytag a Berndt.⁶⁵¹ Ani jednomu z těchto atlasů se však nepodařilo výrazněji prosadit a jejich vydávání záhy ustalo.

Všeobecný trend v produkci tematických a regionálních dějepisných atlasů se projevil také v Rakousku, které se navíc mohlo opřít o několik počínů tohoto druhu ze staršího období. V padesátých letech pokračovaly práce na akademickém projektu *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer*.⁶⁵² Výrazné pozornosti se dostalo oblasti Štýrska: krátce po skončení druhé světové války vyšel zásluhou Štýrského historického spolku *Heimat-Atlas der*

⁶⁴⁷ K vývoji rakouských školních dějepisných atlasů do počátku šedesátých let S. SCHRAUT, *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 174–259. Soupis všech vydaných atlasových děl v tomto období poskytuje I. KRETSCHMER – J. DÖRFLINGER – H. HÜHNEL, *Atlantes Austriaci*, 2. Band.

⁶⁴⁸ W. SCHIER, *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte*, 1951–1981. Celkem od roku 1935 vyšlo 9 vydání atlasu.

⁶⁴⁹ F. W. Putzger *Historischer Schul-Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1963 (43. vyd.). Od následujícího vydání se změnil název atlasu na *F. W. Putzger Historischer Weltatlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1965–1977 (44. – 51. vyd.). V roce 1981 došlo k dalšímu zásadnímu přepracování atlasu: *F. W. Putzger Historischer Weltatlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte. Ungekürzte Ausgabe, Neubearbeitung*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1981 a následná vydání v devadesátých letech. Od roku 1977 vycházelo i zkrácené vydání atlasu: *F. W. Putzger Historischer Weltatlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte. Gekürzte Ausgabe*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1977, 1981, 1993.

⁶⁵⁰ Wolfgang BIRKENFELD – Norbert SCHAUSBERGER, *Geschichtsatlas: Politik, Wirtschaft, Kultur*. Salzburg: Salzburger Jugend-Verlag, 1973, 1974² (2. obsahově nezměněné vydání vyšlo pod názvem *Westermann Geschichtsatlas: Politik, Wirtschaft, Kultur*).

⁶⁵¹ Fritz WEISSENSTEINER, *Österreich und die Welt. Historischer Atlas*. Wien: Freytag-Berndt; Ueberreuter, 1976. Zůstalo však pouze u jednoho vydání.

⁶⁵² Akademie der Wissenschaften, *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung, Die Landgerichtskarte*, dodatkový sešit 1958. V průběhu padesátých let vyšla definitivní verze druhého oddílu: Akademie der Wissenschaften, *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. II. Abteilung, Die Kirchen- und Grafschaftskarte. Pfarr- und Diözesenkarte von Österreich*. Wien: Adolf Holzhausens Nachf., 1951–1959 (Endgültige Ausg.).

Steiermark s rozsáhlou textovou částí.⁶⁵³ V sedmdesátých letech následně vyšly dva vědecké historické atlasy Štýrska, přičemž starší a rozsáhlejší z nich byl tematicky zaměřen na dějiny štýrského rolnictva.⁶⁵⁴ Na mezinárodní aktivity na poli církevních komparativních dějin navázal atlas rakouských církevních dějin, který byl vydán u příležitosti pětisetletého výročí vídeňské arcidiecéze.⁶⁵⁵ Od osmdesátých let začala po vzoru dalších zemí vycházet i v Rakousku edice historických atlasů měst, do roku 1989 stihly vyjít tři svazky vybraných městských sídel a tři svazky historického atlasu Vídně.⁶⁵⁶ Variabilitu tematických atlasů druhé poloviny 20. století pak dokládá i unikátní „partajní“, levicově orientovaný atlas *Österreichs Schicksal im Kartenbild* Manfreda Scheucha, který v osmdesátých letech vydala Rakouská socialistická strana (Sozialistische Partei Österreichs).⁶⁵⁷ Právě posledně zmíněný atlas spolu s štýrským atlasem rolnictva umožňuje uvažovat o umístění atlasové produkce neutrálního Rakouska na pomezí mezi „západní“ a „východní“ historickou atlasovou kartografií.

Přestože vývoj dějepisných atlasů v **Polsku** ve sledovaném období v hlavních rysech odpovídá výše zmíněným trendům historické atlasové kartografie v zemích východního bloku, vykazuje i jistá pozoruhodná specifika. Velkým tématem polské historické kartografie se bezprostředně po skončení druhé světové války stalo mapování válečných škod (zejména zničených měst), oblíbeným žánrem navíc zůstávaly tematické vojenské atlasy. V akademické obci nadále, byť s pozměněnou koncepcí a s modernizovanými přístupy ke zpracování, pokračovaly po celé sledované období práce na rozsáhlém projektu *Atlas Historyczny Polski*, jehož organizace se dostala pod záštitu nově založené Polské akademie věd (Polska Akademia

⁶⁵³ Historischer Verein für Steiermark, *Heimat-Atlas der Steiermark*. Graz: Selbstverlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1946. Textová část 1946–1949.

⁶⁵⁴ Fritz POSCH – Manfred STRAKA – Gerhard PFERSCHY, *Atlas zur Geschichte des Steirischen Bauertums*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1976; Manfred STRAKA, *Historischer Atlas der Steiermark. 1. Lieferung, Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850*. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1978.

⁶⁵⁵ Ernst BERNLEITHNER (ed.), *Internationaler Kirchenhistorischer Atlas. Kirchenhistorischer Atlas von Österreich*. 2 sv. Wien: Wiener Dom-Verlag, 1966, 1972.

⁶⁵⁶ Na řešení projektu Österreichischer Städteatlas se podílil Wiener Stadt- und Landesarchiv a Ludwig Boltzmann Institut für Stadtgeschichtsforschung. V průběhu osmdesátých let vznikly následující práce: Felix CZEIKE – Renate BANIK-SCHWEITZER – Ferdinand OPPL, *Österreichischer Städteatlas. 1. Lieferung: Wien, Wiener Neustadt, Mödling, Wels; 2. Lieferung: Bregenz, Gallein, Kapfenberg, Kufstein, Linz, Marchegg, Rust; 3. Lieferung: Eisenstadt, Enns, Meran, Rottenmann, Sankt Pölten, Völkermarkt, Weitra*. Wien: Franz Deuticke Verlagsgesellschaft, 1982, 1985, 1988; Felix CZEIKE – Renate BANIK-SCHWEITZER – Gerhard MEISSL, *Historischer Atlas von Wien*. Wien; München: Jugend und Volk Verlagsgesellschaft, 1981, 1984², 1987³.

⁶⁵⁷ Manfred SCHEUCH, *Österreichs Schicksal im Kartenbild: der AZ- Geschichtsatlas*. Wien: Verlag der SPÖ, 1982. Autor, sociálně demokratický historik a novinář, v té době působil jako šéfredaktor centrálního stranického periodika *Arbeiter-Zeitung* (AZ).

Nauk, PAN, založena 1952).⁶⁵⁸ Mezinárodní úrovně však, na rozdíl od ostatních střeoevropských zemí socialistického tábora, dosahovala také církevní historická kartografie, rozvíjená v prostředí Katolické univerzity v Lublinu.⁶⁵⁹

Stejně jako v předchozím období, se vývoj polské školní historické atlasové kartografie výrazně odlišoval od československé. Zatímco prvorepublikové československé školní dějepisné atlasy byly pro výuku dějepisu po roce 1948 naprosto nepřijatelné, v Polsku naopak proběhla adaptace vybraných meziválečných atlasů a zcela nové vznikly až v osmdesátých letech v souvislosti s novou koncepcí výuky. V šedesátých a sedmdesátých letech vyšlo také několik popularizačních atlasů k polským i světovým dějinám, přičemž je zapotřebí zmínit především *Atlas historyczny Polski* Władysława Czaplińskiego a Tadeusze Ładogórskeho (1967), který se dočkal i své anglické verze.⁶⁶⁰ V neposlední řadě je nutno upozornit na další specifikum soudobé „polské“ historické kartografie, navazující v jistém smyslu na tradici exilových atlasů z 19. století: jako protiváha k tendenčním pracím produkovaným v Polské lidové republice byl na konci osmdesátých let ve Spojených státech vydán koncepčně i obsahově výrazně odlišný, programově antikomunistický (a rovněž značně manipulativní) atlas Iwa C. Pogonowského, zdůrazňující roli Polska jako klíčového evropského státu se strategickou polohou a zároveň vyzdvihující demokratické aspekty polských dějin.⁶⁶¹

Vývoj dějepisných atlasů v **Mad'arsku** v hlavních rysech odpovídal již výše nastíněné obecné charakteristice atlasové produkce zemí východního bloku. Nejvýznamnějším školním atlasem byl bezesporu *Történelmi atlasz* (poprvé vydaný roku 1961), který obsírně tematizuje lidová povstání a dějiny dělnického hnutí.⁶⁶² Tabuizovaná v něm naopak byla např. témata

⁶⁵⁸ Díky činnosti jednotlivých komisí se podařilo vydat čtyři mapy v samostatných sešitech a historický atlas Slezska v 18. století; připravován byl i podrobný historicko-geografický slovník. Rozsáhlé diskuze o směřování historické kartografie a nových postupech při zpracování atlasu významně přispěly k rozvoji oboru. Podrobně B. KONOPSKA, *Polskie atlasy historyczne*, s. 120–142.

⁶⁵⁹ Na sklonku šedesátých let zde např. vyšlo dvousvazkové dílo o polských církevních dějinách, obsahující rovněž samostatný atlas s 27 mapami: Jerzy KŁOCZOWSKI (ed.), *Kościół w Polsce. Vol. I, II*. Kraków: Znak, 1969–1970. Podrobněji se církevní historické geografii v Polsku věnoval např. Bogumil SZADY, *Historical Cartography of Confessions and Religions in the Polish-Lithuanian Commonwealth: Between Historical Geography and Spatial History*, *Studia Geohistorica* 6, 2018, s. 136–148.

⁶⁶⁰ Władysław CZAPLIŃSKI – Tadeusz ŁADOGÓRSKI (eds.), *Atlas historyczny Polski*. Wrocław: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, 1967; anglická verze *The Historical Atlas of Poland* vyšla ve Varšavě v roce 1981.

⁶⁶¹ Iwo Cyprian POGONOWSKI, *Poland, a Historical Atlas*. New York: Hippocrene Books, 1987. K polským atlasům ve sledovaném období srov. B. KONOPSKA, *Polskie atlasy historyczne*, s. 113–177; J. BLACK, *Maps and history*, s. 149–163.

⁶⁶² Maria CSÁTÁRY, *Történelmi atlasz*. Budapest: Kartográfiai Vállalat, 1961.

rozpadu Rakouska-Uherska nebo teritoriálního nárůstu Maďarska během druhé světové války. Objevila se, spolu s dalšími nově zpracovanými mapami zejména k nejnovějším dějinám, až v zásadním přepracování atlasu v politicky uvolněnějším období osmdesátých let (1985).⁶⁶³ Od sedmdesátých let vycházelo další atlasové dílo určené pro školní výuku, *Képes történelmi atlasz*.⁶⁶⁴

4.2. Dějepisné atlasy v Československu v období diktatury KSČ (1948–1989)

Razantním geopolitickým změnám se po válce nevyhnulo ani obnovené Československo. K úplnému návratu k předválečnému územnímu rozsahu nedošlo, neboť bylo již na konci června 1945 územně „odlehčeno“ o Podkarpatskou Rus (nyní Zakarpatskou Ukrajinu), připojenou v rámci dohody obou států k Sovětskému svazu. Pro meziválečné období tolik klíčová otázka národnostní diverzity rovněž záhy pozbyla významu, neboť se stát po odsunu obyvatelstva německé národnosti v letech 1945–1946 a výměně části obyvatelstva maďarské národnosti za etnické Slováky zásadně etnicky homogenizoval.⁶⁶⁵ Po necelých třech letech převzala v roce 1948 moc ve státě komunistická strana. V následujícím čtyři desítky let trvajícím období bylo Československo pevně připoutáno k východnímu bloku a ocitlo se pod setrvalým vlivem a dohledem Sovětského svazu.

Československá dějepisná atlasová kartografie měla za sebou v době únorového převratu bezmála stoletou bohatou historii, přesto je z již výše řečeného zřejmé, že na prvorepublikové atlasové počiny mohla navázat jen stěží. Tato kapitola se tudíž zaměří na to, jakým způsobem a s jakou dynamikou se atlasová tvorba, plně podřízená po čtyři desetiletí státnímu dohledu, dokázala transformovat a reagovat na politickou i společenskou poptávku. Pokusí se odpovědět mimo jiné na otázky jak, kým a s jakou motivací byly dějepisné atlasy v tomto období vytvářeny a do jaké míry složení autorského kolektivu i doba vzniku ovlivňovaly množství obsažené propagandy. V neposlední řadě se bude snažit nastínit, do

⁶⁶³ K maďarským atlasům stručně a pouze selektivně J. BLACK, *Maps and history*, s. 150, 159.

⁶⁶⁴ *Képes történelmi atlasz*. Budapest: Kartográfiai Vállalat, 1972, 1983, 1987.

⁶⁶⁵ Srov. Eva SEMOTANOVÁ – Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ – Jitka MOČIČKOVÁ – Jiří CAJTHAML – Pavel SEEMANN – Jan D. BLÁHA, *Český historický atlas: kapitoly z dějin 20. století*. Praha 2019, kapitola VI.8 *Vysídlení německého obyvatelstva z Československa*, s. 201–203. Výraznější národnostní menšinu už nadále tvořili pouze Maďaři na jihu Slovenska a v menší míře Poláci ve Slezsku a Těšínsku.

jaké míry se podařilo do atlasů inkorporovat dějiny Slovenska, s jejichž vyváženým začleněním si československé meziválečné atlasy namnoze nedokázaly poradit.⁶⁶⁶

4.2.1. Výuka dějepisu a vývoj dějepisných didaktických pomůcek v Československu v období 1948–1989

Také v tomto období byla většinová produkce historických atlasových děl přímo určena pro školní výuku a jejich tvorba a obsahová náplň tudíž byla ovlivněna soudobým vývojem didaktiky dějepisu na všech stupních československého školského systému a rovněž kurikulárními dokumenty, které určovaly její normativní rámec. Následující oddíl se proto pokusí čtyři desítky let školní výuky dějepisu v Československu stručně shrnout, přičemž pozornost bude, stejně jako v předchozích kapitolách, zaměřena také na základní i doplňkové didaktické dějepisné pomůcky, které byly na školách používány.⁶⁶⁷

4.2.1.1. Legislativní rámec výuky dějepisu

Po komunistickém státním převratu v únoru 1948 doznal československý školský systém a způsob výuky dalekosáhlých změn. Již v dubnu téhož roku proběhla reforma spojená s ministrem školství Zdeňkem Nejedlým, v rámci níž došlo ke sjednocení školství (tzv. jednotná škola).⁶⁶⁸ V rámci povinné školní docházky do 15 let věku se mělo všem dostat středoškolského vzdělání. Osmiletá gymnázia byla zrušena a žáci převedeni na jednotnou nediferencovanou školu. Směřování a nové cíle československého školství byly rovněž jedním z témat IX. sjezdu KSČ v květnu 1949.⁶⁶⁹ Klíčovou oblastí ideologického působení a formování mladé generace se staly společenskovědní předměty, přičemž nové pojetí výuky

⁶⁶⁶ Téma československých dějepisných atlasů v období 1948–1989 je stručně nastíněno v J. MOČIČKOVÁ, *Dějepisné atlasy v českých zemích od poloviny 19. století do současnosti*, s. 21–22. Stručnou informaci o vývoji a nových trendech v československé historické kartografii poskytuje L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 244–245; TÝŽ, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*; Petr CAFOUREK, *Stručný přehled našich dějepisných atlasů*, *Z dějin geodézie a kartografie* 2, 1982, s. 107–113. Několika vybraným československým atlasům se v již zmiňované komparativní kapitole o poválečné historické atlasové kartografii podrobněji věnuje J. BLACK, *Maps and history*, s. 149–177.

⁶⁶⁷ Text čerpá především z následujících prací: M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 22–25; encyklopedické heslo H. MANDELOVÉ, *Dějepis (školní)*, s. 28–30. Dějepisným atlasům je zde bohužel věnována zcela marginální (Mandelová) nebo žádná (Šustová) pozornost. Kurikulárním dokumentům k výuce dějepisu na úrovni odpovídající dnešnímu druhému stupni základních škol se podrobně věnuje M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 109–202. Problematiku stručně nastiňuje také J. JEZBEROVÁ, *Základní rysy výuky dějepisu*, s. 87.

⁶⁶⁸ Zákon č. 95/1948 Sb., o základní úpravě jednotného školství z 21. dubna 1948.

⁶⁶⁹ Vojtěch PAVLÁSEK, *Československé školství na cestě k socialismu: úkoly vytyčené IX. sjezdem KSČ*. Praha 1949.

dějepisů mělo žáky a studenty vést k pochopení a hodnocení významu historických událostí z pohledu marxismu-leninismu a historického materialismu. Zásadní změnu diskurzu výmluvně dokládají Nejedlého osnovy pro středoškolský dějepis (1949).⁶⁷⁰ Vyzdvihují význam sociálních a hospodářských dějin,⁶⁷¹ období společných dějin českého a slovenského národa a období „v nichž byly naše národy průkopníky pokrokových ideálů, při jejichž uskutečňování se vždy opíraly o souhlasné úsilí jiných národů.“ Doporučují rovněž zaměřit se na historické osobnosti s vysokými mravními kvalitami jako vzory pro mladou generaci. Zásadní změna přichází rovněž v periodizaci dějin. Klasické dělení na pravěk, starověk, středověk a novověk plně nahrazuje stalinistická dějinná periodizace: 1) prvobytně pospolná společnost a otrokářský řád (pravěk a starověk); 2) feudalismus (středověk – 17. stol.); 3) kapitalismus (18. století – 1. světová válka); 4) socialismus a komunismus (od Velké říjnové socialistické revoluce, která je chápána jako počátek nové éry v dějinách lidstva).⁶⁷² Tuto periodizaci následně osnovy i učebnice dějepisu používaly po celé sledované období.⁶⁷³

Konkrétní náplň učiva pro jednotlivé ročníky střední školy dle Nejedlého osnov umožňuje rámcovou představu o tom, jak dalece se interpretace dějinného vývoje oproti předúnorové době proměnila: v prvním ročníku se dějepis nevyučoval, ve druhém se probíral pravěk a starověk. Třetí ročník (jediný dotovaný třemi hodinami dějepisu týdně, v ostatních ročnících musely postačit hodiny dvě) provedl studenty dlouhým obdobím feudalismu (tj. středověk a raný novověk), v rámci něhož byly vládnoucí elity i církve (v kontrastu s antickým „*křesťanstvím jako náboženstvím chudých*“) staveny do ostře negativní role,⁶⁷⁴ jejíž protipól tvořila husitská revoluce bojující proti oběma z nich. Závěr tohoto období je nazván „*vítězstvím reakce*“ – fatální událostí je porážka stavovského povstání na Bílé hoře, jejímž následkem nastává „*hospodářské a sociální porobení i duševní otupování českého lidu*“.⁶⁷⁵ Z osnov je patrná daleko větší snaha o zařazení slovenských dějin do kurikula, než tomu bylo v meziválečném období. Paralelně k dění v českých zemích měl být vždy sledován

⁶⁷⁰ Zdeněk NEJEDLÝ, *Ideová výchova na střední škole: osnovy z občanské nauky, dějepisu a literární výchovy*. Praha 1949, s. 13–18 (osnovy dějepisu). „*V dějepise, občanské nauce a literární výchově musí nová škola dávat mládeži výzbroj k dnešnímu zápasu o pokrok, především tam musí dnešní nová škola postavit mladé lidi na pevnou půdu a dát jim jasný cíl do budoucna: perspektivu lidové, demokratické, socialistické republiky.*“ Tamtéž, s. 4. Úvodní poznámku, do níž náleží i tato pasáž, napsal Vojtěch Pavlásek.

⁶⁷¹ „*Podstatně přispívat k vytvoření vědeckého světového názoru poučováním o zákonitosti světového dění v oblasti hospodářského a sociálního života, zdůrazňovat hospodářské a sociální činitele jako určující síly nejvýznamnějších období české, slovenské a světové historie.*“ Tamtéž, s. 13.

⁶⁷² Srov. J. BLACK, *Maps and history*, s. 149.

⁶⁷³ K období 1948–1953 M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 124–136; M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 22; H. MANDELOVA, *Dějepis (školní)*, 28.

⁶⁷⁴ Výběrově z témat k tomuto období: *Začátky feudalismu: místo otroků poddani pracují na pána; Církev nejmocnější feudál: světové panství církve; Křižácké výpravy: záminka pro umístění přebytečných feudálů ad.*

⁶⁷⁵ Z. NEJEDLÝ, *Ideová výchova na střední škole*, s. 13–18.

i vývoj na Slovensku. Zvýšená pozornost byla věnována slovanským dějinám. Ve čtvrtém ročníku se měli studenti věnovat období kapitalismu a socialismu, s důrazem na revoluce, hospodářskou a sociální otázku a rozvoj dělnického hnutí. Samostatné téma tvořila Říjnová revoluce v Rusku, zatímco vznik Republiky Československé a československý domácí i zahraniční odboj během první světové války byly zařazeny pouze jako součást kapitoly *Imperialistické období kapitalismu*. Meziválečné období bylo opět pojednáno jako střet v krizi se ocitajícího kapitalismu se socialistickým Sovětským svazem. Nastupující fašismus (termín nacismus nebyl používán) byl „poslední zbraní zahánajícího kapitalismu“, který se snažil „vyburcovat nejnižší pudy proti vší kultuře i morálce“. Zdůrazněna byla pochopitelně role SSSR ve druhé světové válce jako hlavního neohroženého protivníka Německa. Osnovy končily „porážkou reakce“ v roce 1948 a „otevřenou cestou k socialismu“. Z hlediska doporučených doplňkových výukových pomůcek byl Nejedlý poměrně skoupý a explicitně nezmiňoval ani historické mapy, ani atlasy.⁶⁷⁶

Platformou pro diskuze, úvahy a výměnu nejnovějších poznatků v oblasti didaktiky společenskovedních předmětů se stal od roku 1948 časopis *Společenské nauky ve škole: časopis pro občanskou nauku, dějepis, zeměpis a vlastivědu*. V období 1955–1970 vycházel samostatný časopis pro dějepis (v letech 1959–1968 pro dějepis a zeměpis) pod názvem *Dějepis ve škole*. Poté došlo opět ke spojení dějepisu a občanské nauky do jednoho společenskovedního pedagogického časopisu.⁶⁷⁷ Do periodika přispívali akademičtí pracovníci, metodici didaktiky (nejen) dějepisu i učitelé a je tudíž pro dnešní badatele zdrojem cenných informací o soudobém vývoji didaktiky dějepisu i historiografie.⁶⁷⁸

Cílem transformace československého vzdělávacího systému v padesátých letech bylo jeho maximální přiblížení sovětskému modelu, o které usilovala reforma z roku 1953.⁶⁷⁹ Došlo mj. ke zkrácení povinné školní docházky na osm let a změny se výrazně otiskly také do

⁶⁷⁶ „Učitel se při všech vhodných příležitostech opírá ve vyučování o místní historické památky a o zkušenosti a vlastní názor dětí, které získávají návštěvou muzeí, významných historických míst, jakož i náležitým využitím obrazů, filmů a jiných pomůcek.“ Tamtéž, s. 18.

⁶⁷⁷ Všechny varianty tohoto časopisu vycházely s periodicitou 10 čísel ročně. V letech 1948–1951 pod názvem *Společenské nauky ve škole: časopis pro občanskou nauku, dějepis, zeměpis a vlastivědu*, v letech 1952–1953 jako *Společenské vědy ve škole: časopis pro občanskou nauku, filosofii, dějepis a zeměpis*. V období 1954–1958 se historická problematika osamostatnila pod názvem *Dějepis ve škole: časopis pro dějepis, ústavu ČSR a SSSR*. V letech 1959–1968 došlo ke spojení se zeměpisem a časopis vycházel jako *Dějepis a zeměpis ve škole*. V letech 1968–1970 vycházel opět samostatně jako *Dějepis ve škole*. Poté došlo ke spojení společenskovedních předmětů do jednoho společného časopisu, který vycházel v letech 1971–1990 jako *Společenské vědy ve škole: časopis pro vyučování dějepisu, občanské výchově a filosofii*. Po roce 1990 na něj navázal časopis *Historický obzor*.

⁶⁷⁸ K tématu podrobněji diplomová práce Dany BIMKOVÉ, *Pedagogické časopisy pro výuku dějepisu jako praktická metodická pomoc československému učitelu dějepisu v období 1948–1970*. Pedagogická fakulta UK v Praze, 2011.

⁶⁷⁹ Zákon č. 31/1953 Sb., o školské soustavě a vzdělávání učitelů ze 7. května 1953.

učebních osnov z roku 1954. Dějepis chápaný a interpretovaný v intencích marxismu-leninismu měl vést žactvo „k socialistickému vlastenectví a k národní hrdosti, jakož i k lásce a věrnosti SSSR“ a „k nenávisti a nekompromisnímu odporu proti všem vykořisťovatelům a podněcovatelům války“ a utvrdit jej v názoru, že jedině sovětská demokracie zajistí lidu jeho skutečná práva a všestranný rozvoj jeho tvůrčích sil.⁶⁸⁰ V této zřejmě nejkritičtější etapě komunistického školství v Československu docházelo k výrazné deformaci a masivnímu ideologickému zneužívání dějepisné výuky. Zkrácení povinné docházky navíc zapříčinilo přeplněnost osnov a neadekvátnost nároků kladených na žáky. Po 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu a kritice kultu osobnosti došlo postupně i v Československu k ideologickému uvolnění, které se projevilo rovněž ve výuce dějepisu (z učebnic se např. vytrácí osobnost Stalina a výrazně méně pozornosti je věnováno také Gottwaldovi). Snahy o reformu dosavadního stavu se projevily v druhé polovině padesátých let v podobě návrhů pokusných učebních osnov, plánů a učebnic.⁶⁸¹ Tyto návrhy vyvolaly u odborné veřejnosti rozsáhlé diskuze, osnovy se však nedočkaly plošného zavedení.⁶⁸²

V návaznosti na vydání nové československé ústavy v roce 1960 došlo i k vydání nového školského zákona a učebních osnov.⁶⁸³ Délka základního vzdělání se opět navýšila na devět let a došlo k obnovení samostatného středního školství. Metody, jak v rámci výuky dějepisu systematicky vést žáky k utužení komunistického světového názoru, představila příručka *Komunistická výchova v dějepisném vyučování na střední škole* z roku 1964.⁶⁸⁴ Po roce 1964 došlo k částečnému uvolnění a větší diferenciaci v oblasti školství (např. experimentální obnovení víceletých gymnázií, vznik škol s rozšířenou výukou jazyků) a zároveň k diskuzím o hlubší reformě dějepisné výuky. Tento příznivý vývoj, byť stále vymezený mantinely komunistické ideologie, však záhy po roce 1968 vystřídala opět „konsolidace“ a návrat k autoritativnímu charakteru školství, spojené s rozsáhlými personálními čistkami. V roce 1972 vyšly nové učební osnovy dějepisu.⁶⁸⁵ V oblasti koncepce výuky nedošlo ke dramatickým změnám, období normalizace se projevilo především v definici výchovných cílů

⁶⁸⁰ *Dějepis: návrh učebních osnov pro 6. až 11. postupný ročník všeobecně vzdělávacích škol*. Praha 1953; *Učební osnovy pro 6. až 11. postupný ročník všeobecně vzdělávacích škol. Dějepis*. Praha 1954, s. 5, 6 a 16. Citováno dle M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 23 a H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 28.

⁶⁸¹ *Pokusné učební osnovy všeobecně vzdělávacích škol. Dějepis (5. – 11. ročník)*. Praha 1957.

⁶⁸² K období 1953–1960 podrobněji M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 136–155.

⁶⁸³ Zákon č. 186/1960 Sb., o soustavě výchovy a vzdělávání (školský zákon) z 15. prosince 1960; *Učební osnovy základní devítileté školy. Dějepis. 6. – 9. ročník*. Praha 1960.

⁶⁸⁴ Ladislava SCHÜCKOVÁ, *Komunistická výchova v dějepisném vyučování na střední škole: příspěvek k problematice*. Praha 1964. V tomto období vycházely pro učitele dějepisu i další metodické materiály. Srov. H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 28.

⁶⁸⁵ *Učební osnovy základní devítileté školy. Dějepis 6. – 9. ročník*. Praha 1972.

předmětu, které zdůrazňovaly jeho ideově politickou hodnotu a požadovaly důsledný marxisticko-leninský výklad historické látky.⁶⁸⁶

V roce 1976 byla v československém školství představena tzv. nová koncepce,⁶⁸⁷ jejímž cílem byla modernizace a zkvalitnění výchovně vzdělávacího procesu. Nové směřování potvrdil i nový školský zákon z roku 1978.⁶⁸⁸ Základní škola byla zkrácena na osm let, poté měli žáci povinnost pokračovat minimálně dva roky na škole střední. V roce 1978 rovněž vyšly nové osnovy dějepisu.⁶⁸⁹ Kladly mimo jiné zvýšený důraz na samostatnou práci žáků s nabytými znalostmi a schopnost o probrané látce „konstruktivně diskutovat“. Do středoškolské výuky se nová koncepce promítla od roku 1984, kdy vyšel rovněž nový školský zákon.⁶⁹⁰ Dějepis v tomto období nadále zůstával výrazně zpolitizovaným předmětem, který měl sloužit k vybudování správného (tj. komunistického) světového názoru žáků a studentů. V druhé polovině osmdesátých let proběhly další diskuze o podobě výuky dějepisu, jejichž výsledkem byly nové osnovy z roku 1987.⁶⁹¹ Přes jisté obroušení ideologického ostří předmětu však již k zásadním změnám do roku 1989 nemohlo dojít.⁶⁹² Je zapotřebí rovněž zmínit, že po celé sledované období fungovaly v Československu také menšinové školy – polské na moravsko-slezském pomezí a maďarské a ukrajinské na Slovensku, pro které platily celostátní osnovy.⁶⁹³

Jednou z důležitých změn v československém školství po roce 1948 byla úplná emancipace dějepisu, který se definitivně osamostatnil od zeměpisu. Hodinová dotace předmětu na úrovni základního i středního školství odpovídala po celé sledované období zpravidla 2–3 hodinám týdně. Začaly také poprvé vznikat učební plány, které spolu s jednotnými učebními osnovami jasně určovaly podobu a orientaci dějepisné výuky. Dějepis se vyučoval na druhém stupni základních škol (5. – 8. ročník v případě osmiletých, 6. – 9. v případě devítiletých) a na všeobecně zaměřených středních školách. Na odborných školách byla jeho výuka omezena. Pro ilustraci je možné zmínit např. situaci na středních školách po

⁶⁸⁶ K období 1960–1978 podrobněji M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 156–183; M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 24.

⁶⁸⁷ Zakotvená v dokumentu *Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy. Projekt a důvodová zpráva*. Praha 1976.

⁶⁸⁸ Zákon č. 63/1978 Sb., o opatřeních v soustavě základních a středních škol z 21. června 1978.

⁶⁸⁹ *Učební osnovy základní školy. Dějepis 5. – 8. ročník*. Praha 1978.

⁶⁹⁰ Zákon č. 29/1984 Sb., o soustavě základních a středních škol (školský zákon) z 22. března 1984.

⁶⁹¹ *Učební osnovy základní školy. Dějepis. 5. – 8. ročník*. Praha 1987.

⁶⁹² K období 1978–1989 podrobněji M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 183–203; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 28–29; M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 23, 27–30; J. JEZBEROVÁ, *Základní rysy výuky dějepisu*, 87.

⁶⁹³ H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 29.

roce 1984 – na gymnáziích se v rámci tzv. nové koncepce dějepisu vyučoval v prvních třech ročnících, na odborných pouze v jednom ročníku a na učňovských školách vůbec.⁶⁹⁴

4.2.1.2. *Obsahová náplň a proměny výuky dějepisu*

Obsahová náplň výuky dějepisu byla již nastíněna v souvislosti s Nejedlého osnovami vzniklými záhy po převratu v roce 1948. Přestože základní kurs předmětu byl po celé sledované období jasně vymezen nepřekročitelnými hranicemi státem propagované ideologie, v průběhu sledovaného období docházelo k určitým změnám, které pozoruhodně odrážejí soudobé politické i společenské ovzduší. Důraz byl kladen na třídní boj a dějiny dělnického hnutí. Základ dějepisné výuky tvořily pochopitelně dějiny československého státu, přičemž je nutno zdůraznit, že byla v rámci výkladu nyní skutečně patrná snaha o navýšení podílu slovenských dějin ve výuce, nešlo tudíž jen o přání neurčitě nadnesené v učebních osnovách, tak jako tomu bylo v období první československé republiky. Posíleny byly rovněž dějiny světové, hodnocené z hlediska socialistických ideálů. Marxisticko-leninská interpretace dějinného vývoje měla za následek výrazné protěžování některých tematických okruhů – z národních dějin se jednalo zejména o husitství a národní obrození Čechů a Slováků. Tyto události byly zasazovány rovněž do kontextu obecných dějin, dějin dalších slovanských národů a zejména Sovětského svazu. Patrný byl rovněž odklon od starších dějin směrem k novověku a nejnovějším dějinám, které poskytovaly živnou půdu pro vymezování se vůči kapitalistickému a imperialistickému Západu. Zásadní změnou oproti předchozímu období bylo rovněž posílení zájmu o hospodářské a sociální dějiny a rovněž propojení dějepisu s polytechnickým vzděláváním.

V průběhu padesátých let došlo asi k největší radikalizaci předmětu za celé sledované období. Říjnová revoluce v Rusku byla vnímána jako klíčový mezník, nadále určující dichotomický vývoj světových dějin. Jako takový podstatně zastínil dějiny první světové války. Z národních dějin po roce 1918 byl kladen důraz na dějiny KSČ a pomoc Sovětského svazu při osvobození. Celkový odsudek politického zřízení prvorepublikového Československa a jeho protilidové politiky ztělesněné Masarykem a Benešem měl záměrně kontrastovat s oslavou budování lidově demokratického a socialistického státu po roce 1948. Po roce 1960 došlo k mírnému uvolnění poměrů a v reakci na 20. sjezd KSSS (1956) a kritiku

⁶⁹⁴ M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepisu v letech 1918–2013*, s. 109–202; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 29.

kultu osobnosti zmizela i dosavadní adorace Stalina a Gottwalda. Do učebních osnov a následně učebnic dějepisu pronikla větší citlivost ke kulturním dějinám a umění a rovněž zájem o regionální dějiny. V období normalizace se výuka dějepisu opět více zpolitizovala. Po jisté opatrnosti předchozího období interpretovat nejnovější události po roce 1948, se osnovy opět vrátily k historickému výkladu dovedenému do bezprostřední současnosti. K tradičním tématům se přidal vznik světové socialistické soustavy, rozpad koloniální soustavy a budování socialistické společnosti. Po roce 1978 se do výuky dějepisu začaly promítat i nové moderní trendy v podobě ochrany životního prostředí a kulturních a historických památek. Projevila se i vyšší míra empatie k dějinám ostatních národů historicky žijících na území Československa (Němci, Poláci, Maďaři, Ukrajinci) a došlo k jistému útlumu významu husitského hnutí. Na samém sklonku komunistické éry, v osnovách z roku 1987 se poprvé po bezmála čtyřiceti letech objevila vedle tradiční marxistické i klasická periodizace dějin.⁶⁹⁵

4.2.1.3. Didaktické pomůcky k výuce dějepisu

Také vývoj učebnic dějepisu prošel výraznou proměnou.⁶⁹⁶ Široký výběr i názorovou pluralitu didaktických pomůcek, kterými se vyznačovalo meziválečné období, vystřídalo používání jednotných učebnic vydávaných Státním pedagogickým nakladatelstvím. Výukové pomůcky byly podřízeny ještě silnějšímu dohledu ze strany státu. Představy o jejich podobě a náplni jsou vyjádřeny v usnesení ÚV KSČ z roku 1951, které v zásadě odpovídá novým učebním osnovám dějepisu. Dosavadní učebnice Ústřední výbor zcela odsoudil jako příliš pasivní a „kompromisnické“, málo angažované a agitující. Vyžadoval, aby nové učebnice pravdivě vylíčily poměry v meziválečném Československu a odhalily „buržoasní, protilidovou a protisovětskou politiku tehdejších vlád“ a zároveň ukázaly „pravou reakční tvář T. G. Masaryka a dr. E. Beneše.“ Zároveň měly „vysoko vyzdvihnout pokrokovou úlohu Sovětského svazu v naší historii a slavný boj Komunistické strany Československa za svržení kapitalistického jha a za vybudování socialismu v naší vlasti.“ Zmiňuje význam nejnovějších

⁶⁹⁵ Podrobně k vývoji osnov a učební náplně M. JIREČEK, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013*, s. 109–202.

⁶⁹⁶ Detailní byť ne zcela vyčerpávající soupis učebnic dějepisu z tohoto období poskytuje H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 48–50. Tento stručný informativní text si nečiní ambice její výzkum suplovat, proto zde budou uvedeny konkrétní příklady učebnic jen velice výběrově. Inspirativní úvahu a pohled na proměny učebnic dějepisu a jejich persvazivní potenciál při formování historického vědomí svých uživatelů přináší dva texty publikované on-line Ústavem pro studium totalitních režimů: *Učebnice dějepisu – historický kontext*, dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/antologie-ideologickych-textu/ucebnice-dejepisu/ucebnice-dejepisu-historicky-kontext/> [cit. 17. června 2022]; *Učebnice dějepisu ve službách ideologie*, dostupné z: <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/ucebnice-dejepisu-ve-sluzbach-ideologie/> [cit. 17. června 2022].

dějin (od Říjnové revoluce do současnosti) a zároveň dějin československých, které neměly být jen doplňkem k dějinám světovým, ale měly „tvořit hlavní páteř dějepisného vyučování.“ Podstatně větší pozornost měla být rovněž věnována dějinám Sovětského svazu a dalších lidově demokratických států.⁶⁹⁷

V průběhu padesátých let začaly vycházet první nové učebnice pro základní školy (např. J. Polišenského),⁶⁹⁸ na které navázala další produkce v šedesátých (za všechny je možno zmínit graficky i emocionálně působivou učebnici K. Bartoška k nejnovějším dějinám)⁶⁹⁹ a v sedmdesátých letech (např. M. Dohnal a kol.).⁷⁰⁰ Již bylo výše naznačeno, že starší učebnice dějepisu v zásadě neměly šanci v nových podmínkách obstát. Výjimku tvořily prvorepublikové učebnice pokusných škol, jejichž specifickým rysem již ve třicátých letech byla výrazně levicová orientace. V roce 1959 na ně navázala např. pokusná učebnice *Dějepis pro šestý ročník* vytvořená vzorným učitelem Aloisem Sosíkem.⁷⁰¹ Vyznačovala se pozoruhodně citlivým propojením textu, obrazu, mapy a doprovodných tabulek, obsahově odpovídajícím věku a intelektuálním schopnostem žáků. Kromě emocionálně intenzivního obrazového doprovodu (např. celostránkové ilustrace *Bitva na Bílé hoře*, *Na robotě* nebo *Jezuité pálí české knihy*) obsahovala i velmi budovatelský úvod.⁷⁰² Na reformní učebnice dále navazovala po obsahové i grafické stránce mimořádně zdařilá a současníky oceňovaná příručka V. Michovského *Z dávné minulosti lidstva* pro 6. třídu, která opakovaně vycházela do konce sedmdesátých let.⁷⁰³

Na středních školách byly zpočátku využívány české překlady sovětských učebnic bez obrazového doprovodu. Ty na konci padesátých let nahradily učebnice české, vypracované

⁶⁹⁷ *Usnesení předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa o učebnicích pro národní a střední školy*. Praha 1951, s. 18–20. Srov. H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 29.

⁶⁹⁸ Josef POLIŠENSKÝ, *Dějepis pro devátý ročník: pokusná učebnice, II. Část*. Praha 1957.

⁶⁹⁹ Karel BARTOŠEK, *Dějepis pro 9. ročník základní školy*, Praha 1963 a další vydání. Učebnice mimo jiné obsahovala jednoduché mapky, množství působivého obrazového materiálu a fotografií, výňatky z básní, literárních děl i politických projevů.

⁷⁰⁰ Dohnalovy učebnice vycházely opakovaně v různých variantách, např. Miloň DOHNAL, *Dějepis pro 8. ročník základní devítileté školy*. Praha 1973; Miloň DOHNAL – Otakar KÁŇA, *Dějepis pro 9. ročník základní devítileté školy*. Praha 1977; Miloň DOHNAL – Tomáš JÍLEK – Luboš BALCAR, *Dějepis pro 6. ročník experimentálních škol*. Praha 1979²; Miloň DOHNAL, *Dějepis pro 7. ročník experimentálních škol*. Praha 1981² ad.

⁷⁰¹ Alois SOSÍK, *Dějepis pro šestý ročník. Pokusná učebnice*, 1. část. Praha 1959. V tiráži se objevuje informace „zpracoval vzorný učitel Alois Sosík za odborné spolupráce doc. dr. Františka Kutnara.“

⁷⁰² „V našem lidu bylo vždy dost síly k revolučním bojům za lepší a spravedlivější společnost... A kdykoliv vpadl do země nepřítel, spěchali naši předkové od mírové práce k obraně svobody své vlasti... Krásná a bohatá byla naše vlast v minulosti. Její krásy a bohatství však tehdy nepatřily všem. Teprve nyní, kdy je vláda v rukou našeho lidu, pracujeme všichni na svém pro všechny. Společně budujeme socialistickou vlast stále bohatší a krásnější.“ Tamtéž, s. 3.

⁷⁰³ Václav MICHOVSKÝ, *Z dávné minulosti lidstva: [dějepis pro 6. ročník]*. Praha 1966. Nejnovější vydání, které se podařilo nalézt, bylo v pořadí 13. z roku 1979. Učebnice byla přeložena i do ukrajinštiny (1970) a polštiny (1975). Informace byly získány ze Souborného katalogu České republiky.

kolektivem pod vedením Jiřího Hánla.⁷⁰⁴ Pro výuku světových dějin byla od druhé poloviny šedesátých let k dispozici práce Jaroslava Charváta, opakovaně vydávaná až do osmdesátých let.⁷⁰⁵ Československé dějiny byly vyučovány podle Václava Husy.⁷⁰⁶ V učebnicích z této doby v zásadě přetrvávala dominance textu, proloženého ilustracemi a doplňkovými mapkami a plánky. Žáci neměli k dispozici pracovní sešity nebo listy, které by jim umožnily soustavnější samostatnou práci.⁷⁰⁷ Pro menšinové školy (polské, maďarské, rusínské a podkarpatoruské) vycházely oficiální překlady českých učebnic (příručky M. Dohnala a J. Charváta),⁷⁰⁸ paralelně také vycházely slovenské verze učebnic. Jak je z uvedených příkladů učebnic pro základní i střední školy patrné, je možno oproti meziválečnému období sledovat zásadní rozdíly v jejich genezi. Především došlo ke kvantitativnímu nárůstu osob, které se na jejich přípravě podílely (kolektivy autorů, odborní poradci, recenzenti), standardem se rovněž stala spolupráce středoškolské a akademické sféry.⁷⁰⁹

V průběhu osmdesátých let vznikaly v duchu tzv. nové koncepce pro základní i střední školy nové učebnice. Jejich nepřilíš valná úroveň vyvolala kritiku už mezi soudobými odborníky. Na ní reagovalo ministerstvo školství nařízením, aby vznikly v součinnosti s pedagogy nové kvalitní a přístupné experimentální učebnice. Význam a potenciál těchto prací, které vyšly po úpravě učebních osnov v letech 1987–1989 a na jejichž tvorbě se podíleli např. Václav Michovský, Miroslav Hroch a Vratislav Čapek, však již zastínily události roku 1989 a následná změna politického zřízení.⁷¹⁰

Přestože se ve sledovaném období v zásadě nedá hovořit o převratných změnách v dějepisné výuce, odráží československé dějepisné učebnice vydávané od padesátých do

⁷⁰⁴ Jiří HÁNLA a kol., *Dějepis pro 1. ročník odborných škol*. Praha 1958; TÝŽ – Alice TEICHOVÁ, *Dějepis pro 2. ročník odborných škol*. Praha 1960 a další vyd.

⁷⁰⁵ Jaroslav CHARVÁT, *Světové dějiny: učebnice pro I. a II. ročník středních všeobecně vzdělávacích škol a I. ročník středních odborných škol*. Praha 1967 a další vyd.; slovenské vydání např. TÝŽ, *Svetové dejiny: učebnica pre 1. a 2. ročník stredných všeobecnevzdělávacích škôl*. Bratislava 1968.

⁷⁰⁶ Václav HUSA – Miroslav KROPILÁK, *Československé dějiny: učebnice pro střední školu*. Praha 1966⁶.

⁷⁰⁷ M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 24; H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 29.

⁷⁰⁸ Charvátovy učebnice: Jaroslav CHARVÁT, *Világ történelem: az áztalanos középiskolák 1. és 2. s a középfoőkü szakiskolák 1. osztalya számára*. Bratislava 1968; TÝŽ, *Istoria svitu: pidručnyk dlja 1 i 2 klasu himnazij ta 1 klasu serednich fachovyeh škol. [1. částyna]*. Bratislava 1973². Z Dohnalových učebnic např. Miloň DOHNAL, *Historia dla klasy 9. dziewięcioletniej szkoły podstawowej*. Praha 1977; Tomáš JÍLEK – Marta BUTVINOVÁ – Miloň DOHNAL, *Istoriya dlja 7-ho klasu osnovnoji školy*. Bratislava 1982; Miloň DOHNAL, *Történelem az alapiskola 8. osztályá számára. Köt. 1.* Bratislava 1983.

⁷⁰⁹ To dokládají např. údaje z tiráže učebnice K. BARTOŠKA, *Dějepis pro 9. ročník základní školy*. Praha 1966⁴. Na přípravě tohoto díla s ním spolupracoval Ludevít Lašán, dále koordinátor učebnic pro 6. – 9. ročník základních škol Alois Sosík a „I. vydání posoudili Čestmír Císař, Václav Husa, Robert Kvaček, Petr Lesjuk, Výzkumný ústav pedagogický v Praze, učitelé, další odborní a vědečtí pracovníci a instituce.“

⁷¹⁰ Např. Ondrej FLOREK – Vratislav ČAPEK – Zdeněk MACEK – Miroslav SUTTÝ, *Dějepis pro 2. ročník středních odborných škol a pro 1. ročník středních odborných učilišť (studijní obory)*. Praha 1985. Srov. H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 29.

osmdesátých let 20. století určitý diskurzivní posun, který je patrný zejména ve výkladu nejnovějších dějin. Důležitý mezník tvořil v tomto smyslu rok 1968. Určujícím narativním schématem učebnic z padesátých a šedesátých let je válka a třídní boj. Vyznačují se výraznou angažovaností, emotivní rétorikou a sugestivním líčením traumatických událostí (nejen) národní historie. V souvislosti s tím pak varují před hrozbou nové války a burcují své čtenáře k obraně míru a k budování socialismu. Učebnicím ze šedesátých dodávala navíc na přesvědčivosti ochota do jisté míry reflektovat nebo minimálně popsat některé problematické záležitosti socialistického vývoje (politické procesy, kult osobnosti).⁷¹¹ S nástupem normalizace se rétorika učebnic proměnila. Socialismus v Československu dle ústavy z roku 1960 zvítězil, čímž se běh dějin úspěšně uzavřel. Po porážce pražského jara 1968 (označeného za kontrarevoluci) bylo cílem výuky soudobých dějin především „poučení z krizového vývoje“. Dynamické učebnice z předchozího období vystřídaly věcnější, emočně umírněné a formálnější práce, jejichž stránky věnované dějinám po roce 1945 plnily výčty převážně statických a repetitivních událostí – sjezdů komunistické strany a jejich programů, pětiletých plánů, výročí, výsledků voleb – a obšírná prezentace úspěchů při budování socialismu. Tematiku války jako střetu mezi Západem a Východem sledovaly na novodobých válečných konfliktech (Korea, Vietnam).⁷¹²

Z ostatních výukových pomůcek si zachovaly popularitu klasické pomůcky, projevil se zde však také vliv moderních prostředků prezentace historických událostí. Nezastupitelná byla role dějepisných atlasů, nástěnných map⁷¹³ a kartodiagramů, mezi hojně využívané pomůcky patřily také časové osy a další obrazový materiál. Průnik moderních technologií je patrný v používání diafilmů⁷¹⁴ a diapozitivů, které byly v rámci výuky promítány. Diaprojektory byly v tomto období již běžnou součástí výbavy školních kabinetů.⁷¹⁵ K dispozici bylo rovněž několik historických dokumentárních filmů a gramofonové nahrávky s projevy státníků nebo politickými písněmi. Metodiky dějepisu doporučovaly rovněž návštěvy muzeí a galerií. Soudobé dějepisné pomůcky se vyznačovaly přístupnou cenou, případně byly školám poskytovány zcela zdarma v rámci tzv. „ústřední rozesílky“.

⁷¹¹ Zcela typickým příkladem je K. BARTOŠEK, *Dějepis pro 9. ročník základní školy*.

⁷¹² Srov. Ústav pro studium totalitních režimů, *Učebnice dějepisu – historický kontext*.

⁷¹³ Nástěnné mapy, které vznikly v období druhé poloviny padesátých let, eviduje *Přehled našich nástěnných dějepisných map z let 1955–1960*, *Dějepis a zeměpis ve škole 2*, 1960, s. 191.

⁷¹⁴ Dlouhodobě využívané a oblíbené byly černobílé diafilmy vytvořené v letech 1954–1963 z fondů Československého státního filmu a Krátkého filmu Praha.

⁷¹⁵ Využití názorných vyučovacích pomůcek při výuce dějepisu (obrazy, mapy, epidiaskop, kinofilmy atd.) se metodicky zabýval Václav MEJSTRÍK, *Názorné pomůcky ve vyučování dějepisu a jejich využití*, *Dějepis ve škole: časopis pro dějepis, ústavu ČSR a SSSR II/4*, 1955, s. 162–174.

Po celé sledované období měly státní orgány eminentní zájem na tom, aby se k žákům dostávaly materiály, které na ně budou vhodně ideologicky působit v duchu marxismu-leninismu a formovat je tak směrem k loajálnímu postoji k oficiální politice a směřování státu.⁷¹⁶ Stejně tak si tvůrci komunistické školské politiky uvědomovali význam role pedagogů, v jejichž gesci byla finální interpretace dějinného vývoje a s ním související ideové působení na mládež, a soustavně na ně působili mj. formou nejrůznějších politických školení.⁷¹⁷

4.2.2. Školní historická kartografie v Československu na rozhraní dvou epoch – nové výzvy a čekání na atlas

Nová československá atlasová díla samozřejmě nemohla vzniknout okamžitě, neboť marxisticko-leninskou historiografii bylo třeba nejprve teoreticky i metodologicky ukotvit.⁷¹⁸ Teprve pak mohly začít přípravy díla tak komplexního, jako je dějepisný atlas. Je na místě zde znovu připomenout, že v meziválečném období se zcela nový původní školní dějepisný atlas vytvořit nepodařilo. Kontinuita s předcházejícím obdobím, která československé školství po roce 1918 v podstatě zachránila, nepřipadala po roce 1948 v úvahu. Starší atlasy, vydané během existence nyní výrazně negativně nahlížené první československé republiky, které byly navíc v podstatě stále do značné míry relikty rakousko-uherské monarchie, již nemohly svou formou ani obsahem novým politickým a společenským podmínkám vyhovovat. Na konci čtyřicátých a počátkem padesátých let 20. století tudíž nastalo několikileté období bez domácího školního historického atlasu a naděje pedagogů se upínaly k ohlášeným, avšak poměrně dlouho připravovaným pracím, které měly souznít s novým ideovým směřováním státu.

⁷¹⁶ H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 29–30; M. ŠUSTOVÁ, *Stalo se v zemi české*, s. 25.

⁷¹⁷ Ideál učitele představuje např. metodický text L. Schückové z první poloviny šedesátých let: „*Jsmo si plně vědomi, že rozhodujícím činitelem ve výchově je osobnost učitele. Učitel, který historii nechápe jen jako vyučovací předmět, ale jako cenný nástroj rozumového, citového a morálního rozvoje mladého člověka, otevírá mládeži hluboké zdroje poučení a síly pro celý život. Učitel, který dějepisu pouze nevyučuje, ale který historii prožívá, ví, v čem je síla jejího působení na složitou psychiku mladého člověka,*“ in: L. SCHÜCKOVÁ, *Komunistická výchova v dějepisném vyučování na střední škole*, s. 42; případně o dvě desetky let mladší text L. Balcara: „*Proto postoj učitele, jeho vnitřní sejití s obecnými pravdami, které žákům pomáhá pochopit, určí do jisté míry i sílu jejich argumentace. Přitom však bude důležité, aby žák poznal, že všechno, co učitel na závěr formuluje, je nejen výsledkem jeho racionálního poznání a intelektuálních dovedností, ale současně je i neoddělitelnou součástí jeho socialistického přesvědčení a uvědomění,*“ in: Luboš BALCAR, *Metodické pokyny k dějepisnému vyučování: v 8. ročníku experimentální základní školy*. Praha 1982, s. 41–42.

⁷¹⁸ Proměnami a trendy historického diskurzu v padesátých a šedesátých letech 20. století se zabývá Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha 2011.

Dočasné „bezatlasí“, trvající prakticky až do vydání *Školního atlasu československých dějin* (1959),⁷¹⁹ nebylo pro československé školství jednoduché a vyžadovalo na učitelích, kteří chtěli v rámci výuky využívat kartografické pomůcky, značnou míru vynalézavosti. Jednou z možností bylo čerpat z atlasových prací ostatních zemí socialistického tábora – v první řadě sovětské produkce. V prostoru střední Evropy se rychleji než v Československu rozvíjela kartografie polská (*Mały atlas historyczny*, 1950)⁷²⁰ i východoněmecká (*Karten für den Geschichtsunterricht*, 1953). Nevýhodou bylo jejich zaměření na vlastní národní historii a absence map k dějinám českým. Nicméně byly teoreticky využitelné alespoň jako pomůcka ke světovým dějinám, případně k historickým událostem a obdobím, kdy se národní dějiny obou států prolínaly.⁷²¹ Pedagogové rovněž mohli využít sovětské nástěnné mapy, které byly „čas od času“ v Československu k dostání.⁷²² V druhé polovině padesátých let vyšla také zhruba desítkou nových tuzemských nástěnných map.⁷²³

V dějepisných učebnicích, které postupně začaly v padesátých letech vycházet, se rovněž tu a tam mapy objevovaly (zpravidla jednoduché a schematické). K využití map při výuce dějepisu byla v tomto období publikována rovněž řada teoreticko-metodologických textů. Pozornost, jaká byla ve „vzorovém“ sovětském školství věnována dějepisným mapám jako mocnému nástroji ideologického formování individuálního i kolektivního historického vědomí, názorně dokládá do češtiny přeložený text sovětského historika Alekseje Vladimiroviče Jefimova (1953/1954). Snaží se v něm mimo jiné ukázat morální nadřazenost socialistické historické kartografie (znázorňující pokrok a důraz na dějiny lidových mas) nad mapami imperialistického tábora oslavujícími především expanzi a útlak.⁷²⁴ Praktickému

⁷¹⁹ Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školní atlas československých dějin*. Praha: ÚSGK, 1959.

⁷²⁰ Czesław NANKE – Ludwik PIOTROWICZ – Władysław SEMKOWICZ, *Mały atlas historyczny*. Wrocław; Warszawa: Książnica-Atlas, 1950; Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, 1961.

⁷²¹ Možností využití zahraničních historických atlasů k výuce dějepisu se zabýval Dušan JOSEF, *Některé novější historické atlasy*, Dějepis a zeměpis ve škole I, 1959, s. 315–316.

⁷²² Dušan JOSEF, *Sovětské nástěnné dějepisné mapy*, Dějepis a zeměpis ve škole I, 1959, s. 315–316. V úvodu textu autor uvádí, že by chtěl „poukázat na cestu, jak zmenšit citelný nedostatek historických nástěnných map a upozornit na celou řadu dobrých nástěnných map sovětských, které čas od času jsou na skladě v dostatečných množstvích v prodejnách 'Sovětské knihy'.“

⁷²³ Srov. *Přehled našich nástěnných dějepisných map z let 1955–1960*; Karel BEDNÁŘ – Jiří Václav HORÁK, *Historické nástěnné mapy vydané u nás v letech 1945–1960*, ČsČH 8/5, 1960, s. 760.

⁷²⁴ „V buržoasní škole ukazují žákům mapu, na níž se mohou naučit znát a ukázat hranice držav Pipina Krátkého nebo Fridricha Barbarossy a j. pro mechanické cvičení paměti. A nebo také aby žactvo vychovali v duchu uchvatitelské ideologie imperialismu, ukazují jim mapu americké expanse, aby si s pochopením osvojili materiál o lupičských územních záborech USA v 19. a 20. stol. Naprosto jiný úkol má historická mapa v naší škole. V historickém atlase novověkých dějin pro střední školu mapy obsahují údaje o hospodářském vývoji. Na mapách jsou oblasti a střediska hnutí lidových mas, skutečných tvůrců dějin; zvláštní pozornost se věnuje dělnickému hnutí. Jednotlivé mapy ukazují místa, kde působili a pracovali velcí theoretikové a vůdci Marx a Engels, i místa nejdůležitějších událostí týkajících se dějin I. internacionály. V některých případech je na mapě ukázána perspektiva budoucnosti. Na příklad je tu mapa, na níž jsou označena místa, kde všude vyšel tiskem

využití historických map při výuce, jako názorné pomůcky k lepšímu pochopení historické látky, se v Československu věnoval např. Václav Mejstřík, vedoucí katedry dějepisu na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy, nebo Josef Petrtyl.⁷²⁵ Oba autoři zmiňovali, že efektivní využití mapy zabráňuje přílišnému formalismu, který byl známým nešvarem dějepisné výuky, a přispívá k aktivizaci celého výukového procesu a lepšímu a trvalejšímu zapamatování sledovaných historických jevů. Petrtyl (1958) navíc poukazyval na neblahý stav a malé množství soudobých historických map použitelných pro výuku a rovněž dosavadní absenci nového školního historického atlasu. Jeho text je tak i mírným apelem na školské vydavatelské instituce, aby na tomto poli byly aktivnější.⁷²⁶

V roce 1959 vycházely na pokračování v každém čísle *Dějepis a zeměpis ve škole* dějepisné mapky k dílčím tématům z českých a slovenských dějin doplněné doprovodným textem, jejichž autorem byl Dušan Josef, velice agilní propagátor map ve výuce historie. Motivací k této aktivitě, kterou autor v prvním čísle odstartoval heslem „*Zvyšujeme názornost hodin dějepisu*“, byl fakt, že „*zatím co v učebnicích světových dějin byly barevné přílohy historických mapek, učebnice dějin ČSR neměly v deváté, desáté ani jedenácté třídě žádné doprovodné ilustrace, plánky nebo jiné názorniny.*“⁷²⁷ Totéž periodikum opakovaně věnovalo prostor používání dějepisných náčrtků při výuce, které však vyžadovaly nejen erudici, ale také pedagogovu kreslířskou zručnost. Jedním z jejich propagátorů byl Karel Mrzílek, který v rámci svého textu poskytl i stručnou (přesto cennou) reflexi starších historických atlasových prací i soudobého stavu na poli školní historické kartografie: „*Staré historické atlasy trpěly přehledností a mnohdy je žáci po celou dobu studia ani neotevřeli a nynější mapky jsou příliš přehledné a bez detailů.*“⁷²⁸ Toto poněkud chmurné konstatování lakonicky shrnuje situaci, v jaké se školní historická kartografie nacházela v přelomovém období prvního desetiletí komunistickou stranou ovládaného Československa. Na konci této dekády se konečně podařilo vydat první dvě atlasová díla, která odstartovala éru komunistických historických atlasů, určených převážně pro potřeby základního a středního školství, případně pro vyšší vzdělávání, jež následně dokázaly plně saturovat československý trh po další tři desetiletí.

Manifest Komunistické strany během jednoho sta let po svém uveřejnění. V atlase jsou zakresleny velké ruské zeměpisné objevy.“ A. V. JEFIMOV, *Některé problémy metodiky dějepisu jako vědy*, Dějepis ve škole: časopis pro dějepis, ústavu ČSR a SSSR I, 1954, s. 350. Jedná se o překlad textu otištěného v časopise *Sovětskaja pedagogika* 10, 1953.

⁷²⁵ Václav MEJSTRÍK, *Historická mapa*, Dějepis ve škole II/4, 1955, s. 162–174; Josef PETRTYL, *Poznámky k využití mapy při vyučování dějepisu z hlediska ideově-výchovného*, Dějepis ve škole V/9, 1958, s. 409–411.

⁷²⁶ Tamtéž, s. 410–411.

⁷²⁷ Dušan JOSEF, *Dějepisné mapky* (na pokračování), Dějepis a zeměpis ve škole I, 1959, s. 20–21, 58–59, 88–89, 117, 154, 184–185, 217, 246–247, 288, 312.

⁷²⁸ Karel MRZÍLEK, *Náčrt v hodinách dějepisu*, Dějepis ve škole V/9, 1958, s. 412–416, zmínka o atlasech se nachází na s. 412.

4.2.3. Revoluční mapování dějin v intencích vrcholného a pozdního stalinismu – Historický atlas revolučního hnutí

Konkrétnější úvahy o vytvoření nového a požadavkům doby odpovídajícího historického atlasu spadají pravděpodobně do samých počátků padesátých let. Jsou úzce spjaty s nově vzniklým Ústavem dějin KSČ (1950–1970), centrem stranického dějepisectví, které se v tomto období zásadním způsobem podílelo na utváření kánonu moderních československých dějin.⁷²⁹ Již k říjnu roku 1951 je v archivním fondu této vlivné instituce dochována kopie dopisu adresovaného nakladatelství Orbis, ve které nejmenovaný zástupce ústavu (snad Jindřich Veselý nebo František Desiderius Pór) posílá přepracované libreto historického atlasu o čtyřech dílech a více než třech desítkách mapových listů, jehož průběžné vydávání plánoval na roky 1952 a 1953.⁷³⁰ Tomuto cennému dokumentu však bohužel chybí avizovaná příloha a lze tedy jen spekulovat o dalších osudech plánovaného atlasového díla. Nebylo vůbec uskutečněno nebo, což se zdá jako pravděpodobnější, se stalo podkladem pro pozdější, již realizovaný počín?

Pro zodpovězení této otázky je důležité zaměřit se na další soudobé publikační aktivity ústavu. Na začátku roku 1954 vyšlo za redakce ústavu monumentální dílo stranické propagandy – *Album názorných pomůcek k dějinám KSČ*,⁷³¹ které se nepochybně inspirovalo o několik let starším sovětským počinem k dějinám VKS(b).⁷³² Jeho cílem bylo přiblížit reprezentativní formou dějiny strany od Říjnové revoluce do celostátní konference KSČ (prosinec 1952) pro potřeby vyšší úrovně politického školení. Na 103 volných listech byl uveřejněn dokumentární materiál (fotografie, reprodukce pramenů), diagramy, citace z děl a projevy předních globálních i lokálních komunistických veličin (Vladimír Iljič Lenin, Josif Vissarionovič Stalin, Klement Gottwald, Antonín Zápotocký) a v neposlední řadě mapy.

Zpracování mapek pro *Album* bezpochyby bylo pro autory užitečnou, pro některé možná první zkušeností s prezentací historických událostí kartografickou formou, na níž bylo

⁷²⁹ Dějiny ústavu podrobně mapuje monografie V. SOMMERA, *Angažované dějepisectví*.

⁷³⁰ Národní archiv ČR, fond Ústav dějin KSČ, karton 73, sign. 476, složka *ČSAV Hist. Atlas – připomínky ústavu*, fol. 51.

⁷³¹ Ústav dějin KSČ, *Album názorných pomůcek k dějinám KSČ*. Praha: SNPL, 1954. Práce vyšla v nákladu 20 400 výtisků a za cenu 70 Kčs.

⁷³² V českém překladu vyšlo v roce 1952 jako A. M. MEDVEDEVA – N. I. KRUTIKOVA – Petr Nikolajevič POSPELOV (eds.), *Album názorných pomůcek k dějinám VKS(b)*. Překlad Antonín Horák. Praha: Komunistická strana Československa. Ústřední výbor. Oddělení propagandy a agitace, 1952.

možno dále stavět.⁷³³ V době jeho vydání již totiž probíhaly práce na rozsáhlém a ambiciózním atlasovém díle, jehož redakce byla opět v rukou Ústavu dějin KSČ. Po tříletých přípravách⁷³⁴ vyšel v květnu 1956 v Ústřední správě geodézie a kartografie nejpropagandističtější ze všech historických atlasů vydaných na území našeho státu – *Historický atlas revolučního hnutí*.⁷³⁵

Šéfredaktorem atlasového díla se stal František Desiderius Pór (1898–1980), který byl nepochybně spiritus agens celého projektu. Patřil mezi příslušníky předválečné generace komunistů, v období druhé světové války byl perzekvovaný nacisty. Po komunistickém převratu jeho kariéra strmě stoupala. Stál u zrodu Ústavu dějin KSČ, ve kterém byl jmenován organizačním tajemníkem. Spolu s ředitelem Jindřichem Veselým tvořil v první polovině padesátých let 20. století poměrně dosti autoritativní vedení této instituce, přestože jeho odborná kvalifikace byla minimální. První kritika na jeho činnost se snesla již v roce 1956, od té doby jeho vliv postupně klesal. V polovině šedesátých let byl po dlouhých průtazích donucen k odchodu do důchodu, i později ale zastával rigidně stalinistický přístup k minulosti a veřejně kritizoval reformní proud v historiografii.⁷³⁶ Vznik atlasu tedy časově spadá do období jeho největší moci a vrcholu kariéry. Zbytek redakčního kruhu dále tvořili František Burian (nar. 1907), rovněž pracovník ústavu; dále komunistický novinář a redaktor Karel Marek (1906–1987)⁷³⁷ a nejmladší člen autorského kolektivu, historik Koloman Gajan (1918–2011). Posledně jmenovaný byl v době vzniku atlasu rovněž redaktorem Československého časopisu historického. Gajanovy následující osudy byly od těch Pórových diametrálně odlišné – v šedesátých letech byl aktivním přívržencem reformního křídla historiků. Po roce 1969 byl vyloučen ze strany a byla mu znemožněna další akademická i publikační činnost, ke které se vrátil až po roce 1989.⁷³⁸ V neposlední řadě se na atlasu podílel široký okruh dalších

⁷³³ To potvrzuje i výrazná shoda pojmenování mapových znaků a tematického zaměření mapek, které se většinou objevily rovněž v o několik let později vydaném *Historickém atlasu revolučního hnutí* (srov. dále). Kartografické zpracování však bylo v případě zmíněného atlasu o poznání sofistikovanější.

⁷³⁴ O tříletých přípravných pracech se zmiňují samotní autoři v úvodní předmluvě.

⁷³⁵ F. D. PÓR a kol., *Historický atlas revolučního hnutí*. Text o tomto atlasu vychází z autorčiny studie, která se na základě podrobné analýzy tohoto díla zabývá problematikou využití dějepisných atlasů jako nástrojů politické propagandy. J. MOČIČKOVÁ, *Historický atlas revolučního hnutí*.

⁷³⁶ Již od roku 1961, kdy byl z postu ředitele Ústavu dějin KSČ uvolněn Jindřich Veselý, usilovalo nové vedení ústavu o Póruv definitivní odchod a penzionování. Po mnoha průtazích F. D. Pór v květnu 1965 nakonec odešel do důchodu. Na aktivity v oblasti historiografie však ani poté nerezignoval, ještě v roce 1965 a později roku 1969 veřejně kritizoval reformní historiky a jejich činnost. Srov. V. SOMMER, *Angažované dějepisectví*, s. 62–63, 68, 172–173, 177, 308–309.

⁷³⁷ Biografické údaje byly převzaty z *Databáze národních autorit NK ČR* spravované Národní knihovnou ČR. Dostupné z: <https://aleph.nkp.cz/> [cit. 17. června 2022].

⁷³⁸ Koloman Gajan, historik židovského původu, po druhé světové válce vstoupil do KSČ a vystudoval historii a romanistiku na FF UK v Praze, kde nadále působil jako pedagog. Zaměřoval se na moderní politické dějiny a dějiny dělnického hnutí. V roce 1966 získal titul profesora. Za aktivní účast na reformních snahách v šedesátých letech byl roku 1969 vyloučen ze strany a následně mu byla znemožněna akademická dráha i publikační činnost.

spolupracovníků, mimo jiné rovněž historiků ze spřátelených zemí – Sovětského svazu, Maďarska a NDR.⁷³⁹ Mezi konzultanty a spolupracovníky patřily rovněž významné osobnosti československé kartografie, např. Jaromír Janka nebo teprve začínající Ondřej Roubík.⁷⁴⁰ Navíc prostřednictvím tohoto díla do dějin české historické atlasové kartografie poprvé vstoupila žena – absolventka Přírodovědecké fakulty UK a členka semináře Karla Kuchaře Marie Medková (1924–1984).⁷⁴¹ Kartografický atlas zpracovalo nakladatelství Orbis, což by mohlo podpořit domněnku o spojitosti s výše zmíněným neuskutečněným atlasovým dílem z roku 1951.

Jak *Album názorných pomůcek*, tak *Historický atlas revolučního hnutí* byly reprezentativními a finančně velice nákladnými produkty – symboly období vrcholného a pozdního stalinismu. Zatímco vizuálně atraktivní a velkoryse pojaté *Album* je v podstatě pomníkem Klementa Gottwalda, který je přítomen ať už v textu nebo na desítkách fotografií (od „mladistvého vykořisťovaného dělníka“ až po „moudrého státníka“) téměř na každém listu jako hlavní hrdina trnité, ale úspěšné cesty k vítězství komunismu v Československu, ambice *Historického atlasu*, byly ještě vyšší. Měl sloužit jako zbraň v rukou politických pracovníků, která měla na pozadí historického vývoje legitimizovat komunismus jako jediné správné politické zřízení a diskreditovat všechny jeho odpůrce. Vydání atlasu bylo navíc spojeno s oslavami 35. výročí založení komunistické strany v Československu, čímž se jeho význam a ideologický potenciál ještě znásobil.

Na československý trh tedy přišel, či spíše s plnou revoluční silou vtrhnul nejen první komunistický historický atlas, ale zároveň první atlas s užším tematickým zaměřením, nesoucí v sobě navíc zcela jasně patrné prvky politické propagandy. Atlasové dílo bylo rozčleněno do čtyř oddílů (opět se nabízí nápadná paralela s projektem historického atlasu z roku 1951): 1) *Dějiny mezinárodního dělnického hnutí*, 2) *Dějiny Komunistické strany Sovětského svazu*, 3)

Působil v Parku kultury a oddechu Julia Fučíka jako lektor jazyků. Na FF UK se vrátil po r. 1989, poté se zaměřoval mimo jiné na osobnost Tomáše Garrigua Masaryka, podílel se rovněž na obnovení Masarykovy společnosti. Srov. např. Petr PROKŠ, *Prof. PhDr. Koloman Gajan, DrSc. (7. listopadu 1918 – 27. prosince 2011)*, *Moderní dějiny* 20/1, 2012, s. 259. Rozhovor s Kolomanem Gajanem, ve kterém se věnuje i svému působení na FF UK v 50. letech, je zaznamenán na webových stránkách projektu Paměť národa – Koloman Gajan, dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/gajan-koloman-1918> [cit. 17. června 2022]. Výběrovou bibliografii Kolomana Gajana přináší Kristina REXOVIČOVÁ, *Výběrová bibliografie Kolomana Gajana od roku 1997 (s doplňky od roku 1990)*, *ČČH* 110, 2012, s. 385–387.

⁷³⁹ Dle úvodního slova atlasu na volném nepaginovaném listu.

⁷⁴⁰ Jako konzultanti atlasu jsou uvedeni Jiří S. Hájek, Jaromír Janka, Josef Kos, Jiří Sládek a Jindřich Veselý (ředitel Ústavu dějin KSČ), jako další spolupracovníky atlas jmenuje Ivo Čáslavku, Marii Medkovou, Ondřeje Roubíka, Karla Slavíka, Bohumila Stehlíka, Stanislava Syrového a Vladimíra Vokálka. Jaromír Janka ve své recenzi atlasu doplňuje, že s redakčním kolektivem „konzultovalo 5 pracovníků a dále spolupracovalo 7 odborníků z oboru historie, statistiky, geografie a kartografie, takže výsledné dílo vzniklo spoluprací 16 odborníků.“ In: Jaromír JANKA, *Historický atlas revolučního hnutí*, Dějepis ve škole III/7, 1956, s. 335.

⁷⁴¹ Ludvík MUCHA, *Kartografie na Univerzitě Karlově*, *Geografie: sborník České geografické společnosti* 111/4, 2006, s. 432.

Dějiny Komunistické strany Československa a 4) *Dějiny bojů za svobodu národů v koloniálních a závislých zemích*. Pokrývá výběrově období od vrcholného středověku až do bezprostřední současnosti (limitované redakční uzávěrkou atlasu).⁷⁴² Sami autoři přiznávají inspiraci sovětskými pracemi, část věnovaná dějinám Komunistické strany Sovětského svazu byla dokonce pouze kompilací sovětských dějepisných map.⁷⁴³ Monumentální atlasové dílo je vloženo do pevných desek potažených červenou látkou s vyraženým názvem zlaté barvy, který graficky doplňuje zlatý glóbus s pěticípou hvězdou. Každý oddíl, tvořený textovou a mapovou částí, je umístěn v samostatných papírových deskách. Cena atlasu, na tehdejší poměry značná (60 Kčs), odpovídala rozsahu, obtížnosti zpracování i reprezentativní formě jeho provedení.

Textovou část, která dohromady čítá 180 stran, je nutno vnímat jako zásadní novum a zároveň výrazný modernizační prvek, kterým se atlas odlišuje od starších děl, zpravidla vydaných zcela bez textu. Předchází jí úvodní slovo redakčního kolektivu na samostatném listu a sešit s podrobným obsahem všech částí a tiráží. Každý oddíl je opatřen vlastním sešitem s doprovodným textem k jednotlivým mapám, který nebyl autorským kolektivem koncipován jako souvislý výklad dějin, nýbrž jako stručné vysvětlení a doplnění k informacím obsaženým v mapách.⁷⁴⁴ Důležitou inovací je podrobný rejstřík historicko-geografických názvů a především seznam literatury a pramenů k jednotlivým mapám. Pochopitelně převažuje literatura sovětská, případně levicově orientovaná, výsadní postavení vymykající se abecednímu řazení zaujímají Marxovy, Engelsovy, Leninovy a Stalinovy spisy.⁷⁴⁵ Z atlasů jsou konkrétně zmíněna pouze tři sovětská díla a poté jen blíže nespecifikované *jiné kartografické materiály*.⁷⁴⁶

Mapovou část tvoří celkem 135 barevných stran, z čehož 24 je věnováno mezinárodnímu dělnickému hnutí, 35 dějinám KSSS, největší část – 44 stran – dějinám KSČ a zbývajících 32 koloniálním dějinám. Doplnuje je 7 dodatkových přílohových map

⁷⁴² Redakční uzávěrka mapové části byla v červenci 1954, textové o rok později, v červenci 1955.

⁷⁴³ Srov. úvodní slovo atlasu, nepaginováno: „Redakčnímu kolektivu poněkud ulehčily práci historicko-geografické mapy a jiné materiály z dějin Sovětského svazu a jeho komunistické strany. V druhém dílu Historického atlasu revolučního hnutí mohli se proto autoři omezit na účelnou kompilaci sovětských historických map. Snažili se tím vytvořit novou, přehlednou a názornou studijní pomůcku pro toho, kdo u nás studuje dějiny Komunistické strany Sovětského svazu.“

⁷⁴⁴ V některých případech jsou přímo v textu doplněny mapky, např. s. 76 – mapky k revolučním bojům v letech 1848 a 1849 v Praze a na Slovensku; s. 97 – ohlas Mnichova v Evropě a ve světě.

⁷⁴⁵ Citována jsou např. také díla Mao Ce-Tunga nebo Kim Ir-Sena.

⁷⁴⁶ Explicitně jsou zmíněna následující díla: *Atlas novoj istorii: dlja srednej školy*. 2 sv. Moskva: Glav. upravlenije geodezii i kartografii pri Sovete Ministrov SSSR, 1952; *Atlas istorii SSSR: dlja srednej školy* I, II. Moskva: Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii, 1951 (podle tohoto díla byl zpracován druhý oddíl atlasu); *Atlas istorii srednich vekov*. Moskva: Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii pri Sovete Ministrov SSSR, 1952.

označených římskými čísly. Dílo bylo „revoluční“ i svou formou – mapy byly vytištěny na volných mapových listech nebo dvojlistech. Tento praktický formát umožňoval uživatelům (nebo vyučujícím) použít např. jenom část atlasu nebo vybraný mapový list, aniž by bylo zapotřebí nosit s sebou celý, značně objemný atlas. Při jeho zpracování autorský tým použil jednotnou sadu podkladových map s vyznačeným vodstvem, do kterých zanašel historický obsah. V mapách je používáno mezinárodní názvosloví aktuální v době vzniku atlasového díla a všechny jsou opatřeny měřítkem.

Zásadním tématem atlasu jsou dějiny dělnického hnutí jako hybné síly světové revoluce (emancipace a organizace dělnictva, svazy, stávky, revoluce atd.). Značná pozornost je věnována rovněž hospodářskému vývoji, kterým atlas legitimizuje správnost myšlenky socialismu. Zatímco rozvoj průmyslu a zemědělství je v kapitalistických státech spojen s vykořisťováním a útlakem proletariátu, v socialistických zemích je zásadním ukazatelem vzestupu a blahobytu státu. Práce efektivně využila potenciálu mapových znaků, jejichž variabilita je naprosto nesrovnatelná se staršími atlasovými díly.⁷⁴⁷ Revoluční duch se promítl i do grafické podoby jednotlivých znaků – typickou barvou revoluce a socialistického tábora byla pochopitelně červená, mezi oblíbené symboly patřily hvězdy, prapory, plameny, zbraně apod., které označovaly např. vytvoření sovětů, lidové republiky, národně osvobozené hnutí, různé typy stávek a demonstrací (ozbrojených i neozbrojených), střelba do lidu atd. Samostatná znak byl kupříkladu vytvořen i pro *meziimperialistické rozpory*.⁷⁴⁸ Projevuje se zde však jisté tápání, či spíše nezkušenost, jak se s těmito možnostmi vhodně vypořádat. Touha zaznamenat co nejvíce informací vedla totiž často k přehlčení map, čímž se snížila jejich čitelnost a přehlednost. Autoři se tento problém pokusili částečně řešit doplňkovými mapami. Dynamičnost revolučního hnutí se projevila i v mapovém obraze – znázornění pohybu je zcela klíčovým prvkem, který se objevuje ve značné části map, zpravidla ve formě šipek. Totéž se projevuje i ve znázornění vojenských operací, které jsou v porovnání s historickými mapami vzniklými před rokem 1945 podrobnější a zachycují dění detailněji.⁷⁴⁹

Autoři pracovali jak v textové, tak v mapové části s dalšími názornými prostředky, zejména grafy a tabulkami. Není jistě překvapivé, že použitá statistická data byla pečlivě vybrána tak, aby výsledek vyzníval ve prospěch stávajícího režimu (např. výsledky voleb v Československu v roce 1946) a v neprospěch jeho nepřátel a politických odpůrců (např.

⁷⁴⁷ Přestože v atlasu nebyl otištěn jednotný značkový klíč, usilovali autoři o co největší uniformitu používaných znaků.

⁷⁴⁸ Např. mapa č. 117–118. *Svět před první světovou imperialistickou válkou*.

⁷⁴⁹ Např. mapa č. 87. *Slovenské národní povstání*.

počty nezaměstnaných v kapitalistických státech).⁷⁵⁰ Dalším nástrojem se stala ostře propagandistická rétorika atlasu, plně odpovídající způsobu psaní populárně-naučných, ale i odborných textů v období vrcholného stalinismu, které zřetelně odrážely počáteční fázi studené války. Historiografie (a spolu s ní tedy i dějepisné atlasy) byla vnímána jako součást stranické politiky, měla působit didakticky, motivovat k politickému boji a formulovat vhodné legitimizační historické příběhy, „správné“ vnímání smyslu dějinného vývoje. Určujícím tématem byla válka – bipolárně vnímaný svět se dělil na přátele a nepřátele (jak vnitřní, tak vnější), před kterými bylo třeba mít se neustále na pozoru.⁷⁵¹

Tři roky po vydání atlasu, tj. v prosinci 1959, k němu vyšel dodatkový díl.⁷⁵² Primárně doplňoval a rozšiřoval některé již uveřejněné mapy o události z let 1955–1958 (případně do poloviny roku 1959),⁷⁵³ obsahoval však také mapy zcela nové.⁷⁵⁴ Rozsahem (42 stran textu, 16 mapových stran) i množstvím zapojených spolupracovníků byl skromnější. Jeho odpovědným redaktorem se stal čerstvě promováný historik a geograf Petr Cafourek, který se nesmazatelně zapsal do dějin československé historické kartografie, neboť se zásadní měrou podílel na většině dalších dějepisných atlasů vydaných do roku 1989.⁷⁵⁵ Přestože *Dodatky* z roku 1959 spadají časově již do období pozvolné destalinizace a „zvědečt'ování“ československé historiografie, nejsou v nich tyto tendence patrné. Důvody lze hledat pravděpodobně především ve složení redakčního kolektivu pod vedením Františka Desideria Póra, který byl, jak již bylo zmíněno, i v období největšího rozkvětu reformní historiografie jejím kritikem a stále se držel stalinistického pojetí přístupu k minulosti.⁷⁵⁶

Pro české prostředí i účely této práce je bezesporu nejzajímavější především třetí oddíl atlasu věnovaný dějinám Komunistické strany Československa, který zároveň obsahuje z celého díla nejvyšší podíl nově zpracovaných témat, a příslušné pasáže k českým a

⁷⁵⁰ Hodnověrnost některých použitých statistických údajů je při srovnání se západními statistikami minimálně diskutabilní, srov. J. MOČÍKOVÁ, *Historický atlas revolučního hnutí*, s. 344. Hra s čísly je patrná i ve způsobu prezentace těchto dat – působilo např. daleko lépe uvést pouhý počet nezaměstnaných určitého nepřátelského státu (např. 265 000 ve Velké Británii v roce 1955), než obvyklé procentuální vyjádření (v tomto případě pouhých 1,2 % obyvatel v produktivním věku).

⁷⁵¹ V. SOMMER, *Angažované dějepisectví*, s. 119–120, 125.

⁷⁵² F. D. PÓR a kol., *Historický atlas revolučního hnutí: doplňkové mapy a dodatky 1954–1959*.

⁷⁵³ Míra aktualizace byla opět ohraničena redakční uzávěrkou mapové (červen 1959) a textové (září 1959) části.

⁷⁵⁴ Např. mapy č. 4. a 5. týkající se vývoje mezinárodního revolučního dělnického hnutí v letech 1955–1958.

⁷⁵⁵ Tvorbou historických map a atlasů se zabýval dlouhodobě. Do roku 1989 pracoval v Geodetickém a kartografickém podniku v Praze jako vedoucí redaktor, navíc byl od obhájení dizertační práce (1967) až do roku 1985 zároveň členem Komise pro historickou geografii při Historickém ústavu ČSAV. Petr Cafourek se narodil roku 1929, údaje o jeho úmrtí se bohužel nepodařilo zjistit. Srov. Jitka VYCHODILOVÁ, *Osobnosti české kartografie II*. Diplomová práce, Katedra kartografie a fyzické geografie PřF UK v Praze. Praha 1991, s. 14.

⁷⁵⁶ Vítězslav Sommer ho ve své práci nazývá „posledním Mohykánem rigidně stalinistického přístupu k minulosti,“ in: V. SOMMER, *Angažované dějepisectví*, s. 308.

československým dějinám z Dodatků atlasu. Následující stránky proto budou věnovány jeho podrobnějšímu rozboru (s drobnějšími exkurzy do dalších oddílů atlasu), který se pokusí nastínit základní charakter a mechanismy tvorby komunistických dějepisných map. Již pohled do seznamu použité literatury a pramenů ukazuje, že více než polovina map (zejména k tématům z období po druhé světové válce) byla zpracována pouze na základě primárních pramenů. Odhaluje rovněž, jaké zdroje autoři považovali za relevantní – z pramenů především komunistický tisk, protokoly ze sjezdů KSČ, zprávy Státního statistického úřadu, archivy Ústavu dějin KSČ a KSS apod.; citovanou literaturu tvoří z podstatné části díla vydaná až po roce 1948.⁷⁵⁷ Důležité je zmínit, že v literatuře není zmíněno žádné starší atlasové dílo.

Značně zešíroka chápaný vývoj dějin KSČ začíná již obdobím „temného“ středověku, plného sociální nerovnosti, proti níž povstali husité jako *hnutí nejširších pracujících mas*,⁷⁵⁸ pokračuje přes selská povstání v 15. – 18. století, revoluce a rozvoj dělnického hnutí v 19. a 20. století až do bezprostřední „radostné“ socialistické současnosti. Těžiště atlasu leží v období 20. století. Pečlivě selektovaná témata představují období před rokem 1948 především v kontextu lidových povstání a stávek, sociálních nepokojů a postupného rozvoje dělnického hnutí, přičemž má čtenář k dispozici široké spektrum souvisejících doplňkových dat (např. povolání stávkujících, typy povstání, místa vydávání dělnického tisku, místa sjezdů sociální demokracie).⁷⁵⁹

Zásadní přepisování příběhu národních dějin je dobře patrné na proměně fenoménu hrdinství, které v něm hrálo klíčovou legitimizační roli. Z mnohých hrdinů meziválečného Československa, ideologických pilířů mladé republiky, se stávají po roce 1948 zmanipulované loutky nebo rovnou zločinci. V atlasu se tak výrazně zrcadlí od roku 1953 probíhající masivní kampaň proti masarykismu a sociáldemokratismu.⁷⁶⁰ Významový posun je rovněž dobře patrný u reflexe československých legií v Rusku. Pozornost a patřičné uznání náleží pouze těm, kteří se přidali na stranu rudoarmějců;⁷⁶¹ Češi a Slováci na straně

⁷⁵⁷ Ze starší literatury atlas „uznává“ díla Františka Palackého, Václava Vladivoje Tomka, Kamila Krofty, Zdeňka Tobolky a několika málo dalších.

⁷⁵⁸ Husité povstali, aby „bojovali proti nejtemnějším silám reakce, proti církevní hierarchii, šlechtě a bohatým měšťanům, kteří pracující lid nesmírně vykořisťovali.“ Text k mapě č. 60. *Husitské revoluční hnutí a jeho odkaz*, s. 73.

⁷⁵⁹ Např. mapa č. 64. *Vývoj revolučního dělnického hnutí v českých zemích a na Slovensku*.

⁷⁶⁰ Podrobný popis trendů ve stranické historiografii první poloviny padesátých let 20. století i odkazy na příslušnou literaturu přináší V. SOMMER, *Angažované dějepiscectví*, s. 126–138. Srov. rovněž Stanislav HOLUBEC, *První republika a Tomáš Garrigue Masaryk v režimní propagandě a veřejném mínění po roce 1948*, *Marginalia historica* 2/2012, s. 173–182.

⁷⁶¹ Mapa č. 68. *Boje Čechů a Slováků po boku Rudé armády v sovětském Rusku v letech 1917–1920*. V textu jsou hodnoceni následovně: „Čs. rudoarmějci bojovali za vládu sovětů, za revoluci, za svobodu našich pracujících a pracujících na celém světě.“ Text k mapě č. 68. *Boje Čechů a Slováků po boku Rudé armády v sovětském Rusku v letech 1917–1920*, s. 83.

bělogvardějců nebyli v mapách reflektováni vůbec, v textové části atlasu jim byly věnovány pouze marginální poznámky negativního rázu.⁷⁶² Z poznámek o dalším vývoji čtenář navíc nabýval dojmu, že se postupně k Rudé armádě přidala větší část legionářů.⁷⁶³ Příběh statečných československých legionářů bylo třeba nahradit novými a politicky lépe vyhovujícími hrdiny – jako adepti na tuto pozici se nabízeli českoslovenští interbrigadisté, kterým byla v oddílu k dějinám mezinárodního dělnického hnutí věnována samostatná mapa.⁷⁶⁴

Ústředním tématem se stává tvrdá kritika „buržoazní, vykořisťovatelské a zrádcovské“ první československé republiky. Mapy i doprovodný text meziválečné Československo nahlíží především jako sociálně nerovný stát ignorující zájmy proletariátu, jehož dvacetiletý vývoj vyjadřují řetězcem stávek a manifestací.⁷⁶⁵ Použitím vhodného časového úseku i pomocí záměrného nerozlišování jednoduchých protestních akcí (ač výrazně převažovaly) od těch déletrvajících vznikly mapy znázorňující Československo jako prostor zcela naplněný stávkami (viz obr. 20).⁷⁶⁶ Grafy k tomuto období, mnohdy umístěné přímo do mapového obrazu, zpravidla vyjadřovaly počet stávek a stávkujících, počet závodů, v nichž se stávkovalo, počet stávkami zameškaných dnů apod.⁷⁶⁷ Autoři využili každou příležitost ke kritice tehdejší státní politiky a hospodářství a zároveň k vyjádření podílu viny československých elit na rozpoutání druhé světové války.⁷⁶⁸

⁷⁶² „Čs. legionáři bojovali v imperialistickém žoldu za udržení kapitalismu, za porobu pracujících, za zájmy imperialistů.“ Text k mapě č. 68. *Boje Čechů a Slováků po boku Rudé armády v sovětském Rusku v letech 1917–1920*, s. 83. Zmínku o československých legiích v Rusku, které měly sloužit „zájmům imperialistů“, přináší rovněž text k mapě č. 42–43. *Počátek cizí intervence a občanské války (únor 1918 – únor 1919)*, která náleží do oddílu k dějinám KSSS: „Československé jednotky (t. zv. legie) měly mít v intervenčních plánech Dohody významné místo. Sovětská vláda prohlédla úmysly „levých“ eserů, trockistů a bucharinců žádajících, aby bylo dovoleno československým jednotkám opustit Rusko severní cestou přes centrální oblasti. S tím právě počítala Dohoda, hodlající využít čsl. jednotek k podpoře bělogvardějského spiknutí v centru, k obsazení Moskvy a Petrohradu a ke svržení sovětské vlády...“, s. 51.

⁷⁶³ „Řada legionářů pochopila, za čí zájmy bojuje, vystupovala z legií a posilovala čs. rudoarmějské jednotky, které se dále vytvářely. Tak u divise Kikvidzeho byl vytvořen další čs. rudoarmějský pluk, do něhož vstoupila značná část legionářů.“ s. 83.

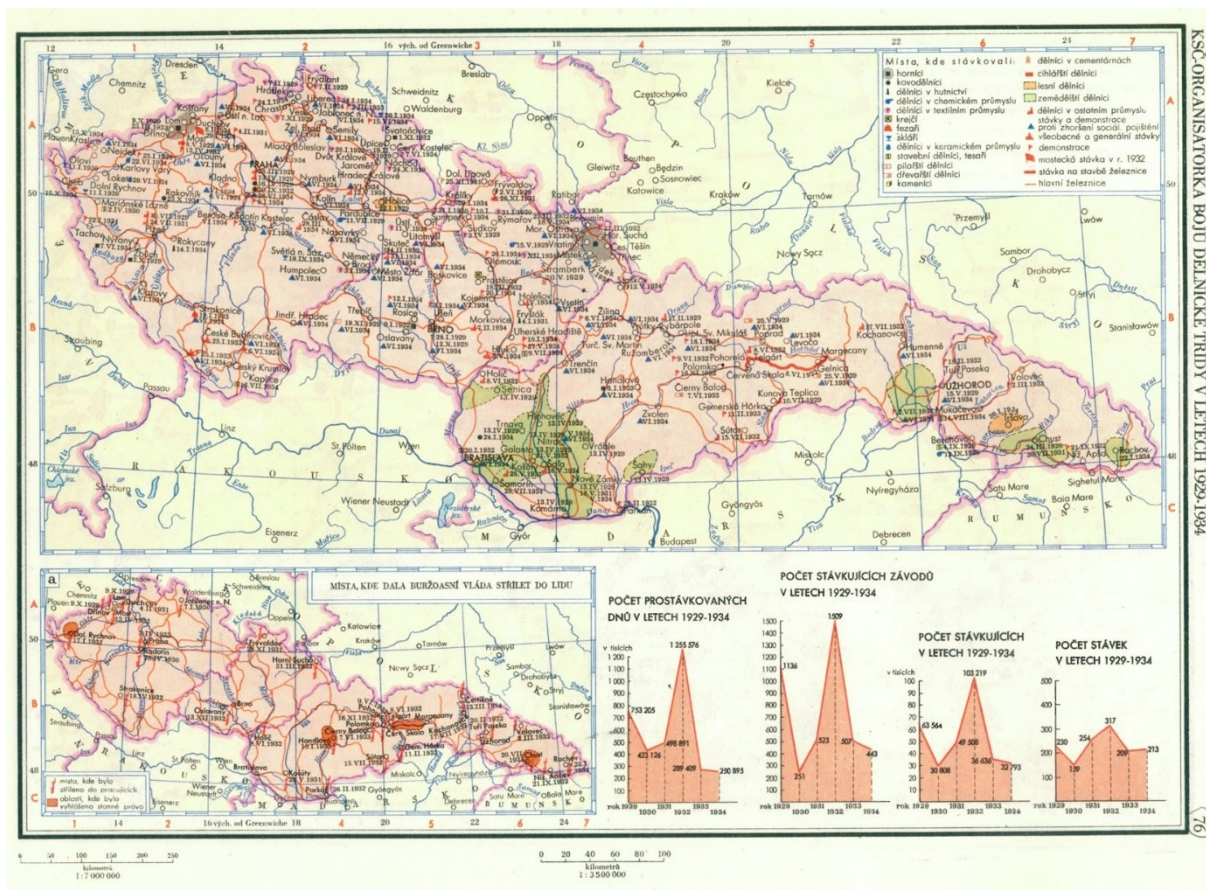
⁷⁶⁴ Č. 17. *Bojová cesta čs. dobrovolníků Španělskem* + doprovodný text na s. 23.

⁷⁶⁵ Samostatná mapa s patřičně ideologicky zabarveným doprovodným textem byla např. věnována Prosincové stávce v roce 1920 (č. 73–74. *Prosincová generální stávka r. 1920*) nebo Mostecké stávce v roce 1932 (č. 77. *Mostecká stávka – vítězství pracujícího lidu* (23. III. – 17. IV. 1932).

⁷⁶⁶ Např. na mapě č. 76. *KSČ – organizátorka bojů dělnické třídy v letech 1929–1934* se jeví celé území ČSR jako jedna velká oblast stávek, čehož bylo dosaženo tím, že do ní byly zakresleny stávky v celém pětiletém období nejtěžší hospodářské krize. Doplnuje je navíc výmluvně nazvaná a obsahově výrazně manipulativní mapka *Místa, kde dala buržoazní vláda střilet do lidu*. Obdobný princip byl použit i pro znázornění Evropy po roce 1945 – západní státy poseté místy konaných stávek a manifestací kontrastovaly s lidově demokratickými státy bez jediné protestní akce – mapy č. 20. *Zostření všeobecné krize kapitalismu po druhé světové válce ve světě (1945–1954)* a č. 21. *Zostření všeobecné krize kapitalismu po druhé světové válce v Evropě (1945–1954)*.

⁷⁶⁷ Např. mapa č. 69–70. *Boje dělníků a rolníků v letech 1918–1920*.

⁷⁶⁸ Hospodářskou politiku kritizuje např. mapa č. 83. *Rozpínavost našeho a cizího finančního kapitálu v předmnichovské ČSR*. V doprovodném textu je přiřknuta odpovědnost za druhou světovou válku velkým firmám: „Ve vzájemné spolupráci pro získání větších zisků připravovali němečtí, francouzští, angličtí, českoslovenští a

Obr. 20. Negativní role meziválečného Československa v Historickém atlasu revolučního hnutí (1956). © Soukromá sbírka.

S výrazně negativní rolí meziválečného Československa a jeho reprezentantů kontrastují hrdinové noví – především Sovětský svaz a KSČ jako hlavní organizátoři odporu proti kapitalismu a následně fašismu na globální a lokální úrovni. Role KSČ jako hybatelky událostí směřujících k lepšímu postavení nejchudších vrstev československého obyvatelstva a statečného obráncyně republiky je zdůrazněna i v názvech map.⁷⁶⁹ Pojednání druhé světové války se v zásadě zužuje především na roli Sovětského svazu a KSČ jako hlavních bojovníků proti fašismu.⁷⁷⁰ Klíčovým obdobím pro formování komunistického narativu

jini monopolisté druhou světovou válku, připravovali Mnichov,“ s. 96. Přímá narážka je učiněna na firmu Baťa: „Aby mohl lépe obouvat hitlerovskou armádu, založil Baťa v městě Ottmuthu (v dnešním Polsku) zvláštní pobočku svých továren,“ s. 96. Velkou kritiku sklídila rovněž pozemková reforma, srov. mapa č. 84. „Pozemková reforma“ v předmnichovské republice a doprovodný text na s. 96.

⁷⁶⁹ 72. Vznik a založení KSČ; 75. KSČ v čele bojů pracujících v letech 1921–1929; 76. KSČ – organizátorka bojů dělnické třídy v letech 1929–1934; 78. KSČ mobilisuje nezaměstnané do boje za chléb, práci a svobodu v letech 1930–1934; 79. KSČ v čele boje pracujících lidu na obranu SSSR; 80. KSČ v čele boje za jednotu odborového hnutí; 81. KSČ v čele boje proti fašismu na obranu republiky v letech 1935–1938; 86. KSČ v čele boje za svobodu lidu v letech 1938–1945.

⁷⁷⁰ Do obrazu Sovětského svazu jako hrdinného bojovníka proti nacismu samozřejmě nepříliš dobře zapadal pakt o neútočení s Německem (1939), který je zmíněn jen letmo jako fakt, který nevyžaduje komentáře, a důraz je

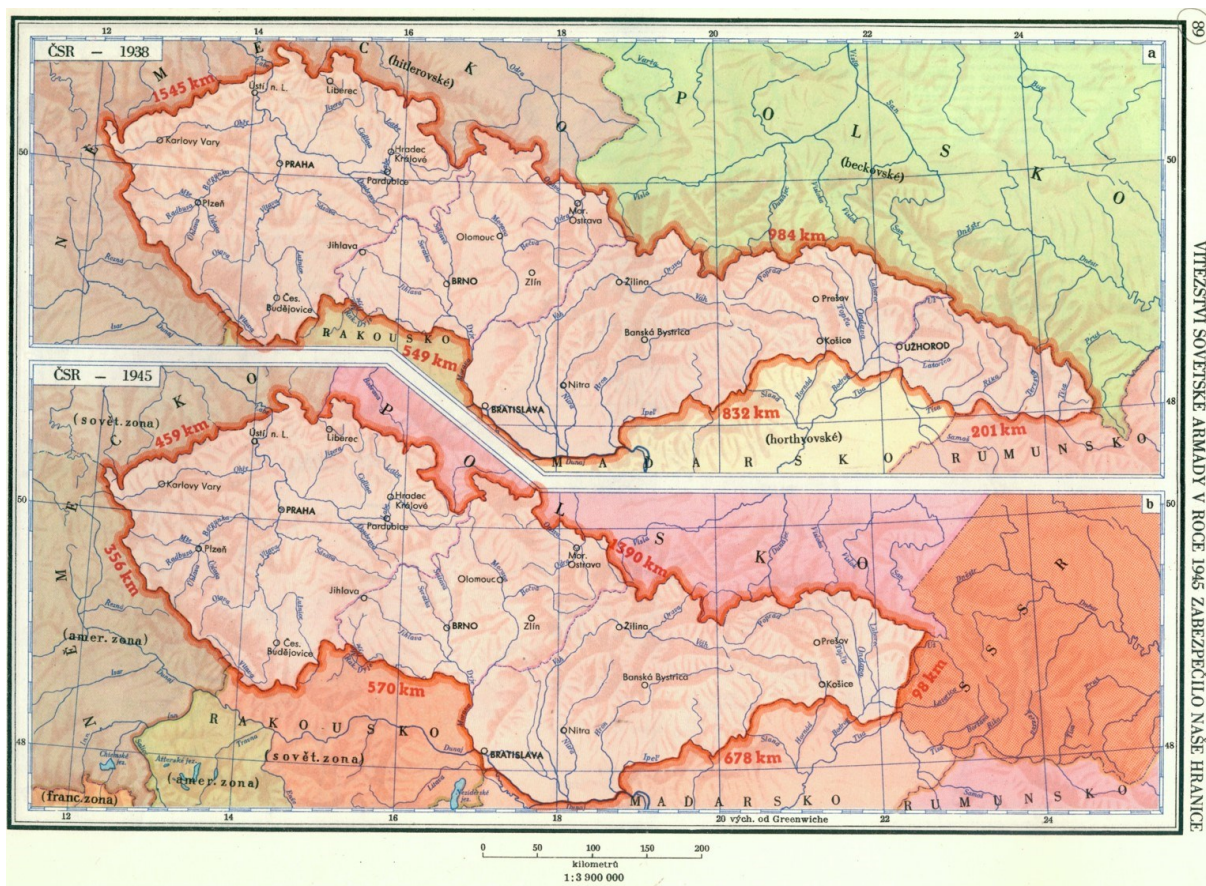
středoevropských dějin je pochopitelně závěrečná fáze války a osvobození tohoto regionu. Proces je prezentován jako osvobození „*hrdinnou sovětskou armádou*“, zatímco další armády operující v této oblasti jsou marginalizovány a vnímány bezmála jako okupanti.⁷⁷¹ Mapa č. 88. *Osvobození ČSR hrdinnou sovětskou armádou* je přímo učebnicovou ukázkou ideologické manipulace v kartografii. Je na ní sice vyznačena demarkační linie, americká zóna je však znázorněna velmi nevýraznou zelenou barvou a vůbec nevyznačuje směry pohybu vojenských jednotek. S tím kontrastuje sovětská zóna s podrobným zachycením směrů vojenských operací, s použitím výrazné červené barvy a vysvětlujících popisků. Další manipulativní rovinou je způsob pojmenování znaků v mapové legendě, která mj. odlišuje „*datum osvobození města oddíly sovětských vojsk*“ od „*data obsazení města americkými vojsky*“.⁷⁷² Dojem bezpečné sovětské náruče měla umocnit mapa č. 89. *Vítězství sovětské armády v roce 1945 zabezpečilo naše hranice*, srovnávající geopolitické uspořádání střední Evropy před válkou (1938), přičemž zdůrazňovala hrozbu ze strany sousedních států s autoritativními režimy, se stavem v roce 1945, kdy většinu hranice sdílelo Československo se „spřátelenými“ zeměmi, sovětskými zónami v Německu a Rakousku a především (díky připojení Podkarpatské Rusi k SSSR) přímo se Sovětským svazem (viz obr. 21).⁷⁷³

v tomto sdělení kladen především na zradu Německa. Srov. mapa č. 53. *Ztroskotání „bleskové války“ proti SSSR (22. VI. 1941 – 6. XII. 1941): „Dne 22. června 1941 fašistické Německo zákeřně přepadlo Sovětský svaz, se kterým v roce 1939 podepsalo smlouvu o neutralitě. Začalo válku bez vypovězení,“* s. 56.

⁷⁷¹ K roli Sovětského svazu jako zachránce před okupací západními spojenci srov. mapa č. 55. *Deset hlavních úderů Sovětské armády ve Velké vlastenecké válce: „Devátý úder zahájila vojska 2., 3. a 4. ukrajinské fronty za podpory dunajské flotily v říjnu r. 1944 v prostoru mezi Tisou a Dunajem. Cílem této operace bylo vyřadit z války posledního spojence Německa, Maďarsko, a pomoci československému, maďarskému a jugoslávskému lidu. Sovětská armáda postoupila až do Bělehradu, pomohla osvobodit Jugoslavii a zabránila tak anglo-americké okupaci země,“* s. 59.

⁷⁷² V textové části je americkým jednotkám věnována jediná zcela vágní věta: „*Dne 27. dubna přestoupily naše hranice u Chebu jednotky americké armády, které dosáhly 5. května Plzně,*“ s. 99. V Dodatcích atlasu (1959) bylo téma nově zpracováno (mapa č. 8. *Osvobození ČSR sovětskou armádou roku 1945*). Z názvu je sice patrné vynechání původního označení Rudé armády jako „*hrdinné*“, role americké armády však byla ještě více marginalizována. Nevýraznou zelenou barvou je v mapě naznačeno „*území obsazené americkou armádou*“, žádné další zmínky o působení americké armády se dále v textu ani mapě nevyskytují. Pozoruhodný posun se odehrál v otázce reflexe nacistických represí vůči československému obyvatelstvu – do textu byla nově doplněna mapa koncentračních táborů, káznic a věznic, ve kterých byli Češi a Slováci v období nacistické okupace vězněni (č. 8A *Koncentrační tábory, káznice a věznice, v nichž byli Češi a Slováci v l. 1939–1945*), s. 11.

⁷⁷³ V roce 1938 je vyznačena: 984 km dlouhá hranice s beckovským Polskem, 832 km s horthyovským Maďarskem a 1545 km s hitlerovským Německem, 549 km s Rakouskem a 201 km s Rumunskem. Oproti tomu v roce 1945: 459 km dlouhá hranice se sovětskou zónou v Německu, 356 km s americkou zónou tamtéž, 570 km dlouhá hranice se sovětskou zónou v Rakousku, zbytek spřátelené Polsko (1390 km), Maďarsko (678 km) a SSSR (98 km). Ztráta Podkarpatské Rusi z pohledu autorů atlasu podstatně zlepšila geopolitickou situaci Československa: „*Po osvobození ČSR Sovětskou armádou se bezpečnost hranic lidově demokratického Československa značně zlepšila proti stavu za kapitalistické ČSR. Zatím co předmnichovská republika neměla přímé hranice se Sovětským svazem, dnešní naše vlast má s ním hranici dlouhou 98 km. Již tato skutečnost zesiluje naši bezpečnost,*“ s. 100. „*Je zřejmé, že bezpečnost našich hranic se po roce 1945 v důsledku vítězství Sovětské armády nesrovnatelně zlepšila ve prospěch obranyschopnosti naší vlasti,*“ tamtéž.

Obr. 21. „Vítězství sovětské armády v roce 1945 zabezpečilo naše hranice“. Historický atlas revolučního hnutí (1956). © Soukromá sbírka.

Tento pohled dobře ilustruje zcela schvalující postoj ke ztrátě Podkarpatské Rusi (již od roku 1945 důsledně označované jako Zakarpatská Ukrajina). Autoři atlasu používají stejné argumenty, které používala sovětská strana i část karpatoruské reprezentace již v závěru druhé světové války – příslušnost Podkarpatské Rusi k Československu vnímají jako epizodickou a v podstatě neoprávněnou a následné připojení k Sovětskému svazu na konci druhé světové války jako logické vyústění, které bylo navíc zcela v souladu s „vůlí lidu“.⁷⁷⁴ Označení Zakarpatská Ukrajina autoři atlasu bezvýhradně a ahistoricky používají i pro meziválečné období.

⁷⁷⁴ Autoři atlasu otázku ztráty Podkarpatské Rusi shrnují následovně: „V roce 1945 rozhodl se lid Zakarpatské Ukrajiny, která neprávem byla začleněna po první světové válce do ČSR, že další své osudy chce sdílet v jednotném svazku se svými rodnými bratry, Ukrajinci, ve Svazu sovětských socialistických republik.“ Složitou a dosud dostatečně neprobádanou problematiku etnoidentifikačních procesů karpatorusínského obyvatelstva po osvobození oblasti Rudou armádou nastiňuje Jan NĚMEČEK, *Podkarpatská Rus/Karpatská Ukrajina/Zakarpatsko na konci druhé světové války a události, které formovaly etnoidentifikační procesy rusínského obyvatelstva*, in: Česko-slovenská historická ročenka, Bratislava 2016 [vyd. 2017], s. 117–133; dále rovněž Peter ŠVORC, *Zakletá zem: Podkarpatská Rus 1918–1946*. Praha 2007, s. 257–262.

Krátké poválečné období mezi lety 1945 a 1948 reprezentuje pouze mapa č. 90. *Vítězství KSČ ve volbách do Ústavodárného národního shromáždění (26. V. 1946)*, na kterou přímo navazuje téma voleb do Národního shromáždění v květnu 1948. Záměrná absence února 1948 měla bezpochyby symbolizovat kontinuitu a zcela legitimní převzetí moci komunistickou stranou.⁷⁷⁵ Další mapy již vykreslují pouze pozitiva nového socialistického zřízení, zejména vzestup národního hospodářství i životní úrovně obyvatelstva, čímž tvoří jasný protiklad k meziválečnému Československu.⁷⁷⁶ Textová část atlasu končí nadšenou oslavou budování socialismu: „Život v naší vlasti se změnil od základu. Socialismus již není snem, ale perspektivou blízké budoucnosti. Budovatelské úsilí našeho lidu tuto skutečnost den ze dne přibližuje. Rostou nové továrny, velké vodní přehrady, nová sídliště a města. Není u nás žebráků, nezaměstnaných, hladu a ponížení pracujících. Není u nás fabrikantů, statkářů a bankéřů, vykořisťujících pracující. Přetváříme přírodu a vychováváme nového socialistického člověka.“⁷⁷⁷

Dodatky z roku 1959 doplňovaly a rozšiřovaly některá témata z původního atlasu (důležitým doplňkem byla např. mapa k dějinám revolučního hnutí na Slovensku)⁷⁷⁸ a dále reflektovaly rozvoj hospodářství v padesátých letech 20. století; opět za použití tabulek, statistických údajů, grafů a diagramů. Cílem bylo přesvědčit čtenáře, že průmyslová výroba v socialistických státech převyšuje kapitalistickou a země spěje k nebývalému blahobytu.⁷⁷⁹

⁷⁷⁵ Č. 91. *Vítězství národní fronty ve volbách do Národního shromáždění (30. V. 1948)*. Politicky neklidné období let 1946–1948 popisuje atlas následujícím způsobem: „Ústavodárné Národní shromáždění, které vzešlo z voleb ze dne 26. května 1946, splnilo po dvouletém funkčním období svůj úkol, a proto byly ve stanoveném termínu provedeny 30. května nové volby do Národního shromáždění.“ Zmínka o únoru 1948 se zde objevuje pouze v souvislosti s odsouzením Demokratické strany, vítěze voleb na Slovensku v roce 1946: „Mimořádný význam měl výsledek voleb na Slovensku. Zatím co v roce 1946 získala **Demokratická strana, která byla rejdištěm velezrádných, buržoazně-nacionalistických, separatistických živlů**, nadpoloviční většinu hlasů, nebylo podstatného rozdílu mezi volebními výsledky při jednotných volbách v roce 1948 jak v českých krajích, tak i na Slovensku. **Únor 1948 rozdrtil reakční živly i v Demokratické straně a přispěl k upevnění státní jednoty obou našich národů.**“ Obě citace na s. 101 (zvýrazněno autorkou).

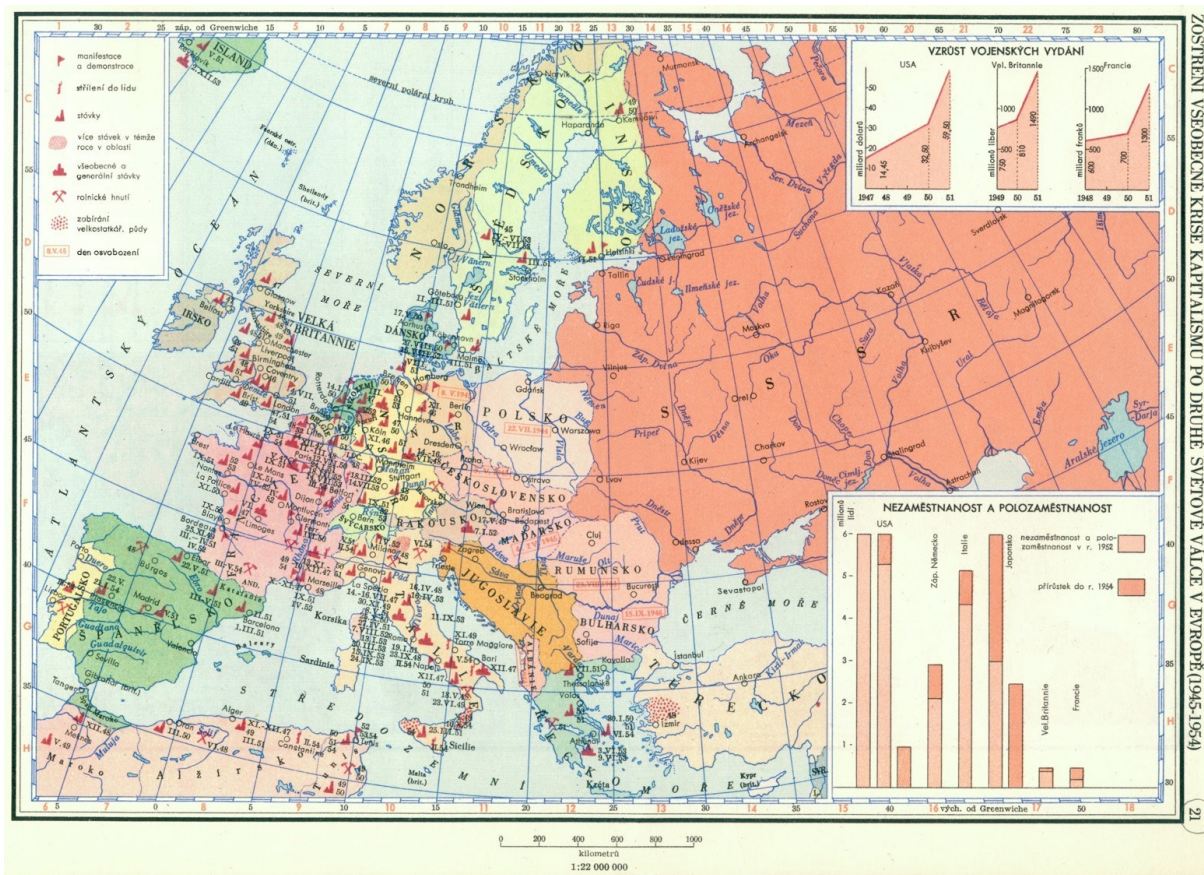
⁷⁷⁶ Pružnost, efektivnost a lidovost systému národních výborů kontrastuje se „zkostnatělou organizací“ prvorepublikové samosprávy (mapa č. 92. *Od samosprávy k lidosprávě*). Výrazně manipulativní je srovnání československého mezinárodního obchodu v letech 1937, 1945 a 1953, přičemž hlavním měřítkem určujícím pokrok je změna orientace československého exportu z původně kapitalistických států na lidově demokratické (mapa č. 93. *Vývoj hospodářské spolupráce s SSSR a zeměmi lidové demokracie*). Kolektivizace zemědělství je zde znázorněna jako plynulý bezproblémový proces (mapa č. 97. a 98. *Budování socialismu na vesnici (do r. 1955)* a doprovodný text na s. 106). Mezi další mapy dokládající zlepšující se podmínky života v ČSR patří např. mapa č. 95. *Růst průmyslové výroby v letech 1949–1953*; č. 96. *Zdravotní péče o pracující v letech 1948–1953*; č. 99. *Kulturní rozmach pracujícího lidu*; č. 101–102. *Významné stavby socialismu*; č. 103. *Boj československého lidu za mír*. Doprovodný text nadneseně hodnotí, jak se prvních pět let po komunistickém převratu pozitivně otisklo do československé průmyslové výroby: „Za pět roků bylo u nás v průmyslu vybudováno tolik, co za kapitalistického systému za 150 roků,“ s. 108.

⁷⁷⁷ Text k mapě č. 101–102. *Významné stavby socialismu*, s. 108.

⁷⁷⁸ Dodatky, mapa č. 7. *Vývoj revolučního dělnického hnutí na Slovensku od jeho počátků až do r. 1918* a doplňková mapa v textu č. 7A. *Hnutí husitů a bratříků na Slovensku v 15. století*.

⁷⁷⁹ Dodatky, mapa č. 9. *Rozvoj průmyslu v ČSR v letech 1954–1957*.

Pro oblast zemědělství nebyla uvedena data dostatečně přesvědčivá a autoři tudíž výjimečně sáhli k ojedinělému priznání nedostatků.⁷⁸⁰

Obr. 22. Vývoj poválečné Evropy perspektivou Historického atlasu revolučního hnutí (1956).

© Soukromá sbírka.

Také další, globálněji zaměřené oddíly atlasu (dějiny mezinárodního dělnického hnutí, dějiny KSSS a dějiny osvobozeneckých bojů v koloniích a závislých zemích) téměř ukázkově představují způsoby manipulace v kartografických dokumentech. Je možné nacházet paralely s nacistickými dějepisnými atlasy, používajícími podobné strategie k dosažení žádoucího propagandistického účinku.⁷⁸¹ Atlas všemi prostředky odsuzuje politiku západních velmocí, ať už v souvislosti s koloniálním systémem, ekonomikou nebo sociálními otázkami. Lze se zde mj. setkat s tendenčními názvy a dalšími manipulacemi v mapových legendách⁷⁸² nebo nekorektním, jednu stranu zvýhodňujícím znázorněním vojenského konfliktu. Typickým

⁷⁸⁰ Dodatky, mapa č. 10. *Budování socialismu na vesnici v letech 1954–1958*, doprovodný text na s. 13–14. V mapě je bílou barvou znázorněna „půda ještě mimo socialistický sektor“ (zvýrazněno autorkou).

⁷⁸¹ Srov. J. MOČIČKOVÁ, *Historický atlas revolučního hnutí*, s. 332–339.

⁷⁸² Např. na mapě č. 108. *Kolonisace Severní Ameriky a vznik USA (16. – 18. stol.)* se v legendě na prvním místě vyskytuje ruská kolonizace, teprve po ní abecedně další národy.

příkladem je pojetí korejské války, které zdůrazňuje a podrobně popisuje postup severokorejských armád, zatímco dílčí vojenské úspěchy Jihokorejců bagatelizuje. Konflikt je prezentován jako vrchol vměšování USA do politiky jiných států, ve které naopak Sovětský svaz hrál roli mírotvůrce a čestného zastávce trpícího lidu.⁷⁸³ Zásadní podíl na správném ideologickém vyznění má použitá rétorika, již výše opakovaně zmiňovaná, zdůrazňující kontrapozici „dobrého“, mírumilovného a vzkvétajícího Východu v čele se Sovětským svazem⁷⁸⁴ a „zlého“, na novou světovou válku se připravujícího Západu (v čele se Spojenými státy jako největším agresorem), který čelí prohlubující se hospodářské a sociální krizi (viz obr. 22).⁷⁸⁵ Podobně ambivalentní je přístup ke spojeneckým smlouvám a paktům – zatímco západní jsou ostře kritizovány a označeny za agresory (zejména NATO jako „*hlavní nástroj agresivních plánů proti SSSR i ostatním zemím socialistického tábora*“), spojenecké smlouvy lidově demokratických států usilují bezvýhradně o zajištění světového míru.⁷⁸⁶ Texty a

⁷⁸³ Srov. návodně nazvaná mapa č. 135. *Porážka amerických agresorů v Koreji 1950–1953* a text na s. 169–170: „*Přes závazky moskevské dohody nechaly USA v lednu 1947 svou hlasovací mašinou zvolit v OSN tzv. Korejskou komisi OSN, která se stala pláštěm jejich okupace ... K jihokorejským i americkým útočnickům se brzy připojila vojska dalších 11 kapitalistických zemí. SSSR i druhé země mírového tábora naopak ukazovaly, že agresorem jsou USA i jejich spojenci a navrhovaly mírové řešení konfliktu. Přes barbarské letecké bombardování agresori neuspěli.*“

⁷⁸⁴ Právě obezřetnost a mírumilovnost Sovětského svazu a spřátelených levicových sil je hlavním důvodem, proč si jako jedni z prvních dobře uvědomují nebezpečí fašismu a hrozbu další světové války a aktivně proti nim bojují. Srov. mapa č. 2. *Boje pracujících proti fašistickému nebezpečí a imperialistické válce mezi první a druhou světovou válkou (ve světě)* a mapa č. 3. *Boje pracujících proti fašistickému nebezpečí a imperialistické válce mezi první a druhou světovou válkou (v Evropě)*: „*Rozhodujícím faktorem pro celý další vývoj bylo, že právě v těchto letech definitivně a nezvratně zvítězil socialismus v Sovětském svazu. Nesmírné úspěchy, jichž dosáhly národy SSSR v budování socialismu a mírumilovná zahraniční politika sovětské vlády, usilující o vytvoření kolektivní bezpečnosti a sjednocení všech mírumilovných národů proti hrožícímu fašistickému a válečnému nebezpečí, mocně působily na pracující masy ve všech kapitalistických zemích,*“ *Dodatky*, s. 4. – „*Komunistické strany nejdůsledněji odhalovaly pokryteckou, zločinnou politiku západních kapitalistických států vůči španělské republice, organizovaly a vedly internacionální hnutí solidarity s bojujícím španělským lidem,*“ *Dodatky*, s. 5.

⁷⁸⁵ Např. mapy č. 18. a 19. – *Vítězství Sovětského svazu – základ tábora míru versus mapy č. 20. Zostření všeobecné krize kapitalismu po druhé světové válce ve světě (1945–1954)* a 21. *Zostření všeobecné krize kapitalismu po druhé světové válce v Evropě (1945–1954)*. Výmluvný je text k mapě č. 24. *Síla světového mírového hnutí (ke dni 31. VIII. 1952)*: „*Po druhé světové válce vstoupili západoevropští imperialisté v čele s imperialisty americkými znovu do boje za dobytí a ovládnutí světa, za rozpoutání nové, třetí světové války. ... Rozhodným bojovníkem za mírovou politiku je Sovětský svaz a země lidové demokracie. ... Krátce po skončení druhé světové války zahájily agresivní síly světové reakce, v čele s americkými imperialisty, znovu výbojnou politiku. Začaly budovat válečné základny, strategické vojenské opěrné body a tvořit agresivní bloky imperialistických států, namířené především proti Sovětskému svazu a ostatním zemím tábora míru,*“ s. 28. *Dodatky* ideu hospodářského a kulturního vítězství Východu nad Západem ještě prohlubují: „*Zatím co rok 1958 byl pro tábor socialismu rokem bouřlivého národního rozvoje hospodářství a kultury – byl tentýž rok pro kapitalistický svět rokem hospodářské krize, zostření imperialistických rozporů a zrychleného rozkladu koloniální soustavy. V posledních letech teoretikové a politikové imperialismu mnoho mluvili o „věčné prosperitě“, o „utichání třídního boje“, o „totožnosti zájmů podnikatelů a dělníků“, o „lidovém kapitalismu“ apod. Hospodářská krize, která započala koncem roku 1956 v USA a která vážně zhoršila hospodářskou situaci v řadě kapitalistických zemí, zcela vyvrátila podobné názory a jednoznačně potvrdila správnost marxisticko-leninské teorie tříd a třídního boje,*“ *Dodatky*, mapa č. 4. *Revoluční dělnické hnutí v letech 1955–1958 (ve světě)* a 5. *Revoluční dělnické hnutí v letech 1955–1958 (v Evropě)*, s. 5.

⁷⁸⁶ *Dodatky*, mapa č. 15. *Národy v boji proti agresivním paktům imperialistů v letech 1945–1958*, text na s. 27–28. „*V příštích letech Sovětský svaz snížil počet svých vojsk v zemích Varšavské smlouvy, kde měl vojsko, omezil*

částečně i mapové legendy používají pejorativní výrazy pro popis činnosti nepřátelského tábora (např. *loupežná koloniální politika, soldateska, šovinistické maloburžoazní živly, lichvářský kapitalismus, kolaborantské diktátorské režimy, pikle imperialistů, reakční žoldáci imperialistů*), podobně expresivní jazyk užívají při hodnocení revolučních bojů, stávek a demonstrací – oblíbenou floskulí vystihující tragický konec povstání je výraz *utopení v krvi*. Sémantický posun je patrný i u rozdílného hodnocení určitého procesu nebo jevu v závislosti na aktérovi. Je dobře patrný například u popisu anexe sousedního území - zatímco kapitalistický stát oblast „*oderve*“, lidově-demokratický ho „*mírově připojuje*“.⁷⁸⁷ Jednou z důležitých linií atlasu je důraz na poučení se z minulých chyb. Nezdařené pokusy revolučního hnutí jsou nezřídka „objektivně“ zhodnoceny, text stručně nastiňuje příčiny krachu (politická nezkušenost vůdců, zrádci ve vlastních řadách atd.). Ukázkovým příkladem je hodnocení zániku Maďarské republiky rad.⁷⁸⁸ V tomto kontextu je třeba zmínit i roli „vnitřního nepřítele“ – trockistů, na které je svalována vina za mnohé neúspěchy komunistického Ruska.⁷⁸⁹

Vydáním Historického atlasu revolučního hnutí získala komunistická strana v Československu zásadní, velice názorný a z kartografického pohledu špičkově zpracovaný prostředek pro výuku nejnovějších dějin. Kartografické vyjádření umožnilo „vizualizaci“ dějin revolučního hnutí – nyní bylo možné jednoduše sledovat rozsah stávek a demonstrací,

několikrát stav vojska a zastavil zkoušky s atomovými zbraněmi, ačkoliv USA a V. Británie v nich pokračovaly. Podle sovětského vzoru omezily i ostatní země Varšavské smlouvy stavby svých armád, i Československo.“

⁷⁸⁷ Spojené státy americké v r. 1845–1853 „*odervaly polovinu mexických území*“ (text k mapě č. 112. *Svět v letech 1815–1871*, s. 130), zatímco v roce 1951 bylo „*dohodou mezi čínskou lidovou vládou a místní tibetskou vládou vyřešeno mírové připojení Tibetu k Čínské lidové republice. K dovršení osvobození čínského národního území zbývá jen osvobodit Tchaj-wan (Formosu), kam se pod ochranou válečných lodí i letectva USA uchýlil poražený diktátor Čankajšek a odkud svými pirátskými provokacemi v Tchajwanské úžině ohrožuje mír.*“ Text k mapě č. 127. *Vítězství čínského lidu nad feudalismem a imperialismem (1945–1951)*, s. 156. Na mapě je Tibet označen jako „*území osvobozené v r. 1951.*“ (Příslušné pasáže zvýrazněny autorkou).

⁷⁸⁸ Text k mapě č. 9. *Maďarská sovětská republika (21. III. – 1. VIII. 1919)*, s. 12: „*Pád Maďarské sovětské republiky byl zaviněn mnoha příčinami. Především byl způsoben drtivou převahou vnějších nepřátel. Malé území sovětské republiky znemožňovalo větší operativní přesuny a ústupy. Druhým vážným činitelem pádu republiky byla zrada pravicových sociálních demokratů. Po dobu vzniku i trvání Maďarské sovětské republiky se však dopustili maďarští komunisté také mnoha omylů a chyb, jež vyplývaly především z dosud malé znalosti marxisticko-leninské teorie a praxe. Nejzávažnějšími omyly byly: bezzásadová dohoda se sociálně demokratickou stranou o sloučení obou stran, aniž by byl postaven požadavek očisty sociálně demokratické strany od oportunistických, zrádných pravičáků (při čemž nešlo o sloučení dvou stran, ale fakticky o rozplynutí komunistické strany ve straně sociálně demokratické) a nesprávné řešení rolnické otázky. Nepochopení úlohy rolnictva jako spojení dělnické třídy a skutečnosti, že půda nebyla rozdělena mezi ty rolníky, kteří po ní po celá staletí toužili, způsobily, že se většina z nich nepostavila na stranu dělnické třídy. Tyto nedostatky způsobily Maďarskou sovětskou republiku značné škody a mnohé potíže. Nebyly však nenapravitelné a mohly být vlastními silami a pomocí Sovětského Ruska, bolševické strany i rad a pokynů V. I. Lenina, postupně odstraněny.*“

⁷⁸⁹ Např. text k mapě č. 44. *Porážka prvního tažení Dohody (březen – srpen 1919)*, s. 52 a mapě č. 45. *Porážka druhého tažení Dohody (říjen 1919 – březen 1920)*, s. 53.

šíření revolucí, bojů atd. Relativně úzce zaměřené dílo bylo určeno především pro vyšší úroveň politického vzdělávání.⁷⁹⁰ Náklad díla byl relativně velkorysý, 30 000 výtisků, *Dodatky* (1959) už vyšly daleko umírněněji pouze ve čtvrtinovém nákladu, tj. 7 500 výtisků. Neobstojí však ve srovnání s o něco mladšími školními dějepisnými atlasy, které vycházely ve statisíkových nákladech, na druhou stranu obsáhla vědecká atlasová díla z poloviny šedesátých let vyšla v polovičním i menším nákladu.⁷⁹¹ Ačkoliv se tedy zdá, že pro potřeby školní výuky stačit nemohl, dle informací od pamětníků se dá doložit jeho používání i na (minimálně některých) středních školách během výuky dějepisu a pravděpodobně i jeho využití ve vysokoškolském prostředí k přípravě budoucích učitelů dějepisu.⁷⁹²

Recenze tohoto atlasového díla bohužel nejsou příliš odvážné, což je možno rozšířit plošně na většinu recenzí komunistických dějepisných atlasů. Zpravidla se jedná o více či méně podrobný popis vydaného atlasu a vyjádření obligátního nadšení z map k revolučnímu a dělnickému hnutí a jejich přínosu pro studium československých i světových dějin. Negativní kritika obsahu atlasu by v rigidním období padesátých let dost možná znamenala „profesní sebevraždu“, bezpochyby by ji ani nikdo otisknul, takže se recenzenti namnoze namísto ostřejších polemik uchylovali spíše k připomínkám technického rázu. Výmluvné je, že vydání tohoto díla nebylo nijak reflektováno v *Československém časopisu historickém*, a to i přesto, že Koloman Gajan byl jak redaktorem atlasu, tak i ČsČH.⁷⁹³ Je možné, že „opomenutí“ zmínky o atlase v tomto stěžejním historiografickém periodiku souviselo i s vyhrocenými vztahy mezi Ústavem dějin KSČ a redakční radou ČsČH.⁷⁹⁴

V zásadě neutrální a zcela bezbarvá je reflexe atlasu ve dvou studiích Ludvíka Muchy.⁷⁹⁵ Kritičtější hodnocení zaznívá poněkud paradoxně pouze ze strany autorů samotných – redaktori atlasu v úvodu dodatkového dílu zmiňují (pouze obecně) kritické připomínky od čtenářů a chyby původního atlasu, které se v dodatcích snaží vylepšit. Všechny

⁷⁹⁰ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 244.

⁷⁹¹ *Československý vojenský atlas* (1965) 15 000 výtisků, *Atlas československých dějin* (1965) 8 280 výtisků. Srov. dále v textu.

⁷⁹² Za tuto informaci děkuji RNDr. Josefu Herinkovi z Národního ústavu pro vzdělávání. Zastoupení atlasů v knihovnách základních i středních škol potvrzují také přídeští některých studovaných exemplářů, kde byla nalezena jejich razítka. Atlas zde ale také mohl sloužit pro politické vzdělávání pedagogů.

⁷⁹³ V období 1956–1960 zde o *Historickém atlasu revolučního hnutí* nevyšla jediná, byť krátká recenze, ačkoliv se zde pravidelně objevovaly desítky až stovky recenzí a zpráv o soudobé historické literatuře.

⁷⁹⁴ V době vydání atlasu měl Ústav dějin KSČ ambice zasahovat do publikačních aktivit ČsČH v oblasti nejnovějších dějin. Jsou dochovány doklady o konkrétních „kauzách“ z roku 1954, kdy se pracovníci Ústavu dějin KSČ ostře ohradili proti připravovaným recenzím na ústavem vydávané sborníky, které se kriticky vyjadřovaly k jeho ediční praxi při vydávání historických dokumentů. Stávalo se rovněž, že některé recenze určené pro ČsČH přední funkcionáři ústavu z pozice členů redakční rady přepisovali. Srov. V. SOMMER, *Angažované dějepisectví*, s. 149–151.

⁷⁹⁵ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 244. Prakticky totožný text o atlasu publikoval ve své novější studii *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, s. 240.

se ale týkají technického zpracování map, nikoliv jejich ideologického obsahu.⁷⁹⁶ Nejkritičtější k tomuto atlasovému dílu je informačně poměrně bohatá recenze Jaromíra Janky, člena širšího autorského kolektivu. Nutno ovšem podotknout, že Janka byl kartograf, proto hodnotí atlas především tímto prizmatem a poukazuje na některé chyby v provedení i výhody a úskalí tvorby dějepisných map.⁷⁹⁷ V recenzi dodatkového dílu pak zmiňuje, že atlas „*důkladností zpracování vzbudil pozornost i v zahraničí.*“⁷⁹⁸ Jedině u Janky je možné vystopovat nesmělý zárodek obsahové kritiky – u mapy týkající se aktuálního dění v Latinské Americe upozorňuje na zavádějící označení jen velmi řídké osídlených oblastí Jižní a Střední Ameriky jako území „se silným národně osvobozeneckým hnutím“: „*Nežijí-li v těchto krajích skoro žádní lidé nebo jen roztroušené primitivní kmeny domorodců, nemohou být hlavními ohnisky boje proti imperialismu.*“⁷⁹⁹ V zásadě hodnotí ale dodatkový díl jako přehlednější a vyzdvihuje rovněž fakt, že mapy již nejsou přeplněné.

Z dobového tisku věnovalo značný prostor atlasu Rudé právo, a to v rozšířeném čísle věnovaném 35. výročí založení KSČ v květnu 1956. Tomuto jubileu bylo ostatně „*vzácné dílo*“, které „*u nás nemá obdoby a jež ve svém celkovém uspořádání nenajdeme ani jinde na světě*“ dedikováno. Text, který nešetří nadšením, se zaměřuje převážně na představení obsahu atlasu, vyzdvihnuty jsou tematicky nové mapy (např. Maďarská republika rad z roku 1919, občanská válka ve Španělsku 1936–1939 s vyznačením bojové cesty československých dobrovolníků apod.), zmíněny jsou i některé mapové znaky znázorňující revoluční události. Dílo, které umožňuje poznání „*nezvratitelných faktů z dějin dělnického hnutí*“, hodnotí pochopitelně jako velice přínosné.⁸⁰⁰

Pozoruhodné informace přináší pohled na využití a citační index tohoto vysoce tendenčního atlasového díla v následujícím desetiletí. Do značné míry se o něj opírala stěžejní pomůcka didaktiky dějepisu – *Školní atlas československých dějin* (srov. dále). Klíčové

⁷⁹⁶ „*Autorský kolektiv si byl vědom toho, že Historický atlas revolučního hnutí, jako každá nová věc, nebyl naprosto bez chyb. Děkuje proto všem čtenářům za zasláné připomínky a snažil se je respektovat při zpracovávání doplňkových map. Připomínky se většinou týkaly malé přehlednosti některých map, na nichž bylo znázorněno příliš mnoho historických problémů, jevů a faktů, nebo byly rozměrově malé, čímž bylo ztíženo jejich studium. Autorský kolektiv bral při zpracování doplňkových map tyto připomínky v úvahu a předkládá nyní veřejnosti nové historické mapy, již lépe promyšlené a technicky lépe zpracované.*“ Dodatky, úvodní slovo, nepag.

⁷⁹⁷ J. JANKA, *Historický atlas revolučního hnutí*. Zde zmiňuje, že vznik atlasu byl „*spojen s překonáváním mnoha nesnází přičemž nebylo dosud zkušeností s podobnou prací,*“ s. 335.

⁷⁹⁸ TÝŽ, *Mapové publikace ÚSGK v r. 1959*, Dějepis a zeměpis ve škole 3/3, 1960/1961, s. 73.

⁷⁹⁹ Tamtéž. Poznámka se týká mapy Dodatky, č. 16. *Boje národů Latinské Ameriky proti imperialismu a fašismu v letech 1954–1959*.

⁸⁰⁰ „*Je to cenný a potřebný dar našim pracujícím. Budeme se k němu znovu a znovu vracet pro poučení, pro posilu i příklad, které revoluční minulost odkázala dnešku.*“ *Vzácné dílo* (K vydání *Historického atlasu revolučního hnutí*), in: Rudé právo. Ústřední orgán komunistické strany Československa 36/133, neděle 13. května 1956, s. 2. Autor recenze je uveden iniciálami „(jb)“.

historické syntézy jej pochopitelně zmiňují, ovšem jeho pozice je spíše marginální.⁸⁰¹ Zajímavější je sledovat jeho recepci ve vědeckých dějepisných atlasech ze šedesátých let – mezi použitou literaturou a prameny ho uvádí rovněž silně propagandistický *Československý vojenský atlas* (1965), zatímco ideologicky podstatně umírněnější vědecký *Atlas československých dějin* (1965) ho využil jen stopově. Citován je pouze jednou a navíc nikoliv mezi hlavní literaturou.⁸⁰² Tento trend naznačuje, že Historický atlas revolučního hnutí jako produkt stranického dějepisectví vrcholného stalinismu již svým silně propagandistickým pojetím nevyhovoval nastupujícímu proudu reformní historiografie, která kladla důraz na „zvědečtění“ a objektivizaci historické vědy a vymanění se ze strnulých ideologických pout předchozího období. V tom tkví pravděpodobně i důvod, proč *Dodatky* z roku 1959, tři roky po XX. sjezdu KSSS, vyšly pouze ve čtvrtinovém nákladu. Komparace obdobných témat v obou atlasech navíc ukazuje propastný rozdíl mezi interpretací moderních československých dějin, kde silně ideologický podtext *Historického atlasu revolučního hnutí* ostře kontrastuje s daleko exaktnějším a vědeckým uchopením historické látky v *Atlasu československých dějin*.⁸⁰³

⁸⁰¹ Například v tzv. Maketě, syntetickém *Přehledu československých dějin* III. 1918–1945. Praha 1960, s. 621, vytvořené na půdě Historického ústavu ČSAV, je zmíněn v seznamu literatury k dělnickému a národně osvobozenkému hnutí.

⁸⁰² *Atlas československých dějin*, stěžejní dílo československé historické atlasové kartografie (srov. dále v textu), zmiňuje v úvodu díla základní literaturu, ve které je v sekci *Atlasy historické i geografické* vyjmenováno mnoho starších českých dějepisných atlasů, *Historický atlas revolučního hnutí* mezi nimi však není. Dále uvádí použitou literaturu a prameny ke každému tematickému celku. V celém atlasu se odkaz na něj nachází pouze jednou, a to jako literatura k mapě č. 20b. *Revoluce v Evropě v letech 1848–1849*, přestože by se jeho využití dalo předpokládat i u dalších témat, minimálně např. u č. 25. *Dělnické hnutí v letech 1848 až 1918* nebo č. 33. *Dělnické a rolnické hnutí v letech 1918 až 1938*, případně k událostem druhé světové války a po r. 1945.

⁸⁰³ Např. mapa č. 33c. *Boje pracujících v letech 1921 až 1929 (Atlas československých dějin)* znázorňuje obdobně jako mapa č. 75. *KSČ v čele bojů pracujících v letech 1921–1929 (Historický atlas revolučního hnutí)* stávky a demonstrace v Československu v delším časovém úseku. Za pozornost stojí již celkem výrazný rozdíl v samotném názvu mapy, který v *HARH* zdůrazňuje roli KSČ jako organizátorky těchto bojů. I přístup se však značně liší – oblast republiky je v mapě z *ACsD* rozdělena podle soudobých správních celků (politické okresy), jejichž celá plocha je vybarvena dle průměrného počtu prostávkovaných dnů v roce na základě barevné škály uvedené v legendě. Je tedy na první pohled patrné, ve kterých okresech se nestávkovalo vůbec nebo jen velmi málo a v kterých naopak byla stávková situace kritičtější. Pomocí kruhových diagramů různé velikosti umístěných přímo v mapě je jasně ukázána rozsáhlost stávkové situace v určité oblasti (2 mm² plochy terče značí jednu stávku), rovněž jsou barevně rozlišena jednotlivá průmyslová odvětví, v kterých stávkující pracovali, a v jaké míře se na stávce podíleli. Ke každému terči je navíc uveden přesný počet stávkujících. Mapovými znaky jsou odlišeny významnější demonstrace v letech 1921–1923, 1924–1926 a 1927–1929. Speciální mapová značka se zkříženými puškami s konkrétním datem označuje místo střelby do lidu. V doprovodném textu k mapě je navíc jasně deklarováno, jaké údaje byly pro vytvoření mapy použity, a jaká jsou jejich úskalí: „*Stávkové boje znázorněné v mapě zahrnují léta 1925–1929 (podle Zpráv Státního úřadu statistického). Do r. 1925 nebyly stávky v těchto Zprávách uváděny jednotlivě, ale vždy hromadně za celé odvětví, bez uvedení místa stávek. Pro nesrovnatelnost údajů nebylo možno stávkové boje za léta 1921 až 1924 v mapě zachytit. Počet stávek je znázorněn diagramem 33d, a to i se stávkami, které proběhly na území Podkarpatské Rusi (dnešní Zakarpatské oblasti USSR), a jež nebylo možno vyčlenit*“, doprovodný text k mapě 33c. Již zmíněná mapa v *HARH* uvádí pro jednotlivé oblasti pouze data stávek a pracovní odvětví stávkujících. Není tedy vůbec reflektován rozsah stávky ani počet zapojených dělníků. U dat (ve většině případů je uveden konkrétní den v měsíci a rok) zabírajících v mapě poměrně značnou část prostoru je mnohdy obtížné stanovit, ke kterému konkrétnímu místu náleží.

Historický atlas revolučního hnutí se stal esencí stalinistického pojetí dějinného vývoje, ztvárněného kartografickou metodou. Přes uvedenou spíše marginální pozornost, která mu byla v novějších pracích věnována, lze říci, že toto dílo naznačilo a ovlivnilo směr, kterým se československá komunistická historická kartografie po následující čtyři desetiletí ubírala. Pozoruhodné je, že zůstal v kontextu „státních dějin“ stále převážně bohemocentrickým, byť se o inkorporování slovenských dějin před rokem 1918 pokoušel o poznání vážněji než jeho atlasoví předchůdci. V tomto směru byli jeho nástupci rozhodně úspěšnější. Pro představu o státem propagovaném obrazu dějin a diskurzivních posunech v československé historiografii je pozoruhodné připomenout i dobové události a jevy, které do jeho rámce nezapadaly a byly záměrně vynechány – žádným způsobem se kupříkladu nedotýká problematiky vysídlení Němců, politických procesů z počátku padesátých let, vyhýbá se pochopitelně také jakékoliv zmínce o měnové reformě z roku 1953 atd. Tato „zapovězená témata“ se však neobjeví ani v novějších atlasových dílech vydaných před rokem 1989.

4.2.4. Školní dějepisné atlasy z přelomu padesátých a šedesátých let

Přes vydání *Historického atlasu revolučního hnutí* (dále jen HARH) byla v oblasti základního a středního školství nadále pociťována naléhavá potřeba nových školních dějepisných atlasů. Proces jejich přípravy probíhal od padesátých let a úspěšně byl dovršen na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století. V Ústřední správě geodézie a kartografie vyšel nejprve *Školní atlas československých dějin* (1959) a brzy poté *Školní atlas světových dějin* (1962).⁸⁰⁴ Oba díly atlasu se staly klasickým atributem dějepisné výuky v komunistickém Československu, který až do konce osmdesátých let 20. století geograficky ovlivňoval historickou paměť několika generací školní mládeže. Vycházely pravidelně v mnoha vydáních a skutečně masových, mnoha set tisícových nákladech. Autoři předpokládali jeho využití nejen na všech úrovních československého školství, ale i širší veřejnosti.⁸⁰⁵

Mapovými značkami jsou rozlišeny všeobecné a generální stávky, demonstrace a střelba do stávkujících. Navíc je pomocí šipek znázorněna cesta a pobyt Klementa Gottwalda. Podrobněji J. MOČIČKOVÁ, *Historický atlas revolučního hnutí*, s. 364–365.

⁸⁰⁴ Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školní atlas československých dějin*. Praha: ÚSGK, 1959 a další vydání; TÝŽ, *Školní atlas světových dějin*. Praha: ÚSGK, 1962 a další vydání. V druhé polovině šedesátých let atlasy vycházely v Kartografickém nakladatelství (1967–1969), poté v Kartografii (1971–1979) a v osmdesátých letech v Geodetickém a kartografickém podniku (1984–1988).

⁸⁰⁵ Srov. *Školní atlas československých dějin*, Úvod (od r. 1964), s. 2; *Školní atlas světových dějin*, Úvod, s. 2.

Atlasové dílo má svůj nepopiratelný a pro další vývoj tohoto žánru podstatný primát – poprvé v historii tuzemských školních dějepisných atlasů se objevuje dílo rozdělené na československé a světové dějiny, přičemž je oběma z nich věnován přibližně stejný prostor. Dosavadní produkce znala buď atlasy jednosvazkové, pokrývající geograficky i časově celé dějinné období; atlasy chronologicky členěné na svazky pro starověk, středověk a novověk; případně několik počinů pouze k českým dějinám, avšak bez protějšku k dějinám světovým.⁸⁰⁶ Nově zavedeného duálního konceptu se nadále, byť nikoliv bezvýhradně, držely i následující československé školní dějepisné atlasy a používán je dodnes (zejména na vyšších stupních gymnázií a středních školách).

4.2.4.1. Školní atlas československých dějin

Vydáním prvního dílu z dvojice školních dějepisných atlasových děl se do československých škol dostala po technické stránce nebývale kvalitní práce, obsahově souznející s komunistickou stranou propagovaným narativem národních dějin. Na jeho vypracování se podílel rozsáhlý autorský kolektiv, čítající desítky osob. Byli v něm zastoupeni odborníci z klíčových oborů (historie, historické geografie, kartografie i didaktiky dějepisu), z velké části z akademického prostředí. Pod vedením Františka Roubíka pracovali mj. Jiří Václav Horák, Ladislav Hosák, Josef Petráň, Josef Polišenský, Marie Pravdová, Dušan Trávníček, Rudolf Turek ad. Redakcí byli postupně pověřeni Jan Musílek (1. vyd.),⁸⁰⁷ Ivan Beneš (2. vyd.), Konstantín Zelenský (3. vyd.) a od 4. vydání Petr Cafourek. V obsahu v úvodní části je u každé mapy uveden její konkrétní autor, případně autoři.⁸⁰⁸ Během třiceti let vyšlo dílo v šestnácti vydáních a celkovém nákladu 900 000 výtisků,⁸⁰⁹ navíc souběžně i ve slovenské jazykové mutaci.⁸¹⁰ Atlas byl již na jaře 1959 schválen jako učební pomůcka pro školy všeobecně vzdělávací.⁸¹¹

⁸⁰⁶ Předzvěstí této „reformy“ byl již samostatný oddíl k dějinám KSČ v rámci *HARH*.

⁸⁰⁷ Stojí za zmínku, že právě Jan Musílek vytvářel v sedmdesátých letech mapy k Dohnalovým učebnicím dějepisu (srov. výše oddíl o učebnicích dějepisu).

⁸⁰⁸ Od 9. vydání (1974) mizí z úvodní části veškeré podrobnější informace o autorském týmu i recenzentech a uvedeni jsou jen odpovědný a technický redaktor. Rovněž v obsahu již nejsou u jednotlivých map uvedeni jejich autoři.

⁸⁰⁹ Další vydání atlasu: 1964², 1965³, 1967⁴, 1969⁵, 1971⁶, 1972⁷, 1973⁸, 1974⁹, 1976¹⁰, 1977¹¹, 1978¹², 1979¹³, 1984¹⁴, 1986¹⁵, 1988¹⁶.

⁸¹⁰ Celkem v 18 vydáních jako *Školský atlas československých dějin*. Praha: ÚSGK (a další nakladatelé), 1959. Další vydání: 1964², 1966³, 1967⁴, 1968⁵, 1969⁶, 1970⁷, 1971⁸, 1973⁹, 1974¹⁰, 1976¹¹, 1977¹², 1978¹³, 1979¹⁴, 1981¹⁵, 1982¹⁶, 1986¹⁷, 1988¹⁸.

⁸¹¹ Schváleno výnosem ministerstva školství a kultury č. 18212/59-I/1 ze dne 4. května 1959 v prvním vydání jako učební pomůcka pro školy všeobecně vzdělávací. 9. vydání (1973) bylo opětovně schváleno výnosem ministerstva školství ČSR č. j. 24 473/73-200 ze dne 10. října 1973 jako dějepisný atlas pro školy I. a II. cyklu.

Hlavním inspiračním zdrojem při vytváření tohoto atlasového díla byl zejména *Historický atlas revolučního hnutí*, na který se práce přímo odkazuje v poznámce v úvodní části.⁸¹² Vychází z něj více než polovina map vztahujících se k moderní době.⁸¹³ Došlo i k částečnému propojení na personální úrovni, a to v osobě Františka Buriana, který se na přípravě obou atlasových děl podílel. Výstupy akademického *Atlasu československých dějin* (1965, srov. dále) byly ve školním atlase reflektovány od 4. vydání (1967).⁸¹⁴

Atlas sestává z titulního listu, obsahu se seznamem map a znakovým klíčem. 1. vydání z roku 1959 obsahovalo pouze mapovou část se 44 mapovými stranami a geografický rejstřík, již od 2. vydání však byl atlas doplněn o část textovou, která obsahuje krátký úvod a vysvětlující texty k jednotlivým mapám.⁸¹⁵ Za podrobnější zmínku stojí celkové grafické provedení atlasu, neboť byly k tomuto účelu poprvé použity reprodukce starých map (ve dvoubarevném provedení) – obálku zdobí Aretinova mapa Čech (1665),⁸¹⁶ přední předsádku veduta Prahy z Vratislavského dřevorezu (1562). Slovensko je zastoupeno Merianovou vedutou Bratislavy (1638) na zadní předsádce.

Dějinný vývoj je v atlasu sledován od pravěkého osídlení do roku 1945, s minimálním přesahem do doby novější (v podobě vývoje územní správy do roku 1960). Za důležitou inovaci je třeba považovat zařazení pravěkých dějin, které ve starších dějepisných atlasech (s výjimkou Bokesova-Vajcikova atlasu ke slovenským dějinám) nebyly vůbec reflektovány. Přesto je v tomto atlasovém díle zcela markantní orientace na novější dějiny: z celkových 44 mapových stran je 1 strana věnována pravěku, 12 středověku, 20 novověku a 11 stran dějinám po roce 1918. Obsahové zaměření odpovídá soudobým požadavkům kladeným na tento žánr v socialistických státech – kromě obligátního územního vývoje, zásadních dějinných mezníků a válečných konfliktů je výrazná pozornost věnována revolučnímu a dělnickému hnutí a hospodářskému (a částečně i sociálnímu a kulturnímu) vývoji, a to již od středověku.⁸¹⁷ Zásadní změnou oproti předchozím atlasovým dílům je výrazný nárůst prostoru vyhrazeného dějinám Slovenska, které byly tematizovány hned na několika samostatných mapách a ukazují

⁸¹² Poznámka je uvedena pod obsahem atlasu.

⁸¹³ U těchto map není uveden konkrétní autor a mají připojenu poznámku: „Zpracováno Kartografickým a reprodukčním ústavem podle *Historického atlasu revolučního hnutí, úředních statistik a jiných pramenů*.“ Srov. *Školní atlas československých dějin*, Obsah, nepaginováno.

⁸¹⁴ Od 8. vydání (1973) dále však veškeré informace o použité literatuře a pramenech z atlasu bohužel mizí.

⁸¹⁵ Textová část obsahovala 15, od 4. vyd. 16 stran.

⁸¹⁶ Konkrétně třetí vydání této mapy z roku 1665 vydané pražským rytcem a tiskařem Danielem Vusínem.

⁸¹⁷ To je ostatně deklarováno i v úvodu atlasu: „Zachycuje vývoj osídlení, územní změny, vývoj hospodářství, společen
ských vztahů a státního zřízení i vývoj kulturních poměrů. Zdůrazňuje především pokrokové tradice našich dějin: boje lidu proti útisku vládnoucí třídy, revoluční hnutí apod.“ In: Úvod v části Texty k mapám, s. 2.

obecnější tendenci poskytnout k českým dějinným mezníkům a významným obdobím jejich slovenský ekvivalent.⁸¹⁸ Snaha o vyvážení poměru slovenských a českých témat však mohla vést i k jistým paradoxům: např. samostatná mapa je věnována kulturnímu rozvoji Slovenska do r. 1938,⁸¹⁹ aniž by měla protějšek pro české země. Situace tak vypadá, jakoby v českých zemích v meziválečném období k žádnému kulturnímu rozvoji nedošlo. Kontrastní je rovněž záměrně minimální zájem o Podkarpatskou Rus v meziválečném období.⁸²⁰

Za počátky revolučního hnutí v českých zemích (i na Slovensku) bylo v této době považováno husitství. Výsledkem hnutí státní ideologie k husitské tradici byly hned čtyři mapové strany,⁸²¹ z nichž nejtendenčněji byla zpracována mapa *Společenské poměry v Čechách koncem 14. a na počátku 15. století* tematizující třídní rozdělení společnosti, sociální nerovnost a nepokoje, které stály u zrodu tohoto hnutí (viz obr. 23).⁸²²

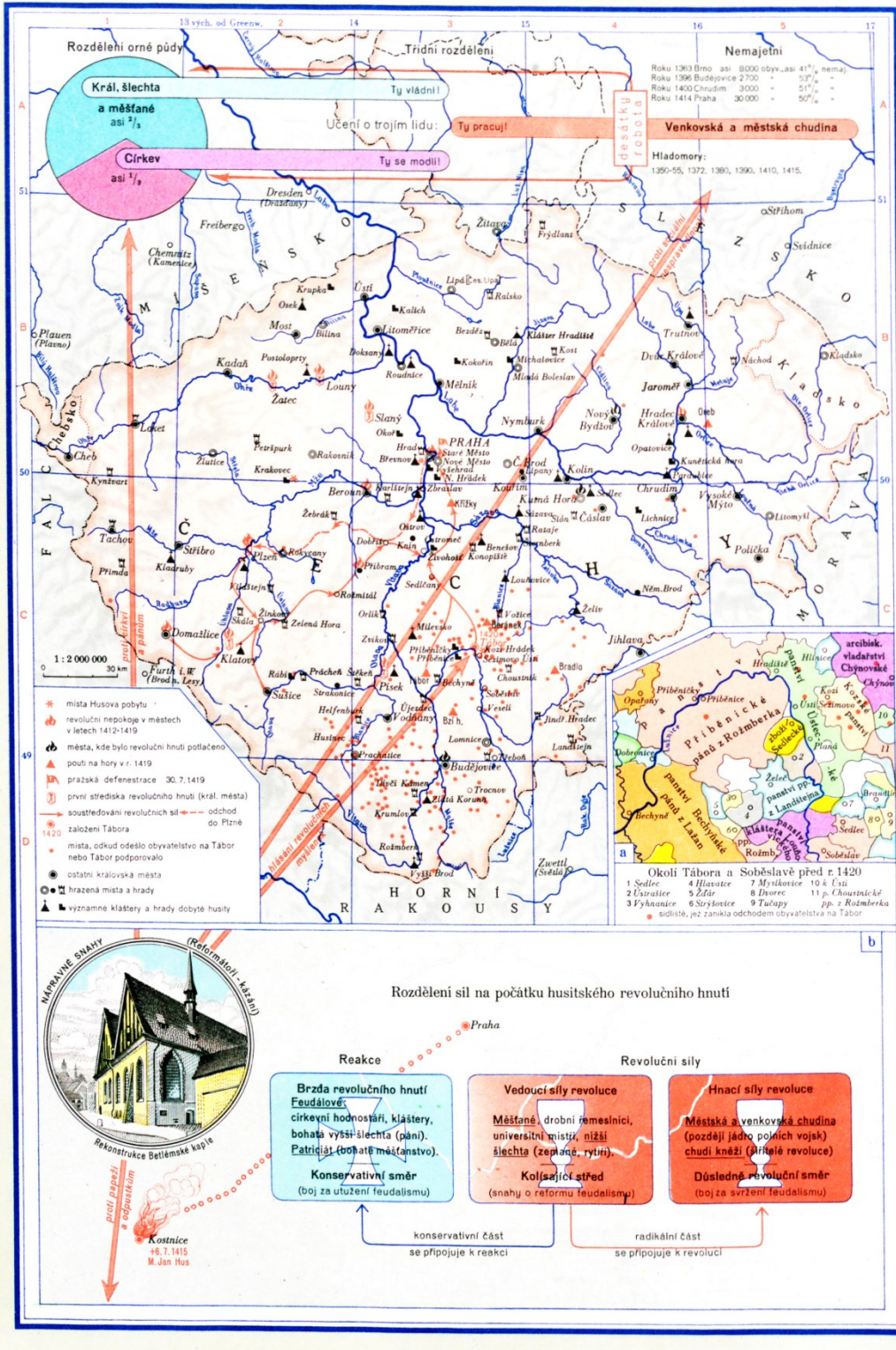
⁸¹⁸ Pozoruhodným ekvivalentem k dění v Čechách na přelomu 10. a 11. století je mapa č. 3. *Začlenění Slovenska do uherského státu*. V podobném duchu byla v pozdějších vydáních nepřesně a poněkud účelově přejmenována mapa č. 4–5. *Český stát za posledních Přemyslovců a Lucemburků na Český a uherský stát ve 14. a na počátku 15. století*, ačkoliv zachycuje i situaci ve 13. století.

⁸¹⁹ Mapa č. 39. *Kulturní rozvoj Slovenska do r. 1938*.

⁸²⁰ Na mapě věnované důsledkům Mnichova, kde se naposledy nachází v plném rozsahu, je již nazývána Karpatská Ukrajina. Mapa č. 40. *Československo po mnichovské zradě*.

⁸²¹ S. 8–11: *Společenské poměry v Čechách koncem 14. a na počátku 15. století*; *Husitské revoluční hnutí v letech 1419–1437* (včetně vedlejších pláneků nejvýznamnějších bitev); *Ohlas husitského revolučního hnutí* (včetně grafického znázornění způsobu husitské vojenské taktiky).

⁸²² V dolní části stránky je velice tendenčně graficky znázorněno rozdělení sil na počátku husitského revolučního hnutí, s využitím obrátů běžně používaných komunistickou rétorikou. Jsou členěny na „reakci“ a „revoluční síly“. Pole označené křížem, které je věnováno reakci, vyjmenovává „brzdy revolučního hnutí“, tj. feudály a patriciát razící konzervativní směr. Revoluční síly označené kalichem se dělí na dva tábory – a) „vedoucí síly revoluce“ (měšťané a nižší šlechta) symbolizující „kolísající střed“, který se dále dle svého smýšlení připojil buď k reakci, nebo k revoluci; b) „hmací síly revoluce“ (městská a venkovská chudina a chudí kněží), jejichž smýšlení a směřování je označeno za „důsledně revoluční“. Grafiku doplňuje vyobrazení Betlémské kaple jako symbolu husitské revoluce, od něhož vedou šipky vyjadřující nápravné snahy reformátorů (proti církvi a pánům, proti sociální nespravedlnosti, hlásání revolučních myšlenek, proti papeži a odpustkům). Symbolicky je naznačena i trasa z Prahy do Kostnice, která je znázorněna v plamenech s datem upálení Mistra Jana Husa.

Obr. 23. Společenské poměry v Čechách na přelomu 14. a 15. století ve Školním atlasu československých dějin (vydání 1974). © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

V období novověku je značný prostor nadále věnován protifeudálním bojům⁸²³ a od poloviny 19. století rozvoji dělnického hnutí a s ním souvisejícím bojům a protestním akcím.⁸²⁴ Naopak obdobná mapa k rozvoji národního hnutí a aktivitám českých a slovenských obrozenců a vlastenců chybí.⁸²⁵ Ve srovnání s dobovou „posedlostí“ průmyslem je patrná také malá pozornost věnovaná vzdělávání. Optikou třídního boje a sociální nerovnosti je vykresleno i celé období první československé republiky, které je prezentované prakticky pouze jako řetězec dělnických stávek s odkazem na vysokou míru nezaměstnanosti nebo vystěhovalectví československého obyvatelstva do zahraničí.⁸²⁶

Hospodářské mapy (tematizující zemědělství, nerostné suroviny, rozvoj průmyslu, dopravy a služeb, urbanizaci atd.) tvoří zcela klíčovou složku atlasu. Jejich geografický rámec zpravidla nerespektuje historické hranice, ale zachycuje sledovaný fenomén na celém území ČSSR.⁸²⁷ Tímto ahistorickým přístupem při vymezení zájmového prostoru čtenář sice získal relativně podrobnou představu o hospodářském vývoji na území svého státu, odvrácenou stranou však, zejména ve starším období, byla ztráta komplexního pohledu na vývoj vedlejších zemí Koruny české, které v té době tvořily součást českého státu, zejména Slezska a Lužic, a rovněž na vývoj českých zemí v kontextu habsburského soustátí.⁸²⁸

V porovnání s prostorem věnovaným revolučnímu hnutí a hospodářským tématům je poněkud upozaděna tematika vojenských konfliktů.⁸²⁹ Negativní dopady válečných konfliktů ukazuje dvojice map zabývajících se třicetiletou válkou a jejími důsledky.⁸³⁰ Možná ještě kontrastnější než v *HARHu* je způsob pojednání první a druhé světové války. První se musela spokojit pouze s jedinou (!) doplňkovou mapkou, vtělenou navíc do mapy *Ohlas Velké říjnové*

⁸²³ Např. časově široce vymezená mapa č. 14 *Protifeudální boje lidu na Slovensku (od 12. stol. do první třetiny 19. stol.)* a částečný ekvivalent k ní – mapa č. 15. *Protifeudální boje lidu v českých zemích (od pol. 15. stol. do r. 1648)*. Celá stránka je věnována revolučním bojům v roce 1848 v Čechách, kde je zdůrazňována role dělnictva (mapa č. 28 *Revoluční boje v českých zemích r. 1848*). Pro větší účinek byly tyto mapy doplňovány rovněž grafy a diagramy (např. podíl vlastnictví půdy).

⁸²⁴ Mapa č. 32. *Boje pracujícího lidu na území ČSSR od pol. 19. stol. do roku 1917*.

⁸²⁵ Tematizovány jsou pouze revoluční události v období 1848–1849 – mapa č. 28. *Revoluční boje v českých zemích r. 1848*; č. 29. *Slovensko v letech 1848–1849*.

⁸²⁶ Mapa č. 36. *Boje pracujícího lidu v ČSR v letech 1921–1929* a 37. *Boje pracujících proti zhoršování životní úrovně v letech 1930–1934*.

⁸²⁷ Např. mapa č. 6–7. *Hospodářské poměry na území ČSSR ve 13. – 14. století* na celém území ČSSR zachycuje síť měst včetně typologického členění, všímá si církevních i hospodářských objektů a významných zemědělských a hospodářských oblastí (včetně nerostného bohatství). Upozorňuje i na důležité kolonizační procesy v tomto období (městská a vesnická kolonizace). Doplňková mapka *Kulturně významná místa do pol. 15. stol.* eviduje mimo jiné i rodiště a působiště významných osobností.

⁸²⁸ Např. Mapy 6–7. *Hospodářské poměry na území ČSSR ve 13. – 14. století*; 12–13. *Hospodářské poměry na území ČSSR v 15. – 16. století*.

⁸²⁹ Např. mapová strana č. 24. *Válečné operace v českých zemích v letech 1741–1866* zachycuje na jedné mapě všechny slezské války, na druhé dohromady napoleonské války i prusko-rakouskou válku.

⁸³⁰ Mapy č. 18. *České země v době třicetileté války*, č. 19. *Hospodářské a sociální následky třicetileté války*.

socialistické revoluce na území ČSSR (mapa č. 33).⁸³¹ Zcela absentuje jakákoliv zmínka o československých legiích. Na druhou stranu jsou na hlavní mapě zachyceny oblasti tzv. „zelených kádru“, tj. skupin vojenských zběhů, kteří se během války skrývali v lesích (na mapě jsou takto vyznačeny Šumava, Chřiby, Moravskoslezské Beskydy a Malé Karpaty).⁸³² Naopak druhá světová válka a období jí bezprostředně předcházející dávala příležitost k vyzdvižení hrdinného odporu československého lidu proti nacismu (označovanému bezvýhradně jako fašismus) a rovněž zdůraznění osvoboditelské role Rudé armády. Oproti *HARHu* však již nebyla tolik zdůrazňována role KSČ. Doplněny byly např. mapka k budování československého opevnění nebo grafické vyjádření územních i hospodářských ztrát způsobených Mnichovem.⁸³³ Naopak existence Slovenského štátu byla záměrně zmíněna jen zcela okrajově. Výmluvná je především mapa č. 41. *Boj našeho lidu za svobodu v letech 1939–1945*, na které je oblast Slovenského štátu důsledně označována jako Slovensko a na vedlejší mapce *Střední Evropa za druhé světové války* výraznou žlutou barvou svítí Československo v předmnichovských hranicích (byť česká část ohraničena jako *území násilně připojené k Německu*).⁸³⁴ Poměrně dosti věrně bylo z *HARHu* převzato téma *Osvobození ČSR sovětskou armádou* (mapa č. 43), bagatelizující osvoboditelskou roli americké armády použitím shodné rétoriky – území „obsazené“ americkou armádou versus „osvobozené“ armádou sovětskou (viz obr. 24).⁸³⁵ Více se však zaměřila na osudy Čechoslováků bojujících po boku Sovětů a podtrhla význam anabáze Svobodovy první československé vojenské jednotky v SSSR, „z Buzuluku až do Prahy.“⁸³⁶ Absence jakékoliv zmínky o Čechoslovácích působících v západních armádách (britské letectvo, jednotky v severní Africe aj.) není v kontextu již naznačeného ničím překvapivým. Poslední mapa věnována pražskému povstání v květnu 1945 inovativně kombinuje situaci v Praze s doplňkovou mapkou ilustrující soudobou situaci v Čechách i přilehlých oblastech. Pozoruhodné rovněž je, že na rozdíl od *HARHu* zachycuje školní atlas i podíl Vlasovců na osvobození Prahy. Jejich příběh však

⁸³¹ Doplňková mapka *I. světová válka 1914–1918* a graficky znázorněné *Válečné ztráty v letech 1914–1918*.

⁸³² K tomuto fenoménu srov. Jakub BENEŠ, „Zelené kádry“ jako radikální alternativa pro venkov na západním Slovensku a ve středovýchodní Evropě (1917–1920), *Forum Historiae* 9/2, 2015, s. 20–34.

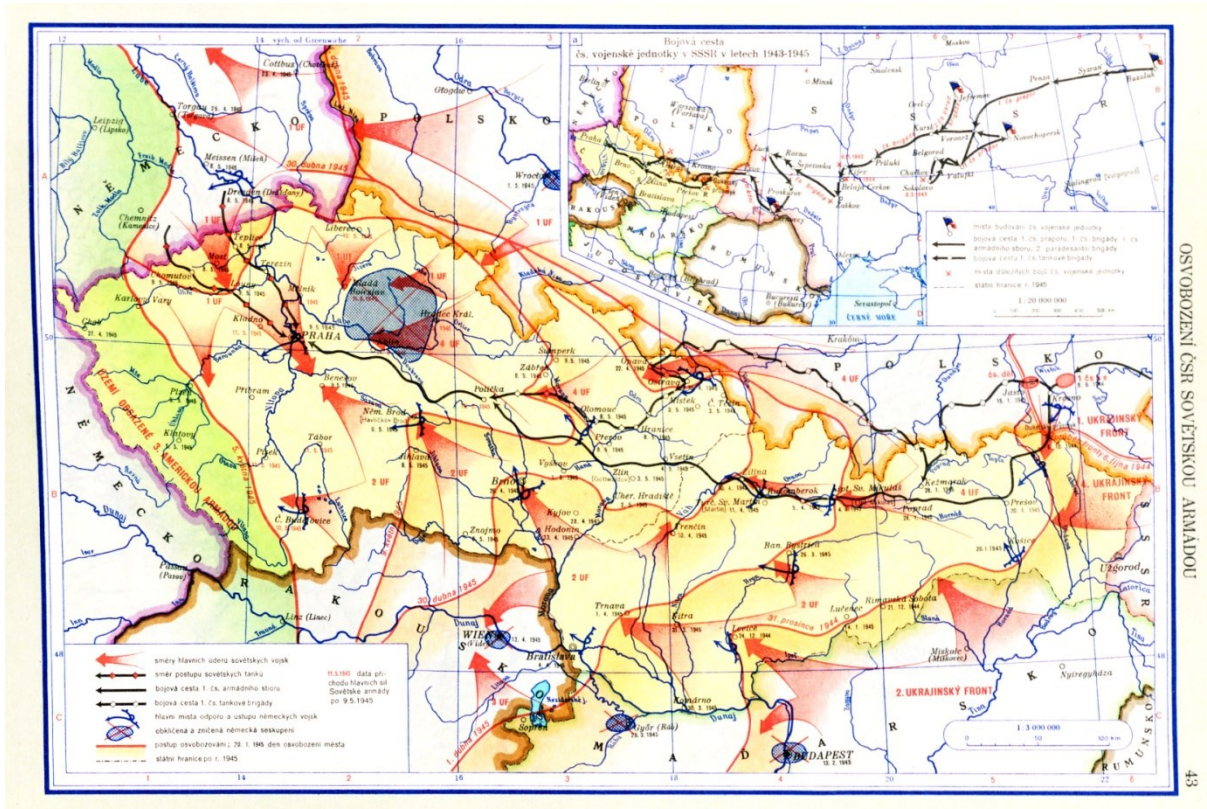
⁸³³ Např. mapa č. 38. *Boj proti fašismu na obranu republiky v letech 1935–1938*, doplňková mapka *Příprava obrany státu*; mapa č. 40. *Československo po mnichovské zradě*, s příslušnými grafy *Ztráty na území a obyvatelstvu po Mnichovu*; *Ztráty způsobené národnímu hospodářství Mnichovem*.

⁸³⁴ O existenci Slovenského štátu je zmínka pouze v legendě mapy č. 40. *Československo po mnichovské zradě*, která uvádí hranice „slovenského štátu“ a v mapě se objevuje datum jeho vyhlášení.

⁸³⁵ Srov. *Historický atlas revolučního hnutí*, III. *Dějiny Komunistické strany Československa*, mapa č. 88. *Osvobození ČSR hrdinnou sovětskou armádou* (zvýrazněno autorkou). Označení armády jako „hrdinné“ bylo ve školním atlasu vynecháno.

⁸³⁶ Mapa č. 43. *Osvobození sovětskou armádou*, doplňková mapa *Bojová cesta čes. vojenské jednotky v SSSR v letech 1943–1945*. Ekvivalentní doplňková mapa v *HARH*, č. 88. *Čs. armádní sbor ve Velké vlastenecké válce*, byla o poznání menší a schematictější.

v mapě i v textu končí tím, že „po neúspěšném jednání s Českou národní radou odešli k Berounu.“⁸³⁷ Čtenář se již o tragickém osudu příslušníků Ruské osvobozené armády, který je „za Berounem“ čekal, nic nedozví. Osvobozením Československa zároveň končí i příběh československých dějin v původním atlasu.⁸³⁸

Obr. 24. Mapa osvobození Československa na konci druhé světové války ve Školním atlasu československých dějin (vydání 1974) záměrně bagatelizovala roli americké armády.

© Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Zatímco *Školní atlas světových dějin* (srov. dále) byl od počátku doveden až do bezprostřední současnosti a refletoval tedy relativně podrobně, pochopitelně optikou komunistické ideologie, vývoj situace ve světě po roce 1945, *Školní atlas československých dějin* byl k hodnocení vývoje v Československu po druhé světové válce zdrženlivý. A to přesto, že byly k dispozici odpovídající mapy v *HARHu*, které období po roce 1948 prezentovaly jako cestu k šťastné budoucnosti a úspěšnému budování lepších zítřků, a od poloviny šedesátých let i v *Atlasu československých dějin* (1965, srov. dále). Ke

⁸³⁷ Mapa č. 44. *Pražské povstání 5. – 9. května 1945* a doprovodný text na s. 15.

⁸³⁸ Výjimkou je pouze mapa č. 22. *Vývoj krajského a župního zřízení na území ČSSR*, která tematizuje krajskou reformu v roce 1949 a (od 2. vydání) 1960. U této mapy je navíc pozoruhodné, že nereflktuje změnu krajského zřízení v Čechách v roce 1714. Zobrazuje stav v období berní ruly (1654) a pak až krajské členění v letech 1751–1849.

zprostředkování kartografického obrazu poválečného vývoje v Československu širokým vrstvám školou povinné mládeže tak došlo až v období normalizace – v roce 1974 vydala Kartografie ministersky schválenou přílohu k tomuto školnímu atlasu, čítající 8 mapových stran se 4 stranami doprovodného textu, i v tomto případě v redakci Petra Cafourka. Sleduje geopolitické postavení komunistického Československa v rámci Evropy a prezentuje jeho hospodářský, společenský i kulturní vzestup až na práh sedmdesátých let 20. století. Pozoruhodná je rovněž mapa *Vývoj národnostního složení v letech 1930 a 1961* (č. 47), která reflektuje zásadní proměnu etnického složení Československa po vysídlení Němců. Příloha vyšla minimálně ve čtyřech vydáních v letech 1974–1977 a celkovém nákladu 306 000 výtisků, přesto je jejich dochování v knihovních fondech velmi raritní a otázka jejího plošného využití ve výuce dějepisu poněkud diskutabilní.⁸³⁹

Textová část atlasu je zaměřena ryze prakticky na konkrétní popis práce s jednotlivými mapami a jejich využití při výuce. Často se zde nachází i odkazy na další literaturu, kterou mohli pedagogové doplnit výklad a práci s mapou. Ačkoliv i zde se objevují formulace poplatné dobové rétorice,⁸⁴⁰ v žádném případě se její míra nedá srovnávat s Historickým atlasem revolučního hnutí. Z hlediska kartografického byly mapy zpracovány nejmodernějšími metodami: stínováním zachycují reliéf, vodstvo je bohatě prokreslené; pomocí šipek a linií znázorňují velké množství dynamických jevů (bitvy, vojenská tažení, pohyby front apod.). Pro zachycení nejrůznějších typů událostí bylo použito množství mapových znaků a široká barevná škála. Ke každé mapě přísluší více či méně rozsáhlá legenda a vždy je rovněž uvedeno měřítko. Doplněk map často tvoří grafy a tabulky, které zvyšovaly jejich názornost a informační hodnotu.

Značné emoce vyvolalo použité názvosloví – problematika pojmenování sídel na historických mapách byla v této době předmětem odborné diskuze, zejména v sekci historicko-zeměpisného názvosloví Návoslovné komise při ÚSGK. V době vzniku atlasu

⁸³⁹ *Školní atlas československých dějin. Příloha*. Praha: Kartografie, 1974. Schváleno výnosem ministerstva školství ČSSR ze dne 17. června 1974, č. 1712274-200 v 1. vydání jako příloha ke Školnímu atlasu československých dějin. V knihovních fondech se podařilo dohledat vydání z roku 1974, 1976³ a 1977⁴. O 2. vydání (1975) píše L. MUCHA, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, s. 247. V tomto smyslu je poněkud překvapivé, že ve slovenské jazykové mutaci přílohy vycházely i v osmdesátých letech: *Školský atlas československých dějin: Příloha*. Bratislava: Slovenská kartografia, 1975, 1976², 1977³, 1978⁴, 1979⁵, 1981⁶, 1982⁷ a 1986⁸.

⁸⁴⁰ Např. Úvod, s. 2: „[Atlas] poskytuje možnosti k výchově morálně politické, zejména k výchově k socialistickému vlastenectví a proletářskému internacionalismu zdůrazněním těch období národních dějin, které přispěly v minulosti a přispívají i v době současné k pokroku lidstva...“ nebo „Tím vším atlas přispívá k vytváření vědeckého světového názoru, tj. názoru člověka budujícího komunismus.“

však komise nedošla k jednoznačnému, natož definitivnímu stanovisku.⁸⁴¹ ÚSGK při tvorbě školního atlasu přistoupila k poměrně revolučnímu a dosti komplikovanému kroku, a to uvádět názvy sídel dle jejich státní příslušnosti a používaného jazyka v době, kterou mapa zachycuje, případně česká exonyma uvádět do dublet. Přesto však sami vydavatelé už v úvodu k rejstříku vyjmenovali hned několik příkladů výjimek a navržený úzus nebyl v atlasu uplatňován jednotně, tudíž působil spíše matoucím dojmem. Za tento postup si atlas vysloužil poměrně ostrou kritiku ze strany recenzentů (srov. dále). ÚSGK svou metodu obhajovala i na stránkách pedagogického periodika *Dějepis a zeměpis ve škole* a vyzývala pedagogy k veřejné diskuzi na toto téma a vyjádření jejich názoru.⁸⁴²

V atlasu byly v prvním desetiletí jeho vydávání provedeny poměrně zásadní změny, které se ve větší či menší míře dotkly všech map. První větší revize proběhla při přípravě druhého vydání (1964). Kromě doplnění textové části⁸⁴³ došlo např. i k reflexi v ústavě zakotvené změny názvu státu na Československou socialistickou republiku, která se odrazila v názvu mnoha map. Úpravy byly provedeny také ve třetím vydání (1965).⁸⁴⁴ Zásadní proměnu po obsahové stránce však přineslo především vydání čtvrté (1967), do kterého se výrazně otisklo vydání akademického *Atlasu československých dějin* (1965). Došlo např. k podstatnému zmenšení rozsahu Velkomoravské říše,⁸⁴⁵ změnám v průběhu vyznačených hranic (např. česko-německé národnostní hranice po třicetileté válce),⁸⁴⁶ tras vojenských tažení atd. Lze tedy konstatovat, že reflexe nejnovějších poznatků z oboru do školního prostředí pronikla pozoruhodně rychle. Po roce 1967 již zůstal atlas až do konce svého vydávání nezměněn.

Dlouho očekávaný školní dějepisný atlas k národním dějinám samozřejmě zvedl vlnu zájmu v zainteresovaných kruzích a jeho vydání bylo záhy reflektováno v odborných

⁸⁴¹ Dokladem jsou i dva texty s protichůdnými názory, které byly otištěny v tomtéž čísle časopisu *Dějepis a zeměpis ve škole* – poměrně revoluční text Ústřední správy geodézie a kartografie, *K otázce historického názvosloví*, *Dějepis a zeměpis ve škole* 2/2, 1960, s. 132; oproti tomu naopak klasický Václav DAVÍDEK (Kartografický a reprodukční ústav, Praha), *O historické názvosloví pravdivé, jasné a výchovné*, tamtéž, s. 133, který je pro co nejplošnější užívání českých vžitých názvů.

⁸⁴² Ústřední správa geodézie a kartografie, *K otázce historického názvosloví*.

⁸⁴³ S nárůstem počtu stran přímo souviselo i zvýšení ceny atlasu, která však poté zůstala až do konce jeho vydávání nezměněna (1. vydání 22,20 Kčs, od 2. vydání 23,50 Kčs). Textová část zůstala až na drobné zásahy (zpravidla na úrovni slov) do posledního vydání prakticky nezměněna. Zvětšení fontu písma od 4. vydání způsobilo mírný nárůst počtu stránek. Od druhého vydání také došlo k redukci počtu stran rejstříku z původních 18 na 15.

⁸⁴⁴ Ve třetím vydání byla původní mapa 9–10. *Husitské revoluční hnutí* nahrazena mapou *Husitské revoluční hnutí v letech 1419–1437*, včetně změn v příslušném textovém doprovodu.

⁸⁴⁵ Mapový list č. 2–3. *Slovanské osídlení našich zemí a první státní útvary*, mapa *Velkomoravská říše* (před r. 894).

⁸⁴⁶ Rozsah „největší německé expanse“ směrem do českého vnitrozemí byl nově poněkud redukován. Srov. mapa č. 19. *Hospodářské a sociální následky třicetileté války*.

periodicích pedagogického, historiografického i geografického zaměření. Pozoruhodné je, že všichni autoři recenzí byli osobami na atlasu přímo zainteresovanými – členové redakční rady, autoři map i lektoři. Zaznívá v nich nemálo kritických poznámek jak obecnějšího rázu, tak zejména k dílčím chybám na jednotlivých mapových listech. Výtky ke konkrétní obsahové náplni přináší zejména recenze Jiřího V. Horáka a Jaroslava Vaniše,⁸⁴⁷ spíše z geografického hlediska se na chyby v atlasu zaměřil Ota Pokorný.⁸⁴⁸ Pedagogický pohled přinesla velice pozitivní recenze Marie Pravdové,⁸⁴⁹ která závěrem zmínila, že jeho bohatá náplň je výzvou pro pedagogy, aby zvládli vybrat jen to potřebné, přiměřeně věku žáků. O poznání kritičtější byl Jaromír Janka,⁸⁵⁰ který atlas považoval (s ohledem na jeho poslání) za příliš podrobný a přeplněný daty. Kritizoval i složení autorského kolektivu, ve kterém bylo dle jeho názoru příliš málo pedagogů. Stručnou zprávu o atlasu přináší ve své studii o českých historických atlasech Ludvík Mucha.⁸⁵¹ Recenzenti se také obecně shodli v spíše odmítavém (Horák – Vaniš) až vyloženě negativním (Pokorný, Janka) postoji k použitému názvosloví; celkem neutrální je Ludvík Mucha, který vyřešení nomenklatury označuje za „smělý pokus“ a jedinou výjimkou je tedy Marie Pravdová, podle níž použitá zásada „byla přijata i z hlediska pedagogického jako nejvýhodnější.“ Přes vše zmíněné ale u všech recenzí převažuje chvála počínu jako takového, způsobu jeho zpracování, množství nových, zejména tematických map i kvality grafické úpravy.

4.2.4.2. Školní atlas světových dějin

Krátce po vydání Školního atlasu československých dějin vyšel jeho koncepčně i tematickým zaměřením obdobný protějšek – *Školní atlas světových dějin* (1962). Rozsáhlý

⁸⁴⁷ Jiří V. HORÁK – Jaroslav VANIŠ, *Nový školní historický atlas*, ČsČH 9/4, 1961, s. 532–536. Vytýkají mj. malý prostor věnovaný pravěkým dějinám, ale i absenci odpovídajících hospodářských, národnostních a kulturních map pro období 1918–1945; upozorňují na chybný zákres některých hranic a komunikací atd. Horák v roce 1978 informoval v témže periodiku o obsahu Příloh, které atlas aktualizovaly o témata z období po roce 1945: Jiří V. HORÁK, *Školní atlas československých dějin. Příloha*, ČsČH 26/6, 1978, s. 929–930.

⁸⁴⁸ Ota POKORNÝ, *Školní atlas československých dějin*, Sborník Československé společnosti zeměpisné 1, 1961, s. 93–95. Všimá si např. kolísání zeměpisné polohy některých měst na různých mapových listech (např. Hradec Králové) i nepřehlednosti a informační přehlcenosti některých map (mapy krajského členění, mapy vojenských operací, dopravní mapy).

⁸⁴⁹ Marie PRAVDOVA, *Školní atlas československých dějin*, Dějepis a zeměpis ve škole I, 1959, s. 306–307. Autorka vyzdvihuje přínos hospodářských map a jejich názornost, kvituje úbytek map územního a státoprávního vývoje a chválí soulad map s učivem.

⁸⁵⁰ Jaromír JANKA, *Ještě o novém dějepisném atlasu*, Dějepis a zeměpis ve škole 3, 1960, s. 91–92. V textu vyjmenovává množství dílčích chyb a omylů na jednotlivých mapách a doufá v jejich nápravu v dalších vydáních.

⁸⁵¹ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 244.

autorský kolektiv pod vedením Josefa Polišenského opět zahrnoval přední odborníky⁸⁵² (mj. Miroslav Buchvaldek, Josef Janáček, Marie Medková, Marie Pravdová, Anděla Chocholová, Dušan Trávníček, Bohuslav Horák, Ladislav Hosák, Jiří Václav Horák, František Roubík), z nichž mnozí spolupracovali již na atlasu k československým dějinám. Redakcí byli postupně pověřeni Jan Musílek (1. vyd.), Vladimír Vokálek (2. vyd.), Jindřich Švestka (3. vyd.) a od 4. vydání Petr Cafourek. Atlas vyšel do roku 1986 celkem ve čtrnácti vydáních.⁸⁵³ Celkový náklad díla dosáhl 808 000 výtisků, což je téměř o 100 000 méně než u jeho protějšku k československým dějinám. Jako učební pomůcka byl schválen již v roce 1961.⁸⁵⁴ Souběžně vycházel ve slovenštině jako *Školský atlas svetových dejín*.⁸⁵⁵

Jako hlavní inspirační zdroje jsou obecně jmenovány sovětské školní historické atlasy, především jako vzor pro kartografické vyjádření třídních bojů a revolučních změn. Dále byla využita obdobná, opět jen obecně jmenovaná díla německé, francouzské, anglické, španělské, polské a maďarské produkce, a to především při zpracovávání dějin jednotlivých států a jako inspirace při kartografickém zpracování územního vývoje. Při tvorbě atlasu autoři vycházeli rovněž z obsahu dějepisných učebnic.⁸⁵⁶ Cílovými příjemci atlasu měli být nejen žáci a studenti na všech úrovních vzdělávacího systému, dílo mělo také ambice stát se pomůckou pro širší veřejnost.⁸⁵⁷

Atlas obsahuje titulní list, seznam map a znakový klíč. Mapovou část tvoří 52 stran (a úvodní strana věnovaná koncepci dějin lidstva),⁸⁵⁸ následuje 16 stran textu s obecným úvodem a vysvětlivkami k jednotlivým mapám a dále 24 stran místního rejstříku.⁸⁵⁹ Na přebalu byla opět, jako v případě dílu k československým dějinám, použita stará mapa (v tomto případě ukázka raně novověké španělské kartografie), na předsádkách se od druhé poloviny šedesátých let objevovaly reprodukce vyobrazení římského Kolosea a dobytí Bastily.

⁸⁵² V úvodu atlasu jsou označeni jako „významní historikové, pracovníci Československé akademie věd, pražské, bratislavské, brněnské i olomoucké university, Vojenského historického ústavu i další odborníci.“

⁸⁵³ Další vydání atlasu: 1965², 1966² (dotisk), 1967³, 1968⁴, 1969⁵, 1971⁶, 1972⁷, 1973⁸, 1974⁹, 1976¹⁰, 1977¹¹, 1978¹², 1984¹³, 1986¹⁴.

⁸⁵⁴ Schváleno výnosem ministerstva školství a kultury ze dne 25. října 1961 č. 36299/1961-I/1 jako učební pomůcka pro školy I. a II. cyklu. Opětovně v roce 1973 výnosem ministerstva školství ČSR č. j. 24 473/73 – 200 ze dne 10. října 1973 v 9. vydání jako dějepisný atlas pro školy I. a II. cyklu.

⁸⁵⁵ *Školský atlas svetových dejín*. Praha: ÚSGK (později další vydavatelé), 1962. Další vydání: 1965², 1967³, 1968⁴, 1969⁵, 1970⁶, 1972⁷, 1973⁸, 1974⁹, 1975¹⁰, 1976¹¹, 1977¹², 1979¹³, 1980¹⁴, 1982¹⁵, 1983¹⁶, 1988¹⁷.

⁸⁵⁶ A to přestože „mapový obraz jejich obsah značně převyšuje. Je to ovšem dáno posláním atlasu.“ In: Texty k mapám, s. 2.

⁸⁵⁷ O intencích atlasu ostatně nejlépe svědčí úvodní slovo na začátku textové části sepsané Dušanem Trávníčkem.

⁸⁵⁸ Tato úvodní strana je označena písmenem A, dále jsou mapy číslovány arabskými číslicemi.

⁸⁵⁹ Uveden je i seznam základních zkratk. Od 2. vydání byla celá textová část číslována průběžně (dohromady 40 stran).

Dějinný vývoj je sledován od pravěku do bezprostřední současnosti. Autoři atlasu se v úvodu vymezili vůči dřívější atlasové tvorbě (konkrétně zmiňují Balcar-Kameníček-Horákův a Lamešův atlas, tj. díla, která byla doposud v povědomí veřejnosti), věnující pozornost především územně-politickému vývoji. Jako hlavní cíl nového atlasu vytyčují jeho pojednání dějin „z hlediska marxismu-leninismu. Neulpívá proto na statickém vyjádření jednotlivých jevů, ale snaží se vyjádřit všechny změny, hlavně uvést jejich příčiny a důsledky.“⁸⁶⁰ V souladu s dobovou ideologií byl zvýšený důraz kladen na dějiny revolučního a dělnického hnutí a hospodářskou a sociální problematiku. Z geografického hlediska atlas (podobně jako ostatní práce tohoto druhu vydávané v socialistických zemích) věnuje výraznější prostor oblasti střední a východní Evropy a rovněž je o něco vnímavější k dějinám mimoevropským (především Africe a Asii), zejména v kontextu vzniku, vývoje a postupného rozpadu koloniální soustavy. Tak jako u dalších historických atlasů vydaných v padesátých letech, i v tomto výrazně převažují mapy k novověkým a moderním dějinám: z 52 mapových stran je 9 věnováno pravěku a starověku, 8 středověku, 2 strany se zabývají zeměpisnými objevy do pol. 17. století, novověké dějiny (do roku 1918) jsou zachyceny na 22 stranách a událostem po r. 1918 je věnováno 11 stran.

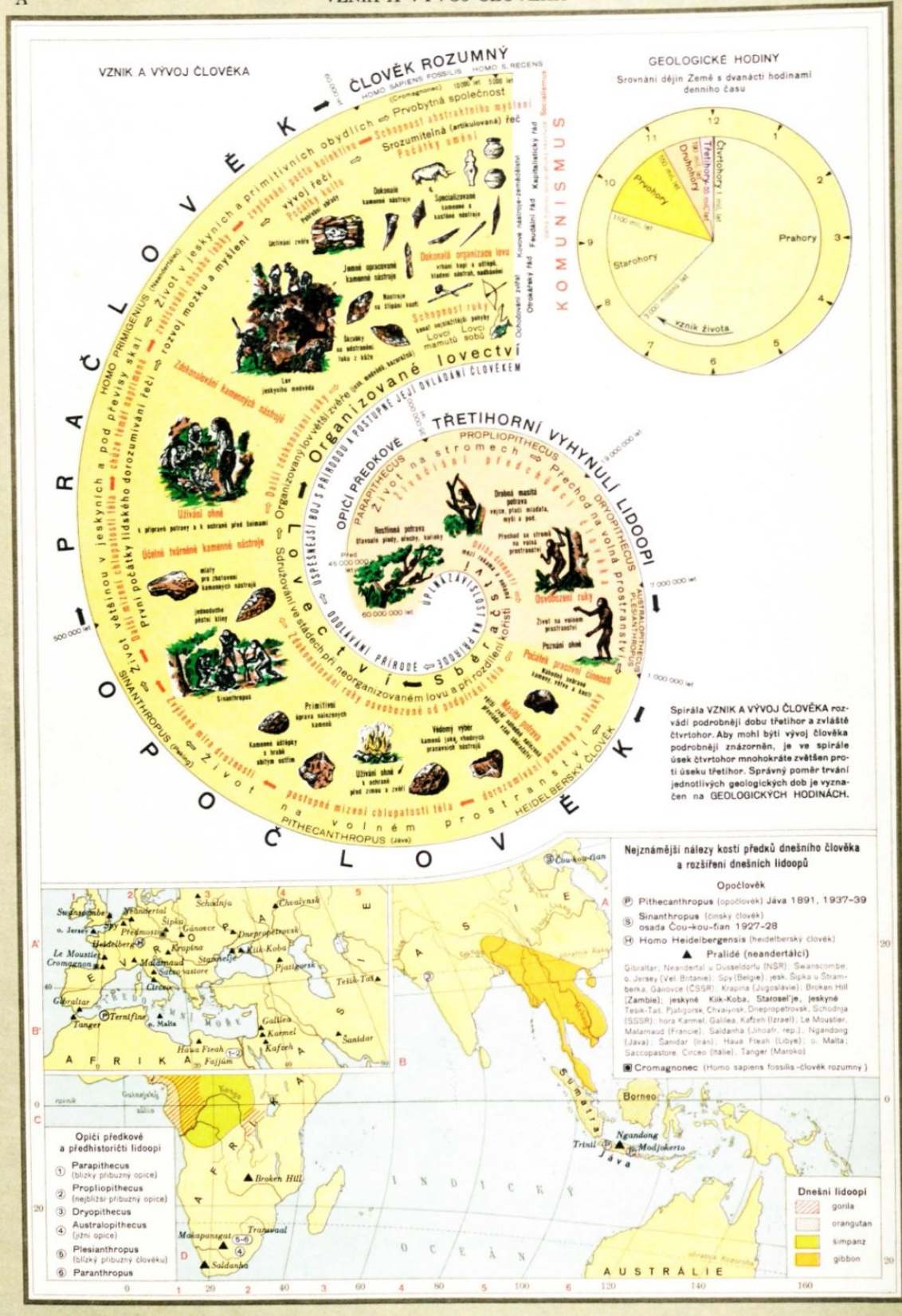
Koncepčně i graficky neotřelá a současně dosti tendenční je první mapová stránka nazvaná *Životopis člověka*⁸⁶¹ s časovou osou ve tvaru hlemýžďí ulity, která naznačuje celý vývoj dějin lidstva od třetihorních lidoopů přes postupné osvojení různých dovedností,⁸⁶² dále otrokářský, feudální a kapitalistický řád až k jeho vyústění a pomyslnému vrcholu v podobě socialismu a komunismu (viz obr. 25). Deklaruje i změnu vztahu člověka a přírody od *úplné závislosti na přírodě* přes *odolávání přírodě* až po *úspěšnější boj s přírodou a její postupné ovládnutí člověkem*. Prostor věnovaný období čtvrtohor je nutně předimenzovaný, proto je správný poměr trvání jednotlivých geologických období znázorněn ještě pomocí geologických hodin.⁸⁶³

⁸⁶⁰ Texty k mapám, Úvod, s. 2 (od 2. vyd. s. 1).

⁸⁶¹ Tato stránka je umístěna na začátku mapové části a vyňata z průběžného číslování map. Od 2. vydání se mění její název na *Vznik a vývoj člověka*.

⁸⁶² Je zde popsán postupný vývoj člověka ve všech oblastech života (strava, pracovní činnost, používání nástrojů, umění, bydlení, duševní vývoj apod.).

⁸⁶³ Stránka je navíc doplněna mapkou s nejznámějšími kosterními nálezy předků dnešního člověka.

Obr. 25. Životopis člověka – od opice ke komunismu. Školní atlas světových dějin (vydání 1972). © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Z nejstaršího období je sledována pravěká Evropa a její nejvýznamnější kultury a naleziště, ze starověku pak nejstarší kulturní oblasti (starověké Řecko a Řím a Perská a Makedonská říše). Ke středověkým dějinám přináší množství map, sledujících převážně územně-politický vývoj Evropy a nejdůležitější vojenské operace. Mezi inovativně pojatá témata patří především mapový list č. 14–15. *Hospodářské poměry v Evropě od 11. do 15. století*, který poskytuje množství informací o nerostných surovinách, řemeslných odvětvích, obchodu a rozvoji městských sídel, na vedlejších mapách dále sleduje rozkvět vzdělání (zakládání univerzit), schéma rozdělení půdy ve středověké vesnici, typický model středověkého hradu nebo hlavní trasy mezinárodního obchodu do konce středověku. Nově kartograficky zpracována byla také strana *Východní Evropa v 10. – 13. století* (mapa č. 16). Mapa č. 17. *Evropa ve 14. – 15. století* upozorňuje mj. na lidová povstání napříč kontinentem, která jsou zakreslena výraznou červenou barvou. Doplnuje ji mapka ukazující hlavní směry šíření moru.⁸⁶⁴

K novověkému období jsou k dispozici klasické mapy k územnímu a politickému vývoji Evropy, na kterých jsou ale navíc akcentovány lidová povstání a bouře. Významnějším revolucím v 16. a 17. století jsou věnovány samostatné mapy.⁸⁶⁵ Podrobněji jsou pojednány dějiny střední a východní Evropy.⁸⁶⁶ Od druhé poloviny 18. století začínají revoluční a rovněž hospodářská tematika v atlasu postupně nabývat na síle – zachycuje počátky kapitalismu a průmyslové revoluce, Velkou francouzskou revoluci i revoluční hnutí v Evropě v první polovině 19. století;⁸⁶⁷ samostatné strany věnuje mezinárodnímu dělnickému hnutí v době I. a II. internacionály i ruské revoluci v roce 1905 a jejímu ohlasu v Evropě i Asii.⁸⁶⁸ Pozoruhodně tematicky i graficky zpracovaná je mapa č. 30a *Evropské hospodářství kolem roku 1860*, které porovnává lidnatost, zemědělskou produkci, průmyslovou výrobu a obchod jednotlivých evropských států.

Již bylo řečeno, že pozornost větší než obvyklou ve srovnání se staršími atlasovými díly (s výjimkou *HARHu*) atlas věnuje mimoevropským oblastem. Objevují se zde samozřejmě klasická témata, doplněná však o nové významy. Mapa věnovaná objevným výpravám a formování koloniálního panství do 17. století znázorňuje také původní oblasti

⁸⁶⁴ Černá smrt v letech 1347–1352.

⁸⁶⁵ Mapa č. 20a. *Reformace a selská válka v Německu*; mapy č. 21a. *Nizozemská revoluce (1565–1609)*, 21b. a *Anglická revoluce (1640–1660)*.

⁸⁶⁶ Mapový list č. 22. – 23 *Vývoj států východní Evropy ve 14. – 18. stol.*, jehož součástí je např. mapa 22a. *Slovanské a skandinávské státy od 14. do 17. stol.*; mapa č. 31. *Vývoj balkánských států v letech 1804–1913*.

⁸⁶⁷ Mapa č. 29. *Evropa v letech 1815–1847*; č. 30. *Revoluční hnutí v Evropě v letech 1848–1849*.

⁸⁶⁸ Mapa č. 33. *Mezinárodní dělnické hnutí v době I. a II. internacionály*; č. 37. *Ruská revoluce a její ohlas*.

zemědělských plodin a nerostných surovin, které „měly v 16. století velký politicko-hospodářský význam.“⁸⁶⁹ Její pokračování, mapa kolonií v 19. a na počátku 20. století důrazně poukazuje na agresivitu imperiálních velmocí v oblasti Střední Ameriky a Indie, i jejich mocenské ambice v Evropě a Středomoří.⁸⁷⁰ Stránka věnovaná vzniku a vývoji Spojených států amerických upozorňuje na původní obyvatele Severní Ameriky a jejich útlak ze strany osadníků;⁸⁷¹ k vývoji Severní i Jižní Ameriky v 19. století je připojena vedlejší mapa věnovaná přistěhovalectví Čechů a Slováků do Spojených států amerických, která (v kombinaci s dílem k československým dějinám) umožňuje tento fenomén nahlédnout v širších souvislostech.⁸⁷² Novinkou jsou i mapy věnované vývoji na africkém a asijském kontinentu v 19. a na počátku 20. století, opět s důrazem na lidová povstání a revoluce.⁸⁷³

Dějiny 20. století jsou v atlasu vykresleny především prostřednictvím velkých válečných konfliktů a nástupu socialismu, fašismu a nacismu. První světové válce jsou věnovány dvě strany, kde je znázorněna i činnost československých legií na všech frontách. Záměrně lakonicky je podána činnost československých legií v Rusku, a to jak v mapě, tak v doprovodném textu. Jejich anabáze je popsána pouze jako „návrat československých legií do vlasti“ a větší část Ruska na hlavní mapě překrývá mapová legenda (viz obr. 26). Naopak samostatný mapový znak zachycuje „boje čs. rudoarmějců po boku Rudé armády.“⁸⁷⁴ Velké říjnové revoluci a jejímu ohlasu jsou věnovány tři mapové strany, přičemž i zde je zdůrazňována činnost československých rudoarmějců.⁸⁷⁵ Pozoruhodně málo se atlas zabývá meziválečným obdobím ve světě, jež vnímá pouze v kontextu nástupu fašismu a nacismu, kterému se pokusily vzdorovat jediné levicové síly.⁸⁷⁶ Také události druhé světové války zabírají tři mapové strany,⁸⁷⁷ přičemž hlavní mapa znázorňující situaci v Evropě a severní Africe v průběhu celého válečného konfliktu se zcela nutně stala dosti nepřehlednou změti šipek. Pozoruhodná je vedlejší mapa 47c. *Nacistický teror v l. 1933–1945*, která zobrazuje

⁸⁶⁹ Mapa č. 18–19. *Zeměpisné objevy a koloniální panství do pol. 17. stol.*

⁸⁷⁰ Mapový list č. 38–39. *Kolonie v 19. a na počátku 20. stol. (do r. 1914)* a vedlejší mapky 38a. *Indie v 19. a na poč. 20. st. (do r. 1914)*; 38b. *Mexiko a Střední Amerika v 19. a 20. století*; 39d. *Cíle imperialistických států.*

⁸⁷¹ Mapa č. 26 *Vznik a vývoj Spojených států amerických.*

⁸⁷² Mapa č. 36. *Amerika od 19. století*, vedlejší mapa 36b. *Přistěhovalectví Čechů a Slováků do USA.*

⁸⁷³ Mapa č. 34. *Afrika v 19. a na počátku 20. století (do r. 1914)*; č. 35. *Asie v 19. a na počátku 20. století (do r. 1914).*

⁸⁷⁴ Mapa č. 40. *První světová válka*, vedlejší mapa 40a. *Mimoevropská bojiště.*

⁸⁷⁵ Mapový list č. 42–43. *Velká říjnová socialistická revoluce a vznik SSSR (1917–1922).* V mapě je vyznačena i část československého sboru na straně bělogvardějců. Mapa č. 44. *Ohlas Velké říjnové socialistické revoluce (1917–1924).*

⁸⁷⁶ Mapa č. 45. *Nástup fašismu a nacismu mezi 1. a 2. světovou válkou.* Mapa 45c. *Občanská válka ve Španělsku (1936–1939)* zachycuje i místa nejslavnějších bojů československých interbrigadistů.

⁸⁷⁷ Mapový list č. 46–47. *Druhá světová válka v Evropě a severní Africe (1939–1945)*; mapa č. 48. *Nástup a porážka japonského imperialismu v letech 1931–1945.*

velké koncentrační tábory a trestnice. Nerozlišuje však kupříkladu mezi tábory internačními a vyhlazovacími.

Obr. 26. Návrat československých legií do vlasti ve Školním atlasu světových dějin (vydání 1972). © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Svět po druhé světové válce je jasně rozdělený na agresivní imperialistický Západ, uzavírající útočné vojenské pakty, a mírumilovný Východ, uzavírající společenství na obranu míru (viz obr. 27).⁸⁷⁸ Pozornost je věnována i národně osvobozeným hnutím na Dálném východě (vznik Čínské lidové republiky, válka v Koreji a Indočíně) a rozpadu koloniálního systému.⁸⁷⁹

Atlas ke světovým dějinám používá obdobných kartografických prostředků jako jeho protějšek k dějinám československým, přesto je možné vidět jistý posun, ve kterém se zúročily zkušenosti z předchozí práce a pravděpodobně i kritické připomínky recenzentů a zpětná vazba od pedagogů, kteří atlasové dílo používali. Tento díl daleko více pracuje

⁸⁷⁸ Mapa č. 51. *Evropa po druhé světové válce* a zejména mapa č. 52. *Svět po druhé světové válce*.

⁸⁷⁹ Mapa č. 49. *Národně osvobozené hnutí na dálném Východě*; č. 50. *Rozpad koloniálního systému (1945–1960)*.

s vedlejšími a doplňkovými mapkami a má dobře propracované legendy.⁸⁸⁰ Pestrá škála dynamických jevů je zachycena náležitým množstvím mapových znaků s promyšlenou barevnou symbolikou. Tematický obsah map je doplněn kartogramy, grafy, diagramy a tabulkami. Pro lepší orientaci je znázorněna základní vodní síť a naznačen reliéf. Na rozdíl od dílu k československým dějinám je zde zařazeno také množství ukázek starých map, které byly pro účely atlasu překresleny (Peutingerova a Idrisiho mapa, středověká kruhová mapa, ukázka portolánové mapy). Do ukázky Behaimova glóbu z roku 1492, jehož tvůrce neměl potuchy o existenci Ameriky, byly pro komparaci dokresleny skutečné obrysy kontinentů. Uživatelům byly kartografickou formou prezentovány i představy antických myslitelů o geografii světa (Eratosthenes, Alexandr Makedonský, Ptolemaios).

K zvýšení uživatelského komfortu přispěla do značné míry i propracovanější textová část. Vůbec poprvé v dějinách českých dějepisných atlasů byly v úvodu, jehož autorem byl Dušan Trávníček, vysvětleny metody použité při tvorbě map. ÚSGK setrvalo u svého „revolučního“ přístupu k názvosloví, avšak mělo potřebu svou metodu podrobněji vysvětlit (a bezesporu tak reagovat na výtky recenzentů k nomenklatuře použité ve Školním atlasu československých dějin).⁸⁸¹ Rovněž se zde objevuje popis mapových znaků, písma a barev. Právě popis barev přináší zajímavé informace o jejich symbolickém významu v komunistické kartografii, např.: *„pokrokové a revoluční děje jsou vyjádřeny teplými barvami (hlavně červenou), kdežto reakční a sociálnímu pokroku nepřátelské jevy jsou naznačeny studenými barvami (hlavně modrou). Pro historii určitého státního útvaru se užívá pokud možno téže barvy. Revoluční a pokrokové jevy se vyjadřují opět teplou barvou (červená, růžová), kdežto studenou barvou (černá, modrá), popř. i rastrem se naznačují děje reakční.“*⁸⁸² Také texty k jednotlivým mapám byly v porovnání s dílem k československým dějinám metodologicky propracovanější, výkladovou část, v mnoha případech ideologicky zabarvenou, doplnil praktický návod k použití map, zpracovaný zkušenou pedagožkou Andělou Chocholovou.

⁸⁸⁰ Např. v podrobné legendě k mapě č. 40. *První světová válka* je velice dobře vysvětlen způsob zákresu složité znázornitelných vojenských operací.

⁸⁸¹ „Názvosloví atlasu bylo zpracováno podle zásad stanovených na poradě zástupců MŠK, ÚSGK a VÚP v r. 1956, které jsou však dále zpřesňovány. Na mapách se v zásadě užívá historického názvosloví sídlišť, jež vyjadřuje státní příslušnost určitého území na konci období mapou znázorňovaného... Názvosloví v této podobě přispívá k jednotě kartografického díla a podává odraz skutečných historických poměrů na konci dané epochy. Uvádět důsledně pouze české názvy není možné, neboť pro převážnou většinu míst cizích území české názvy neexistují (tak např. pro místa ve Velké Británii je český název jen pro Londýn, ale nejsou české názvy např. pro Birmingham, Liverpool a další.“ Úvod, s. 2 (od 2. vyd. s. 1). Význam vytvoření metodiky pro používání historického názvosloví naznačuje i další vývoj diskuze v průběhu přípravy velkých akademických atlasových děl, který reflektuje příspěvek O. POKORNÉHO, *Diskuse o názvosloví na historických mapách*. Situaci shrnuje L. MUCHA, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, s. 243.

⁸⁸² Úvod, s. 2 (od 2. vyd. s. 1).

Také toto atlasové dílo doznalo zejména v následujících dvou vydáních (1965–1967) četných změn, které se stejně jako u dílu k československým dějinám ve větší či menší míře dotkly každého mapového listu. Od 3. vydání v roce 1967 zůstal atlas až na skutečné marginálie nezměněn. Mnohé úpravy byly spíše formálního rázu (např. grafické úpravy, změny v názvech map⁸⁸³), provedeno bylo však také velké množství faktografických změn (např. rozsah území politických celků; trasy obchodních cest, vojenských tažení, zámořských objevných výprav; změny v dataci znázorněných jevů, lokalizace kmenů), některé údaje byly vynechány nebo nově doplněny. Tři poslední mapy zabývající se událostmi po druhé světové válce byly v průběhu šedesátých let postupně aktualizovány a reflektovaly tak mimo jiné změny související s procesem dekolonizace (především v oblasti Afriky a jihovýchodní Asie) a novým politickým uspořádáním těchto oblastí.⁸⁸⁴ Pozoruhodně se proměnilo názvosloví sídel v téže mapě, některá byla i opakovaně přejmenována (např. Alžír).⁸⁸⁵ Změny v nomenklatuře mj. druhotně odrážely proces destalinizace v Sovětském svazu – Stalingrad se teprve s několikaletým zpožděním změnil na Volgograd, epizodické bylo rovněž uvedení názvu Oraşul Stalin (tj. Stalinovo město, pozn. aut.) pro rumunský Braşov.⁸⁸⁶ Měnil se také obsah mapových legend, ať už v názvech mapových znaků, jejich konkrétní podobě nebo použitých barvách.⁸⁸⁷ V textové části atlasu došlo v průběhu jeho vydávání jen k drobným změnám, které jeho obsah nikterak zásadně neovlivnily.⁸⁸⁸

Ačkoliv *Školnímu atlasu československých dějin* bylo věnováno v dobovém odborném tisku poměrně dost prostoru, díl ke světovým dějinám obdobný zájem nevyvolal. Jedinou

⁸⁸³ Např. mapový list č. 6–7. *Perská a Makedonská říše*, byl od 3. vydání přejmenován na *Říše Alexandrova a jeho nástupců*, název vedlejší mapky 6–7e. *Zeměpisné znalosti v době Alexandra Makedonského* se již v druhém vydání změnil na *Zeměpisné představy v době Alexandra Makedonského*.

⁸⁸⁴ 1. vydání sleduje vývoj do r. 1960, 2. vydání do r. 1964, od 3. vydání až do konce vydávání atlasu je znázorněn stav do r. 1965.

⁸⁸⁵ Např. v mapě č. 24. se objevuje jako *[Alger] (Alžír)* (1. vydání), *Cezayir (Alžír)* (2. vydání) a od 3. vydání jako *El Džesair (Alžír)*.

⁸⁸⁶ K přejmenování Stalingradu zpět na Volgograd došlo v roce 1961. V 1. vydání atlasu (1962) je však ještě plošně uváděn jako *Stalingrad* nebo *Caricyn [Stalingrad]*, od 2. vydání (1965) název *Stalingrad* zcela mizí a nahrazuje ho *Volgograd*. Název Oraşul Stalin byl používán v padesátých letech, poté bylo město přejmenováno zpět na Braşov. V atlasu se objevuje pouze v 1. vydání (1962) na mapě č. 50, od 2. vydání byl nahrazen názvem *Braşov*.

⁸⁸⁷ Např. z mapy č. 52. *Svět po druhé světové válce (1945–1960/1964/1965)* od 2. vyd. zmizel speciální mapový znak pro *místa zkoušek jaderných zbraní*. Za příklad jistě marnosti počínání může posloužit změna na mapě č. 1, kde se mezi prvním a druhým vydáním změnilo pojmenování znaku ze “*zeměd. a pastev. kultury*“ na “*pastev. a zeměd. kultury*“.

⁸⁸⁸ Zřetelnější změny lze pozorovat u textů ke dvěma posledním mapám, které byly aktualizovány až k roku 1965.

nalezenou zmínku tak poskytuje pouze mnohokrát citovaný článek Ludvíka Muchy, který hovoří o přípravných pracích na tomto atlasovém díle.⁸⁸⁹

Oba dva díly školních atlasů byly důležitým průlomem v československé historické kartografii. Širokým vrstvám veřejnosti zprostředkovaly nebývale kvalitní výukovou pomůcku, byť poplatnou době svého vzniku. Jejich plošné využití na školách ovlivnilo nejen historickou paměť mnoha generací (samozřejmě s notnou mírou nadsázky, neboť jejich využití při hodinách dějepisu bylo zcela individuální a záleželo na vůli a aktivitě pedagoga a v neposlední řadě zájmu či nezájmu žáků), ale bezesporu i další vývoj historické kartografie. Historické obci, která se do jejich přípravy zapojila v dosud nebývalé míře, zpracování těchto děl ukázalo limity i širokou škálu možností prezentace historického výzkumu kartografickou formou s využitím nejmodernějších metod dynamicky se rozvíjející kartografie. Tyto zkušenosti se bezpochyby pozitivně odrazily v tvorbě dvou největších počínů československé historické atlasové kartografie 20. století, kterým je věnován následující oddíl.

Obr. 27. Rozdělený svět po roce 1945 ve Školním atlasu světových dějin (vydání 1972).

© Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

⁸⁸⁹ L. MUCHA, *České historické atlasy*, s. 244.

4.2.5. Vědecké atlasy šedesátých a sedmdesátých let 20. století

Padesátá a zejména šedesátá léta byla bezesporu vrcholem historickokartografické atlasové tvorby 20. století. Kromě dokončování *Školního atlasu světových dějin*, probíhaly od konce padesátých a zejména v průběhu první poloviny šedesátých let přípravy dvou monumentálních akademických atlasových děl s historickou tematikou. Po mnoha desetiletích diskuzí, očekávání a planých pokusů se na půdě Historického ústavu Československé akademie věd podařilo vydat *Atlas československých dějin* (1965, dále jen AČsD),⁸⁹⁰ reprezentativní, ideologicky velice umírněné a v následujícím půlstoletí nepřekonané kolektivní dílo československé historiografie. Ve stejném roce rovněž vyšel značně tendenční *Československý vojenský atlas*,⁸⁹¹ zpracovaný primárně pro vojenské účely, jehož nedílnou součástí tvořila rozsáhlá sekce věnovaná vojenským dějinám. Oba atlasy přinesly velké množství zcela nových, kvalitně zpracovaných témat z národních dějin, založených na základním výzkumu a reflektujících nejnovější poznatky v oblasti historiografie. Na konci sedmdesátých let k těmto dvěma stěžejním akademickým atlasovým počínům přibyl třetí, ačkoliv provedením o poznání skromnější. *Archeologický atlas Evropy a Československa* (1979),⁸⁹² který vyšel jako vysokoškolská skripta, se podrobněji zaměřil na dosud kartograficky nedostatečně zpracované období pravěku a raného středověku. Na tomto místě je možné zmínit ještě jeden specifický atlasový počín – *Atlas místních jmen v Čechách* Vladimíra Šmilauera (1969).⁸⁹³ Jeho patřičné zhodnocení však náleží bezesporu specialistům na toponomastiku, proto mu v této práci nebude věnována pozornost.

4.2.5.1. Atlas československých dějin

Předchozí kapitoly naznačily, že myšlenky na vytvoření podrobného národního dějepisného atlasu sahají až do 19. století. Na rozdíl od sousedního Polska nebo Rakouska v Československu všechny pokusy a ambice související s jeho realizací dlouhodobě ztroskotávaly. Vytvořit dílo patřičného rozsahu i odpovídající kvality nebylo v silách jednotlivce a vhodné podmínky pro realizaci velkého kolektivního atlasového díla poskytlo až

⁸⁹⁰ Jaroslav PURŠ a kol., *Atlas československých dějin*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie ve spolupráci s Historickým ústavem ČSAV, 1965.

⁸⁹¹ Ministerstvo národní obrany – Československá akademie věd, *Československý vojenský atlas*. Praha: Naše vojsko, 1965, 1966 (seznam názvů).

⁸⁹² Miroslav BUCHVALDEK et al., *Archeologický atlas Evropy a Československa*. Praha: Univerzita Karlova, 1979.

⁸⁹³ Vladimír ŠMILAUER, *Atlas místních jmen v Čechách*. 2 sv. Praha: Místopisná komise ČSAV, 1969. Stručné zhodnocení přináší L. MUCHA, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, s. 252.

zázemí Československé akademie věd.⁸⁹⁴ U zrodu tohoto projektu stál Bohuslav Horák (1881–1960), spoluautor nejúspěšnějšího meziválečného dějepisného školního atlasu,⁸⁹⁵ na jehož plány navázal František Roubík (1890–1974), vedoucí oddělení historické geografie na Historickém ústavu ČSAV, který však v roce 1959 odešel do důchodu. Konkrétnější podobu projekt získal až na jaře roku 1960, kdy Historický ústav uzavřel dohodu s Ústřední správou geodézie a kartografie (ÚSGK) o zpracování a vydání *Atlasu československých dějin*, který měl být vydán v roce 1965, tj. u příležitosti dvacátého výročí konce druhé světové války. Zároveň měl sloužit jako „kartografický doplněk“ vydaného *Přehledu československých dějin* (1958–1960).⁸⁹⁶

Z předních odborníků a s důrazem na zastoupení stěžejních akademických institucí byla jmenována redakční rada: Jaroslav Purš, Bohumil Lehár, Alois Míka (Historický ústav ČSAV); Peter Ratkoš, Július Mesároš (Historický ústav SAV);⁸⁹⁷ Jan Havránek, Karel Kuchař (Univerzita Karlova v Praze); Ladislav Hosák (Univerzita Palackého v Olomouci); Miroslav Broft (Vojenský historický ústav); František Burian (Ústav dějin KSČ); Ondřej Roubík, Marie Medková (ÚSGK); Karel Pecka (Kartografický a reprodukční ústav, dále KRÚ) a v neposlední řadě již penzionovaný František Roubík (jako člen korespondent ČSAV).⁸⁹⁸ Vědeckým šéfredaktorem se stal Jaroslav Purš, na půdě oddělení pro historickou geografii ČSAV také probíhaly hlavní organizační práce.⁸⁹⁹ Atlas je unikátní i počtem zainteresovaných osob – na přípravě se podílelo přes pět stovek odborníků z řad historiků, archeologů,

⁸⁹⁴ Proces přípravy a tvorby atlasu je jeho tvůrci dobře zdokumentován nejen v úvodu atlasu samotného, ale rovněž v dílčích studiích. V roce 1963 informovala o průběhu prací Marie MEDKOVÁ, *Příprava tvorby a vydání Atlasu dějin ČSSR*, Sborník československé společnosti zeměpisné 1, 1963, s. 98–101. Dílčím problémům a úskalím tvorby AČsD byla věnována značná pozornost na Kartografické konferenci (Liblice, 1. – 3. listopadu 1967). Příspěvky se staly základem prvního čísla časopisu *Historická geografie*, které vyšlo v roce 1968. Srov. *Sekce Atlasu československých dějin*, HG 1, 1968, s. 5–61.

⁸⁹⁵ Cennou zmínku přináší článek k jubileu Bohuslava Horáka (1951): „*Plodná bude Horáková účast v komisi pro vydávání historického atlasu českých zemí, připravovaného Českou akademií; nelze pochybovat, že Horák vtiskne tomuto gigantickému podniku svými zkušenostmi i vědomostmi osobitý ráz zvláště na úsecích, které jsou blízko jeho vlastnímu pracovnímu poli.*“ L. H., *Sedmdesátiny dr. Bohuslava Horáka*, s. 52. Horák vedl v letech 1952–1954 Kabinet pro historickou geografii ČSAV v Praze. J. MARTÍNEK – M. MARTÍNEK, *Kdo byl kdo. Naši cestovatelé a geografové*, s. 204; J. MARTÍNEK, *Geografové v českých zemích 1800–1945*, s. 108–110.

⁸⁹⁶ Historický ústav ČSAV, *Přehled československých dějin*. 4. sv. Praha 1958–1960.

⁸⁹⁷ Na Historickém ústavu Slovenské akademie věd vznikla pro tyto účely zvláštní pracovní skupina pro historickou geografii pod vedením P. Ratkoše.

⁸⁹⁸ Tajemníkem redakční rady byl Ondřej Roubík.

⁸⁹⁹ Vědeckými redaktory dále byli Karel Bednář a Jaroslav Vaniš (Historický ústav ČSAV), Ota Pokorný (Geografický ústav ČSAV), František Bokes a Teodor Lamoš (Historický ústav SAV) a Jiří V. Horák (Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický). Odpovědnou redakcí byl pověřen Petr Caforurek. Srov. *AČsD*, titulní list a úvodní slovo, nepaginováno; J. PURŠ, *Atlas československých dějin* (článek HG).

geografů, kartografů, historiků umění, jazykovědců, ekonomů, výtvarníků a technických pracovníků.⁹⁰⁰

Na inspirační zdroje atlasu poukazuje především základní bibliografie. Objevují se zde výběrově starší dějepisné i zeměpisné atlasy domácí produkce vzniklé před rokem 1945,⁹⁰¹ z novějších pak zejména oba školní dějepisné atlasy z přelomu padesátých a šedesátých let (*Školní atlas československých dějin* a *Školní atlas světových dějin*) a v době vydání atlasu dokončovaný *Československý vojenský atlas* (srov. dále).⁹⁰² Pozoruhodné a v mnoha ohledech příznačné je, že mezi hlavními inspiračními díly již nefiguruje *Historický atlas revolučního hnutí*. Seznam zahraničních atlasů potvrzuje obeznámenost autorského kolektivu s nejnovější atlasovou produkcí, vzniklou zejména od padesátých let 20. století. Kromě sovětských atlasů hojně využívali práce německé (přičemž převažují práce západoněmecké), polské a maďarské, zastoupeny jsou zde i atlasy italské a francouzské.⁹⁰³ Kromě atlasů se ve výčtu dále objevují syntetická díla k československým dějinám, učebnice dějepisu, topografické práce i encyklopedická díla domácí i zahraniční produkce.

Po šestiletém úsilí *Atlas československých dějin* skutečně v roce 1965 v ÚSGK vyšel.⁹⁰⁴ Rozměrově se jedná o největší český (československý) historický atlas za celé

⁹⁰⁰ „Největší podíl na autorských pracích měli pracovníci Historického ústavu ČSAV, přičemž se na zpracování vědeckého obsahu atlasu podílelo 192 spolupracovníků vědeckých ústavů, vysokých škol a jiných institucí, recenze provedlo 199 vědeckých a odborných pracovníků a na kartografické a polygrafické tvorbě pracovalo 146 zaměstnanců KRÚ.“ J. PURŠ, *Atlas československých dějin* (článek HG), s. 8–9. Seznam všech spolupracovníků je uveden v úvodní části atlasu.

⁹⁰¹ **Dějepisné atlasy:** Balcar-Kameníček-Horákův (1921–1938), Lamešův (1938), Bokes-Vajcíkův (1942); **zeměpisné atlasy:** Jindřich METELKA – František MACHÁT (eds.), *Ottův zeměpisný atlas: se 44 hlavními a 99 vedlejšími mapami na 40 listech a s ukazatelem jmenným*. Praha: J. Otto, 1924; Jaroslav PANTOFLÍČEK (ed.), *Atlas Republiky československé*. Praha: Orbis, 1935.

⁹⁰² Dále *Malý politický atlas světa*. Praha: Státní zeměměřičský a kartografický ústav, 1953 a rovněž tematické mapy kulturních památek a hradů a zámků vydávané ÚSGK na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století.

⁹⁰³ Citace jsou ve znění uvedeném v atlasu: **Francie:** *Atlas historique et géographique Vidal-Lablache*. Paris 1952. **Itálie:** M. BARATTA – P. FRACCARO – L. VISINTIN, *Grande Atlante Geografico – Storico – Fisico – Politico – Economico*. Novara 1938⁴; **Maďarsko:** I. BARTHOS – G. KURUCZ, *Történelmi atlasz*. Budapest 1927; *Történelmi atlasz*. Budapest 1961; **Německo (před 1949):** *Der Brockhaus Atlas. Die Welt in Bild und Karte*. Leipzig 1937; G. DROYSSEN, *Allgemeiner Historischer Handatlas*. Bielefeld; Leipzig 1886; **NDR:** *Karten für den Geschichtsunterricht*. Berlin 1954; **Polsko:** C. NANKE – L. PIOTROWICZ – W. SEMKOWICZ, *Mały atlas historyczny*. Warszawa 1961; L. PIOTROWICZ, *Atlas do historii starożytnej*. Warszawa 1959; **SRN:** W. KRALLERT – W. KUHN – E. SCHWARZ (eds.), *Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung*. Bielefeld; Berlin; Hannover 1958; *Großer historischer Weltatlas I (Vorgeschichte und Altertum), III (Neuzeit)*. München 1954, 1962²; Hans ZEISSIG, *Neuer Geschichts- und Kultur-Atlas von der Urzeit zur Gegenwart*. Frankfurt; Berlin; Hamburg; München 1954; F. W. PUTZGER, *Historischer Schulatlas von der Altsteinzeit bis zur Gegenwart*. Bielefeld; Berlin; Hannover 1958⁶⁸; E. MEYNEN – E. BACHMANN – A. HAMMERSCHIDT – K. OBERDORFER – H. RASCHHOFER – E. SCHWARZ – W. WEIZSÄCKER, *Sudetendeutscher Atlas*. München 1959; *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*. Braunschweig 1958; **SSSR:** *Atlas istorii SSSR I, II, III*. Moskva 1959; *Atlas istorii dlja srednej školy I, II, III*. Moskva 1961; *Atlas istorii srednich vekov*. Moskva 1954.

⁹⁰⁴ Redakční uzávěrka atlasu byla v září 1965, vyšel v prosinci 1965. Dodržení termínu vydání radostně kvitoval i jeden z jeho autorů: „Na záver by som chcel len pripomenúť, že dobré dielo sa podarilo, a to, čo je dnes u nás dosť vzácné, v stanovenom čase. I po tejto stránke nech je Atlas če. dějin príkladom pre budúce pokolenia.“ In: František BOKES, *Atlas československých dějin a slovenská historiografie*, HG 1, 1968, s. 17.

sledované období – 860 x 500 mm. Tento formát nebyl vybrán náhodně, rozměrově totiž odpovídá v téže době připravovanému dalšímu kartografickému dílu, národnímu *Atlasu ČSSR*,⁹⁰⁵ jehož byl protějškem. Jeho grafická podoba byla poměrně minimalistická – částečně kožené desky chránily nejcitlivější místa, zbytek byl potažen oranžovo-červenou látkou. Na obálce je kromě názvu zlatou barvou vyražen znak ČSSR. Atlas vyšel v nákladu 8 280 výtisků a jeho cena odpovídala jeho monumentalitě – 195 Kčs. Přesto byl jako nadmíru užitečná pomůcka pro výuku na středních a zejména vysokých školách během několika měsíců rozebrán.⁹⁰⁶

Na 45 barevných mapových listech se nachází 341 map, kartogramů, diagramů a grafů, vhodně zkombinovaných pro každé téma s ohledem na omezený prostor. Úvodní část obsahuje seznam všech map a rozsáhlé úvodní slovo, přinášející podrobné informace o genezi tohoto atlasového díla a použitých metodách a postupech. Reflektuje rovněž úskalí, se kterými se autoři potýkali i jak dílčí problémy řešili, nastíněna jsou i témata, která autoři vnímali jako výzvu pro budoucí bádání.⁹⁰⁷ Následuje společná bibliografie a znakový klíč (vysvětlivky). Mapová část atlasu má jednotnou strukturu: u každého tématu jsou uvedeni autoři jednotlivých map a další zúčastněné osoby, poté následují dvě mapové strany. Na závěr každé dílčí složky (tématu) jsou uvedeny stručné textové vysvětlivky k jednotlivým mapám a seznam použitých pramenů a literatury (československé i zahraniční). Je nepochybné, že podrobný rozbor obsahu více než tří stovek map by vydal na samostatnou práci, proto je třeba se na tomto místě spokojit pouze se stručným shrnutím spíše statistického rázu, představením základní struktury díla a zdůrazněním některých jeho specifík.⁹⁰⁸ I v případě tohoto atlasu leží těžiště v novějších dějinách – více než polovina map je věnována historickému vývoji československého území od 19. století. Základní periodizace atlasu byla určena těmito historickými milníky – období do 1526; 1526–1848; 1848–1918; 1918–1945–1960. Podrobnější představu o zastoupení jednotlivých dějinných etap v atlasu představuje Graf 3.⁹⁰⁹

⁹⁰⁵ Antonín GÖTZ et al., *Atlas Československé socialistické republiky*. Praha: ČSAV, 1966.

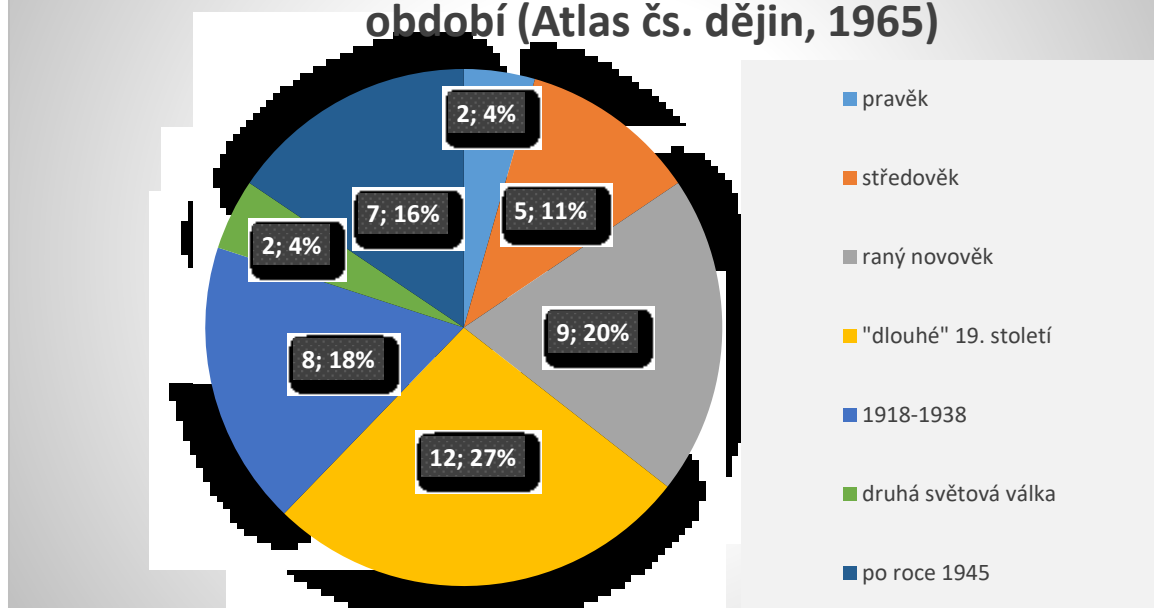
⁹⁰⁶ Zdeněk BOHÁČ, *Deset let od vydání Atlasu československých dějin*, HG 13, 1975, s. 264.

⁹⁰⁷ AČsD, s. 11–17. „Podrobného zpracování by vyžadovaly jevy, které pro nedokončený komplexní výzkum, malá měřítka a celkovou strukturu atlasu zůstaly na okraji zájmu, jako např. vývoj náboženských poměrů od nejstarších dob do současnosti, sídelních poměrů, národnostní problematiky a etnografických jevů ve starším období, vylidňování venkova v době nástupu a rozmachu kapitalismu, v nejnovější době osídlení pohraničí apod.“ Tamtéž, s. 17.

⁹⁰⁸ Obsah podrobně představuje AČsD, s. 15–16.

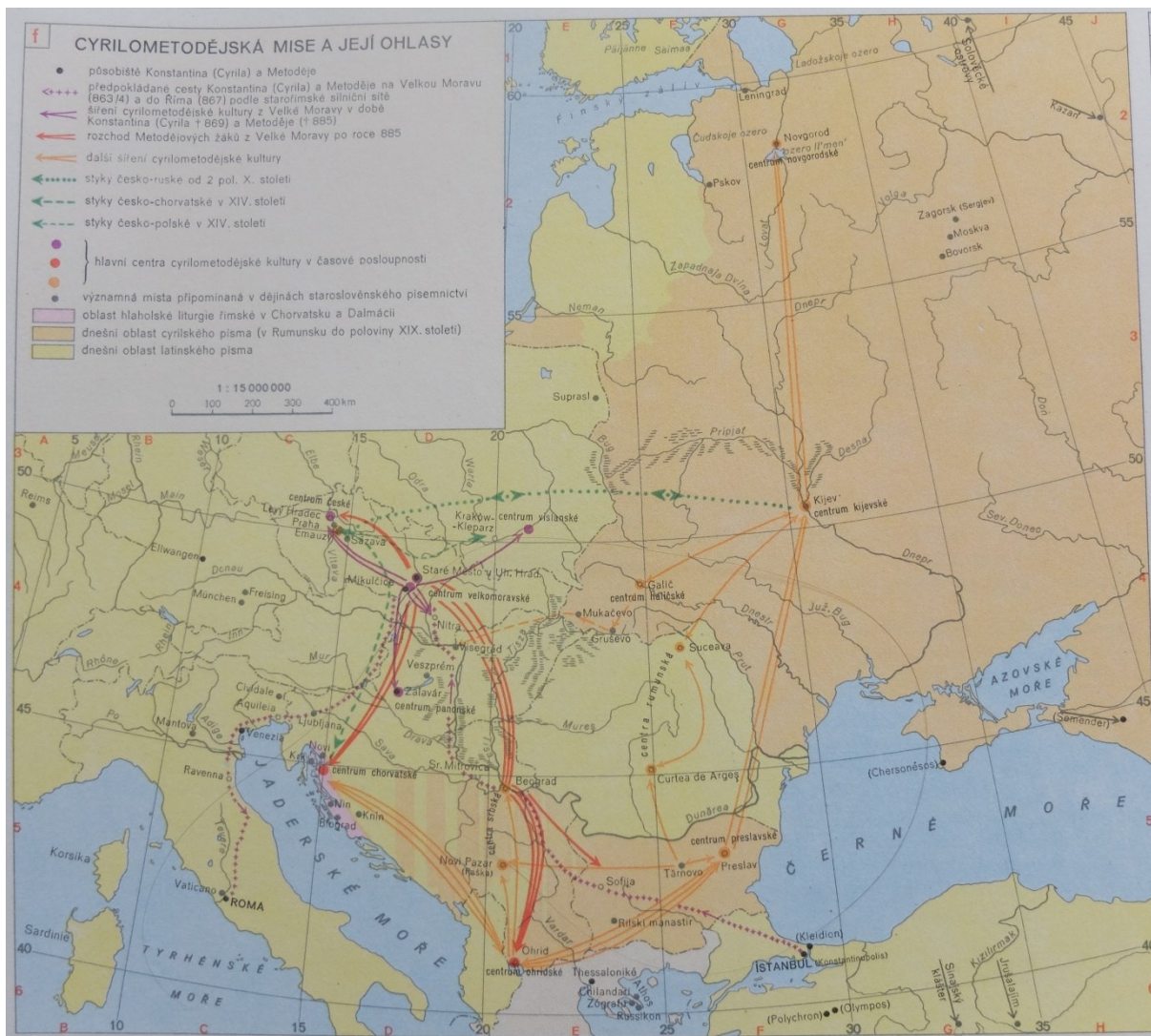
⁹⁰⁹ Rámec této periodizace částečně překračují tyto tematické okruhy: č. 24. *Parní pohon v letech 1834 až 1902. Vývoj dopravy do roku 1960* (zařazen do 19. století); 29. *Vznik Československé republiky a její správní členění* (zachycuje na samostatné mapě události první světové války).

Graf 3. Podíl tematických celků dle dějinných období (Atlas čs. dějin, 1965)

Jako geografický rámec atlasu bylo zvoleno soudobé území ČSSR. Autoři se snažili pojednat historický vývoj tohoto prostoru, sledovaný od pravěku do bezprostřední současnosti (rok 1960), v rámci jednotlivých témat a období co možná nejvíce komplexně a vyváženě. Kromě obligátního územně-politického vývoje a znázornění vojenských konfliktů je pozornost ve značné míře zacílena na soudobé sociálně-ekonomické, administrativní, demografické, národnostní a kulturní poměry, a to včetně poměrů církevních, kterým byla dosud v komunistických dějepisných atlasech věnována pozornost spíše stopová. Důležitou součástí každé sekce je mapa (případně více map) zasazující znázorněné události do mezinárodního, zpravidla středo- nebo celoevropského kontextu. Příkladem může být mapová sekce 3. *Slované a Velká Morava* věnovaná počátkům slovanského osídlení území a Velkomoravské říši, v rámci které jsou mj. sledovány soudobé etnické poměry ve střední Evropě, ohlasy cyrilometodějské mise (viz obr. 28) i pravěké osídlení na území dnešní Prahy.⁹¹⁰

⁹¹⁰ Podobně výmluvně napovídá o struktuře a šíři pojednaných témat sekce č. 4. *Politické poměry za raného a vrcholného feudalismu*, kterou tvoří následující mapy: 4a. *Politické poměry v X. až XII. století*; 4b. *Politické poměry v letech 1197 až 1419*; 4c. *Slovensko za vlády oligarchů na počátku XIV. století*; 4d. *Styky našich zemí s cizinou od druhé poloviny X. století do počátku XIV. století* (přičemž pojem „styky“ je zde chápán jak v kulturní, tak ve vojenské rovině); 4e. *Původ cizinců studujících na pražské univerzitě do roku 1419*; 4f. *Politický přehled střední Evropy v druhé polovině X. století*; 4g. – v letech 999 až 1065; 4h. – v letech 1055 až 1197; 4i. – v letech 1197 až 1278; 4j. – v letech 1278 až 1306; 4k. – v letech 1306 až 1346; 4l. – 1346 až 1378; 4m. – v letech 1378 až 1419; 4n. *Církevní rozdělení střední Evropy počátkem XV. století*.

Obr. 28. Cyrilometodějská mise a její ohlasy v *Atlasu československých dějin* (1965).

© Soukromá sbírka.

Tvorba atlasu pochopitelně kladla na celý autorský tým velké nároky. Bylo zapotřebí zvolit „kartograficky uchopitelná“ témata, promyslet a vyvinout vhodné metody k jejich provedení, vzhledem k omezenému formátu map generalizovat a optimálně redukovat data atd., aby byly dějiny československého prostoru podány názorně a přehledně a zároveň, aby specifika jeho vývoje zůstala zachována. Bylo třeba sladit kartografické vyjádření historického procesu v jednotlivých periodách i vypořádat se s nerovnoměrným množstvím dat pro celé území. Dosavadní poznatky byly v mnoha případech doplněny vlastním základním výzkumem autorů.⁹¹¹ Určité fenomény, které by bylo obtížné (nebo nemožné)

⁹¹¹ Srov. příspěvky v prvním čísle časopisu *Historická geografie* (1968): F. BOKES, *Atlas československých dějin a slovenská historiografie*, s. 15–17; Jiří HRALA, *Archeologická část Atlasu československých dějin*, s. 18–20; Jiří Václav HORÁK, *Politická a kulturní tematika v Atlasu československých dějin*, s. 21–22; Jaroslav VANÍŠ, *Vývoj pozemkového vlastnictví v době feudální v kartografickém zpracování Atlasu československých*

sledovat plošně, byly představeny prostřednictvím sondy. Velké množství map, které se v atlasu objevily, je vůbec prvním pokusem o zpracování dané látky kartografickou metodou s využitím nejnovějších metod historiografie, geografie i kartografie. Jejich výpovědní hodnota je dodnes zcela zásadní.

Z důvodu absence spolehlivých dat autoři rezignovali na podrobnější reflexi ostatních území, která historicky přináležela k českým zemím a Československu (Slezsko, Lužice, Podkarpatská Rus). Zachycují je pochopitelně na mapách s územně politickým vývojem státu, ale např. jejich hospodářské, sociální a kulturní poměry v období pojednány nebyly.⁹¹² Naopak slovenským dějinám, byť jejich poměr vůči českým byl stále nevyvážený, se dostalo dosud nejvíce pozornosti v historii československých dějepisných atlasů.⁹¹³ Podobně je tomu s prostorem věnovaným pravěkému období – vývoji od staršího paleolitu do doby železné byly věnovány dvě tematické sekce.⁹¹⁴ Z pohledu archeologů se znázorněné informace však stále jeví jako příliš generalizované a „prostorově stísněné“. Právě v souvislosti s touto částí atlasu a zkušeností s její tvorbou byla znovu oživena myšlenka na vytvoření samostatného moderního československého archeologického atlasu.⁹¹⁵

Přípravné práce na atlasu spadají do první poloviny šedesátých let, tedy období poněkud uvolněnějšího politického a společenského ovzduší a především nového reformního proudu v československé historiografii, kritického k historiografické produkci z padesátých let.⁹¹⁶ Tyto změny jsou patrné i v *Atlasu československých dějin*: důraz je stále kladen na hospodářskou a sociální problematiku, třídní boj a dějiny dělnického hnutí, přesto autoři dokázali tato témata uchopit korektně a bez výraznějšího ideologického podtónu. Rétorika atlasu je ve srovnání s pracemi z padesátých let (zejména *Historický atlas revolučního hnutí*, ale rovněž *Školní atlas československých dějin*) neutrálnější. Obdobně je zde ale např. zachováno výsostné postavení husitského hnutí, kterému jsou věnovány dvě mapové sekce.⁹¹⁷ I toto téma je však pojednáno bez patosu, doprovodný text je velice stručný a věcný. Za

dějin, s. 23-27; Karel BEDNÁŘ, *Problematika znázornění hospodářských jevů na mapách Atlasu československých dějin*, s. 28-37; Ota POKORNÝ, *Mapy administrativního členění Atlasu československých dějin*, s. 38-39; Jaroslav KOVAŘÍK, *Několik poznámek ke kartografickému zpracování Atlasu československých dějin*, s. 40-42; Ivan VÁVRA, *Uherská cesta*, s. 43-61.

⁹¹² J. PURŠ, *Atlas československých dějin* (článek HG), s. 9-12.

⁹¹³ U úskalích tvorby map ke slovenským dějinám blíže F. BOKES, *Atlas československých dějin a slovenská historiografie*.

⁹¹⁴ 1. *Doba sběračů a lovců. První usedlí obyvatelé*; 2. *Doba bronzová a železná*. Celkem obsahují 15 map, graf a 5 doplňkových mapek a plánů. Zachycují množství nalezišť a vymezují (přibližný) rozsah jednotlivých pravěkých kultur.

⁹¹⁵ J. HRALA, *Archeologická část Atlasu československých dějin*, s. 20. Srov. dále v oddílu k archeologickému atlasu (1979).

⁹¹⁶ V. SOMMER, *Angažované dějepisectví*, s. 253-462.

⁹¹⁷ 6. *Husitské revoluční hnutí – část I.*; 7. *Husitské revoluční hnutí – část II. Politické poměry do roku 1526.*

pozornost stojí např. inovativní mapa 7f. *Mezinárodní ohlas husitství*, která sleduje i kulturní dopady tohoto fenoménu (např. v oblasti lingvistické, literární nebo hudební).

Pozoruhodně je pojednáno období první světové války a události bezprostředně následující, které jsou zahrnuty do sekce č. 29. *Vznik Československé republiky a její správní členění*. Zatímco samostatné mapy se zabývají projevy odporu proti válce, ohlasům VŘSR a Slovenské republiky rad,⁹¹⁸ válečné události první světové války představuje jen jedna velice generalizovaná mapa. Zachycuje dohromady všechny fronty války, bodově jsou označena místa bojů československých legií a data vzniku československých bojových jednotek v zahraničí. Zatímco boje Čechů a Slováků po boku Rudé armády mají vlastní mapový znak,⁹¹⁹ ruská anabáze československých legií není zachycena vůbec a mapa (zřejmě záměrně) končí daleko před Uralem. Naopak události druhé světové války zachycují dvě mapové sekce.⁹²⁰ Důležitá je především mapa 38c. *Osvobození Československa v letech 1944 až 1945*, kterou lze komparovat s obdobnými počiny z československých atlasů padesátých let. Mapa v AČsD je výrazně korektnější – území osvobozené americkou armádou již není „zemí nikoho“, ale vojenské operace jsou znázorněny ekvivalentně k operacím Sovětů a spřátelených armád. Autoři se v legendě obratně vyhnuli termínu „osvobození“ a terminologicky odlišili bojové nasazení obou armád – zatímco Američané „postupovali“, Rudá armáda „udeřila“ (viz obr. 29). Ožehavé téma Vlasovců v atlasu vůbec není reflektováno. Následuje období budování socialismu v Československu do roku 1960, kterému je věnováno sedm mapových sekcí.⁹²¹

⁹¹⁸ 29b. *Projevy odporu proti válce od července 1914 do října 1917*; 29c. *Ohlasy Velké říjnové socialistické revoluce do října 1918*. Obě tyto mapy, stejně jako *Školní atlas československých dějin*, evidují mj. intenzivnější činnost tzv. „zelených kádřů.“ V AČsD jsou však takto vyznačeny jen Chříby. 29d. *Slovenská republika rad*.

⁹¹⁹ Stejně tak jsou samostatným mapovým znakem označena *hlavní působiště čs. rozvědků v l. 1914–1916 a místo přechodu 28. pluku do ruského zajetí*.

⁹²⁰ Č. 37. *Okupace Československa se samostatnou mapou evidující odbojovou činnost na území Československa – 37d. *Odpor proti okupantům*; č. 38. *Osvobození Československa*.*

⁹²¹ Č. 39–45. Podrobněji se k mapám vývoje po roce 1945 vyjadřuje Z. BOHÁČ, *Deset let od vydání Atlasu československých dějin*, s. 262–263.

Obr. 29. Osvobození Československa v Atlasu československých dějin (1965).

© Soukromá sbírka.

Klíčovou složkou atlasu je hospodářská tematika, tvořící přibližně čtvrtinu celého mapového obsahu.⁹²² Karel Bednář, jeden z členů autorského kolektivu, tento podíl považuje za „*proporcionálně vyvážený*“, což je sice pravdou v kontextu atlasového díla jako takového, nicméně v soudobé historickokartografické tvorbě se bezesporu jedná o počín (a poměr) jedinečný, o čemž svědčí i mimořádný ohlas tohoto díla v zahraničí (srov. dále v textu).⁹²³ Za „*hospodářské*“ označují samotní autoři v atlasu celkem 121 map a diagramů (28% map). Z toho 5 celkových syntetických map, specializovanější mapy zabývající se zemědělstvím (14 map), průmyslem a řemesly (65 map), dopravou (21 map), obchodními styky a financemi (8 map)⁹²⁴ a zbývajících 8 dalšími specifickými jevy (do kterých jsou ale započítány např. i

⁹²² Specializované mapové sekce nebo jejich části: 5. *Hospodářské a kulturní poměry za raného a vrcholného feudalismu*; 9. *Hospodářské a sociální poměry v XVI. století*; 10. *Feudální panství v XVI. století. Třicetiletá válka – část I. (část mapy)*; 12. *Hospodářské poměry v době pobělohorské*; 14. *Politické a hospodářské poměry v XVIII. století*; 15. *Feudální vlastnictví a demografické poměry v XVIII. století*; 17. *Politické a hospodářské poměry před rokem 1848. Vývoj sídlišť za feudalismu*; 21. *Zemědělství do roku 1918. Průmysl v letech 1848 až 1913 – část I.*; 22. *Průmysl v letech 1848 až 1913 – část II.*; 23. *Průmysl v letech 1848 až 1913 – část III.*; 30. *Průmysl v letech 1918 až 1938 – část I.*; 31. *Průmysl v letech 1918 až 1938 – část II.* *Doprava v letech 1918 až 1938*; 32. *Průmysl v letech 1918 až 1938 – část III. Zemědělství a lesnictví*; 39. *Průmysl v letech 1945 až 1960 – část I.*; 40. *Průmysl v letech 1945 až 1960 – část II.*; 41. *Průmysl v letech 1945 až 1960 – část III. Zemědělství a lesnictví.*

⁹²³ Problematikou tvorby hospodářských map v AČsD se podrobně zabývá K. BEDNÁŘ, *Problematika znázornění hospodářských jevů na mapách Atlasu československých dějin.*

⁹²⁴ Za pozornost stojí např. mapa 14g. *Zahraněční obchod našich zemí koncem XVIII. století v Evropě.*

mapy národnosti).⁹²⁵ Ve většině případů byla sledovaná tematika zpracována kartografickou formou vůbec poprvé a byla výsledkem rozsáhlého základního výzkumu. Během tvorby map, grafů a kartodiagramů byly nezdědka použity zcela inovativní a průkopnické metody.⁹²⁶ Atlas obsahuje rovněž mapy věnované znárodnění průmyslu a zemědělství.⁹²⁷ Přispívá k poznání sídelního vývoje na území Československa, v rámci něhož zachycuje i urbanistický vývoj vybraných městských sídel.⁹²⁸ Důležitým tématem je také proměna pozemkové držby – pro starší období zejména v podobě menších územních sond,⁹²⁹ pro novější období s větším množstvím relevantních pramenů ve formě syntetických map.⁹³⁰

Důležitou složku atlasu tvoří mapy a grafy zabývající se kulturními poměry. Věnují se sakrální i profánní architektuře (včetně lidové),⁹³¹ výtvarnému umění, vývoji školství a spolkových činností, rozvoji kulturních a paměťových institucí (divadla, muzea, galerie, knihovny,⁹³² archivy⁹³³); pozornost je věnována rovněž významným českým a slovenským osobnostem a jejich působení (učenci, umělci, cestovatelé)⁹³⁴ nebo vydávání periodického

⁹²⁵ K. BEDNÁŘ, *Problematika znázornění hospodářských jevů na mapách Atlasu československých dějin*, s. 28–29. Mapová sekce č. 36. *Národnostní vývoj. Výsledky voleb do roku 1938* umožňuje porovnávat dva související jevy, tj. národnostní složení obyvatelstva a volební výsledky. Pro znázornění etnicity byla vhodně zvolena bodová metoda, situaci ve městech zachycují kruhové diagramy. Národnostní vývoj od pobělohorské doby do počátku 20. století s vyznačením „nejzazší hranice oblastí pronikání Němců v době pobělohorské / do začátku XX. stol.“ zachycuje mapa 36a. *Národnostní vývoj na území ČSSR do počátku XX. stol.*

⁹²⁶ Např. mapa č. 24b. *Parní pohon v českých zemích v l. 1834 až 1876, na Slovensku v letech 1834 až 1863 a zejména kartodiagram 24c. Vývoj parního pohonu v průmyslu českých zemí v letech 1834 až 1902 a stav ostatních druhů pohonu v r. 1902 (v ks)*. Metodicky velice podnětné jsou některé mapy věnované osobní dopravě, např.: 19c. *Isochrony jezdecké dopravy v Čechách roku 1697*; 19f. *Veřejná doprava roku 1827 (Síť, frekvence, rychlost a dosažitelnost z Prahy, Brna a Bratislavy)*; 24h. *Isochrony osobní dopravy pro Prahu, Brno a Bratislavu (stav k 31. prosinci 1850)*; 31j. *Čs. letecké linky v letech 1923 až 1939*.

⁹²⁷ 42. *Socializace výrobních prostředků. Třídní struktura v letech 1945 až 1960*.

⁹²⁸ Zejména mapové sekce 17. *Politické a hospodářské poměry před rokem 1848. Vývoj sídlišť za feudalismu*; 27. *Sídelní poměry. Výtvarné umění v letech 1848 až 1918*; 34. *Demografické a sociální poměry. Areály velkých měst v letech 1918 až 1938*; 43. *Zdravotnictví a sociální zabezpečení. Areály velkých měst v letech 1945 až 1960*.

⁹²⁹ Problematiku tvorby těchto map shrnuje J. VANÍŠ, *Vývoj pozemkového vlastnictví v době feudální v kartografickém zpracování Atlasu československých dějin*. Jedná se např. o mapy 7g. *Pozemková držba v severních Čechách před husitským revolučním hnutím*; 7f. *Pozemková držba v severních Čechách po husitském revolučním hnutí*; 9e. *Feudální vlastnictví půdy na Slovensku roku 1598*; 10a. *Jihočeská država Rožmberků*; 10c. *Panství pardubické (část perštejnské državy roku 1560)*.

⁹³⁰ 11. *Třicetiletá válka – část II.*, zejména mapa 11i. *Konfiskace v českých zemích v letech 1620 až 1648. Vévodství Albrechta z Valdštejna*; 12a. *Feudální vlastnictví půdy a patrimoniální správa v českých zemích v letech 1650 až 1670*; 15. *Feudální vlastnictví a demografické poměry v XVIII. století*; 18a. *Feudální vlastnictví půdy, patrimoniální a církevní správa roku 1848*; 21c. a 21d. (graf) *Rozdělení pozemkové držby na konci XIX. století*; 32b. *Pozemková reforma za předmnichovské republiky*.

⁹³¹ Vybrané stavby jsou prezentovány rovněž prostřednictvím půdorysných plánů.

⁹³² Tematicky neotřelý je např. graf 44i. *Počet svazků knih a výpůjček v lidových knihovnách v letech 1848 až 1960*.

⁹³³ 28d. *Archívy a knihovny v letech 1850 až 1913*; 28e. *Archívy a knihovny v Praze a okolí před I. světovou válkou*.

⁹³⁴ Např. 28m. *Čeští a slovenští cestovatelé od konce XVII. století do konce XIX. století*.

tisku.⁹³⁵ Samostatná mapa je např. věnována *České hudební emigraci od XVIII. do pol. XIX. stol.* (č. 16f.). Zlepšující se dostupnost „vyšší“ kultury širokým masám dokládá graf 44e. *Počet divadelních představení v letech 1948 až 1960.*

Stranou pozornosti nezůstává ani demografický vývoj, sociální struktura obyvatelstva, podrobně je sledován vývoj zdravotní péče.⁹³⁶ Nemalý prostor je v souladu s oficiální státní ideologií věnován protifeudálním bojům a revolučnímu a dělnickému hnutí.⁹³⁷ Tematicky nová je mapa 25h. *Vztahy Čechů a Slováků v letech 1848 až 1918*, která eviduje mj. spolkovou činnost orientovanou na česko-slovenskou vzájemnost, vydávání čechofilských a slovakofilských tiskovin, centra česko-slovenských vztahů, ale také účast českého kapitálu ve slovenském průmyslu a bankovníctví atd. V porovnání s atlasy z padesátých let se atlas vyznačuje daleko korektnějším přístupem ke zpracování stávek, především v meziválečném Československu (okresy rozlišuje podle počtu stávek i prostávkovaných dní, eviduje množství stávkujících atd.)⁹³⁸

Atlas nenechává příliš prostoru dějinám kartografie, v celém díle se objevují pouze dvě ukázky demonstrující starověké představy o světě.⁹³⁹ Doprovodná obrazová výzdoba je spíše minimalistická, soustřeďuje se především na oblast heraldiky (znaky zemí, panovníků, měst atd.).

Měřítková sada byla stanovena tak, aby bylo možné relevantní mapy navzájem porovnávat. Geografický obsah byl omezen na nejnnutnější údaje – s výjimkou map k období pravěku není zachycen reliéf, pro základní orientaci slouží hydrografická síť (zpravidla znázorněna pouze situační barvou) a aktuální hranice států.⁹⁴⁰ Nad rámec hlavních mapových znaků obsahuje každá mapa své dílčí mapové znaky uvedené v legendě. Jejich variabilita je

⁹³⁵ Např. mapa 28j. *Noviny a časopisy v letech 1848 až 1918* a doprovodné grafy 28k. *Noviny a časopisy před první světovou válkou*; 28l. *Celkový přehled novin a časopisů v letech 1848 až 1918*. Hlavním kritériem členění periodického tisku v tomto období byla etnicita.

⁹³⁶ Např. 18. *Sociální poměry před rokem 1848*; 26. *Demografické, sociální a zdravotní poměry v letech 1848 až 1918*; 42. *Socializace výrobních prostředků. Třídní struktura v letech 1945 až 1960*. Zachycena je i problematika migrace, např. mapa 14i. *Stěhování Slováků na Dolní zemi v XVII. století* nebo 34f. *Vystěhovalectví z ČSR v letech 1922 až 1937*. Ke zdravotní péči např. mapa 26j. *Zdravotnické lůžkové ústavy v letech 1848 až 1918* a grafy 26k. *Počet lůžek v nemocnicích a počet lékařů v českých zemích v l. 1881 až 1907*; 26l. *Infekční nemoci v Čechách v l. 1895 až 1910*; 26m. *Úmrtnost na infekční nemoci a TBC v Čechách v letech 1889 až 1910*; 35. *Kulturní poměry. Zdravotnictví v letech 1918 až 1938*; 43. *Zdravotnictví a sociální zabezpečení. Areály velkých měst v letech 1945 až 1960*.

⁹³⁷ Např. 13. *Nevolnická povstání. Kulturní poměry v době pobělohorské*; 16. *Nevolnická povstání. Kulturní poměry v XVIII. století*; 18d. *Lidová hnutí v letech 1781 až 1848*; 20. *Revoluce roku 1848. Demokratické a národní hnutí ve druhé polovině XIX. století* (obsahuje mj. dvě mapy věnované táborům lidu v letech 1868–1871); 25. *Dělnické hnutí v letech 1848 až 1918. Vztahy Čechů a Slováků do roku 1918*.

⁹³⁸ 33. *Dělnické a rolnické hnutí v letech 1918 až 1938*; 33c. *Boje pracujících v letech 1921 až 1929*; 33f. *Boje pracujících v době velké hospodářské krize v letech 1930 až 1933*; 33h. *Boje lidu na obranu republiky proti fašismu v letech 1934 až 1938*.

⁹³⁹ 21. *Střední Evropa podle Klaudia Ptolemaia (po roce 141)*; 2m. *Střední Evropa podle Peutingerovy mapy*.

⁹⁴⁰ AČsD, s. 16.

velmi pestrá a byly vytvořeny podle jednotných pravidel, včetně symbolického významu použitých barev.⁹⁴¹ Dynamické jevy jsou znázorněny prostřednictvím barevných šipek a dalších mapových znaků.

Komplikovaná byla rovněž otázka názvosloví, jak ukázal i předechozí vývoj a plamenné diskuze napříč obcí československých historických geografů. „*Po několika poradách a nekonečných diskuzích*“⁹⁴² redakční rada (opřena o názor jazykovědce a onomastika V. Šmilauera) přijala návrh používat jednotně současné geografické názvosloví s tím, že významné historické názvy budou uvedeny v dubletech. Doplnkové údaje (historické a cizojazyčné názvy a jejich různé ekvivalenty) byly vtěleny do rozsáhlého historicko-geografického rejstříku, který čítá více než 20 tisíc položek.⁹⁴³

Kvalitu a bezesporu mezinárodní úroveň vytvořeného atlasového díla potvrdil obrovský zájem, který vzbudil již v průběhu svého zpracovávání – byl kladně přijat na několika mezinárodních kongresech: o tematických dopravních mapách referoval již v roce 1962 Josef Hůrský v Drážďanech.⁹⁴⁴ Atlas představil Jaroslav Purš na XX. kongresu Mezinárodní geografické unie v Londýně (1964).⁹⁴⁵ Ústřední správa geodézie a kartografie pro tuto příležitost vydala speciální ukázkový list.⁹⁴⁶ Atlasové dílo bylo dále prezentováno na III. mezinárodním kongresu pro hospodářské dějiny v Mnichově (1965) a XII. mezinárodním kongresu historických věd ve Vídni (1965). Atlas byl rovněž představen na Mezinárodní výstavě a sympoziu o historických mapách v Budapešti (1972, v podobě samostatné publikace v ruštině) i na sympoziu pomocných věd historických v polské Wisle (1974).

Značná pozornost byla atlasu věnována i v zahraničním odborném tisku, přičemž za podrobnější zmínku a komparaci stojí především tři texty zahraničních recenzentů, uveřejněné ve dvou „západních“ a jednom „východním“ periodiku. Stanley B. Winters (*The American*

⁹⁴¹ Tamtéž, s. 16–17.

⁹⁴² Diskuzi, která proběhla na Historickém ústavu ČSAV 15. listopadu 1960 v rámci příprav tohoto atlasového díla, zprostředkovává již citovaný článek O. POKORNÉHO, *Diskuse o názvosloví na historických mapách*.

⁹⁴³ *AČsD, Historicko-geografický rejstřík*, s. 1–39. V úvodu je opatřen poznámkami a literaturou. Komentář k němu poskytuje J. PURŠ, *Atlas československých dějin* (článek HG), s. 12; *AČsD, Úvod*, s. 17.

⁹⁴⁴ Josef HŮRSKÝ, *Thematische Verkehrskarten für den Historischen Atlas der ČSSR*, Petermanns Geographische Mitteilungen 107/4, 1963, s. 297–303.

⁹⁴⁵ Kongres proběhl v Londýně ve dnech 20. – 28. července 1964. Jaroslav PURŠ, *Atlas československých dějin na londýnském kongresu*, ČsČH 12/6, 1964, 925–926. TÝŽ, *Historical Atlas of Czechoslovakia*, Journal of the Czechoslovak Geographical Society – Supplement for the 20-th International Geographical Congress. London 1964, s. 201–207. Toto speciální číslo bylo rozdáváno delegátům kongresu. Další informace poskytl i speciální kongresové číslo Geodetického a kartografického obzoru: Karel PEČKA, *Organisation of Work on the National Atlas of Czechoslovakia and the Atlas of Czechoslovak History*, Geodetický a kartografický obzor 10/7, 1964, s. 156–160.

⁹⁴⁶ *Ukázky map z atlasu dějin ČSSR = The Atlas of Czechoslovakian History – Specimens of maps*. Praha 1964. Srov. J. PURŠ, *Atlas československých dějin na londýnském kongresu*, s. 925.

Historical Review, 1967) označuje atlas za impozantní dílo, které svým významem dalece přesahuje hranice střední a východní Evropy. Pozitivně hodnotí způsob a pečlivost zpracování i tematickou šíři a obsah map (především mapy zabývající se hospodářskou a sociální problematikou nebo urbanistickým vývojem). Kriticky se vyjadřuje pouze k tématům, která v atlasu chybí: vytýká např. malou pozornost věnovanou národnostní otázce v 19. století nebo absenci map k výsledkům voleb před rokem 1907. Upozorňuje rovněž na fakt, že zatímco problematika etnických menšin v meziválečném Československu je podrobně zpracována, o situaci po roce 1945 (především o vysídlení Němců) atlas mlčí.⁹⁴⁷ Herbert Schlenger (*Zeitschrift für Ostforschung*, 1967)⁹⁴⁸ rovněž považuje *Atlas československých dějin* za důležitý a zdařilý příspěvek, posouvající znalosti o historickém vývoji středovýchodní Evropy. Výslovně zmiňuje náskok, který má československá historická kartografie a historická geografie před Sovětským svazem. Zatímco předchozí recenzent se zaměřil ve své kritice především na výběr témat, Schlenger své výtky cílí hlavně na kartografickou stránku zpracování map. Některé z nich jsou dle něj příliš přehlceny daty a tudíž málo přehledné, což vnímá i plošně jako obecný metodologický problém při tvorbě (zejména) hospodářských map. Mnohé mapy se mu jeví jako příliš analytické a málo syntetické, nesouhlasí plně ani s volbou měřítkové řady. Naopak mezi přednosti řadí tematickou pestrost, umožňující nahlédnout jednotlivá historická období z různých perspektiv (hospodářské, sociální, kulturní dějiny ad.), do podrobnější obsahové kritiky se však nepouští.

Nejobsáhlejší, bezmála třicetistránkovou, nebývale pečlivou recenzi zpracoval kolektiv autorů pro východoněmecký *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1967).⁹⁴⁹ Atlas označuje za mimořádně kvalitní moderní marxistický národní dějepisný atlas a vpravdě pionýrské dílo, které může posloužit jako vzor pro další státy. Mimořádnost textu pro dějiny historické atlasové kartografie spočívá v komparaci s dalšími relevantními atlasovými díly, z nichž recenzenti zvolili *Atlas of the Finnish History* (1949), *A Historical Atlas of Canada* (1960), *Atlas zur Geschichte des Kantons Zürich* (1951) a *Sudetendeutscher Atlas* (1955).⁹⁵⁰

⁹⁴⁷ Stanley B. WINTERS, *Atlas československých dějin*, *The American Historical Review* 73/1, 1967, s. 173–174.

⁹⁴⁸ Herbert SCHLENGER, *Atlas československých dějin [Atlas der tschechoslowakischen Geschichte]*, *Zeitschrift für Ostforschung* 16/1, 1967, s. 155–158.

⁹⁴⁹ Valentine LINSBAUER – Gerhard NARWELEIT – Wolfgang NEEF – Wilfried STRENZ, *Der „Atlas der Tschechoslowakischen Geschichte“ – ein moderner historischer Nationalatlas*, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook* 8/2, 1967, s. 430–458.

⁹⁵⁰ Eino JUTIKKALA (ed.), *Suomen Historian Kartasto = Atlas of Finnish History*. Porvoo: WSOY 1949; Donald Gordon Grady KERR (ed.), *A Historical Atlas of Canada*. Toronto: Nelson, 1960; Paul KLÄUI – Eduard IMHOFF, *Atlas zur Geschichte des Kantons Zürich 1351–1951*. Zürich: Füssli 1951; Emil MEYNEN et al., *Sudetendeutscher Atlas*. München: Verlag der Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung sudetendeutscher Interessen, 1955².

Zatímco první tři atlasy jsou pozoruhodné především perspektivou použité metodologie, posledně zmíněný atlas umožňuje konfrontaci dvou pohledů na společné dějiny a je tudíž nejzajímavější z obsahového hlediska. Přes vytýkanou tendenčnost obsahu totiž zpracovává některá témata (např. k volnočasovým aktivitám), které se v československém atlasu neobjevují. V celkovém srovnání recenzenti oceňují širší témat *Atlasu československých dějin*, která dalece převyšuje ostatní komparované atlasy, z hlediska použitých kartografických metod však jsou o poznání kritičtější. Větší část textu je proto věnována konstruktivní kritice, která měla přispět ke zlepšení a vymýcení chyb v případě dalšího vydání atlasu. Dlužno říci, že východoněmečtí kolegové prostudovali dílo do velkých detailů. Kladně hodnotí základní strukturu a tematickou vyváženost práce, zasazení českých dějin do (středo)evropského kontextu, uvedení použité literatury, rejstřík i barevné řešení práce (byť s drobnými výhradami). Jako oživující kvitují i doprovodné ilustrace (konkrétně heraldickou výzdobu, která tolik rušila Schlengera). Nadšení u nich vyvolává především množství map k hospodářským, sociálním a kulturním dějinám, mapy a plány k vývoji osídlení, dopravní mapy atd., které podle recenzentů nemají obdoby a při nichž byly nezdědky implementovány nové moderní metody (např. isochrony u dopravní problematiky, obecně množství diagramů atd.). Pro lepší uplatnění atlasu na mezinárodním poli doporučují obsah a alespoň hlavní mapovou legendu přeložit do některého ze světových jazyků. Negativa spatřují naopak v informační přetíženosti zejména některých mapových listů, přílišné stručnosti doprovodných textů k mapám a variabilitě některých základních prvků (nejednotné řazení map na listu, proměnlivost měřítek i použitých mapových značek, zejména u tematicky podobných map) a volají v tomto smyslu po unifikaci, která by umožnila větší přehlednost a komparovatelnost map. Kritizují i obecně malou pozornost věnovanou fyzickogeografickým jevům, a to zejména u hospodářských map, kde se tento aspekt jeví jako klíčový. Za diskutabilní považují rovněž používání současného názvosloví a upozorňují na některé anachronismy (např. Karl-Marx-Stadt na mapě Míšeňského markrabství). Pro pochopení soudobého odborného diskurzu se jeví jako cenné i návrhy témat, která recenzentům v atlasu chybí (např. vývoj a typologie venkovských sídel, důlní mapy zaměřené na jiné nerostné suroviny než uhlí, podrobnější mapy obyvatelstva i pro období do 18. století, ale nikoliv mapy k odsunu Němců po druhé světové válce). Přes zmíněné četné výtky zakončují recenzenti svůj text uznáním mimořádného významu tohoto atlasového díla a přáním, aby podobný počín vznikl i pro německé dějiny.⁹⁵¹

⁹⁵¹ „In dieser Vollständigkeit der herangezogenen thematischen Sujet und der Breite der Darstellung wünschte man sich auch einen Atlas zur deutschen Geschichte.“ V. LINSBAUER – G. NARWELEIT – W. NEEF – W.

V zahraničních periodicích se objevilo mnoho dalších článků a zpráv o atlasu, zpravidla ale již z pera některého z členů rozsáhlého autorského kolektivu.⁹⁵² Nebývalá pozornost věnovaná tomuto atlasovému dílu za hranicemi nejen Československa, ale i Východního bloku bezesporu svědčí o tom, že bylo soudobou odbornou veřejností považováno za mimořádný vědecký počin. Je však rovněž dokladem vazeb československé historiografie na mezinárodní akademické prostředí a schopnosti autorského kolektivu dílo na tomto poli aktivně a sebevědomě prezentovat. Tři uvedené recenze poskytují pozoruhodný pohled na pluralitu, ale zároveň mnohé společné znaky soudobého odborného diskurzu. Na první pohled se může jevit jako paradoxní, že nejkritičtěji se k atlasu vyjádřili kolegové ze „spřátelené“ Německé demokratické republiky, zatímco západní recenzenti byli při hodnocení obsahové stránky atlasu i přes jeho (byť relativně mírnou, přesto patrnou) poplatnost státní ideologii a trendům soudobé marxistické historiografie možná až překvapivě mírní. Větší část kritických připomínek byla spíše technického rázu, s cílem přispět k diskuzi o možných směrech a vhodných metodách teprve se etablujícího oboru historické kartografie, probíhající plošně napříč světovou odbornou veřejností. Ačkoliv se recenzenti v názorech na důležitost některých historických fenoménů a procesů rozcházel (např. odsun Němců nebo třídní boj), oba tábory se shodly na významu kartografického zpracování témat z hospodářských, sociálních a kulturních dějin. Je zapotřebí ocenit, že ideologie byla v tomto ohledu v zásadě ponechána stranou.

Značnou pozornost atlasu pochopitelně věnoval i domácí tisk (odborná periodika i denní tisk),⁹⁵³ který nešetřil chválou, byť drobné výtky k provedení a obsahu map se pochopitelně objevily (např. v recenzi Jaromíra Janky).⁹⁵⁴ Akademický atlas, který „nemá ve světě obdoby“ byl vyznamenán státní cenou Klementa Gottwalda (1966) a rovněž cenou Československé akademie věd.⁹⁵⁵ Jeho mapy záhy pronikly i do dalších odborných prací v Československu (např. *Československá vlastivěda*).⁹⁵⁶

STRENZ, *Der „Atlas der Tschechoslowakischen Geschichte“ – ein moderner historischer Nationalatlas*, s. 458.

⁹⁵² Např. *Internationales Jahrbuch für Kartographie* (Švýcarsko), *Geodezija i kartografija* (SSSR), *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (Rakousko), *Petermanns Geographische Mitteilungen* (NDR), *Annales Économies – Sociétés – Civilisations* (Francie) ad. Podrobný soupis všech ohlasů na toto atlasové dílo přináší *Výběrová bibliografie historické geografie Čech za léta 1961–1970*, HG 7, 1971, s. 64–70. Základní informace rovněž J. PURŠ, *Atlas československých dějin* (článek v *Historické geografii*), s. 12–13 a Z. BOHÁČ, *Deset let od vydání Atlasu československých dějin*, s. 266.

⁹⁵³ Srov. *Výběrová bibliografie historické geografie Čech za léta 1961–1970*, která pouze pro AČsD uvádí 7 stránek citací, rozdělených na a) předběžné zprávy o přípravě Atlasu čsl. dějin; b) zprávy a recenze v odborném tisku; c) zprávy v denním tisku.

⁹⁵⁴ Karel BEDNÁŘ – Jaromír JANKA – Stanislav CHOD, *Atlas československých dějin*, *Dějepis a zeměpis ve škole* 9/8, 1966/1967, s. 233–235.

⁹⁵⁵ Cit. tamtéž, s. 234; Z. BOHÁČ, *Deset let od vydání Atlasu československých dějin*, s. 264.

⁹⁵⁶ Josef MACEK a kol., *Československá vlastivěda*. 6 sv. Praha 1963–1971.

I z dnešního pohledu je třeba atlas ocenit jako mimořádně zdařilý, špičkově zpracované atlasové dílo, na které dokázaly ekvivalentně navázat až akademické atlasy z druhého decennia 21. století.⁹⁵⁷ Výtky recenzentů je třeba vnímat především jako příspěvek do diskuze. Při tak rozsáhlém kolektivu a pestrosti témat, bylo samozřejmě obtížné udržet absolutní jednotu kartografického znázornění, přesto se s ní autorský kolektiv vypořádal zdařile. Rovněž některé požadavky (např. podrobnější demografické mapy před rokem 1800) byly z hlediska dostupných dat a jejich nerovnoměrného pokrytí pro celé mapované území nerealizovatelné. Výběr témat je z povahy věci vždy nutně selektivní a vychází z profesního zaměření autorského kolektivu, v době vzniku atlasu byl navíc podmíněn i oficiální ideologií. Přesto se i v tomto případě redakční radě volbou autorského kolektivu zdařilo pokrýt bezprecedentně široký okruh témat, podaných až překvapivě ideologicky umírněně. V neposlední řadě je třeba zmínit i u jiných děl tolik skloňovanou problematiku názvosloví: i ta je v podstatě vždy kompromisem možného, v zásadě se i dnešní atlasy k úzu zavedenému v AČsD přiklánějí.

Na základě posílení mezioborové spolupráce a zkušeností, který široký autorský kolektiv díky tvorbě tohoto monumentálního atlasového díla získal a prohloubil, vplynuly i ambiciózní plány do budoucna. Jaroslav Purš uvažoval o vytváření specializovaných sešitů tzv. *Analytického akademického atlasu dějin ČSSR*, které měly tvořit pandán v té době připravovaného *Přehledu dějin Československa*.⁹⁵⁸ V analytickém atlasu se měla zúročit nashromážděná data, která nebyla v AČsD využita. Plánovaný projekt bohužel nebyl uskutečněn (mj. rovněž v důsledku rozsáhlých personálních změn na ústavu počátkem sedmdesátých let), navzdory tomu, že se Purš stal v roce 1975 ředitelem Historického ústavu ČSAV a tuto funkci zastával až do roku 1989. Stejně tak se nepodařilo realizovat plánované a veřejně avizované nové vydání atlasu.⁹⁵⁹ Přesto však je třeba vyzdvihnout klíčovou roli *Atlasu československých dějin* pro rozvoj oboru historické geografie v Československu. Díky němu se etablovala skupina historických geografů, která vytvořila pevnou personální základnu oboru, jehož vlajkovou lodí a platformou pro prezentaci výzkumu se od roku 1968 stal časopis *Historická geografie*.

⁹⁵⁷ Zejména Eva SEMOTANOVÁ – Jiří CAJTHAML a kol. *Akademický atlas českých dějin*. Praha: Academia, 2014, 2016². Na dějiny 20. století je podrobněji zaměřeno dílo E. SEMOTANOVÁ – Z. ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ – J. MOČÍČKOVÁ – J. CAJTHAML – P. SEEMANN – J. D. BLÁHA, *Český historický atlas*.

⁹⁵⁸ Jaroslav PURŠ et al., *Přehled dějin Československa*. 2 sv. Praha 1980–1982.

⁹⁵⁹ „V současné době se v oddělení pro historickou geografii Historického ústavu ČSAV dokončuje komplexní revize vědeckého obsahu a kartografického zpracování atlasu pro připravované nové vydání.“ J. PURŠ, *Atlas československých dějin* (článek HG), s. 13. Myšlenka analytického atlasu byla živá ještě v polovině sedmdesátých let, srov. Z. BOHÁČ, *Deset let od vydání Atlasu československých dějin*, s. 265.

4.2.5.2. Československý vojenský atlas

Dalším dílem, které se po zásluze řadí mezi nejvýznamnější (a nejobjemnější) počiny československé poválečné kartografie, a jehož vydání bylo rovněž směřováno k jubilejnímu 20. výročí osvobození Československa v roce 1965, byl *Československý vojenský atlas*. Jednalo se teprve o druhý velký obecně zeměpisný atlas světa vydaný na území československého státu,⁹⁶⁰ zatímco jeho vojenskohistorická část neměla v dosavadní historicko-kartografické produkci obdoby, což kontrastuje např. se sousedním Polskem, kde měl tento žánr větší tradici a těšil se značné oblibě.

Hlavními organizátory atlasového projektu bylo Ministerstvo národní obrany a Československá akademie věd. Zrod myšlenky jeho vytvoření sahá do roku 1957. Původním záměrem bylo pouze přeložit do češtiny sovětský *Atlas oficera* (1947),⁹⁶¹ obsahující geografickou a vojenskohistorickou část, a tím jednoduše získat požadované mapové dílo pro potřeby československé armády.⁹⁶² Tento koncept se však záhy ukázal jako nedostačující, proto organizátoři projektu rozhodli o vytvoření zcela nového atlasového díla. V duchu sovětského atlasu zůstalo zachováno původní členění na dvě samostatné části. Při zpracování vojenskohistorické sekce nebylo namnoze možné se spolehlivě opřít o starší kartografickou produkci a mnohé metody a pracovní postupy tudíž byly vytvářeny ad hoc při tvorbě tohoto atlasového díla. Autoři se rovněž museli při tvorbě map v mnoha případech opřít o vlastní základní výzkum, neboť nebyly k dispozici relevantní podklady. Geneze atlasu tak sehrála nezastupitelnou roli při modernizaci vojenské historiografie jako vědní disciplíny. Zcela nově vytvořená koncepce byla představena v maketě atlasu (1959–1960), jejíž obsah byl nadále upravován a zpřesňován, docházelo k vynechání původně plánovaných map nebo naopak doplňování nových atd.⁹⁶³

Na zpracování se podíleli odborníci z předních československých vědeckých a vojenských institucí.⁹⁶⁴ Tvorba atlasu byla řízena redakční radou a jejími orgány: „štáblem“

⁹⁶⁰ Prvním byl *Ottův zeměpisný atlas* (1924): F. MACHÁT – J. METELKA (eds.), *Ottův zeměpisný atlas*. Srov. L. MUCHA, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, s. 243–244.

⁹⁶¹ *Atlas oficera*. Moskva: Vojenno-topografičeskoe upravlenije, 1947.

⁹⁶² Atlas měl být původně určen pouze pro interní potřebu Československé lidové armády.

⁹⁶³ Ke vzniku, koncepci i provedení atlasu, včetně popisu jeho struktury a úskalí jeho zpracování přednesl na již zmiňované konferenci v Liblicích (listopad 1967) a následně pro první číslo časopisu *Historická geografie* sepsal obsáhlý příspěvek člen vojenskohistorické redakce atlasu, pplk. Miroslav BROFT, *Vojenskohistorická část Československého vojenského atlasu*, HG 1, 1968, s. 64–82. Naopak pouze základní informace přináší příspěvek dalšího člena redakční rady, Josefa PAXY, *Několik poznámek k připravovanému vydání Československého vojenského atlasu*, *Dějepis a zeměpis ve škole VII*, 1964–1965, s. 83.

⁹⁶⁴ Ministerstvo národní obrany a generální štáb ČSLA; Vojenská akademie Antonína Zápotockého v Brně; Vojenská politická akademie Klementa Gottwalda v Praze; Vojenský historický ústav v Praze; Vojenský zeměpisný ústav v Praze; Vojenský kartografický ústav v Banské Bystrici; Geografický ústav ČSAV v Brně a v Praze; Historický ústav ČSAV v Praze; Orientální ústav ČSAV v Praze; Geofyzikální ústav ČSAV v Praze;

redakční rady, geografickou komisí, vojenskohistorickou komisí a technickou komisí.⁹⁶⁵ Hlavním redaktorem byl Jan Klíma, jeho zástupcem Josef Paxa. Práce na obou částech atlasu probíhaly od počátku odděleně a byly řízeny příslušnou komisí. Odpovědným redaktorem geografické části atlasu se stal Bohuslav Šimák, za vojenskohistorickou část zodpovídal Karel Blažek.⁹⁶⁶ Mezi členy redakční rady a odborných komisí lze kromě množství příslušníků armády nalézt také přední osobnosti z oboru civilní geografie a kartografie, např. Jaromíra Janku, Jaromíra Korčáka nebo Karla Kuchaře. Na tvorbě vojenskohistorické části atlasu se podílelo množství československých historiků a geografů, např. Koloman Gajan (spoluautor *Historického atlasu revolučního hnutí*), Dušan Třeštík, Pavla Horská, Jiří Spěváček, Jaroslav Vaniš, Jiří Václav Horák, Ota Pokorný a další.⁹⁶⁷ Mnozí z nich se podíleli i na přípravách dalších soudobých dějepisných atlasů. Podrobně byl diskutován výběr témat i konkrétních map, přičemž každá z nich prošla postupně několika koly recenzního řízení.⁹⁶⁸

Cílem atlasu, vydaného v nakladatelství Naše vojsko jako jubilejní 3000. publikace, bylo „*zprostředkovat poznání současného zeměpisného, hospodářského a politického obrazu světa, podat přehled historického vývoje vojenského umění se zvláštním zřetelem na území našeho státu a na druhou světovou válku, a zároveň dokumentovat úroveň československé geografie, kartografie a vojenské historie.*“⁹⁶⁹ Měl přispět ke zvýšení odborné úrovně vojáků z povolání, pomoci prohloubit geografické i vojenskohistorické znalosti posluchačů vojenských škol, zároveň posloužit ale také jako pomůcka pro školy civilní a širokou veřejnost.⁹⁷⁰ Na rozdíl od akademického *Atlasu československých dějin* je ideologický podtext této práce patrný již z úvodních stránek a dále se prolíná celým dílem, včetně doprovodných textů k mapám. Důraz je kladen na vedoucí úlohu Sovětského svazu a zápas na obranu

Ústav pro jazyk český ČSAV v Praze; Ústav dějin evropských socialistických zemí ČSAV v Praze; Geografický ústav SAV v Bratislavě; Historický ústav SAV v Bratislavě; katedra hospodářského a regionálního zeměpisu, Katedra kartografie a fyzického zeměpisu a Katedra nerostných surovin Přírodovědecké fakulty UK v Praze; Katedra geografie a geologie Pedagogické fakulty UK v Praze; Katedra obecných dějin a katedra věd o zemích Asie a Afriky Filosofické fakulty UK v Praze; Katedra mapování a kartografie Stavební fakulty ČVUT v Praze; Katedra ekonomické geografie VŠE v Praze; Katedra astronomie, geofyziky a meteorologie Přírodovědecké fakulty University Komenského v Bratislavě; Katedra geografie Přírodovědecké fakulty University J. E. Purkyně v Brně; Katedra geologie a pedologie Vysoké školy zemědělské v Brně; Ústav dějin KSČ v Praze; Ústav dějin KSS v Bratislavě; Ústav pro mezinárodní politiku a ekonomii v Praze; Ústav užití geofyziky v Brně; Návoslovná komise při Ústřední správě geodézie a kartografie v Praze.

⁹⁶⁵ *Československý vojenský atlas*, Úvod, nepag.

⁹⁶⁶ Karel Blažek byl mj. autorem publikace *Osvobození Československa Rudou armádou 1944/1945. Svazek 2*. Praha 1965, jehož přílohou bylo větší množství historických mapek.

⁹⁶⁷ Celkem se kromě technických pracovníků na vytvoření vojenskohistorické sekce atlasu podílelo 87 autorů, srov. M. BROFT, *Vojenskohistorická část Československého vojenského atlasu*, s. 80.

⁹⁶⁸ Složitý schvalovací proces obsahu atlasu a organizaci prací popisuje M. BROFT, *Vojenskohistorická část Československého vojenského atlasu*, s. 75–77.

⁹⁶⁹ *Československý vojenský atlas*, Předmluva, nepag.

⁹⁷⁰ M. BROFT, *Vojenskohistorická část Československého vojenského atlasu*, s. 79; L. MUCHA, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, s. 244.

socialismu, znázornění období po druhé světové válce je určováno snahou „vyjádřit úlohu a místo socialistické soustavy v současném vývoji a úsilí pokrokových sil ve světě a odvrácení nové světové války“.⁹⁷¹

Inspirační zdroje *Československého vojenského atlasu*, kromě již zmíněného sovětského atlasu, naznačuje seznam použité literatury, který vyšel spolu s obsáhlým rejstříkem v následujícím roce.⁹⁷² Výrazný podíl na zahraničních pramenech a literatuře tvoří díla sovětské provenience a v menší míře i ostatních zemí komunistického bloku. V seznamu jsou uvedeny téměř tři desítky starších i novějších dějepisných atlasů, povětšinou zahraničních (sovětské, polské, německé, francouzské, maďarské, americké i jugoslávské provenience).⁹⁷³ Ve výčtu děl poněkud překvapí např. citace nacistického propagandistického atlasového díla *Soldaten-Atlas* (1941) určeného pro interní potřeby Wehrmachtu, které obsahuje kromě obecně zeměpisných a dalších tematických map i mapy s historickým obsahem.⁹⁷⁴ Z „kapitalistické“ produkce z novějšího období (po r. 1945) je možno zmínit např. atlas amerických válek vytvořený na prestižní vojenské akademii ve West Pointu (1959), který věnuje mimo jiné pozornost i válce v Koreji.⁹⁷⁵ Hojně byly využívány encyklopedie, citovány jsou však např. i projevy Fidela Castra. Pozoruhodné je, že se tvůrci atlasu nezmiňují o paralelně vznikajícím *Atlasu československých dějin*, přestože spolu byla obě mapová díla vzájemně silně personálně provázána a vzájemná inspirace tudíž musela být nezanedbatelná.

Již v roce 1964 dosáhlo toto atlasové dílo ministerského schválení jako učební pomůcka pro vysoké školy.⁹⁷⁶ V porovnání s *Atlasem československých dějin* vyšlo v téměř dvojnásobném nákladu (15 000 výtisků). Z hlediska ceny se jednalo o nejdražší počín československé historické atlasové kartografie do roku 1989 (330 Kčs). Doplnkový díl (1966)

⁹⁷¹ *Československý vojenský atlas*, Úvod, nepaginováno.

⁹⁷² *Československý vojenský atlas: seznam názvů*. Praha 1966, s. 255–256. Seznam je rozdělen na geografickou a vojenskohistorickou část a obsahuje místní a jmenný rejstřík. Autoři uvádí, že obsahuje celkem cca 210 000 hesel.

⁹⁷³ Z československých dějepisných atlasů jsou uvedeny pouze čtyři: A. BALCAR – J. VLACH – F. KAMENÍČEK, *Historicko-zeměpisný atlas školní* (1921); *Historický atlas revolučního hnutí* (1956); *Školní atlas československých dějin* (1959); *Školní atlas světových dějin* (1962).

⁹⁷⁴ Kurt KRAUSE – Fritz SCHEIBNER, *Soldaten-Atlas*. Tornisterschrift des Oberkommandos der Wehrmacht Abt. Inland, Heft 39, Leipzig: Kartographische Anstalt des Bibliographischen Instituts, 1941.

⁹⁷⁵ United States Military Academy. Department of Military Art and Engineering; Vincent J. ESPOSITO (ed.), *The West Point Atlas of American Wars, Vol. I. 1689–1900; Vol. II. 1900–1953*. New York: Frederick A. Praeger, 1959. Dále např. Robert Cyril THOMAS - W. C. WOLFERSTAN, *The War in Korea 1950–1953: A Military Study of the War in Korea up to the Signing of the Cease Fire*. Aldershot: Gale & Polden, 1954.

⁹⁷⁶ Schváleno výnosem ministerstva školství a kultury č. 7802/64-III/1a ze dne 11. března 1964 jako vysokoškolská učební pomůcka. Redakční uzávěrka atlasu byla 1. ledna 1964.

se seznamem názvů vyšel v nákladu 7 000 výtisků. Přes svou monumentalitu však zdaleka nedosahuje informačních kvalit *Atlasu československých dějin*. Z celého atlasového díla např. není možné zjistit autory konkrétních map, ani dílčí literaturu použitou při jejich tvorbě.⁹⁷⁷

Atlas obsahuje 376 barevných mapových stran, z toho nadpoloviční většinu tvoří mapy obecně zeměpisné, zatímco vojenskohistorické tematice je věnováno 144 stran (135 tematických celků, cca 540 map, mapek, schémat a nákresů).⁹⁷⁸ Je vázán v pevných červených deskách, zvolený design byl velmi střízlivý. Formát byl zvolen menší než u *Atlasu československých dějin*.⁹⁷⁹ Úvodní nepaginovaná část obsahuje předmluvu,⁹⁸⁰ informace o složení autorského kolektivu a úvod, objasňující záměry tvůrců atlasu s vysvětlením použitých metod a postupů při jeho zpracování. Paginovaná část atlasu sestává z podrobného obsahu (zvláště pro obě části), na který navazují mapové části, geografická a vojenskohistorická. V úvodu každé části se nachází seznam smluvených značek a použitých zkratk.⁹⁸¹ Kromě hlavních map se na mapových listech nacházejí mapy doplňkové, schémata a nákresy a ve vojenskohistorické části rovněž stručné doprovodné texty zasazující znázorněnou problematiku do historického kontextu.

Význam pro historickou kartografii pochopitelně tkví v části zaměřené na vojenské dějiny, jejíž obsahové stránce bude v následující pasáži věnována pozornost, při plném vědomí toho, že podrobnější analýza celého atlasového díla je bezesporu velkou výzvou pro další badatele, zejména odborníky na vojenskou historii. Atlas mapuje vojenské události a vývoj vojenské bojové techniky od starověku do bezprostřední současnosti (vznik NATO a Varšavské smlouvy, Korejská válka, Kubánská krize atd.). Na samém začátku poskytuje obšírný, převážně grafickou formou zpracovaný úvod do dějin válečnictví, poskytující informace o některých způsobech a formách bojové činnosti vojsk a přehled základních bojových sestav od starověku do současnosti včetně jejich zhodnocení.⁹⁸² Způsob uchopení této problematiky je pro československá atlasová díla zcela unikátní, zároveň pro studium vojenských dějin a pochopení způsobu vedení boje velice přínosný.

⁹⁷⁷ Na toto úskalí upozorňuje rovněž M. BROFT, *Vojenskohistorická část Československého vojenského atlasu*, s. 74–75.

⁹⁷⁸ *Československý vojenský atlas*, s. 233–376. Ke statistikám M. BROFT, *Vojenskohistorická část Československého vojenského atlasu*, s. 65.

⁹⁷⁹ 33,5 x 25 cm. Nutno ovšem podotknout, že některé strany standardní formát atlasu přesahují a jsou složeny.

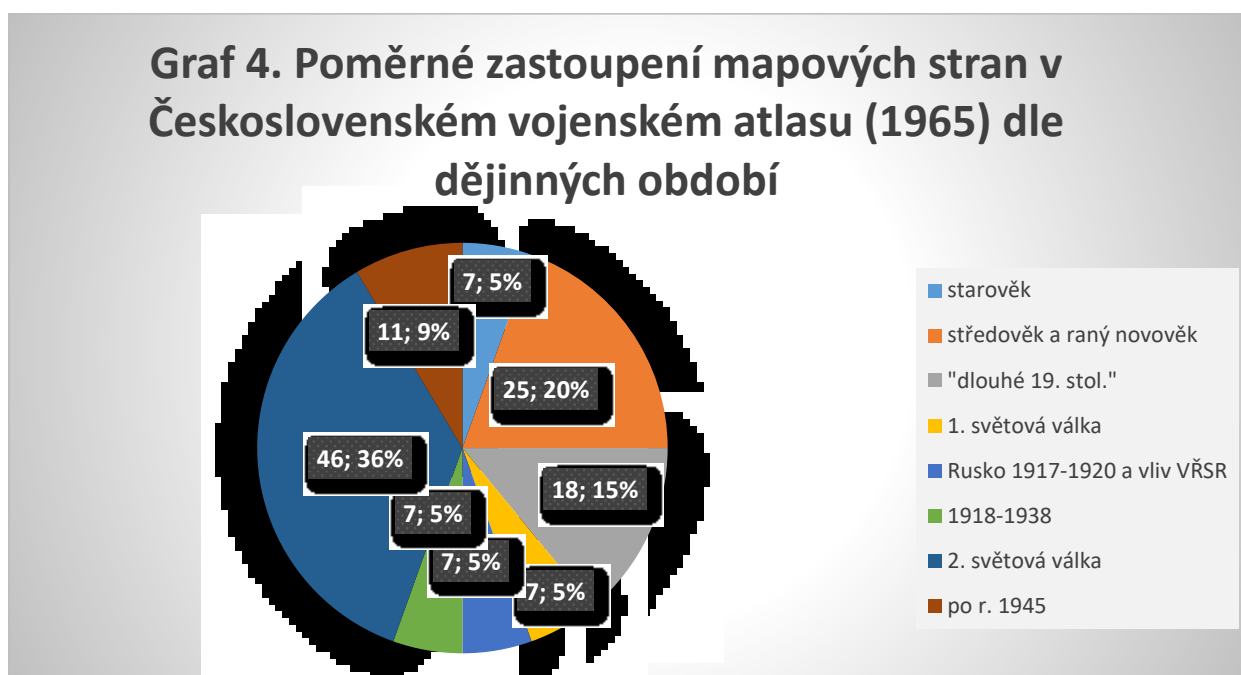
⁹⁸⁰ Krátké slavnostní předmluvy se zhostili předseda Československé akademie věd a ministr národní obrany.

⁹⁸¹ Jako praktické je nutno ocenit i zařazení samostatného volného listu se smluvenými značkami, které bylo možné jednoduše používat při práci s mapou.

⁹⁸² Je dále chronologicky členěn na období otrokářství, feudalismu, kapitalismu do VŘSR, socialismu a kapitalismu I, II, III. Pro jednotlivá období jsou rovněž uvedeny doprovodné tabulky (informace o zbraních, bojové technice atd.) a grafy (počty padlých, početní stavy armád atd.).

Samotná mapová část je rozdělena do čtyř oddílů, přičemž periodizace odpovídá stalinistickému pojetí dějinného vývoje, které přežilo kritiku kultu osobnosti:⁹⁸³ 1) *války v období otrokářské společnosti*, 2) *války v období feudální společnosti*, 3) *války v období kapitalistické společnosti do všeobecné krize kapitalismu*, 4) *války v období přechodu od kapitalismu k socialismu*. Poslední oddíl se dále člení na čtyři, značně návodně pojmenované části: a) *období Velké říjnové socialistické revoluce a občanské a intervenční války v SSSR*, b) *období přípravy imperialistických států na rozpoutání druhé světové války*, c) *období druhé světové války*, d) *období po druhé světové válce*.

Snahou autorského kolektivu bylo zachytit nejvýznamnější nebo charakteristické vojenské konflikty a rovněž takové, které výrazně ovlivnily vývoj vojenství. Na konkrétních bitvách je demonstrována vojenská taktika typická pro sledované období nebo ukázky (ne)vhodně použitých strategií. Zvýšený důraz byl kladen na války a tažení, které „byly vyústěním konfliktní společenské situace, v níž rozhodně vystupovaly pokrokové společenské třídy“, které byly dle autorů mnohdy „i průkopníky nových forem a způsobů vedení ozbrojeného zápasu.“⁹⁸⁴ Těžiště vojenskohistorické části atlasu tkví v moderních dějinách, s důrazem na období druhé světové války, zaujímající téměř třetinu map celé vojenskohistorické části atlasu. Podrobnější představu o zastoupení jednotlivých dějinných etap v atlasu představuje Graf 4.

⁹⁸³ Periodizace atlasu byla předmětem rozsáhlé a po celou dobu přípravy díla trvající diskuze autorského kolektivu a nebyla všemi přijímána bezvýhradně. Srov. M. BROFT, *Vojenskohistorická část Československého vojenského atlasu*, s. 72.

⁹⁸⁴ *Československý vojenský atlas*, Úvod, nepaginováno.

Ačkoliv z geografického hlediska převažují evropské válečné dějiny, konfliktům mimoevropským je věnován nemalý prostor, zejména v kontextu kolonialismu a následné dekolonizace. Jasně patrný (i pro starší období) je důraz na oblast Ruska a Sovětského svazu a rovněž na další státy *světové socialistické soustavy*. Důležitý prostor je věnován národním vojenským a revolučním dějinám (průřezově od Sámovy říše do současnosti), v mnoha ohledech poprvé kartograficky zpracovaným, přičemž z hlediska zastoupení českých a slovenských dějin je práce opět značně disproporční a bohemocentrická.

V oddílech ke starším dějinám (do vypuknutí první světové války) je, obdobně jako u dalších československých dějepisných atlasů z komunistické éry, kromě významných válečných konfliktů věnována zvýšená pozornost protifeudálním bojům, selským povstáním a revolučnímu hnutí, s patřičným ideologicky uvědoměným textovým komentářem. Značný prostor je věnován revoluční Francii a napoleonským válkám, revolučnímu hnutí v Evropě v 1. polovině 19. století,⁹⁸⁵ pozornosti se těší i Pařížská komuna (1871) jako „*největší vzor největšího proletářského hnutí 19. století*“.⁹⁸⁶ Z národních dějin zcela výlučné místo pochopitelně připadá husitským válkám. Doprovodné tendenční texty jasně ukazují, jaký význam byl husitství v tomto období přikládán.⁹⁸⁷ Prizmatem komunistické ideologie jsou hodnoceny i mnohé následující události, např. počáteční, tj. česká fáze třicetileté války.⁹⁸⁸

⁹⁸⁵ Např. 284 a 285. *Revoluční hnutí v Evropě v 1. polovině 19. století – I., II. část*. Rétoriku použitou v atlasu názorně vystihuje text k mapě 285. *Revoluční hnutí v l. 1848–1849: „Buržoazní revoluce v evropských zemích v l. 1848–1849 staly se mezníkem v likvidaci feudálního společenského řádu. Tyto revoluce řešily současně otázky sjednocení některých národů v buržoazních státech a dosažení národní nezávislosti. Do popředí vystoupil s vlastními třídními požadavky též proletariát, který se stával významnou politickou silou. Buržoazie vystrašená revolučním vystoupením proletariátu spojovala se s reakčními feudálními silami, takže revoluce v l. 1848–1849 nemohly plně uskutečnit demokratické přeměny v životě evropských národů. Zkušenosti z osvobozeneckých válek a z povstání staly se spolu s teoretickou a praktickou vojenskou činností B. Engelse jedním ze zdrojů vojenské teorie dělnické třídy.“* Revoluční hnutí v českých zemích a v Uhrách v l. 1848–1849 a události Pražského povstání 12. – 17. 6. 1848 jsou pojednány na samostatných mapách (285a, b).

⁹⁸⁶ 289. *Pařížská komuna: „18. 3. 1871 přešla v Paříži na krátký čas poprvé v dějinách moc do rukou proletariátu. Komuna byla státem nového typu, diktaturou proletariátu. Francouzský proletariát však nebyl veden stranou marxistického typu a neměl proto jasný a cílevědomý program; rolnictvo se nestalo jeho spojencem... Přesto však, jak hovoří Lenin, 'při všech chybách je Komuna největším vzorem největšího proletářského hnutí 19. století.'“*

⁹⁸⁷ Tématu husitství jsou věnovány 3 mapové strany s celkem 12 mapami a 7 plány bitev. Např. husitské „spanilé jízdy“ jsou zde hodnoceny jako výpravy, „*kteřé měly kromě vojenského významu i značný význam politický, protože pomáhaly seznamovat utlačovaný lid v cizích zemích s podstatou husitského revolučního hnutí.*“ Mapa č. 262C. *Výpravy husitů do sousedních zemí v l. 1430–1434*. Typický je i důraz na roli bratříků, slovenskou odnož husitů: 263A. *Hnutí bratříků na Slovensku v druhé třetině 15. století.*

⁹⁸⁸ Zdroj neúspěchu je spatřován mj. v absenci zapojení lidových vrstev. Srov. 268B. *Válka česká (1618–1620): „... odboj však zůstal omezen jen na povstání stavů, které neměly zájem na tom, aby se povstání zúčastnily lidové vrstvy ... Odboj českých stavů byl odsouzen k nezdaru, protože byl izolován a neproměnil se v lidové protihabsburské hnutí.“*

Kartograficky ztvárněno je mj. množství dílčích bitev na českém (československém) území, např. v období 11. – 13. století nebo k prusko-rakouské válce (1866).⁹⁸⁹

Události první světové války⁹⁹⁰ významově zastiňuje samostatný oddíl věnovaný situaci v Rusku v letech 1917–1920, prezentovaný jako „*boj proti vnitřní kontrarevoluci a zahraniční intervenci*.“⁹⁹¹ V rámci něj je sledována i činnost „*intervenčními vojsky zneužitých*“ československých jednotek na straně bělogvardějců.⁹⁹² Pozornost a uznání zde sklízí pochopitelně Čechoslováci, kteří se přidali na stranu rudoarmějců, jejichž boje jsou označeny za „*jednu z nejskvělejších revolučních a bojových tradic čs. lidu a Čs. lidové armády*.“⁹⁹³ Sledovány jsou i jejich střety s ostatními československými legionáři, jejichž činnost je lakonicky označena jako „*přeprava čs. legií do Vladivostoku*.“⁹⁹⁴ Vliv VŘSR na revoluční dění ve střední Evropě je v atlasu maximalizován.⁹⁹⁵

Meziválečné období je pojednáno v duchu „*přípravy imperialistických států na rozpoutání druhé světové války*“.⁹⁹⁶ Do ostrého kontrastu je zde postavena mírová činnost SSSR na straně jedné a válečné a dobyvačné tendence Německa a Japonska s podporou „západních imperialistů“ na straně druhé. Typickým příkladem je mapa *Imperialistické plány na zničení*

⁹⁸⁹ 254. *Války českého státu v 11. a 12. stol.* (plány bitev u Brůdku, u Chlumce, u Loděnice) a 255. *Války českého státu v 13. století* (plán bitvy u Kressenbrunnu); 288. *Válka rakousko-pruská a rakousko-italská r. 1866* (plány bitev u Náchoda, u Trutnova, u Jičina a u Hradce Králové).

⁹⁹⁰ Situaci na bojištích první světové války zachycuje 7 mapových stran. Pozoruhodná je mapa zachycující stav v předvečer války, s plánovanými směry útoků v její počáteční fázi. 294. *První světová válka v l. 1914–1918 – Válčiště a válečné plány*.

⁹⁹¹ *Války v období přechodu do kapitalismu k socialismu. A. Sovětské ozbrojené síly v boji proti vnitřní kontrarevoluci a zahraniční intervenci. Vliv Velké říjnové socialistické revoluce na růst revolučního hnutí ve střední Evropě*.

⁹⁹² 303. *Začátek zahraniční vojenské intervence a občanské války v Sovětském Rusku (únor 1918 – březen 1919)*; podrobněji pak na mapě 303a. *Boj s čs. legiemi v Povolží s patričním textovým zhodnocením: „V květnu 1918 zahájil kontrarevoluční povstání v Povolží a na Urale čs. legionářský sbor, kterého zneužily vlády intervenčních mocností pro boj proti Sovětské republice. Dobře vyzbrojené a organizované čs. legie se staly v létě r. 1918 hlavní ozbrojenou silou kontrarevoluce. Jejich reakční vedení podporovalo v Povolží a na Sibiři vznik a činnost řady kontrarevolučních vlád.“*

⁹⁹³ 307. *Boj čs. rudoarmějců v Sovětském Rusku (1918–1920)*: „*Celkem bojovalo v Rusku za věc proletářské revoluce asi 12 tisíc čs. rudoarmějců, z nichž asi polovina položila za věc ruského a světového proletariátu život.*“

⁹⁹⁴ Tamtéž. Je vyznačena přeprava čs. legií do Vladivostoku a území obsazené čs. legiemi, data bojů čs. rudoarmějců proti čs. legiím na magistrále, pokus o vzpouru v čs. legiích v červnu 1919, místa vydávání časopisů čs. komunistů a rudoarmějců, organizační a náborová střediska atd. Na mapě je rovněž znázorněn „*ozbrojený boj proletariátu evropských zemí v l. 1918–1920*“, který v pojetí atlasu probíhal na celé zobrazené části Maďarska, na větší části území ČSR, rozsáhlých oblastech severního Německa, větších částech Litvy, Lotyšska a Estonska, na jihu Finska a v severozápadní části Rumunska na hranicích s Maďarskem.

⁹⁹⁵ 308. *Vliv VŘSR na revoluční hnutí ve střední Evropě* kromě republik rad znázorňuje „*místa a oblasti generálních stávek v l. 1919–1920*“. V případě Československa se jedná o větší část území pokryté touto stávkovou činností. Samostatná mapa je věnována Maďarské republice rad (308a).

⁹⁹⁶ Oddíl B. *Příprava imperialistických států na rozpoutání druhé světové války. Hlavní válečné události mezi první a druhou světovou válkou*.

*Sovětského svazu – Vznik ohnisek války – Mírová politika SSSR.*⁹⁹⁷ Pro názornost je doplněna chronologickým přehledem *Hlavní politické události směřující k rozpoutání druhé světové války. Mírová politika Sovětského svazu*, který události člení do třech velice návodných kategorií.⁹⁹⁸ Snaha prezentovat Sovětský svaz jako jediného skutečně aktivního mírotvůrce v tomto období je velice dobře patrná rovněž na doplňkové mapě *Plány fašistického Německa na ovládnutí Evropy* (311b). Zde je znázorněn Berlín jako „centrum zla“ (linie znázorňující pakt proti Kominterně, berlínský pakt) a vyznačeny uskutečněné i neuskutečněné plány k ovládnutí evropských i mimoevropských zemí. V kontrastu k tomu je Moskva charakterizována prstencem linií symbolizujících smlouvy o neútočení a přátelství, dojem umocňují ještě linie znázorňující další návrhy takovýchto smluv a jednání. V mapě jsou vyznačeny také Malá dohoda (1920, 1921) a Balkánská dohoda (1934). Státy západní Evropy jsou zde jako aktéři znázorněni pouze v rámci dohod s Moskvou, což vytváří dojem, že jinak byli pasivní. V tomto oddíle jsou rovněž akcentovány boje „*utlačovaných národů proti vnitřní a vnější agresi*“. Mapová stránka věnována občanské válce ve Španělsku (1936–1939)⁹⁹⁹ vyzdvihuje na samostatné doplňkové mapě i roli československých interbrigadistů, jejichž boj „*patří k velkým revolučním bojovým tradicím našeho lidu*“ (viz obr. 30).¹⁰⁰⁰

Pozoruhodné je rovněž zachycení vojenských pohraničních střetů mezi SSSR a Japonskem v letech 1938–1939:¹⁰⁰¹ např. v případě bitvy u jezera Chasan, jejíž výsledek byl oběma stranami následně interpretován odlišně, se atlas pochopitelně drží standardního sovětského narativu, prezentujícího tuto bitvu jako jasné vítězství Sovětského svazu.¹⁰⁰² V neposlední řadě je třeba zmínit ostrou kritiku, která se v atlasu snáší na představitele

⁹⁹⁷ Č. 310–311, s velice výmluvným doprovodným textem: „*Mírová versailleská smlouva znamenala spíše uzákonění systému imperialistické loupeže a zotročování národů. To nahrávalo silám snažícím se rozpoutat novou světovou válku a jejím prostřednictvím dosáhnout světovlády... Jedinou mírovou silou byl SSSR, který se snažil o sjednocení všech demokratických sil pro obranu světového míru, vyzýval k jednotě a k aktivnímu odporu proti hrožící válce, k vytvoření systému kolektivní bezpečnosti. Ve svém úsilí však zůstal osamocen. Ani přes usilovnou snahu komunistických stran jednotlivých zemí v čele s Komunistickou stranou Sovětského svazu se nepodařilo vytvořit jednotnou protifašistickou frontu. Negativní úlohu tu sehrála i protilidová politika sociální demokracie. Cesta k fašismu, a tím cesta k válce, se otevřela.*“

⁹⁹⁸ a) přípravy fašistických států; b) podpora fašistických příprav na válku proti SSSR západními mocnostmi tzv. politikou „*nevměšování*“ a „*neutrality*“; c) mírová politika SSSR a boj za kolektivní bezpečnost.

⁹⁹⁹ 312. *Národně revoluční válka španělského lidu v l. 1936–1939. Za povšimnutí stojí emočně vypjatá rétorika zakomponovaná do mapové legendy, např. „barbarské ostřelování a bombardování bezbranných měst fašistickými povstalci a interventy“.*

¹⁰⁰⁰ 312b. *Čs. interbrigadisté na frontách národně revoluční války ve Španělsku.*

¹⁰⁰¹ 313. *Obrana dálnovýchodních hranic Sovětského svazu (1938–1939).*

¹⁰⁰² Boje u jezera Chasan atlas prezentuje jako „*těžkou ránu pro dobovačné plány imperialistického Japonska na Dálném východě.*“ V legendě jsou uvedeny poměry sil a ztráty na straně Japonců, zatímco nepohodlná data o ztrátách na straně Sovětů, které výrazně převyšovaly ty japonské, byla zamlčena.

československého státu v období Mnichova. Československo je zde podáno jako rovnocenný soupeř Německu a kapitulace označena za zločin.¹⁰⁰³

Obr. 30. Českoslovenští interbrigadisté jako „revoluční bojová tradice našeho lidu“ v Československém vojenském atlasu (1965). © Soukromá sbírka.

Období druhé světové války tvoří jádro celého atlasu. Svým obsahem jsou mapy i doprovodné texty zcela propagandistické, s jasnou polaritou dobro (ztělesněné Sovětským

¹⁰⁰³ 316. *Vojenská situace ČSR v době mnichovského diktátu: „Německá armáda nebyla pro plnění tohoto plánu dostatečně připravena. Velké nedostatky kádrové i materiálové a nedostatečná morální úroveň vojsk, vyplývající z obav před riskantní válkou, tvořily z fašistického plánu nebezpečné dobrodružství. Jeho realizaci stála v cestě čs. armáda. Její moderní výzbroj, soudobá organizace, připravenost a vysoký bojový duch, podněcený spravedlivým charakterem války – to byly předpoklady k úspěšnému boji s nepřitelem. Požadavek obrany státu, požadavek lidových mas, důsledně hájila KSČ. Čs. strategický plán počítal s obranou na několika ústupových čarách a s následujícím přechodem do protiútoků. Zvláštní důraz byl kladen na obranu v několika pásmových pohraničních opevněních. Nedostatkem plánu byla jeho pasivita a výlučná orientace na pomoc západních spojenců a vědomé ignorování pomoci SSSR. Vojenská situace byla v období Mnichova pro ČSR výhodná. Celkový poměr sil byl v podstatě vyrovnán, čs. armáda měla převahu v morálním faktoru a podpoře lidových mas. ČSR měla zajištěnou pomoc SSSR a všeho demokratického světa. Tím zločinnější proto byla kapitulace čs. buržoazie před mnichovským diktátem.“* Tento argument byl podpořen tabulkou *Poměr sil Německa a ČSR v září 1938* a mapkou 316a. *Hnutí čs. lidu proti kapitulaci, zdůrazňující činnost KSČ a kritizující Syrového kabinet, který „proti vůli lidových mas přijal mnichovský diktát.“*

svazem) vs. zlo (imperialisté), přičemž určujícím hybatelem dějinného vývoje je zde touha imperialistů po světovládě a zničení Sovětského svazu.¹⁰⁰⁴ Většina událostí v prvním oddílu (do června 1941)¹⁰⁰⁵ je dávana do souvislosti s přípravou Německa na útok na Sovětský svaz. Nenachází se zde pochopitelně žádná zmínka o německo-sovětské smlouvě o neútočení a sovětská invaze do Polska je označena za *osvobozenecký postup Rudé armády 17. – 20. 9. 1939*.¹⁰⁰⁶ Obdobně propagandisticky je prezentován sovětský vojenský útok na Finsko, za který byl SSSR v prosinci 1939 vyloučen ze Společnosti národů.¹⁰⁰⁷ Atlas odhaluje hrubé chyby velení západních států, nejednotnost postupu v boji proti fašismu i jejich vlastní mocenské ambice, přičemž do kontrastu staví hrdinný odpor lidu jako jedinou skutečně fungující sílu, nezřídka podporovaný a organizovaný místním komunistickým hnutím.¹⁰⁰⁸ Z hlediska československých dějin je nutno upozornit na mapu věnovanou letecké bitvě o Británii, na níž je zakresleno rozmístění československých leteckých jednotek.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁴ Srov. doprovodný text k mapě č. 318. *Přehled operací v Evropě a Severní Africe v prvním období druhé světové války (1. 9. 1939 – 21. 6. 1941)*: „Druhá světová válka vznikla mezi imperialistickými státy. Válka měla zpočátku oboustranně imperialistický charakter. Vládnoucí třídy kapitalistických států vedly válku o světovládu. Proto angličtí a francouzští imperialisté za podpory amerických monopolistů zmařili úsilí Sovětského svazu o vytvoření systému kolektivní bezpečnosti. Mnichovská dohoda byla výsledkem této politiky monopolistů usilujících o to, aby fašistické Německo – a také Japonsko – namířilo svůj úder proti SSSR. Očekávali, že SSSR bude ve válce zničen a že Německo vyjde z války značně oslabeno. ... Důsledná mírová politika Sovětského svazu znemožnila realizovat plány na vytvoření jednotné imperialistické fronty. Tato politika napomohla k vítězství socialistické revoluce v pobaltských státech a vedla k tomu, že území na západě SSSR, održena od SSSR v období občanské a intervenční války, se vrátila k Sovětskému svazu.“

¹⁰⁰⁵ IV. *Války v období přechodu od kapitalismu k socialismu. C. Druhá světová válka. 1. Válečné události do přepadení Sovětského svazu fašistickým Německem (září 1939 – červen 1941)*.

¹⁰⁰⁶ Na rozdíl od záborů ostatních států označených jako „území obsazená do 21. 6. 1941 (s datem obsazení)“. V případě Polska tak dochází k paradoxu - území obsazené Německem je šrafované, zatímco území zabrané SSSR zůstává bez označení, pouze s vyznačenou státní hranicí SSSR k 21. 6. 1941. Srov. mapa č. 318. V podobném duchu mapa č. 319. *Tažení fašistického Německa proti Polsku v r. 1939*.

¹⁰⁰⁷ 320. *Sovětsko-finská válka (30. 11. 1939 – 13. 3. 1940)*: „Na prahu druhé světové války znepokojovala sovětskou vládu situace na severozápadních hranicích SSSR. Finská reakce, podněcována fašisty a západními imperialisty, vytvářela z Finska východiště útoku proti SSSR. Sovětský svaz ve snaze zajistit bezpečnost svých severozápadních hranic nabídl Finsku jednání. Finská reakce však v souladu s požadavky západních mocností jednání rozbila a vyprovokovala válečný konflikt s SSSR. Válka, kterou chtěly západní velmoci rozšířit o účast dalších zemí a které chtěly využít pro vytvoření jednotné protisovětské fronty a k rozpoutání všeobecné agrese proti SSSR, skončila porážkou finských vojsk. Válečná rada Finska přes nesouhlas Západu musela přijmout sovětské návrhy mírových podmínek a 12. 3. 1940 podepsat mírovou smlouvu.“

¹⁰⁰⁸ Např. 323B. *Tažení fašistického Německa proti Francii (květen – červen 1940)*: „Nečekaný směr hlavního úderu německých fašistických armád, masové a rychlé údery letectva a tankových svazků a použití vzdušných výsadek spolu s nekoordinovaností činnosti spojeneckých vojsk a hrubými chybami v rámci jejich řídicích orgánů přivedly francouzská, anglická, holandská a belgická vojska brzy do kritické situace... Britská vláda se snažila využít obtížné situace Francie, proměnit ji v britské dominium, zmocnit se jejího válečného loďstva a koloniálních držav a přitom ji udržet jako spojene. Proto navrhla vytvořit tzv. 'Nerozborný svazek Francie a Anglie'. Francouzská vláda se však většinou hlasů rozhodla raději požádat Hitlera o příměří. Porážka Francie byla důsledkem její dlouholeté „mnichovské“ zahraniční politiky, jejího protisovětského postoje a její protilidové politiky vnitřní. Francouzský lid však před německými okupanty nekapituloval. V těžkých podmínkách rozpoutal pod vedením komunistů lidovou válku proti německému fašismu a zrádcům z řad vlastního národa.“

¹⁰⁰⁹ 322C. *Letecké operace nad Anglií (červenec 1940 – květen 1941)*.

Po tomto sedmistránkovém entréé následuje oddíl věnovaný událostem od napadení Sovětského svazu Německem do konce války, zaměřený na bojové operace na východní frontě (*Velká vlastenecká válka Sovětského svazu*), zatímco význam válečných událostí ve zbývajících částech světa je marginalizován označením *druhořadá válčičště*.¹⁰¹⁰ Obsahuje mapy znázorňující delší časové úseky i mapy jednotlivých vojenských operací, při opakovaném akcentování zákeřného vpádu Německa do SSSR bez vyhlášení války. Množství z nich je přeplněno daty do té míry, že jejich čitelnost a srozumitelnost je jen velmi omezená. Celým tímto oddílem se podprahově line dichotomický pohled na průběh konfliktu. Sovětský svaz a Rudá armáda vykazují odhodlání, promyšlenou taktiku a bezmeznou solidaritu se svými spojenci i utlačovanými národy. K jejich činnosti si autoři dovolili maximálně lehkou výtku, aniž by tím umenšili výsledný dojem hrdinství a absolutní morální převahy.¹⁰¹¹ Oproti tomu západní mocnosti se zde objevují v roli vychytralých partnerů, obávajících se přílišného vlivu SSSR. Jsou terčem setrvalé kritiky pro své netransparentní jednání a vojenskou neschopnost.¹⁰¹² Tematicky neotřelá je mapa 326b. *Válečný průmysl Evropy využívaný fašistickým blokem. Uskupení sil k 22. 6. 1941*, která eviduje místa významná pro válečný průmysl a rovněž *železnice určené německým velením pro přesun vojsk k sovětským hranicím*. Samostatná mapová strana byla věnována zapojení československých jednotek do bojů v Sovětském svazu.¹⁰¹³ 1. československý armádní sbor, vybudovaný „proti vůli čs. buržoazní emigrace v Londýně“, byl vnímán jako další ze stěžejních bojových tradic Československé lidové armády.¹⁰¹⁴ Naopak úspěchy československých jednotek na „druhořadých válčičštích“

¹⁰¹⁰ IV. *Války v období přechodu od kapitalismu k socialismu. C. Druhá světová válka. 2. Velká vlastenecká válka Sovětského svazu a operace druhé světové války na druhořadých válčičštích (22. červen 1941 – září 1945).*

¹⁰¹¹ Např. 328–329. *Operace na sovětsko-německé frontě (červen – září 1941): „Přes všechny nedostatky v činnosti Rudé armády bylo německému fašistickému velení hned od zahájení operací zřejmé, že Rudá armáda je protivníkem, s jakým se co do morální a politické pevnosti německá fašistická vojska ještě nesetkala.“*

¹⁰¹² Mapa č. 360. *Operace spojeneckých vojsk v západní Evropě v l. 1944–1945: „Vítězství Rudé armády a zesílený národně osvobozenecký boj donutil západní spojence vytvořit druhou frontu v Evropě... Rudá armáda urychleným zahájením útoku mezi Baltem a Karpatami příznivě ovlivnila situaci spojeneckých vojsk... Velkou pomoc poskytoval spojeneckým vojskům lid západoevropských zemí svým protifašistickým bojem. Spojenecké velení se však snažilo lidové osvobozenecské hnutí paralyzovat nebo dokonce likvidovat... Činnost spojeneckých vojsk v západní Evropě je charakterizována nerozhodností a opatrností při vedení operací a jen postupným vytlačováním nepřítele z jednotlivých oblastí. Až na dvě výjimky – obklíčení vojsk německých skupin armád „B“ a „H“ v Porúří a Nizozemí za příznivých podmínek – spojenecké armády neuskutečnily zásadnější operace k obklíčení a zničení nepřítele.“*

¹⁰¹³ 335. *Boje čs. vojenských jednotek v SSSR. Šest mapek sleduje boje u Charkova, Sokolova, Kyjeva, Bílé Cerekve a Žaškova (1943–1944). Jako členové Československé vojenské jednotky v SSSR byli uvedeni Češi a Slováci usídlení v SSSR od dob předmnichovské republiky, političtí emigranti, bývalí čs. příslušníci španělských interbrigád, uprchlíci z ČSR a „část příslušníků tzv. polského legionu, kteří proti vůli čs. londýnské buržoazní emigrace zůstali na území SSSR.“*

¹⁰¹⁴ „Protivůli čs. buržoazní emigrace v Londýně, již se nepodařilo vzniku čs. vojenské jednotky v SSSR zabránit, byla připravována k aktivnímu bojovému vystoupení proti německému fašismu... jednotka svým charakterem nová, která se mohla stát zárodkem nové československé armády... Přes intriky představitelů čs. buržoazní emigrantské vlády v Londýně, která si nepřála, aby brigáda pokračovala v tradicích 1. čs. samostatného polního

jsou zmíněny jen zcela letmo.¹⁰¹⁵ Sovětský svaz je prezentován jako hlavní vítěz války. Kromě textových pasáží jsou k podtržení tohoto dojmu vhodně využívány rovněž kartografické prostředky – např. přehledná mapa znázorňující situaci v období 1944–1945 je centrována na střední (středovýchodní) Evropu, čímž se činnost západních spojenců jeví jako marginální.¹⁰¹⁶ Velice propagandisticky je pojata i téma Slovenského národního povstání.¹⁰¹⁷ Procesu osvobození oblasti střední Evropy Rudou armádou je v atlasu věnováno dalších dvanáct mapových stran.¹⁰¹⁸ Jejich vyvrcholením jsou dvě velmi nepřehledné mapy pražské operace¹⁰¹⁹ a osvobození Československa, přičemž role západních spojeneckých vojsk byla opět po kartografické (prostřednictvím nevýrazné hnědé barvy a minima znázorněných událostí) i textové stránce potlačena.¹⁰²⁰ Pozoruhodný je rovněž způsob pojednání odbojové činnosti na území Protektorátu, zamlčující veškeré nekomunistické odbojové aktivity a

praporu, a chtěla z ní vytvořit nástroj k obnovení předmnichovských pořádků v Československu, podařilo se za účinné pomoci KSC a plného pochopení a pomoci SSSR a Rudé armády vybudovat 1. čs. samostatnou brigádu jako vysoce bojeschopný celek.... V bojích po boku Rudé armády se tu zocílilo a zakalilo jádro 1. čs. armádního sboru v SSSR.“ (zvýrazněno autorkou).

¹⁰¹⁵ 336–337. *Operace na druhořadých válčistištích v l. 1941–1943*; mapa 336B *Operace v severní Africe (18. 11. 1941 – léto 1942)* obsahuje jen stručnou zmínku, že v britských sestavách bojoval také československý prapor a vyznačuje jeho účast v bojích o Tobruk.

¹⁰¹⁶ 338–339. *Přehled operací v třetím období Velké vlastenecké války Sovětského svazu (leden 1944 – květen 1945)*. Na této mapě je vyznačena bojová cesta 1. čs. samostatné brigády v SSSR (od 10. 4. 1944 1. čs. armádního sboru) do vlasti a místa bojů po boku Rudé armády.

¹⁰¹⁷ Opět poukazující na neschopnost londýnské vlády, kterou musel nahradit lid podporovaný komunistickou stranou, opírající se o Sovětský svaz: 347. *Slovenské národní povstání (29. 8. – 28. 10. 1944)*: „Na osvobozeném území si prostřednictvím národních výborů pod vedením KSS začal svobodně vládnout pracující lid. ... Vojenské velení povstání orientované na čs. londýnskou buržoazii, řídilo povstání podle škodlivé obranné koncepce. To mělo za následek ne rozšiřování základny, ale postupné zmenšování svobodného území. ... Velkou pomoc dostávalo SNP od Sovětského svazu... Slovenský lid v něm prokázal, že chce žít ve společném státě s bratrským národem českým a že za nejlepší záruku svobody a nezávislosti našich národů považuje krví zpečetěné přátelství s lidem SSSR.“

¹⁰¹⁸ Kromě hrdinství Rudé armády je zdůrazněna i její promyšlená taktika a prozíravost. Např. na s. 354. *Ostravská operace 4. ukrajinského frontu (10. 3. – 5. 5. 1945) – II. část* je hned na dvou místech připomenuto, že úder Rudé armády „vedený mimo ostravskou kamenouhelnou a hutní oblast vytvářel předpoklady pro uchránění této ekonomicky významné oblasti před zničením v přímých bojích.“

¹⁰¹⁹ 357. *Pražská operace Rudé armády (6. – 11. 5. 1945) – Pražské povstání (5. – 9. 5. 1945)*: „Pražská operace svými výsledky ovlivnila poválečnou situaci nejen v naší republice, ale v celé střední Evropě. Tím, že Rudá armáda velmi rychle osvobodila většinu Čech a Moravy, zmařila nejen plány německého velení, ale i plány západních mocností. Ty usilovaly v závěrečné etapě války o to, aby britsko-americká vojska postoupila co nejdále na východ a kromě jiného obsadila i Prahu, aby pak za jejich pomoci bylo možno u nás obnovit republiku na kapitalistických základech. Rychlá operace Rudé armády zajistila našemu lidu možnost vítězně ukončit národnostně osvobozený boj a po válce nastoupit cestu budování lidově demokratické republiky. V pražské operaci se vytvářela společná bojová tradice čtyř armád zemí socialistického tábora – sovětské, československé, polské a rumunské. Tato tradice se stala jedním ze základů jejich poválečné družby a spolupráce v rámci Varšavské smlouvy.“

¹⁰²⁰ 359. *Osvobození Československa v l. 1944–1945*: „Rozhodující vojenskou silou při osvobození Československa byla Rudá armáda. Kromě ní se bojů na československém území zúčastnila i vojska rumunská, polská a československá. Jejich účast při osvobození Československé republiky přispěla k upevnění družby lidu a armád zemí socialistického tábora. Část západních Čech byla osvobozena americkou armádou. Vojenské osvobození Československa probíhalo v souladu s vrcholnou etapou národně osvobozeného hnutí československého lidu – národní a demokratickou revolucí. Pomohlo dotvořit předpoklady pro přeměnu Československa ve stát lidově demokratický.“

orientovaný pouze na komunistický odboj a partyzánské hnutí organizované ze Sovětského svazu v letech 1943–1945.¹⁰²¹ V neposlední řadě je třeba zmínit události druhé světové války ve zbytku světa. Jediná, z logiky věci nepřehledná mapa znázorňuje operace spojeneckých vojsk v západní Evropě v posledních dvou letech války.¹⁰²² Obdobný prostor je vymezen operacím v Tichomoří, přičemž u obou témat je opakovaně zdůrazněna zoufalá neschopnost a liknavost spojenců.¹⁰²³ Porážka Japonska, která definitivně ukončila celosvětový válečný konflikt, je zde opět prezentována jako sovětské vítězství (srov. i název mapy *Porážka japonských vojsk Rudou armádou*).¹⁰²⁴ Bezprostřední situaci po druhé světové válce a důsledky válečného konfliktu zachycuje poslední mapa tohoto oddílu, která sleduje rozvoj národně osvobozenického hnutí ve světě, situaci ve střední Evropě i okupační zóny Berlína a Vídně.¹⁰²⁵

V posledním oddílu věnovaném vojenskopolitickému vývoji po druhé světové válce se prohlubuje bipolární dělení světa na nepřátelské imperialisty a přátelský svazek socialistických zemí v čele se SSSR a *pokrokových sil*, usilujících společně o odvrácení nové světové války. Sleduje rozpad koloniální soustavy¹⁰²⁶ a národně osvobozenický boj v mimoevropských oblastech, značný prostor věnuje vzniku Čínské lidové republiky¹⁰²⁷ a válce v Koreji.¹⁰²⁸ Akcentována je problematika vojenských paktů a smluv mezi kapitalistickými státy, vnímaná jako bezprostřední ohrožení mírumilovného socialistického tábora.¹⁰²⁹ V mapě jsou pro ideologické účely dobře využity kartografické prostředky –

¹⁰²¹ S důrazem na destrukční akce proti železnicím jako zásadního způsobu odboje proti fašismu. Srov. 358. *Partyzánské hnutí v Čechách a na Moravě v l. 1943–1945. Partyzánské destrukční akce proti železnicím.*

¹⁰²² 360. *Operace spojeneckých vojsk v západní Evropě v l. 1944–1945.*

¹⁰²³ 361. *Operace v oblasti Tichého oceánu v l. 1944–1945.* Součástí obou zmíněných mapových stran (360 a 361) jsou i tabulky sumarizující vojenské síly soupeřících stran, případně jejich poměr.

¹⁰²⁴ 362–363. *Porážka japonských vojsk Rudou armádou (9. 8. – 2. 9. 1945).* Z aktivity spojenců bylo znázorněno jen svržení atomových bomb, vylovení amerických vojsk v jižní Koreji (2 drobné šipky) a znázornění demarkační čáry mezi Rudou armádou a americkými vojsky na 38. rovnoběžce

¹⁰²⁵ 364. *Svět po druhé světové válce (květen 1945 – polovina r. 1947).* Za povšimnutí stojí rovněž tabulka *Srovnání délky front a trvání bojů.*

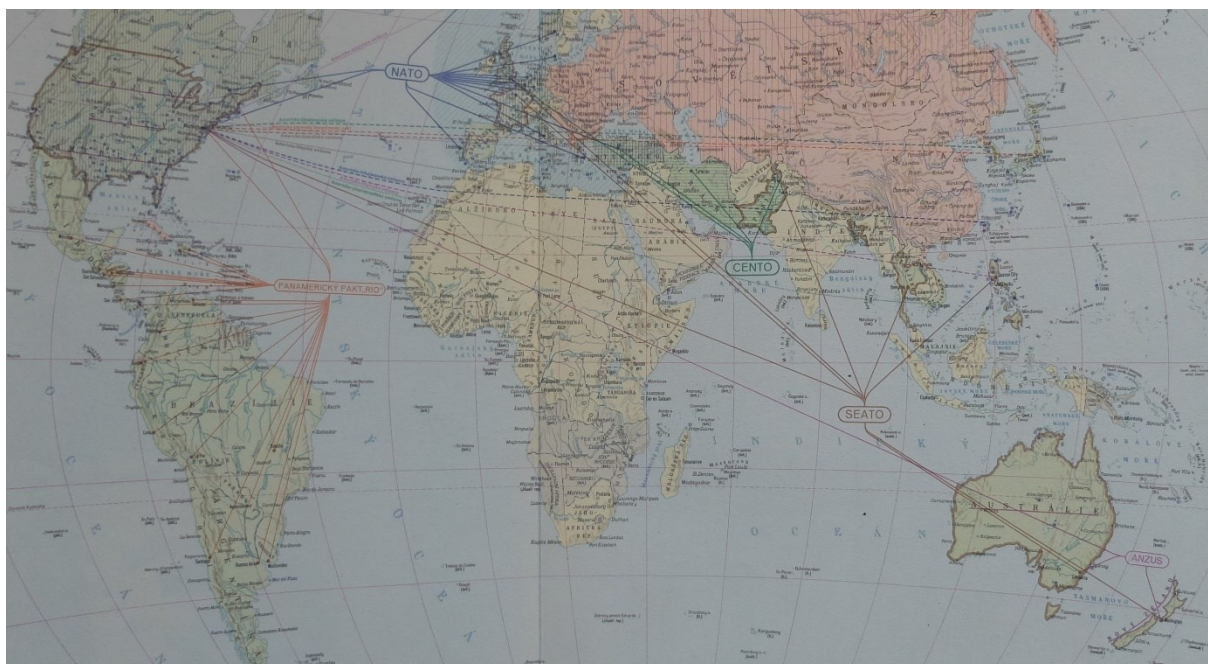
¹⁰²⁶ Mapa č. 366–367. *Rozpad koloniální soustavy po druhé světové válce* tento proces popisuje jako „*historický důsledek Velké říjnové socialistické revoluce.*“ Pozitivní roli zde samozřejmě hrají socialistické státy, jako ekonomická podpora postkoloniálních zemí.

¹⁰²⁷ 368–369. *Třetí občanská revoluční válka v Číně (červenec 1946 – říjen 1949) I, II.* Obdobně jako i na jiných místech atlasu se v legendě objevuje rozdíl mezi územími *osvobozenými* Čínskou lidově osvobozenickou armádou (např. „*v r. 1951 bylo mírovým jednáním osvobozeno území Tibetu*“), a Tchajwanem *obsazeným* USA.

¹⁰²⁸ 370–371. *Válka v Koreji v l. 1950 – 1953 – I. a II. část.*

¹⁰²⁹ 374. *Vojenské paktů a smlouvy kapitalistických států:* „*Světová reakce, vedená Spojenými státy americkými, si po druhé světové válce vytkla strategický politický cíl – zastavit rozklad kapitalistického zřízení a obnovit jeho dřívější mocenské pozice. Nástrojem ... se měly stát... také dvoustranné politické smlouvy a kolektivní paktů ... Členství vedoucích imperialistických mocností ve více paktech činí tyto paktů na sobě závislými a tím mimo jiné zvyšuje nebezpečí vzniku nové války ... Ze všech bloků imperialistických zemí je nejdůležitější Severoatlantická aliance (NATO), který je připravován soustavně pro vedení války proti SSSR a evropským socialistickým zemím.*“

pomocí výrazných barevných linií jsou znázorněny *útočné pakty kapitalistických států*, samostatnými mapovými znaky jsou zachyceny letecké a námořní základny kapitalistických států a *hlavní operační oblast atomových ponorek s raketami Polaris* (viz obr. 31).¹⁰³⁰ Poslední dvě mapy staví do kontrastu agresivní NATO (mj. s vyznačením vojenských základen v Evropě a hlavních operačních oblastí atomových ponorek) proti mírovému svazku zemí Varšavské smlouvy (s vyznačením ložisek nerostných surovin a průmyslových oblastí, tj. „mírového hospodářství“).¹⁰³¹

Obr. 31. Vojenské pakty a smlouvy kapitalistických států v Československém vojenském atlasu (1965), detail. © Soukromá sbírka.

¹⁰³⁰ NATO je zde hodnoceno jako „nejvýznamnější agresivní uskupení namířené proti socialistickému táboru. Umožnil remilitarizaci západního Německa.“

¹⁰³¹ 375. Severoatlantický pakt v Evropě: „[Severoatlantický pakt] představuje uzavřený agresivní blok patnácti zemí, který má spojit ekonomický potenciál, vojenské síly a lidské zdroje kapitalistických států Evropy a Severní Ameriky s cílem připravit podmínky k obnovení kapitalismu ve střední a východní Evropě i ozbrojeným násilím. ... Vedoucí mocností Severoatlantického paktu jsou Spojené státy americké. Jejich hlavním evropským spojencem se postupem doby stalo západní Německo, jehož bohaté lidské zdroje, vyspělá ekonomika, strategicky výhodná poloha a **zakořeněný militarismus a revanšismus** vytvořily pro jeho postavení v paktu nejlepší předpoklady.“ (zvýrazněno autorkou).

376. Varšavská smlouva – základ obranného systému socialistického tábora: „... Uzavření Varšavské smlouvy bylo odpovědí evropských socialistických zemí na rostoucí hrozbu agrese imperialistických států a zejména na znovuvyzbrojování západního Německa a jeho začleňování do Severoatlantického paktu... je smlouvou nového typu. Jejím cílem je obrana míru, upevnění bezpečnosti v Evropě a ochrana národní nezávislosti zúčastněných zemí. ... Na rozdíl od Severoatlantického paktu, regionálně svázaného s neurčitou oblastí 'severního Atlantiku', je Varšavská smlouva výlučně organizací kolektivní bezpečnosti evropských států. ... V případě uzavření celoevropské smlouvy o kolektivní bezpečnosti ztratila by Varšavská smlouva svou platnost.“

V kontrastu k ideologicky pojaté koncepci a obsahu atlasu byly z kartografického hlediska mapy zpracovány nejmodernějšími metodami a patřily rozhodně ke špičce soudobé kartografické tvorby. Fyzickogeografické prvky byly částečně potlačeny – pro orientaci sloužilo především bohatě prokreslené vodstvo, reliéf je zachycen dle potřeby jen na některých mapách (pro lepší představení fyziognomie oblasti vojenského konfliktu). Dynamické jevy (tažení, bitvy, operace a další boje) jsou v mapách zachycovány v hojné míře, znázorňovány jsou pomocí šipek, čar a pestré škály dalších mapových znaků. Znázornění jednotlivých bitev a vojenských tažení je zejména pro novější období velmi sofistikované (např. umožňuje sledovat průběh bitvy v určitých časových etapách),¹⁰³² ale zároveň se stává pro množství znázorněných údajů v mnoha případech téměř nepřehledným (zejména mapy k období druhé světové války). Důležitou součástí map tvoří kromě měřítko především legendy vysvětlující použité mapové znaky. Z hlediska použité rétoriky jsou jejich názvy nezdědka obdobně fanatické jako v případě *Historického atlasu revolučního hnutí*.¹⁰³³

Použité barvy nejsou nahodilé, ale mají svůj hlubší význam. Zcela běžný způsob užití kontrastních barev pro vyjádření boje dvou válčících stran získává v pojetí zpracovatelů atlasu další, symbolický rozměr: „*bojová činnost strany vedoucí spravedlivou válku se v mezích možnosti vyjadřuje odstíny teplých barev (červené, oranžové apod.), protivník pak barvami studenými (modrou, zelenou aj.)*.“¹⁰³⁴ Pro období po druhé světové válce jsou odstíny teplých barev samozřejmě použity pro socialistické státy a národně osvobozené hnutí v jednotlivých státech, zatímco kapitalistické a imperialistické státy mají vždy modrou nebo zelenou barvou. Co se týče názvosloví, autorský kolektiv se rozhodl pro preferenci českých názvů, včetně českých exonym. V ostatních případech používal současné názvy (národní nebo politickosprávní), v případě potřeby uvedené v dubletech.¹⁰³⁵

Doprovodné texty k jednotlivým mapám se v mnoha případech snaží zhodnotit úroveň a kvalitu bojové techniky, což mělo uživatelům atlasu (se zacílením na vojenskou sféru) sloužit jako poučení z chyb. Především v nejnovějším období je jasně patrný ideologický podtext tohoto hodnocení – státy socialistické soustavy používají nejmodernější způsoby vedení boje a důležitý podíl na jejich úspěchu sehrává bojové nadšení vojska bojujícího za

¹⁰³² Pozoruhodné je např. grafické provedení plánu námořní bitvy u Abú Kiru 1. – 2. 8. 1798 (mapa č. 278a).

¹⁰³³ Např. mapový znak *významná manifestace proti fašismu a zradě buržoazie* (na mapě č. 316a. *Hnutí čs. lidu proti kapitulaci*) nebo *barbarské ostřelování a bombardování bezbranných měst fašistickými povstalci a interventy* (na mapě č. 312. *Národně revoluční válka španělského lidu v l. 1936–1939*).

¹⁰³⁴ *Československý vojenský atlas*, Úvod, nepag.

¹⁰³⁵ Tamtéž.

správnou věc; naopak kapitalistické a imperialistické státy plné „demoralizovaných žoldáků“ a s váhavým vedením v bojích jen obtížně postupují vpřed.

Vydání atlasu bylo bezesporu úspěšným počinem a prostředí centrálních vojenských institucí i početných vojenských posádek v Československu pro něj bylo jistě vhodným odbytištěm. Fakt, že byl celý náklad relativně krátce po vydání rozebrán, vedl autorský kolektiv k myšlence jeho opětovného vydání, což se však podařilo pouze v případě obecně-zeměpisné části atlasu.¹⁰³⁶ Dle Miroslava Brofta, člena redakční rady, vyvolal atlas (a zejména jeho vojenskohistorická část) mimořádný ohlas také v zahraničí, a to jak u spřátelených států, tak v „kapitalistické cizině“.¹⁰³⁷ K realizaci plánu vytvořit jeho cizojazyčnou variantu (anglickou, německou, případně francouzskou nebo španělskou) však nedošlo. Význam, který byl práci přisuzován vrcholnými představiteli státu, dokazuje i ocenění prezidenta republiky, který autorskému kolektivu v roce 1966 propůjčil řád práce.¹⁰³⁸ Přesto je jasné, že věhlasu *Atlasu československých dějin* dílo zdaleka nedosahovalo.¹⁰³⁹ Příznačné je, že když v roce 1970 vznikla brožura k 25. výročí osvobození Československa, použil do ní právě Miroslav Broft – její autor, který se podílel na přípravě obou velkých atlasových počínů šedesátých let – mapy z *Atlasu československých dějin*, nikoliv z atlasu vojenského.¹⁰⁴⁰

4.2.5.3. Archeologický atlas Evropy a Československa

Příprava školních dějepisných atlasů z přelomu padesátých a šedesátých let 20. století a především *Atlasu československých dějin* poměrně jasně ukázala, jak „kartograficky zanedbané“ bylo dosud období pravěku a raného středověku na území Československa, které zároveň zcela nutně vyžadovalo rovněž zasazení do širšího, evropského kontextu. První

¹⁰³⁶ V roce 1966 vyšel *Soubor map ČSSR z Československého vojenského atlasu*. Praha: Naše vojsko, 1966. Celá geografická část atlasu pak vyšla podruhé v roce 1975 pod názvem *Vojenský zeměpisný atlas*. Praha: MNO, 1975.

¹⁰³⁷ M. BROFT, *Vojenskohistorická část Československého vojenského atlasu*, s. 78–79. O množství (blíže však nespecifikovaných) pochvalných recenzí a posudků, včetně zahraničních, se zmiňuje tamtéž na s. 80.

¹⁰³⁸ Řád byl udělen 27. dubna 1966: Archiv Kanceláře prezidenta republiky, *Řád práce (zřízen vládním nařízením č. 30/1951 Sb. ze dne 3. dubna 1951): seznam nositelů (Archiv KPR, fond KPR, Evidenční knihy k udělování státních vyznamenání, inv. č. 45–47, knihy č. 9–11)*. 2012. Dostupné z: <https://www.prazskyhradarchiv.cz/file/edee/vyznamenani/rpr.pdf> [cit. 17. června 2022].

¹⁰³⁹ Výmluvným dokladem je již citovaná výběrová bibliografie historické geografie Čech, která vyšla jako samostatné číslo časopisu *Historická geografie* v roce 1971. Zatímco *Atlas československých dějin* a jeho recenze a ohlasy v tisku zaujímají 6 stran, u Československého vojenského atlasu jsou zmíněny pouhé dvě recenze, navíc přímo z pera členů autorského kolektivu (jedna mylně připisovaná Karlu Kuchařovi namísto skutečného autora Josefa Paxy). Srov. *Výběrová bibliografie historické geografie Čech za léta 1961–1970*, s. 71, č. 249.

¹⁰⁴⁰ Miroslav BROFT, *25 let osvobození Československa*. Praha: Kartografické nakladatelství, 1970.

podrobnější mapy, které se ve zmíněných atlasových dílech objevily, otevřely znovu otázku vytvoření specializovaného archeologického atlasu. Jiří Hrala, jeden z autorů archeologické sekce Puršova atlasu zhodnotil v rámci liblické konference (listopad 1967) úskalí ve tvorbě map věnovaných pravěkému období a vyjádřil zároveň potřebu vzniku specializovaného archeologického atlasu: „*Dlouhodobou prací na Atlase čs. dějin byla znovu oživena otázka speciálního archeologického atlasu. Bude-li se o něm v budoucnu reálně uvažovat, bude třeba nejen promyslet dokonale formu provedení, ale i zainteresovat na spolupráci velký počet odborníků. Již dnes je jasné, že pouhý kartografický obraz statistických údajů nebo soupisu nalezišť bylo by tak málo, že by se taková práce rovnala plýtvání energií, neboť by představovala pouhou přehlednější pomůcku pro archeologickou práci.*“¹⁰⁴¹

Tohoto vpravdě průkopnického úkolu, byť zdaleka ne v takovém rozsahu, o jakém snil na konci šedesátých let Jiří Hrala, se v následující dekádě chopil tým odborníků pod vedením Miroslava Buchvaldka, působící na obou archeologických pracovištích Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.¹⁰⁴² Prvním krokem bylo zpracování *Archeologického atlasu pravěké Evropy* (1975), který vyšel zatím poněkud nesměle jako samostatný sešit v rámci časopisu Československé společnosti archeologické.¹⁰⁴³ Přesto se jednalo o průlomové dílo, které nemělo v československé produkci obdoby. Na základě této zkušenosti se autoři rozhodli uskutečnit odvážnější atlasový počín, který by původní práci rozšířil zmapováním pravěkého vývoje na československém území, přičemž je zapotřebí zdůraznit, že se jednalo o první pokus o celkové a podrobné kartografické zpracování této problematiky.

Archeologický atlas Evropy a Československa vyšel v roce 1979 jako skripta pro posluchače prehistorie, archeologie a dalších historických oborů, s cílem poskytnout studentům přehled evropských archeologických kultur a nalezišť s důrazem na území Československa. Pod opětovným vedením Miroslava Buchvaldka se na něm podíleli odborníci z předních československých archeologických pracovišť (Praha, Brno, Bratislava), k mezinárodnímu přesahu práce přispěla „*družební spolupráce*“ s archeologickým ústavem Jagellonské univerzity v Krakově.¹⁰⁴⁴ Velkou předností bylo využití nejnovějších výsledků

¹⁰⁴¹ J. HRALA, *Archeologická část Atlasu československých dějin*, s. 20.

¹⁰⁴² Prehistorický ústav FF UK v Praze a Ústav pro klasickou archeologii FF UK v Praze.

¹⁰⁴³ Miroslav BUCHVALDEK et al., *Archeologický atlas pravěké Evropy = Archeologičeskij atlas pervobytnoj Evropy = Archäologischer Atlas zur Vorgeschichte Europas*, Zprávy Československé společnosti archeologické při ČSAV XVII/6, 1975. Součástí autorského kolektivu byli dále Jan Bouzek, Jan Fridrich, Lubomír Košnar, Jan Rulf, Jiří Sláma, Slavomil Vencl a Natalie Venclová. Atlas obsahoval 46 map na 76 stranách. Více informací přináší popis následujícího archeologického atlasu z r. 1979, jehož se stal součástí.

¹⁰⁴⁴ Kromě vedoucího týmu Miroslava Buchvaldka v autorském kolektivu působili Jan Bouzek, Lubomír Košnar, Irena Pavlů, Jiří Sláma (FF UK v Praze); Bořivoj Dostál, Pavel Košťurík, Bohuslav Novotný, Vladimír

archeologického výzkumu, včetně těch dosud nepublikovaných,¹⁰⁴⁵ díky čemuž byl atlas v době svého vzniku skutečně velmi aktuální. Inspiraci pro jeho tvorbu čerpali autoři z velkého množství zahraniční i československé literatury.¹⁰⁴⁶ Z hlediska kartografického zpracování archeologické problematiky se mohli opřít o dva zahraniční, recentně zpracované archeologické atlasy – litevský *Lietuvos TSR Archeologijos Atlasas I* (1974) a britský *Archeological Atlas of the World* (1975).¹⁰⁴⁷ Mapové podklady pro zpracování map poskytl Archeologický ústav ČSAV v Praze.

Nově zpracovaný archeologický atlas, jehož obálku hnědé barvy zdobila mapa Evropy, obsahoval celkem 134 stran formátu A4. Způsob provedení byl zvolen velmi jednoduchý – černobílé mapy a text napsaný strojopisem.¹⁰⁴⁸ Úvodní pasáž obsahuje krátkou předmluvu v češtině a polštině, následuje seznam map s uvedením jejich autorů, úvod stručně nastiňující základní problémy při zpracování map a jejich řešení¹⁰⁴⁹ a dále seznam zkratk a znakový klíč. Mapová část je rozdělena na dvě sekce – evropskou a československou – a zahrnuje období od staršího paleolitu (cca 2 000 000 př. Kr.) do doby římské (cca 300–400 po Kr.), v československé části až do raného středověku (900–1050 po Kr.). Ke každé sekci jsou zvlášť uvedeny dva rejstříky (kultur a nalezišť) a seznam použité literatury.¹⁰⁵⁰

Sekce věnovaná evropské prehistorii obsahuje 46 map na 66 stranách. Mapy z původního atlasu z roku 1975 byly autorským kolektivem aktualizovány a upraveny podle nejnovějších poznatků.¹⁰⁵¹ Ke každému období je uvedena mapa hlavní (označení Xa),

Podborský (Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně); Jan Friedrich, Slavomil Venc, Natalie Venclová (Archeologický ústav Československé akademie věd v Praze); Marek Gedl, Kazimierz Godłowski (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie); Mária Novotná (Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislavě) a Jan Rulf (původně FF UK v Praze, poté Archeologický ústav ČSAV v Praze). Do příprav atlasu se zapojili rovněž posluchači prehistorie na FF UK, kteří se podíleli na technických pracích i vyhledávání podkladů. Srov. *Archeologický atlas Evropy a Československa*, Úvod, s. 7 a informace uvedené v tiráži knihy.

¹⁰⁴⁵ Srov. vysvětlivky k jednotlivým mapám u části věnované československému pravěku, např. u map č. 31, 32.

¹⁰⁴⁶ Seznam použité literatury je uveden pro obě části atlasu zvlášť.

¹⁰⁴⁷ LTSR Mokslu Akademijos istorijos institutas, *Lietuvos TSR Archeologijos Atlasas. I, Akmens ir žalvario amžiaus paminklai*. Vilnius: Mintis, 1974; David WHITEHOUSE – Ruth WHITEHOUSE, *Archeological Atlas of the World*. London: Thames und Hudson, 1975. Z dějepisných atlasů čerpali kromě *Atlasu československých dějin* rovněž z pravěkého a starověkého dílu proslulého německého atlasu *Großer Historischer Weltatlas. I. Vorgeschichte und Altertum*, 1972⁵.

¹⁰⁴⁸ Nenáročné provedení se promítlo i do příznivé ceny atlasu – 11 Kčs, která bezesporu konvenovala i cílové skupině uživatelů, vysokoškolským studentům.

¹⁰⁴⁹ Nastihuje možné kontroverze týkající se např. použité relativní chronologie nebo naznačených genetických vazeb. Upozorňuje rovněž na to, že kvůli použitému měřítku nebylo např. možné respektovat neosídlená horská pásma malého rozsahu atd.

¹⁰⁵⁰ U sekce věnované prehistorii Evropy zásadně převažuje zahraniční literatura.

¹⁰⁵¹ Úpravy dokládají dynamický vývoj archeologie - byla přidána nová naleziště a nově definovány, případně i odlišně územně vymezeny některé archeologické kultury. Srov. mapy č. 3b, 6b, 9a, 12b, 13b, 16b, 17a, 17b, 18b, 19b, 20b, 20c, 21a, 21b, 22a a 22b.

sledující jednotlivé archeologické kultury, a vedlejší (označení Xb) věnovaná výběru významných archeologických nalezišť. Ojedinele jsou v případě potřeby k některým tématům přidány další doplňkové mapky. Kartografické znázornění je velmi schematické, tematický obsah je vyznačen pomocí různých typů šrafování. Mapy využívají shodnou podkladovou mapu Evropy,¹⁰⁵² na které je znázorněno vodstvo a schematicky naznačen výškopis. U map nalezišť je použit příslušný mapový výřez sledovaného území (důraz je kladen na oblast střední a východní Evropy). Obsahují grafická měřítka (jen u hlavních map), legendu a další vysvětlivky. Pro období paleolitu jsou k hlavním mapám k dispozici doprovodné texty. Poněkud nepraktické je u hlavních map uvedení názvů a vysvětlivek odděleně na další straně.

Sekce věnovaná pravěkému a raně středověkému vývoji na území Československa obsahuje 30 map na 63 stranách, které se formálně poněkud liší od „převzaté“ evropské části.¹⁰⁵³ Úvodní mapy představují na obecné rovině přírodní podmínky zájmového území – poskytují informace k výškovým pásmům a rozsahu úrodné půdy aktuálního k době vzniku atlasu.¹⁰⁵⁴ Zbývající mapy představují archeologická naleziště a kultury pro jednotlivá období pravěku a raného středověku (viz obr. 32). Přímou ve vysvětlivkách k mapám jsou uvedeny i odkazy na příslušnou literaturu, značná část map je opatřena i legendou. Mapy jsou zakresleny na shodné velmi schematické podkladové mapě, znázorňující pouze vodstvo.¹⁰⁵⁵ Pro obě mapové sekce atlasu autoři volili co nejjednodušší, současné názvosloví („z hlediska střeoevropského“), přibližná datace nálezů byla založena především na využití radiokarbonové metody.¹⁰⁵⁶

Z hlediska dobové reflexe díla je možno zmínit dvě naprosto identické zprávy Zdeňka Boháče pro přední oborová periodika, ve kterých zdůrazňoval významný potenciál atlasu pro mediévistická bádání (zachycení sídlištní situace velkomoravského a raně středověkého období).¹⁰⁵⁷ V roce 1995, tedy dvě desetiletí po realizaci prvního československého archeologického atlasu, inicioval jeho hlavní autor, Miroslav Buchvaldek, aktivitu vedoucí

¹⁰⁵² Výjimku tvoří mapa č. 19a, která je zmenšená a je použit pouze výřez větší části Evropy.

¹⁰⁵³ Mapy jsou orientovány na výšku, jejich název i všechny doprovodné údaje (grafické měřítko, legenda a vysvětlivky) se nachází přímo u mapy, což je rozhodně uživatelsky příjemnější varianta.

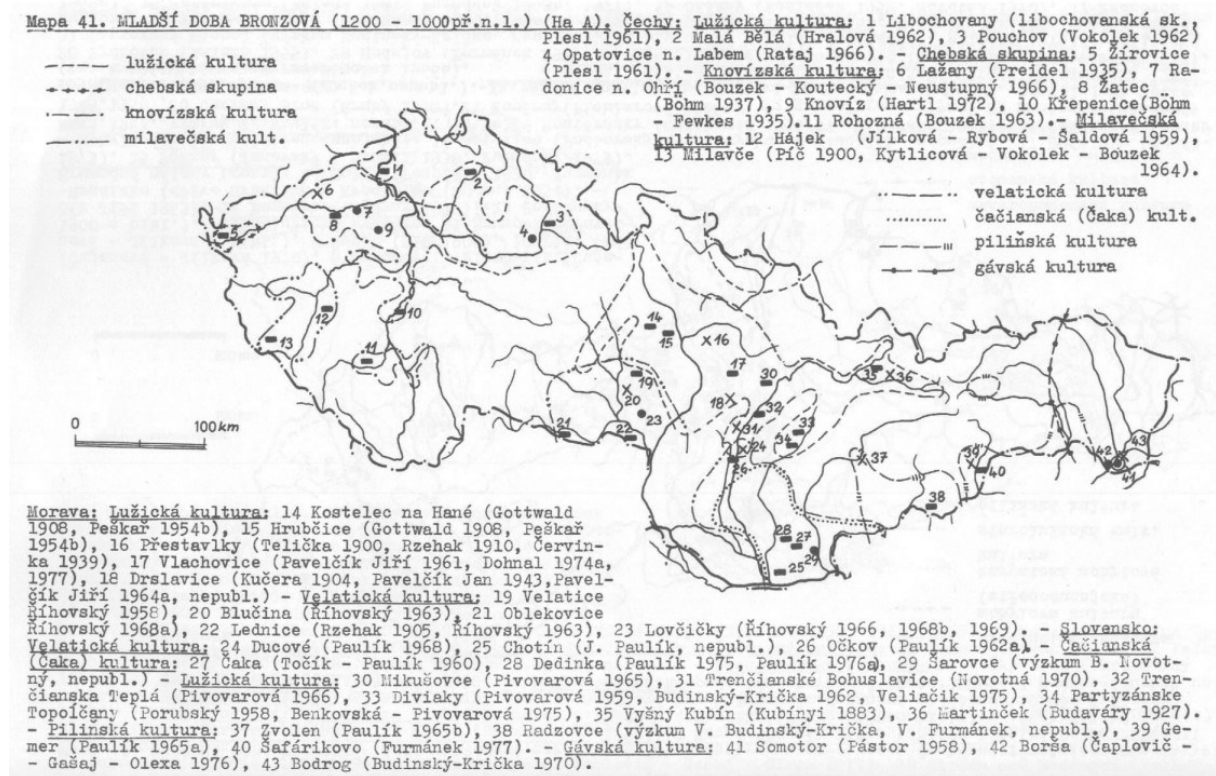
¹⁰⁵⁴ Mapa č. 23. *Některá výšková pásma (200m, 300m, 500m a výše začerněno) v ČSSR a sousedství*; mapa č. 24. *Rozsah černoze a hnědozemí (současný stav) na území ČSSR*.

¹⁰⁵⁵ Shodné měřítko je uvedeno v grafické formě. Výjimku tvoří mapy č. 23 a 24, které mají jiný mapový podklad a jiné měřítko.

¹⁰⁵⁶ *Archeologický atlas Evropy a československa*, Úvod, s. 7. Konvenční radiokarbonová data vnímali autoři ale pouze jako pomocná.

¹⁰⁵⁷ Zdeněk BOHÁČ, M. Buchvaldek a kol., *Archeologický Atlas Evropy a Československa*, ČsČH 28/4, 1980, s. 607; TÝŽ, M. Buchvaldek a kol., *Archeologický Atlas Evropy a Československa*, HG 20, 1982, s. 332. Původní atlas z roku 1975 stručně zmiňuje mezi novou literaturou Karel SKLENÁŘ v *Archeologických rozhledech* XXX/3, 1978, s. 351.

k aktualizaci tohoto atlasového díla. Na zpracování nového atlasu spolupracovali pracovníci Ústavu pro pravěk a ranou dobu dějinnou FF UK s archeology z filozofické fakulty vídeňské univerzity. Dvousvazkové dílo vyšlo v roce 2007 pod názvem Archeologický atlas pravěké Evropy.¹⁰⁵⁸

Obr. 32. Mapa nálezů a kultur mladší doby bronzové v Archeologickém atlasu Evropy a Československa (1979). © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i.

Šedesátá a sedmdesátá léta byla z hlediska produkce dějepisných atlasů mimořádně plodná. Dala vzniknout dvěma monumentálním akademickým počinům – *Atlasu československých dějin* (1965) a *Československému vojenskému atlasu* (1965), tvořícím spolu s *Atlasem Československé socialistické republiky* (1966)¹⁰⁵⁹ triádu nejvýznamnějších atlasů za celé období komunistické éry v Československu. Přestože se na obou historickokartografických atlasových dílech podílely stěžejní domácí akademické instituce a

¹⁰⁵⁸ Miroslav BUCHVALDEK et al., *Archeologický atlas pravěké Evropy = Atlas zur prähistorischen Archäologie Europas = Archaeological Atlas of prehistoric Europe = Atlas archéologique de l'Europe préhistorique*. Praha: Karolinum, 2007. 2 sv.

¹⁰⁵⁹ A. GÖTZ et al., *Atlas Československé socialistické republiky*. V pořadí teprve druhý národní atlas Československa podával prostřednictvím nejmodernějších metod zpracování komplexní geografický obraz státu. Stručné zhodnocení přináší L. MUCHA, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, s. 250–251.

v nemalém množství případů se autorské týmy personálně prolínaly, vzájemně se od sebe diametrálně odlišují. *Atlas československých dějin* i v dnešním měřítku ob stojí jako špičkově zpracované kartografické dílo, založené na důkladném studiu pramenů a relevantní literatury, s až překvapivě minimálním ideologickým podtextem. Naopak *Československý vojenský atlas*, byť taktéž nejmoderněji kartograficky zpracovaný, svým ideologicky pokřiveným obsahem i použitou rétorikou navazuje na vysoce tendenční díla padesátých let a jeho současné využití, zejména v případě map k vojenským dějinám 20. století, lze spatřovat především v kontextu studia odrazu propagandy v kartografických dokumentech.

Úzce tematicky zaměřený *Archeologický atlas Evropy a Československa* (1979) byl v době svého vydání významným průkopnickým počinem a především vítanou pomůckou pro studium evropské a československé prehistorie. Jeho současné využití je pochopitelně naprosto limitováno dynamickým vývojem archeologie. Čtyři desetiletí, která dělí tento atlas od současnosti, přinesla množství zcela převratných metod výzkumu, nových poznatků (mj. relativně výrazné, autory atlasu ostatně očekávané změny v periodizaci pravěkého období), neustále přibývajících archeologických nalezišť atd. V dnešní době jej lze proto brát především jako pramen ke studiu dějin tohoto oboru.

4.2.6. Dějiny do kapsy - atlas světových dějin Petra Cafourka

Mezi převážně na školní a akademickou sféru zaměřenou dějepisnou atlasovou kartografií se v druhé polovině sedmdesátých let vklínil oblíbený populárně-naučný atlasový počín praktického kapesního formátu, cílený na širokou veřejnost – *Kapesní atlas světových dějin*, zvaný též odborníky hovorově „*Kasík*“. Tento počín zaplnil významnou „díru na trhu“, neboť od dob Dorazilových atlasů ze třicátých let žádné podobné popularizační průřezové historickokartografické dílo v Československu nevzniklo. Pod taktovkou Petra Cafourka, již opakovaně zmiňovaného v souvislosti s tvorbou jiných dějepisných atlasových děl, vycházel v letech 1977 až 1989 v nakladatelství Kartografie Praha (následně od roku 1984 v Geodetickém a kartografickém nakladatelství, jehož součástí se Kartografie stala), nejdříve ve formě dvou samostatných dílů, později jako jeden souborný svazek.¹⁰⁶⁰ Zatímco na odborném obsahu map z prvního dílu pracoval Petr Cafourek sám, na tvorbě druhého se

¹⁰⁶⁰ Petr CAFOUREK (ed.), *Kapesní atlas světových dějin. 1. díl*. Praha: Kartografie, 1977, 1984²; TÝŽ, *Kapesní atlas světových dějin. 2. díl*. Praha: Kartografie, 1982; TÝŽ, *Kapesní atlas světových dějin* [společné vydání]. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1987, 1989².

podíleli také Jindřich Švestka a Josef Poláček.¹⁰⁶¹ Náklad pochopitelně nemohl dosáhnout výše školních dějepisných atlasů, nicméně se při každém vydání vyšplhal do úctyhodných desetitisícových položek, čímž výrazně předčil všechny akademické atlasové počiny ze šedesátých a sedmdesátých let.¹⁰⁶² Pro širokou, laickou veřejnost byl uživatelsky mnohem přijatelnější než velkoformátová atlasová díla, navíc cenově dostupný.¹⁰⁶³

Z hlediska inspiračních zdrojů tohoto atlasového díla se v seznamu použité literatury objevují kromě historických příruček a syntetických děl rovněž dvě desítky zahraničních i československých atlasů. Z domácí produkce před rokem 1948 to byl pouze Horákem přepracovaný *Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku*, dále autoři vycházeli z atlasové produkce padesátých a šedesátých let.¹⁰⁶⁴ Ze zahraničních prací převažuje novější sovětská a německá produkce (západo- i východoněmecká), dále jsou zde zastoupena atlasová díla dalších zemí východního bloku, ale např. i dva britské a jeden italský předválečný atlas.¹⁰⁶⁵

Dílo přehledově pokrývalo světové dějiny od pravěku (tj. od paleolitu) do konce druhé světové války a vzniku OSN. Jednotlivé díly mají stejnou grafickou úpravu i formát. Na obálce je vyobrazena armilární sféra, díly se pak od sebe liší použitou barvou desek (první díl zelená, druhý díl červená, souborné vydání modrá). Na přideštiny jsou umístěna dobová vyobrazení dokumentující vývoj vědy a techniky. Úvodní část vždy obsahuje seznam map, použitou literaturu a znakový klíč (vysvětlivky), v závěru je uveden poměrně obsáhlý rejstřík. K atlasu nebyl zpracován žádný doprovodný text, jedná se tedy skutečně jen o kartografické zachycení nejvýznamnějších událostí světových dějin, bez ambicí je podrobněji hodnotit a

¹⁰⁶¹ Odborný obsah map 1. dílu atlasu posuzovali Jiří Hrala, Věra Šádová a Katedra obecných dějin a pravěku FF UK; obsah 2. dílu posoudili Vratislav Čapek a Jaromír Kulhánek.

¹⁰⁶² Samostatné díly vyšly v celkovém nákladu 50 000 (1. díl) a 40 000 (2. díl) výtisků, společné vydání obou dílů poté v celkovém nákladu 55 000 výtisků.

¹⁰⁶³ Cena atlasu byla stanovena na 15 Kčs za jeden díl, společné vydání stálo 30 Kčs.

¹⁰⁶⁴ *Historický atlas revolučního hnutí* (1956 a 1959), *Školní atlas světových dějin* (1962 a dále) a oba akademické atlasy ze šedesátých let – *Atlas československých dějin* a *Československý vojenský atlas* (oba 1965).

¹⁰⁶⁵ Atlasová díla jsou citována dle předlohy: **Německo:** *Andrees Allgemeiner Handatlas* (5. vyd., Bielefeld/Leipzig 1913), **SRN:** *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte* (Braunschweig 1956); *Grosser Historischer Weltatlas I., III.* (München 1953, 1957), *Putzger Historischer Weltatlas* (85. vyd., Bielefeld 1963); **NDR:** *Atlas zur Geschichte I., II.* (Gotha/Leipzig 1973, 1975); **SSSR:** *Atlas novoj istorii I., II.* (Moskva 1952, 1954); *Atlas istorii srednich vekov* (2. vyd., Moskva 1958), *Atlas istorii SSSR I., II., III.* (Moskva 1954, 1958, 1959, 1961 (malé vyd. III. dílu)), *Atlas po istorii drevnego mira* (Moskva 1958), *Atlas istorii geografických otkrytij i issledovanij* (Moskva 1959), *Atlas narodov mira* (Moskva 1964), *Atlas novejšej istorii zarubežnych stran* (Moskva 1964), *Istorija Kommunističeskoj partii Sovetskogo sojuza – Atlas* (Moskva 1976); **Polsko:** *Atlas do historii starożytnej* (Warszawa 1963), *Atlas historyczny Polski* (1. a 3. vyd., Warszawa 1967, 1973); **Maďarsko:** *Történelmi atlasz* (Budapest 1961); **Itálie:** *Grande atlante geografico-storico-fisico-politico-economico* (4. vyd., Novara 1938); **Velká Británie:** *The March of Man (Encyclopaedia Britannica Atlas)* (London 1935), *The New Cambridge Modern History Atlas* (London 1970).

interpretovat. Přesto je práce poměrně dosti tendenční, zejména v pasážích věnovaných dějinám 20. století.

Obsah jednotlivých map musel být z hlediska zvoleného malého formátu¹⁰⁶⁶ výrazně generalizován. Na jedné straně se nezdálo, že se nachází více mapek, jejichž rozměr je tím pádem skutečně velice malý.¹⁰⁶⁷ Proto bylo pochopitelně nutné rezignovat na zachycení reliéfu a dalších fyzickogeografických prvků, k základní orientaci slouží pouze síť nejvýznamnějších vodních toků. Byla zvolena jednotná měřítková řada, mapy jsou opatřeny legendou s pestrou škálou specifických mapových znaků. Přes malý formát atlasu je patrná snaha zachytit dynamické jevy, přesto je u převažující části map zachována přehlednost a množství znázorněných informací je adekvátní. Na hraně čitelnosti jsou především některé mapy prezentující vojenské operace v novověku a moderní době (srov. dále v textu). Pro větší názornost jsou vybraná témata doplněna o chronologické tabulky, poměrně bohatý obrazový doprovod s heraldickou tematikou¹⁰⁶⁸ nebo plánky s půdorysy významných staveb; zařazeny jsou rovněž ukázky z dějin kartografie.¹⁰⁶⁹ Z hlediska názvosloví mapy uvádí aktuální politicko-správní názvy pro sídla, platné pro konkrétní státy, pro popis zemí a menších správních celků byly použity historické názvy v češtině. Metodika je vysvětlena v úvodní části rejstříku, ve kterém jsou evidovány i historické názvy a česká exonyma.

První díl atlasu se na 82 barevných mapových stranách věnuje světovým dějinám do 17. století (v oblasti západní a střední Evropy do třicetileté války) s následujícím poměrem mapových stran: pravěk a starověk 31 stran, středověk 35 stran, raný novověk 16 stran. Kromě územně-politického vývoje je značný prostor věnován kulturní a hospodářské problematice.¹⁰⁷⁰ Dobový význam přikládáný sociálním konfliktům je patrný na mnoha mapách, které zachycují lidová povstání a sociální nepokoje. Jejich zachycení v mapě je

¹⁰⁶⁶ Odpovídá přibližně formátu B6. Některé mapové listy rozměrově přesahují formát atlasu, v tom případě jsou přeložené.

¹⁰⁶⁷ Podobně drobné mapy se objevily pouze u Dorazilova atlasu ze třicátých let, který byl rovněž určen širší veřejnosti.

¹⁰⁶⁸ Druhý díl atlasu obsahuje samostatnou heraldickou část (s. 143–148), která představuje státní a zemské znaky ze všech kontinentů a rovněž znaky nově vzniklých evropských států po 1. světové válce (s. 157).

¹⁰⁶⁹ V 1. dílu např. č. 31. *Starověká kartografie* s rekonstrukcemi starověkých map světa – Hesiodovy, Hekataiovy, Ptolemaiovy a Kratova glóbu; č. 79. *Středověká kartografie* se zjednodušenými reprodukcemi Macrobiovy pásmové mapy, tzv. „OT“ mapy, slavné Idrisiho mapy (1154) a Londýnské žaltářové mapy z 1. pol. 13. stol.; č. 80–81. *Kartografie v době velkých objevů* se zjednodušenými rekonstrukcemi Behaimova glóbu (1492), Orteliovy mapy světa (1540) a ukázkou portolánové mapy z Callapodova atlasu (1563) a č. 82. *Kartografie počátkem novověku* s ukázkou Hondiovy mapy Evropy (1631).

¹⁰⁷⁰ Kultura: č. 27. *Kulturní poměry ve starověku*; č. 45. *Středověké umění*; č. 56. *Gotické umění*; č. 57. *University a města do XV. století*; č. 70. *Renesanční umění*; hospodářství: č. 26. *Hospodářské poměry ve starověku*; č. 62. *Hospodářské poměry od XI. do XV. stol.*.

namnoze zcela účelové, neboť se nezdá, že jedná o události zcela marginálního významu.¹⁰⁷¹ Stranou pozornosti nezůstávají ani náboženské a etnické poměry v raném středověku.¹⁰⁷² Atlas je svým geografickým záběrem výrazně eurocentrický, z ostatních kontinentů je větší pozornost věnována Asii,¹⁰⁷³ zbytek světa je reflektován především v podobě přehledových map světa a map věnovaných zeměpisným objevům. Historický vývoj českých zemí je na vybraných mapách zdůrazněn použitím výrazné barvy (často červené), čímž atlas nabízí možnost sledovat národní dějiny v širším, (středo)evropském kontextu.¹⁰⁷⁴

Druhý díl atlasu na 90 barevných mapových stranách¹⁰⁷⁵ pojednává o světových dějinách v období od třicetileté války do konce druhé světové války a vzniku OSN, s následujícím poměrem map pro jednotlivá období: událostem do konce 18. století je věnováno 24 stran, dějinám 19. století a 20. století 56 stran, přičemž převažují události z 20. století. I zde přísluší pochopitelně primát politickým mapám. Již opakovaně bylo naznačeno, že kartografické ztvárnění novodobých událostí (zejména válečných konfliktů) kladlo na zpracovatele dějepisných atlasů nelehký úkol znázornit v mapách co nejvíce informací a zároveň zachovat mapu přehlednou. Některé mapy, zachycující exponovanější období evropských nebo celosvětových dějin, i přes zásadní generalizaci lavírují na hranici přehlednosti a orientace v nich je poměrně obtížná.¹⁰⁷⁶ Je proto škoda, že se autoři nerozhodli rozdělit alespoň některá témata na více map zachycujících menší časové úseky. Dvěma nejvýznamnějším válečným konfliktům 20. století – první a druhé světové válce – je věnován poměrně nevelký prostor. První světová válka je v atlasu pojednána na třech mapových stranách.¹⁰⁷⁷ Patrně jsou zde inspirace ze starších československých atlasů – např. mapa č. 149a. *Cíle Trojdohody a Trojspolku*, na které jsou naznačena mezinárodní spojení a ambice jednotlivých států před vypuknutím války, kopíruje obdobnou mapu ze Školního atlasu světových dějin.¹⁰⁷⁸ Stejný prostor, jaký je věnován první světové válce, zaujímá

¹⁰⁷¹ Např. „povstání Pastýřů“, které zachycuje tzv. Pastýřskou křížovou výpravu roku 1251. Srov. mapa č. 50–51b. *Západní Evropa od X. do XV. stol. Období od XII. do zač. XIV. stol.*

¹⁰⁷² Náboženství: č. 41. *Náboženské poměry od V. do XI. stol.*; č. 61. *Náboženské poměry od XII. do XV. stol.*; č. 71. *Reformace a protireformace*; etnicita: např. mapa č. 33. *Etnické poměry v Evropě ve II. a VII. stol.*

¹⁰⁷³ Č. 64. *Asie od VI. do XII. stol.*; 65. *Asie od XIII. do XV. stol.*

¹⁰⁷⁴ Např. husitství na mapě č. 54–55b. *Střední a jižní Evropa ve XIV. a XV. stol. Období XV. stol.*

¹⁰⁷⁵ Číslování mapových stran navazuje na první díl, tj. v druhém dílu se nacházejí mapy č. 83–172.

¹⁰⁷⁶ Např. č. 83. *Třicetiletá válka v l. 1618 až 1648*; č. 84–86. *Evropa v l. 1640 až 1740*; č. 90–91. *Východní a Severní Evropa od druhé pol. XVII. stol. do konce XVIII. stol.*, č. 116. *Balkán v l. 1804 až 1913* nebo č. 166–167b. *Druhá světová válka v Evropě a v Africe v l. 1941 až 1945. Období od podzimu 1942 do května 1945*.

¹⁰⁷⁷ Mapy č. 149–151. *První světová válka v l. 1914 až 1918*.

¹⁰⁷⁸ *Školní atlas světových dějin*, mapa č. 38–39d. *Cíle imperialistických států*. Za povšimnutí stojí ideologické umírnění názvu v novějším atlasu.

zachycení situace v Rusku od říjnové revoluce do roku 1940.¹⁰⁷⁹ Činnost československých legií v Rusku v letech 1918–1920 je i zde zúžena pouze na „přepravu do vlasti“.¹⁰⁸⁰ Druhé světové válce a jejímu vlivu na poválečné uspořádání Evropy je věnováno sedm mapových stran, přičemž jsou poměrně zastoupeny všechny válečné fronty.¹⁰⁸¹ Graficky zajímavě je pojata mapová strana *Oběti druhé světové války* (č. 169), která eviduje nejen absolutní čísla obětí, ale rovněž jejich procentuální poměr vzhledem k počtu obyvatel jednotlivých států. Z poválečného období je pozornost věnována již jen vzniku OSN.¹⁰⁸²

V souladu s dobovým historiografickým diskurzem atlas akcentuje sociální konflikty (lidová povstání, třídní a národně osvobozené boje). Specifické mapové znaky svými názvy odrážejí typickou komunistickou rétoriku (i v případě revolučních událostí ze staršího období): např. *kontrarevoluční povstání, revoluční vojska proti domácí kontrarevoluci, střediska chartistických hnutí* nebo *zdroje vědeckého světového názoru*¹⁰⁸³ na mapách k revolučním událostem 18. a 19. století (viz obr. 33).¹⁰⁸⁴

Na „revoluční“ problematiku je jen pro období od 19. století do třicátých let 20. století v atlasu zaměřeno osm mapových stran.¹⁰⁸⁵ Prostřednictvím převažujících map s touto tematikou je velice tendenčně vykresleno meziválečné období v Evropě i na ostatních kontinentech.¹⁰⁸⁶ Návodné pojmenování mapovaných jevů mělo přispět ke „správnému

¹⁰⁷⁹ Č. 153. *Velká říjnová socialistická revoluce v l. 1917 až 1918* a č. 154–155. *Intervence a občanská válka v Sovětském Rusku v l. 1918 až 1925*. Mapová strana č. 156. *Vznik a vývoj SSSR v l. 1922 až 1940* znázorňuje mimo jiné hospodářský rozvoj státu a zásadní společenské změny v letech 1913, 1924 a 1937. Kruhové diagramy sledují narůstající počty *dělníků, zaměstnanců a kolchozních rolníků* na úkor *samostatných rolníků a vykořisťovatelské třídy*.

¹⁰⁸⁰ Mapy 154a. *Evropské Rusko v l. 1918 až 1920*; 155d. *Daleký Východ v l. 1920 až 1925*.

¹⁰⁸¹ Č. 165. *Druhá světová válka v Evropě a v Africe v l. 1939 až 1941*; č. 166–167. *Druhá světová válka v Evropě a v Africe v l. 1941 až 1945*; č. 168. *Druhá světová válka v Asii a v Tichomoří v l. 1937/41 až 1945*; č. 170–171. *Územní změny v důsledku druhé světové války*.

¹⁰⁸² Č. 172. *Vznik Organizace spojených národů r. 1945*. V atlasu je tematizován i vznik a fungování Společnosti národů, srov. mapa č. 164. *Společnost národů v l. 1919 až 1939/46*, která mj. přiznává v popisce vyloučení Sovětského svazu v roce 1939, zároveň jej ale vyznačuje jako „*stát který později vystoupil*“.

¹⁰⁸³ Mapa č. 120. *Dělnické hnutí v Evropě do r. 1871*. Do tohoto mapového znaku je zahrnuta britská *politická ekonomie*, německá *klasická filosofie* a francouzský *utopický socialismus*.

¹⁰⁸⁴ Č. 104. *Francouzská buržoazní revoluce v l. 1789 až 1794*; č. 109. *Evropa v l. 1815 až 1847*.

¹⁰⁸⁵ Pro starší období je tento trend velmi dobře patrný např. na mapě č. 90–91. *Východní a severní Evropa od druhé pol. XVII. stol. do konce XVIII. stol.* (zde samostatná část legendy věnovaná třídním a národně-osvobozovacím bojům) nebo č. 113. *Evropské Rusko v XIX. stol.* (samostatná sekce v legendě věnovaná povstáním). Revolučnímu a dělnickému hnutí 19. a první čtvrtiny 20. století jsou kompletně věnovány mapy č. 110–111. *Revoluce a lidová hnutí v l. 1830 až 1870*; č. 120 *Dělnické hnutí v Evropě do r. 1871*; č. 121. *Dělnické hnutí v Evropě v l. 1872 až 1914*; č. 124. *Dělnické hnutí ve světě do r. 1914*; č. 125. *Ruská revoluce v l. 1905 až 1907*; č. 158. *Revoluční a dělnické hnutí v Evropě po Říjnové revoluci* a č. 159. *Revoluční a dělnické hnutí ve světě po Říjnové revoluci*.

¹⁰⁸⁶ Č. 160. *Evropa mezi první a druhou světovou válkou*; č. 161. *Amerika mezi první a druhou světovou válkou*; č. 162–163. *Asie a Afrika mezi první a druhou světovou válkou* se zaměřuje na koloniální problematiku a revoluční události v oblasti Blízkého Východu, Afriky a jižní a jihovýchodní Asie. Bouřlivému vývoji v Číně ve dvacátých a třicátých letech 20. století je věnována celá samostatná legenda.

pochopení“ dějinného vývoje: státy jsou rozděleny na socialistické, parlamentní republiky, republiky s vládou lidové fronty, monarchie, fašistické nebo vojenské diktatury. Dále jsou sledovány útočné a obranné paktů, úspěšné a neúspěšné puče, demonstrace, stávky, ozbrojená povstání a počet nezaměstnaných v r. 1932, v případě Ameriky je akcentováno rovněž povstání indiánů a vojenské intervence USA. Černý pátek na newyorské burze má v atlasu dokonce svůj samostatný mapový znak.¹⁰⁸⁷

Obr. 33. Mapa dělnického hnutí v Evropě do r. 1871 v Kapesním atlasu světových dějin (vydání 1989). © Soukromá sbírka.

Zatímco nesocialistické státy byly zcela markantně vyznačeny jako oblasti nepokojů a sociální nespravedlnosti, Sovětský svaz je znázorněn bez jediné stávky, demonstrace nebo puče.¹⁰⁸⁸ Zdůrazněn byl rovněž význam občanské války ve Španělsku, při zachování tradičních barev pro rozlišení soupeřících stran.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁷ Č. 161. Amerika mezi první a druhou světovou válkou.

¹⁰⁸⁸ Pro potvrzení tohoto názoru slouží tyto dvě mapy: č. 158. *Revoluční a dělnické hnutí v Evropě po Říjnové revoluci* zachycuje „starý kontinent“ s částí severní Afriky a Blízkého Východu. Kromě Sovětského svazu označuje prakticky celou oblast jako místo *revolučních vystoupení a masových stávek*, případně jako státy s *národně osvobozovacím bojem* (Irsko, Albánie, Maroko, Tunisko, Turecko, Sýrie, Libanon). Pozornost je věnována Slovenské, Maďarské a Finské republice rad (v legendě označeny jako *další proletářské revoluce a republiky rad*). Jako jediné tři neutrální státy (aniž by byly nějak označeny v legendě) jsou znázorněny Švédsko, Řecko a Alžírsko. Sledována jsou ozbrojená povstání, revoluce, kongresy III. komunistické internacionály,

V atlasu je dále zohledněna např. národnostní, demografická, kulturní¹⁰⁹⁰ a náboženská¹⁰⁹¹ problematika, tradičně zastoupené jsou i zeměpisné objevy až do počátku 20. století.¹⁰⁹² Z hlediska mapování etnicity obyvatelstva je ovšem nutno podotknout, že atlas zachycuje pouze stav po třicetileté válce, zatímco vůbec nereflektuje situaci v 19. a první polovině 20. století, kdy etnická otázka byla klíčovým hybatelem politického dění.¹⁰⁹³ I v tomto atlasu je jasně patrný akcent na hospodářskou otázku. Mapa č. 97. *Hospodářské poměry ve světě do konce XVIII. stol.* má nesporný ideologický osten – je zaměřena především na vývoz zboží z kolonií a dovoz otroků z Afriky. Komplexní jsou mapy sledující zároveň hospodářské a demografické poměry v Evropě a ve světě od poloviny 19. století.¹⁰⁹⁴ Oproti prvnímu dílu a současně i v porovnání s jinými soudobými československými atlasy obsahuje tento díl daleko výraznější podíl map věnovaných mimoevropským oblastem (necelá dvacítk mapových stran). Přestože i zde je akcentována zejména koloniální problematika, jsou zde zachyceny rovněž dějiny předkoloniální.¹⁰⁹⁵

V atlasu se nachází několik tematicky i koncepčně neotřelých map. Ze staršího období je pozoruhodná mapa *Politické a společenské poměry v Evropě v druhé pol. XVII. stol.* (č. 88), která se kromě politického uspořádání Evropy (státy označovány jako parlamentní, absolutistické nebo despoticke) věnuje způsobu hospodářství (rozlišuje státy na feudální nebo kapitalistické, sleduje počátky merkantilismu a peněžnictví) a povinností venkovského obyvatelstva. Z novějšího pak především mapa *Vývoz kapitálu do r. 1914* (č. 128, viz obr. 34), která sleduje světový pohyb zboží a jeho původ; *Světová migrace od XVI. stol. do r. 1914* (č.

založení národních komunistických stran atd. Stejným způsobem je pojata i mapa č. 159. *Revoluční a dělnické hnutí ve světě po Říjnové revoluci.* Jako státy s revolučními vystoupeními a masovými stávkami jsou zde kromě výše zmíněných evropských států označeny také Kanada, USA, Brazílie, Peru, Argentina, Jihoafrická unie, Austrálie a Japonsko. Jako země s národně osvobozovacím bojem jsou označeny (kromě již zmíněných) především některé státy severní a střední Afriky, Blízkého Východu a většina jižní Asie.

¹⁰⁸⁹ Mapa č. 160. SSSR a interbrigadisté jsou značeni červeně, fašistická strana a pomoc Itálie a Německa černě.

¹⁰⁹⁰ Pozoruhodná je např. mapa č. 93. *Barokní umění v Evropě a Americe.*

¹⁰⁹¹ Mapa č. 141. *Náboženství kolem r. 1900.*

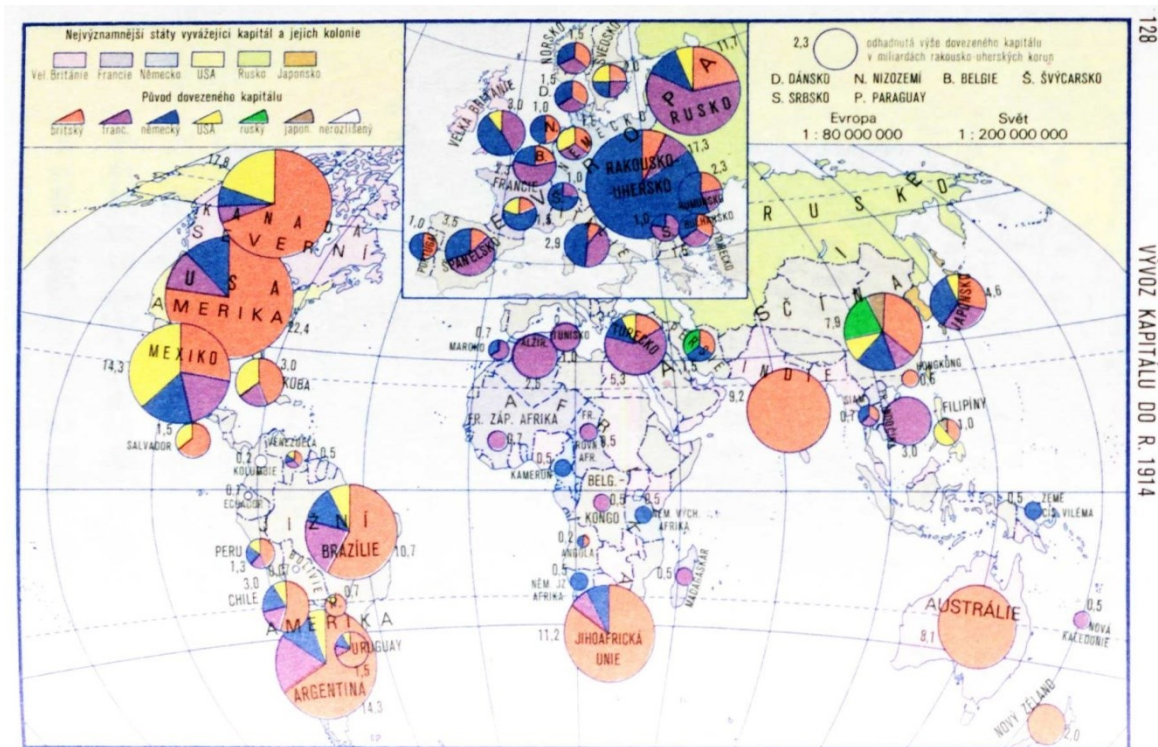
¹⁰⁹² Mapy č. 98. *Zeměpisné objevy v XVIII. stol.* a č. 130–131. *Zeměpisné objevy od zač. XIX. stol. do r. 1914.*

¹⁰⁹³ Č. 89. *Národnostní a demografické poměry v Evropě v druhé pol. XVII. stol.*

¹⁰⁹⁴ Mapa č. 114–115. *Hospodářské a demografické poměry v Evropě kolem r. 1860;* č. 118–119. *Hospodářské a demografické poměry ve světě kolem r. 1850;* č. 122–123. *Hospodářské a demografické poměry v Evropě kolem r. 1912;* č. 126–127. *Hospodářské a demografické poměry ve světě kolem r. 1912.* Mapy přináší přehlednou informaci o počtu obyvatel jednotlivých států, sledují bavlnářský průmysl, počet dobytka, lodní prostor, délku vybudovaných železnic, průměrnou roční těžbu uhlí, výrobu železa, sklizeň obilí a brambor. Mapy k r. 1912 navíc uvádí instalovaný výkon elektráren, těžbu železné rudy a výrobu oceli. I koncepce těchto map vychází ze *Školního atlasu světových dějin*, srov. mapa č. 30a. *Evropské hospodářství kolem roku 1860.*

¹⁰⁹⁵ Např. mapa č. 99a. *Afrika v XV. a XVI. stol.;* č. 100. *Asie v XVI. a XVII. stol.;* č. 102–103a. *Andská oblast do zač. XVI. stol.;* č. 102–103b. *Střední Amerika do zač. XVI. stol.* aj.

129), která prezentuje hlavní světové migrační proudy v novověku, nebo mapa *Vývoj vládních forem do r. 1914* (č. 132).¹⁰⁹⁶

Obr. 34. Vývoz kapitálu do r. 1914 v *Kapesním atlasu světových dějin* (vydání 1989).

© Soukromá sbírka.

Vydání Cafourkova kapesního atlasu bylo opakovaně a relativně dosti pozitivně reflektováno v předním československém oborovém periodiku – *Československém časopisu historickém*.¹⁰⁹⁷ Není pochyb o tom, že svému účelu, tedy poskytnutí základního přehledu o světových dějinách, toto dílo dostalo se ctí, byť je třeba brát v potaz poplatnost politickému a společenskému ovzduší doby jeho vzniku. Z hlediska míry obsažené propagandy je (v porovnání se soudobou československou historickokartografickou atlasovou produkcí) dílo možno označit za mainstream. Autoři atlasu projevili při jeho zpracování nepřekvapující míru opatrnosti – vyhnuli se některým ožehavějším tématům a zcela rezignovali na nástin dějinného vývoje po roce 1945. V neposlední řadě je nutno ocenit praktický formát, kterým se atlas od ostatních obdobných počinů naopak lišil zcela zásadně. V této podobě se stal opravdu užitečnou a intenzivně využívanou příručkou, kterou bylo možné, na rozdíl od většiny ostatních, zpravidla velkoformátových prací, s sebou sbalit i na cesty.

¹⁰⁹⁶ Rozlišuje republiky, parlamentní monarchie, konstituční monarchie, absolutní monarchie, přechodné formy, dominia v rámci britské říše, polokolonie, kolonie, protektoráty a jiná závislá území.

¹⁰⁹⁷ Jiří Václav HORÁK, *Kapesní atlas světových dějin*, 1977, ČsČH 26/5, 1978, s. 791; Eva SEMOTANOVÁ, *Kapesní atlas světových dějin, Díl 1., 2.*, 1987, ČsČH 37/2, 1989, s. 302.

4.2.7. Školní dějepisné atlasy tzv. „nové koncepce“ v osmdesátých letech 20. století

Na konci šedesátých let započaly přípravy nového jednotného systému výukových pomůcek, který měl přispět k modernizaci, unifikaci, systemizaci a stabilizaci výuky zeměpisu, dějepisu a vlastivědy.¹⁰⁹⁸ Zároveň neměl být příliš finančně náročný, aby bylo možné zajistit jeho dostupnost na každé škole. Jeho vypracováním byl pověřen Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický. Po několikaletém úsilí vznikl projekt *Jednotné soustavy školních kartografických pomůcek (JSŠKP)*,¹⁰⁹⁹ koncipovaný jako „soustava pomůcek jak pro individuální práci žáků, tak i demonstračních (tj. atlasů, nástěnných map, příručních a cvičných map, glóbulů a jiných kartografických pomůcek), vzájemně spojených vnitřním obsahem a vnější formou v jeden celek“.¹¹⁰⁰ Práce probíhaly zprvu na pomůčkách pro zeměpis, následně pro vlastivědu a poslední na řadu přišly pomůcky pro výuku dějepisu. V jejich případě systém sestával z atlasů a nástěnných map určených pro frontální demonstraci, které byly obsahově identické.¹¹⁰¹ Pomůcky byly určeny pro jednotlivé ročníky druhého stupně základních škol a práce na nich měly postupovat tak, aby byly k dispozici ročníkům vyučovaným již podle nové vzdělávací soustavy, která vstoupila v platnost v roce 1976. Hlavní zásadou byla jednotnost pomůcek, a to i ve smyslu soustavy měřítek, legend, výrazových prostředků atd. Mapy měly být zcela cíleně zpracovány jednoduchou a přístupnou formou s odstupňovanou náročností učiva, která odpovídala potřebám a duševním schopnostem žáků druhého stupně (tj. dětí ve věku cca 11–14 let), čímž výrazně kontrastovaly s obsahově poněkud přehlcenými školními dějepisnými atlasy starší

¹⁰⁹⁸ Vladimír JŮVA, sr. – Vladimír JŮVA, jr., *10. Československá socialistická pedagogika*, in: Úvod do dějin pedagogiky. Brno 2013, s. 135–137. Dostupné z: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/122288/SpisyFF_270-1987-1_12.pdf?sequence=1 [cit. 17. června 2022].

¹⁰⁹⁹ Problematice Jednotného systému školních kartografických pomůcek (JSŠKP) se věnují např. Marie MEDKOVÁ, *Jednotná soustava školních kartografických pomůcek*, Geodetický a kartografický obzor 20/8, 1974, s. 228–234; Antonín KOLÁČNÝ, *Budování jednotné soustavy školních kartografických pomůcek*, Geodetický a kartografický obzor 10/7, 1964, s. 165–169; nově Kateřina KLEČKOVÁ, *Historický vývoj českých školních zeměpisných atlasů*, in: Úloha kartografie v geoinformační společnosti. Plzeň: Západočeská univerzita, 2001. Dostupné z: http://old.gis.zcu.cz/kartografie/konference2001/sbornik/kleckova/kleckova_referat.htm [cit. 17. června 2022].

¹¹⁰⁰ M. MEDKOVÁ, *Jednotná soustava školních kartografických pomůcek*, s. 228.

¹¹⁰¹ Metodologická východiska při zpracování atlasové řady podrobně rozebírá Luboš BALCAR, *Soustava kartografických pomůcek pro dějepis na základní škole*, Společenské vědy ve škole XXXV/7, 1978/1979, s. 204–207. V rámci modernizace výuky byly vytvořeny i soubory map na transparentních fóliích. P. Cafourek uvádí, že soubor těchto map byl částečně připraven (období pravěku a vývoje českých zemí), avšak v době, kdy jeho článek vznikl (1982), se ve vydávání těchto map již nepokračovalo. P. CAFOUREK, *Stručný přehled našich dějepisných atlasů*, s. 110.

produkce, které byly i nadále vydávány (*Školní atlas československých / světových dějin*). Nové pomůcky měly více podpořit žáky v aktivní spoluúčasti na všech fázích výuky. Při zpracování mapového obsahu autoři deklarovali snahu zohlednit rovněž nejnovější poznatky v oboru historiografie.¹¹⁰²

V letech 1980–1984 tedy v rámci JSSKP vyšly v Kartografii Praha (a následně v Geodetickém a kartografickém podniku) čtyři útlé svazky – *Dějepisný atlas pro 5. / 6. / 7. / 8. ročník*.¹¹⁰³ S nulovými, případně pouze minimálními úpravami opakovaně vycházely až do roku 1990, souběžně i ve slovenské jazykové mutaci, kterou vydávala Slovenská kartografia.¹¹⁰⁴ Atlasy získaly ministerskou doložku a byly přímo ministerstvem distribuovány do škol, ve volném prodeji k dispozici nebyly.¹¹⁰⁵ Náklad každého dílu atlasu byl mnohasettisícový.¹¹⁰⁶

Autorský tým tvořili mnozí „staří známi“, kteří měli již s tvorbou dějepisných atlasů předchozí zkušenosti. Pod redakcí zkušené Marie Medkové (1924–1984), kterou po její smrti nahradila Eva Klímová (od vydání z roku 1985), se na zpracování obsahové stránky jednotlivých dílů atlasu podíleli Jiří V. Horák (historicko-geografická koncepce), Luboš Balcar (metodická a didaktická koncepce), Jiří Hrala a Jan Fridrich (archeologická tematika),

¹¹⁰² Tamtéž, s. 110–111.

¹¹⁰³ *Dějepisný atlas pro 5. ročník*. Praha: Kartografie, 1980 a dále 1982², 1983³; Geodetický a kartografický podnik, 1984⁴, 1986⁵, 1989⁶; *Dějepisný atlas pro 6. ročník*. Praha: Kartografie, 1982 a dále 1983²; Geodetický a kartografický podnik, 1984³, 1986⁴, 1988⁵, 1990⁶; *Dějepisný atlas pro 7. ročník*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1983 a dále 1984², 1985³, 1987⁴, 1988⁵, 1990⁶; *Dějepisný atlas pro 8. ročník*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1984, dále 1985², 1987³ a 1988⁴. Atlasy vycházely v nakladatelství Kartografie Praha, které se v osmdesátých letech stalo součástí Geodetického a kartografického podniku.

¹¹⁰⁴ *Dějepisný atlas pro 5. ročník*. Bratislava: Slovenská kartografia, 1981. Celkem vyšel v sedmi nezměněných vydáních (1981², 1982³, 1985⁴, 1986⁵, 1989⁶, 1990⁷), v celkovém nákladu 271 000 výtisků. *Dějepisný atlas pro 6. ročník*. Bratislava: Slovenská kartografia, 1982. Celkem vyšel v pěti nezměněných vydáních (1982², 1984³, 1987⁴, 1989⁵), v celkovém nákladu 210 000 výtisků. *Dějepisný atlas pro 7. ročník*. Bratislava: Slovenská kartografia, 1983. Celkem vyšel ve čtyřech nezměněných vydáních (1983², 1988³, 1990⁴), v celkovém nákladu 215 000 výtisků. *Dějepisný atlas pro 8. ročník*. Bratislava: Slovenská kartografia, 1984. Celkem vyšel ve čtyřech nezměněných vydáních (1984², 1988³, 1990⁴), v celkovém nákladu 175 000 výtisků. Redaktorem slovenského vydání byl Pavol Matula, u některých sešitů později Kliment Ondrejka (v případě atlasu pro 5. ročník od 6. vydání, u atlasu pro 7. ročník od 3. vydání).

¹¹⁰⁵ Schvalovací výnosy: **Atlas pro 5. ročník** schválen výnosem ministerstva školství ČSR čj. 8276/80-200 ze dne 22. února 1980 pro výuku dějepisu v 5. ročníku základní školy; slovenská verze schválena Ministerstvem vnitra SSR, rozhodnutím č. 7530/81-20 z 22. května 1981. **Atlas pro 6. ročník** schválilo ministerstvo školství ČSR dne 9. prosince 1981 čj. 32866/81-200 jako učební pomůcku pro základní školy; slovenská verze schválena Ministerstvem vnitra SSR, rozhodnutím č. 11 642/82-20 z 19. srpna 1982. **Atlas pro 7. ročník** schválilo ministerstvo školství ČSR dne 21. prosince 1982 čj. 32591/82-200 jako učební pomůcku pro základní školy; slovenská verze schválena jako učební pomůcka Ministerstvem vnitra SSR, rozhodnutím č. 10 537/1983-20 z 2. září 1983. **Atlas pro 8. ročník** byl schválen ministerstvem školství ČSR dne 5. března 1984 čj. 18 542/83-200 jako učební pomůcka pro základní školy; slovenská verze byla schválena jako učební pomůcka Ministerstvem vnitra SSR, rozhodnutím č. 12 547/1984-20 z 6. listopadu 1984.

¹¹⁰⁶ Celkový náklad české verze atlasů: pro 5. ročník 645 000 výtisků; pro 6. ročník 600 000 výtisků; pro 7. ročník 535 000 výtisků; pro 8. ročník „pouze“ 335 000 výtisků.

Zbyněk Roček (paleontologická tematika), Josef Hobzek (mapy s kulturní tematikou) a Vladimír Soják.

Jednotlivé sešity se odlišovaly barvou obálky, která korespondovala s podkladovou barvou mapových listů.¹¹⁰⁷ Byl pro ně zvolen formát na šířku, všechny shodně obsahovaly 24 barevných mapových stran, přičemž didakticky byly využity i vnitřní strany papírových desek.¹¹⁰⁸ Právě ilustrované předsádky a další kresby se podílely na výrazném a nezaměnitelném grafickém rukopisu atlasu a dodávaly mu moderní nádech. Jejich zpracování bylo svěřeno do rukou akademické malířky Libuše Patočkové. Na začátku každého dílu je uveden obsah a podrobný návod, jak s atlasem pracovat. Samostatně se věnuje práci ve vyučování i v domácí přípravě a definuje penzum vědomostí, které si měli žáci během školního roku osvojit. Nezbytnou součástí byl rovněž místní rejstřík.¹¹⁰⁹ U dílů pro 6., 7. a 8. ročník byla první mapová dvoustrana vždy věnována shrnutí učiva předchozího ročníku. Podkladová barva této strany korespondovala s barvou odpovídajícího dílu atlasu (tj. v „zeleném“ dílu pro 6. ročník hnědá mapová strana shrnující učivo 5. ročníku).

Atlas ve svých čtyřech dílech mapoval celý dějinný vývoj od pravěku do bezprostřední současnosti, a to ve třech geografických vrstvách – pro každé období byla k dispozici mapa světa, mapa Evropy¹¹¹⁰ a mapy „našich zemí“ (odpovídající územnímu rozsahu ČSSR).¹¹¹¹ Posledně jmenované geografické vymezení bylo minimálně diskutabilní (byť v mnoha ohledech pochopitelné) – mapování určitých fenoménů v rámci hranic ČSSR a nikoliv v kontextu v dané době platných hranic územních celků, mohlo být pro žáky zavádějící, zejména pro starší období dějin.¹¹¹² Časový záběr jednotlivých dílů byl determinován marxistickou periodizací dějin – 1. díl *od pravěku do raného feudalismu* (tj. do 12. století); 2. díl *od feudalismu do kapitalismu* (tj. od 13. stol. do r. 1815); 3. díl *od kapitalismu k socialismu* (1815–1939); 4. díl *1939–1980*. Z hlediska tematického se mapy zabývaly

¹¹⁰⁷ 5. ročník hnědá; 6. ročník tmavě zelená; 7. ročník karmínová; 8. ročník oranžová.

¹¹⁰⁸ Obsahují ilustrace mapující hmotnou kulturu (architektura, řemesla, odívání, vývoj vědy a techniky atd.) v příslušném období.

¹¹⁰⁹ Řazen dle současných názvů, poskytoval dále informace o historických názvech (včetně jazyka, ve kterém byly užívány), v případě potřeby pak výslovnost a české exonymum. U 5. dílu jsou uvedeny rovněž názvy nejvýznamnějších kmenů.

¹¹¹⁰ Na podkladové mapě Evropy chybí větší část Skandinávie.

¹¹¹¹ Marie Medková uvádí následující poměrné zastoupení map: mapy k dějinám ČSSR (více než čtvrtina map), Evropy (polovina map) a světa (méně než čtvrtina map). M. MEDKOVÁ, *Jednotná soustava školních kartografických pomůcek*, s. 232. Označení „naše země“ bylo zvoleno proto, aby žáci nebyli dezorientováni názvem typu „Československo v pravěku“ apod. Srov. L. BALCAR, *Soustava kartografických pomůcek pro dějepis na základní škole*, s. 207.

¹¹¹² U podrobnějších map (Evropa, Československo) byly vždy vyznačeny rovněž aktuální hranice států.

problematikou politicko-správní a hospodářskou a rovněž „povinnými“ dějinami třídních bojů, značná pozornost byla věnována kultuře.

Legendy využívaly pestrou, ale rozumnou škálu mapových znaků, dynamické jevy byly vyjádřené prostřednictvím šipek a linií. Mapy jako klíčové médium doplňovaly kartodiagramy,¹¹¹³ tabulky, přehledné časové osy (v novějším období řazené podle kontinentů) a doprovodné ilustrace (např. ukázky z oblasti numismatiky a paleografie). Autoři se rozhodli používat současné názvosloví, historické se objevovalo v případě potřeby v mapových legendách. Pozoruhodná je v tomto ohledu např. otázka Zlína, který se dle stanoveného úzu nachází i na mapách z meziválečného i válečného období jako Gottwaldov, obdobně na Slovensku je použit název Švermovo pro Telgárt.¹¹¹⁴

Atlas pro 5. ročník zahrnuje období od pravěku do 12. století. Obsahovou část uvozují a uzavírají obrazové výklady, které měly žáky uvést do problematiky znázornění prostoru a času a poskytnout základní představu o vývoji Země a člověka. Prostřednictvím přehledných map i časových tabulek byli žáci dále seznámeni s obdobím pravěku, starověku a středověku. Díky překresleným „dobovým“ mapkám si rovněž mohli utvořit představu o vývoji geografického myšlení u starověkých a středověkých autorů.¹¹¹⁵ Pozoruhodné jsou především mapy věnované raně středověkému období na území Československa a způsobu, jakým se vypořádaly s dosti obtížně uchopitelným vymezením územního rozsahu prvních politických celků, které je ostatně dodnes předmětem diskuzí. Zatímco rozsah Sámovy říše je v legendě označen jako přibližný, při vymezení území Velké Moravy a slavníkovské domény („*kmenové panství Slavníkovců*“) již o žádných pochybnostech nebo pravděpodobnosti není zmínka.¹¹¹⁶ Obdobně bezproblémovou se nepoučenému čtenáři musela jevit lokalizace

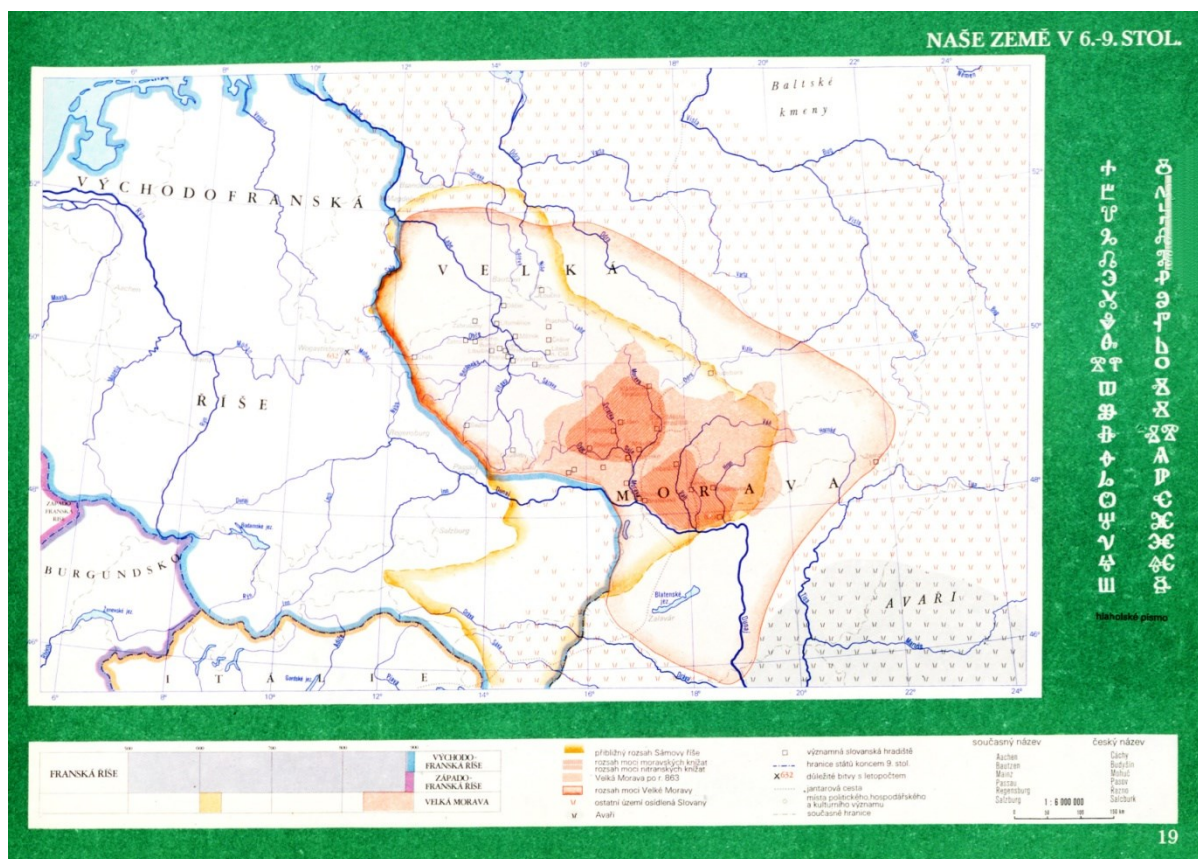
¹¹¹³ Nutno podotknout, že kruhové diagramy jsou v atlasu nezřídka špatně používané a disproportční, konkrétně např. k období 1938–1939 v *Atlasu pro 7. ročník*.

¹¹¹⁴ Atlasové díly pro 7. a 8. ročník. Název města Zlín byl změněn s účinností od 1. ledna 1949 na Gottwaldov. Srov. *Vyhláška ministerstva vnitra č. 22/1949 Sb. o změnách úředních názvů míst v roce 1948* ze dne 25. ledna 1949 (účinnost vyhlášky od 15. února 1949), dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-22> [cit. 17. června 2022]. 1. ledna 1990 byl městu navrácen původní název Zlín. Srov. Jiřina RŮŽKOVÁ – ŠKRABAL, Josef Růžková, Jiřina – Škrabal, Josef a kol., *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005, II. díl – Abecední přehled obcí a částí obcí v letech 1869–2005*. Praha 2006, s. 134 (heslo Gottwaldov), s. 611 (heslo Zlín). Změna na Zlín byla provedena až v posledním vydání atlasu z roku 1990, Gottwaldov zmizel z rejstříku i z map. Naopak ve slovenské verzi atlasu byl i ve vydání z roku 1990 stále uveden Gottwaldov a názvy map zůstaly nezměněny. Oficiální název Švermovo byl používán v letech 1948 až 1990.

¹¹¹⁵ S. 17. *Ukázky nejstarších představ lidí o světě* – mapy světa dle Hesioda, Hekataia, Ptolemaia, dále Idrisiho a Londýnská žaltářová mapa.

¹¹¹⁶ Mapy *Naše země v 6. – 9. stol.* (s. 19) a *Český stát v 10. – 12. století* (s. 20). Velká Morava v období největšího územního rozmachu dle atlasu zahrnovala prakticky celou oblast ČSSR od Chebu až po Zemplín s výjimkou nejvýchodnějšího cípu Slovenska. Na jihu k ní přináležela ještě SV část dnešního Rakouska (kolem Dunaje) a celá západní část Maďarska (hranice vede oblastí mezi Tisou a Dunajem). Kmenové panství

Wogastisburgu, při které se autoři atlasu přiklonili k „bavorské“ variantě – vrchu Staffelbergu u Staffelsteinu na levém břehu Mohanu (viz obr. 35 a 35a).¹¹¹⁷ Samostatná mapa přibližuje kulturní vývoj na československém území od 9. do 12. století. Významné světské i církevní stavby jsou zde rozlišeny dle doby vzniku, stránku tematicky doplňuje plánec románské Prahy.¹¹¹⁸

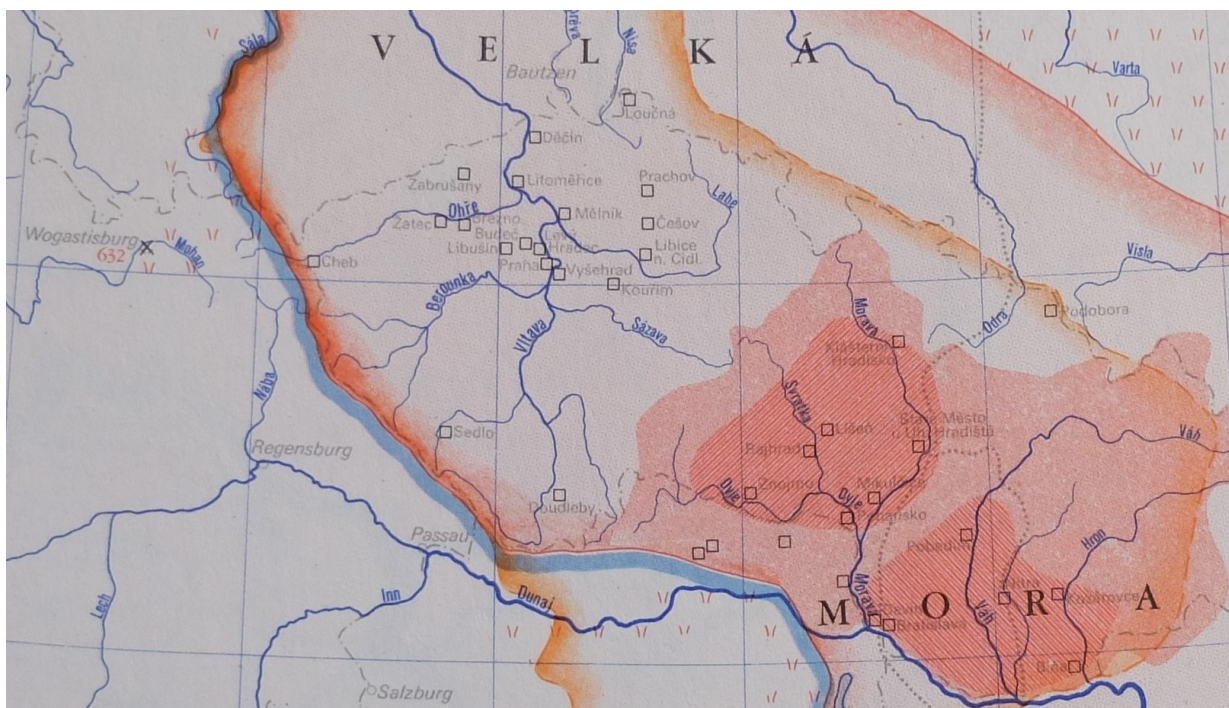

Obr. 35. Sámova říše a Velká Morava v Dějepisném atlasu pro 5. ročník (vydání 1984). © Soukromá sbírka.

Slavníkovců autoři vymezili územím kolem Libice a Kouřimi, jehož jižní hranici tvořila řeka Sázava a severní hranice se nacházela na sever od Labe.

¹¹¹⁷ Ztotožnění Wogastisburgu s bavorským Staffelbergem se poprvé objevilo v roce 1911 u Franze Franka, v roce 1958 se k němu vrací Rudolf Grünwald. Franz FRANK, *Die Wogstisburg*, in: *Das Bayerland* 22, 1911, s. 33 (cit. dle Rudolfa Grünwalda); Rudolf GRÜNWARD, *Wogastisburg*, in: *Vznik a počátky Slovanů* 2, 1958, s. 99–120. Přestože se nyní odborníci přiklánějí spíše k jiným lokalitám (zejména Rubín u Podbořan), Staffelberg se v literatuře stále objevuje jako jeden z potenciálních „adeptů“. Za potenciální Wogastisburg (avšak s notnou dávkou nejistoty) označili Staffelberg i tvůrci akademického *Atlasu československých dějin* (1965), 3e. *Velká Morava v IX. století*.

¹¹¹⁸ *Naše země v 9. – 12. stol. – kultura* (s. 21).

Obr. 35a. Sávova říše a Velká Morava, detail. © Soukromá sbírka.

Atlas pro 6. ročník pokrývá období od 13. století do roku 1815, s přesahy do starších i novějších dějin. Přehledové mapy rozdělené do tří časových vrstev (13. – 15. století, období 1526–1648 a 1648–1815) doplňuje souhrnná časová tabulka, která se věnuje světovým dějinám od r. 1200 do r. 1850.¹¹¹⁹ Mimoto se v tomto dílu objevují tři mapy k dějinám revolučního hnutí – vedle dobově protěžovaného husitství byly akcentovány rovněž třídní boje v 16. – 19. stol. a „buržoazní revoluce“ od 16. do počátku 20. století.¹¹²⁰ Zvýšená pozornost je také věnována objevným cestám a vývoji koloniálního panství. Ze starších českých dějin je pozoruhodně graficky řešena mapa *Český stát ve 13. – 15. století*, ve které je územní vývoj za Přemysla Otakara II., Václava II. a III. a Vladislava a Ludvíka Jagellonského mimo jeho stabilní jádro vyznačen prostřednictvím ploch vyplněných písmeny označujícími jednotlivé panovníky. Převážně na politické dějiny zaměřené mapy doplňují čtyři stránky reflektující kulturní dějiny na československém území (zaměřené na církevní, světskou i militární architekturu a samostatně rovněž na architekturu lidovou).¹¹²¹ Doplněny jsou i

¹¹¹⁹ *Vývoj od feudalismu do kapitalismu* (s. 7).

¹¹²⁰ *Husitské revoluční hnutí* (s. 10); *Třídní boje v 16. – 19. stol.* (s. 16); *Buržoazní revoluce* (s. 22).

¹¹²¹ Součástí prvních tří tvoří i plány Prahy umožňující sledovat architektonický vývoj hlavního města, mapová strana věnovaná lidové architektuře zachycuje její základní typy včetně historických specifik: *Gotická kultura* (s. 11), *Renesanční kultura* (s. 17), *Barokní kultura* (s. 23) a *Lidová architektura* (s. 24).

ukázky z dobových kartografických pramenů – Klaudyánovy (1518) a Müllerovy mapy Čech (1720).¹¹²²

Atlas pro 7. ročník sleduje období od roku 1815 do roku 1939 ve třech časových vrstvách (1815–1870, 1871–1914 a 1918–1939). Pozornost je věnována politickým dějinám světa (válečné konflikty, mírová jednání, územní vývoj) a koloniálnímu vývoji,¹¹²³ samostatné tematické mapy akcentují revoluční hnutí v Evropě.¹¹²⁴ Období první světové války je kartograficky pojednáno pouze v evropském kontextu na mapě *Evropa v letech 1914–1920*.¹¹²⁵ V souvislosti s Velkou říjnovou socialistickou revolucí a následným děním v Rusku jsou naznačeny „*linie obrany proti intervenci*“ v letech 1919 a 1920. V meziválečném období je mj. akcentována problematika občanské války ve Španělsku a bojové účasti československých interbrigadistů.¹¹²⁶ Prostřednictvím kruhových diagramů jsou státy Evropy rozděleny na socialistické, buržoazně-demokratické, autoritativní a fašistické (znovu připomeňme, že dobová komunistická terminologie nerozlišovala mezi nacismem a fašismem).¹¹²⁷ Díky tomu, že celé území Sovětského svazu je prezentováno jako evropský stát, bylo možné za socialistickou označit 50,7% rozlohy Evropy a 24,9% evropského obyvatelstva! Toto rozdělení dokresluje i mapová strana *Evropa v období imperialismu*, zajímavě (karto)graficky ztvárňující mezinárodní smlouvy uzavřené ve dvacátých a třicátých letech.

Mapové strany věnované historickému vývoji na území českých zemí a Slovenska do roku 1914 se kromě politických dějin pokouší rámcově zachytit např. národnostní složení, ovšem bez vymezení konkrétního průběhu národnostních hranic.¹¹²⁸ Období první československé republiky (v tomto případě včetně Podkarpatské Rusi)¹¹²⁹ je opět nazíráno

¹¹²² Ukázky mapového obrazu Čech (s. 13).

¹¹²³ Koloniální vývoj sledují mapy *Světová impéria* (s. 9) a *Svět v letech 1918–1938* (s. 14).

¹¹²⁴ Vývoj dělnického hnutí je sledován v evropském kontextu: *Dělnické hnutí v letech 1848–1917* (s. 11) a *1917–1938* (s. 18).

¹¹²⁵ Dění v ostatních částech světa reflektuje pouze přehledná časová tabulka světových dějin, členěná dle kontinentů.

¹¹²⁶ Mapa *Evropa v letech 1920–1939* (s. 17).

¹¹²⁷ Jednotlivé státy Evropy jsou do těchto kategorií zařazeny následujícím způsobem: 1) **socialistické** – SSSR; 2) **buržoazně-demokratické** – Velká Británie, Irsko, Francie, Belgie, Nizozemsko, Dánsko, Norsko, Švédsko, Československo, Švýcarsko, Rakousko; 3) **autoritativní** – Jugoslávie, Rumunsko, Maďarsko, Bulharsko, Polsko, Řecko, Finsko, Litva, Lotyšsko, Estonsko, Albánie; 4) **fašistické** – Itálie, Španělsko, Portugalsko, Německo.

¹¹²⁸ Mapa *Naše země v letech 1815–1914* (s. 12) naznačuje národnostní složení obyvatelstva prostřednictvím názvů jednotlivých národností žijících na daném teritoriu.

¹¹²⁹ Dvě stejnojmenné mapové strany *Československo v letech 1918–1938* (s. 20 a 21).

převážně negativně, zejména v kontextu složité národnostní otázky,¹¹³⁰ sociálních nepokojů¹¹³¹ a vysoké nezaměstnanosti. Porovnány jsou výsledky parlamentních voleb (1925 a 1935), které dokládají vzestup radikálních stran. Stejný prostor, tj. dvě mapové strany, je věnován krátkému období tzv. druhé republiky. Zatímco první mapa tematizuje územní ztráty v důsledku Mnichova s akcentem na linii pohraničního opevnění státu, druhá se zabývá protestními akcemi ve sledovaném období (manifestace za lidovou frontu, manifestace proti mnichovskému diktátu, manifestace na obranu republiky v r. 1938) a prostřednictvím grafu zachycuje hospodářské ztráty Československa.¹¹³² Hospodářský a kulturní vývoj na území Československa ve sledovaném období je již opět sledován bez Podkarpatské Rusi. Pozornost je věnována různým typům hospodářských objektů (průmyslová střediska, elektrárny, doly, přehrady, železnice, letiště, letecké linky) dle období vzniku, na samostatném plánu je pojednán proces industrializace Prahy (železniční síť, technická infrastruktura, významné továrny a další podniky).¹¹³³ Z oblasti kultury je sledováno zahušťování sítě středních a vysokých škol, divadel, rozvoj lázeňství, rozhlasového vysílání i dobového tisku a v neposlední řadě významné architektonické počiny (urbanistický vývoj Prahy opět na samostatném plánu).¹¹³⁴

Také v případě tohoto dílu nedošlo v průběhu vydávání k zásadnějším změnám, nejpozoruhodnější z nich jsou spojené s posledním, již porevolučním vydáním tohoto dílu (1990). Některé názvy map v ovzduší zásadní politické transformace pozbyly svého „revolučního“ charakteru.¹¹³⁵ Dlužno říci, že se tak událo ale pouze v české, nikoliv už slovenské variantě atlasu. K zásadnějším korekcím, které se po pádu komunismu v Československu z obsahového hlediska nabízely, však vydavatelství nepřistoupilo. A tak se i v úvodu k vydání z roku 1990 mohli žáci dočíst, že na konci sedmého ročníku měli umět „v dílčích tematických mapách vyhledávat vztahy mezi obecným vývojem a úsilím proletariátu o revoluční řešení hlavních otázek lidské společnosti.“¹¹³⁶

¹¹³⁰ Národnostní složení obyvatelstva je v porovnání s mapou k předchozímu období zachyceno přesněji prostřednictvím bodové metody. Procentuální zastoupení jednotlivých národností je uvedeno v kruhovém diagramu.

¹¹³¹ Kromě blíže nespecifikovaných „významných stávek a bojů“ členěných dle období je prostřednictvím samostatného mapového znaku zachycen „boj za lidovou frontu“.

¹¹³² *Československo v letech 1938–1939* (s. 22 a 23).

¹¹³³ *Hospodářský rozvoj* (s. 13).

¹¹³⁴ *Kulturní rozvoj* (s. 24).

¹¹³⁵ Mapa na s. 7 se z původního názvu *Vývoj od kapitalismu k socialismu I* přejmenovala na *Vývoj států v letech 1815–1938 I*; podobně mapa na s. 15 *Vývoj od kapitalismu k socialismu II* na *Vývoj států v letech 1815–1938 II*; k přejmenování došlo rovněž v případě mapy na s. 19 (z *Evropa v období imperialismu* na *Evropa v období 1920–1938*).

¹¹³⁶ Úvod, s. 1.

Atlas pro 8. ročník se zabývá obdobím od roku 1939 do bezprostřední současnosti, tj. do roku 1980, s rozdělením na dva hlavní časové okruhy (období 1939–1945; období po roce 1945). Stěžejními tématy jsou role Sovětského svazu jako hlavního vítěze druhé světové války a poválečná politická polarizace světa nesoucí se v duchu boje socialismu proti kapitalismu a imperialismu, s akcentem na národně osvobozené boje a rozpad koloniální soustavy. Přehledné mapy k událostem druhé světové války obsahují relativně malé množství dynamických prvků, přesto čtenáři neunikne, že např. sporadicky vyznačená sovětská ofenziva je vyznačena tučněji než ta spojenecká.¹¹³⁷ Téma je v mnoha ohledech pojato manipulativně, např. snahou zastříti aktivity Sovětského svazu v období 1939–1941 v Polsku a Pobaltí prostřednictvím časového „rozostření“ zakreslených hranic. Sověty zabrané území je vyznačeno především jako území Sovětského svazu po roce 1941, předválečné hranice jsou téměř nezřetelné. Celá oblast je až po *linii největší fašistické agrese* znázorněna jako *okupované území v SSSR* (ve smyslu okupované Německem). Opačný postup je naopak použit u znázornění československého území, které je důsledně zachyceno v předválečných hranicích (jako ČSR, včetně Podkarpatské Rusi) a prezentováno jako protifašistický stát. Poněkud detailnější informaci přináší mapa Evropy, zde je však situace na československém území zakreslena (zřejmě záměrně) dosti nepřehledně (viz obr. 36). Celé Československo v předválečném rozsahu je deklarováno jako protifašistický stát, zároveň je však oblast Slovenského štátu (v mapě pouze jako *Slovensko*) označena jako *satelitní stát Německa*. Doplnující grafy reflektují válečné ztráty (počty obětí i hospodářské škody), přičemž největší břímě nese Sovětský svaz. První ze dvou map s názvem *Československo v letech 1939–1945* zdůrazňuje územní ztráty do roku 1939 a nástroje nacistického (*fašistického*) teroru.¹¹³⁸ Naopak rozdělení na Protektorát Čechy a Morava a Slovensko je naznačené jen velmi nenápadně, pro obě části je navíc použita stejná plošná barva.¹¹³⁹ Čím více je zamlčen vývoj na Slovensku od března 1939, tím výrazněji jsou zachyceny události v závěru války (Slovenské národní povstání, hlavní partyzánské oblasti, květnové povstání) a rovněž odbojová činnost (pochopitelně s důrazem na komunistický odboj) a prostřednictvím samostatné mapky také účast Čechoslováků v zahraničních armádách, přičemž jsou přiznány jejich aktivity jak na východní, tak na západní a africké frontě. Druhá mapa tematizuje především osvobození Československa v závěrečné fázi války. Opět je možné se zde setkat s markantními rozdíly v zachycení osvobozeného území, přičemž část osvobozená Sovětskou

¹¹³⁷ *Svět v letech 1939–1945* (s. 6); *Evropa v letech 1939–1945* (s. 7).

¹¹³⁸ Koncentrační tábory, internační a pracovní tábory, věznice, vyhlazené obce, vysídlené oblasti přetvořené na vojenské prostory.

¹¹³⁹ Orientovat se lze tedy pouze podle popisků *Protektorát Čechy a Morava a SLOVENSKO*.

armádou s mnoha dynamickými prvky kontrastuje s územím sice již *osvobozeným* spojeneckými armádami (a nikoliv *obsazeným*, jako tomu bylo u mnoha starších komunistických atlasů), nicméně obsahově prakticky prázdným. Samostatná mapka je věnována *Bojové cestě čs. vojenské jednotky v SSSR v letech 1943–1945*, pozoruhodné je, že Československo je zde zakresleno v hranicích po roce 1945 a označeno jako ČSR. Prostřednictvím kruhového diagramu je vyčíslen i počet *obětí fašistického teroru* (celkem 370 000 československých občanů).¹¹⁴⁰

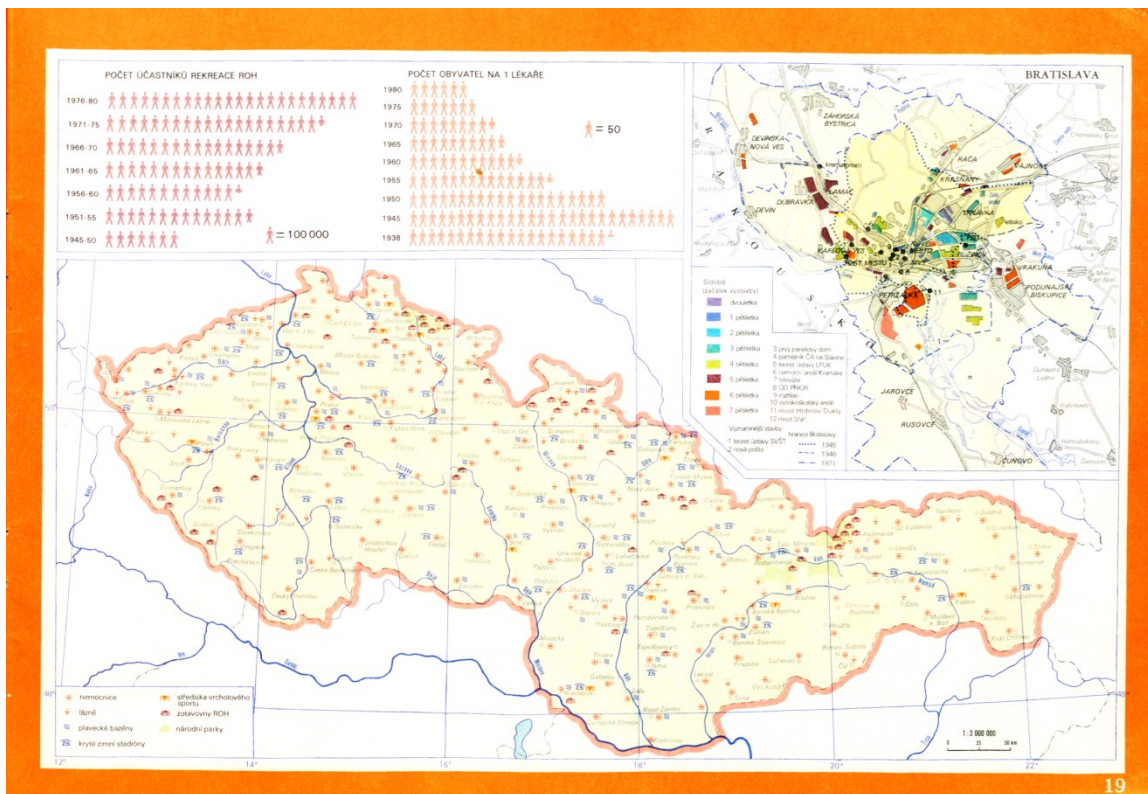
Obr. 36. Evropa v letech 1939–1945 v dějepisném atlasu pro 8. ročník (vydání 1985).

© Soukromá sbírka.

Přehledové mapy světa a Evropy po roce 1945 tematizují jeho rozdělení do mocenských skupin dle politické orientace a všímají si členství států v mezinárodních organizacích a paktech. Mapa světa státy typologicky člení do pěti hlavních skupin, přičemž zaujme především krkolomně nazvaná kategorie „země socialistické orientace a

¹¹⁴⁰ Rozlišení jsou oběti v koncentračních táborech, vojáci a partyzáni, popravení mimo koncentrační tábory, mrtví při náletech, zemřelí na následky válečného utrpení.

protiimperialistických přeměn“ označující postkoloniální státy.¹¹⁴¹ Mapa Evropy sleduje navíc rozsah poválečných okupačních zón v Německu a Rakousku a snaží se rovněž prostřednictvím tří kruhových diagramů vyjádřit primát socialistického tábora (tj. států RVHP) ve světové hospodářské produkci.¹¹⁴² Situace v Československu po roce 1945 je zachycena z mnoha aspektů s jasnou snahou prezentovat poválečný vývoj jako bezvýhradný úspěch komunistického režimu na základě znázorněného hospodářského, sociálního i kulturního vzestupu. Doprovodné grafy a kruhové diagramy zprostředkovávají informace o výsledcích klíčových voleb (1946 a 1948), investicích do průmyslu, sociálním složení obyvatelstva (k roku 1950 a 1980) dokládajícím likvidaci soukromého sektoru, a nárůstu sociálního blahobytu v podobě stoupající státní podpory v oblasti kultury, školství, lékařské péče nebo dalších výhod (rekreace ROH, viz obr. 37). Doplnkem jsou dva plány urbanistického vývoje Prahy a Bratislavy ve sledovaném období.¹¹⁴³

Obr. 37. Zlepšení dostupnosti lékařské péče a rekreace v dějepisném atlasu pro 8. ročník (vydání 1985). © Soukromá sbírka.

¹¹⁴¹ *Svět v letech 1945–1980* (s. 10–11). Státy světa člení následovně: 1. socialistické země, 2. země socialistické orientace a protiimperialistických přeměn, 3. kapitalistické země, 4. země národně osvobozené boje, 5. kolonie a závislé země. Mapovým znakem jsou označena také místa válečných konfliktů, avšak bez podrobnějšího popisu.

¹¹⁴² *Evropa od roku 1945* (s. 12).

¹¹⁴³ *Československo v letech 1945–1960* (s. 14, 16); *Československo v letech 1960–1980* (s. 15, 17); *Československo v letech 1945–1980* (s. 18–19).

Za povšimnutí stojí diagram věnovaný národnostnímu složení k roku 1980, zatímco zásadní proměna etnického složení obyvatelstva po roce 1945 zůstává zcela stranou pozornosti.¹¹⁴⁴ Na konci atlasu se nachází pět mapových stran obsahujících souhrnné přehledové mapy z učiva 5. – 8. ročníku, které měly být základem pro závěr roční práce „*Poučení z dějin pro současnost a budoucnost*“.¹¹⁴⁵

Z hlediska dobové reflexe byly atlasy hojně propagovány a jejich metodologické směřování prezentováno již v procesu své tvorby v oborových periodících, zmiňují je také oba syntetické atlasové články vzniklé počátkem osmdesátých let.¹¹⁴⁶ Poměrně kriticky se již v době vzniku k „novokonceptním“ kartografickým pomůckám k výuce dějepisu vyjadřovala Helena Mandelová, která kritizovala např. nejednotnost historického názvosloví užívaného v učebnicích s aktuálním názvoslovím použitým v mapách nebo mnoho časových rovin v jedné mapě, ve kterých se žáci obtížně orientují.¹¹⁴⁷ S odstupem doby pak označila tyto atlasy za diletantské.¹¹⁴⁸ V kontextu střední Evropy je nutno zmínit, že obdobné úsilí probíhalo prakticky souběžně rovněž v sousedním Polsku. Výsledkem byl podobně koncipovaný školní atlas pro 4. třídu, který rovněž u polské odborné veřejnosti vyvolal poměrně vášnivé polemiky.¹¹⁴⁹

Přes výše zmíněné výtky se nedá novým dějepisným atlasům z osmdesátých let upřít koncepční inovativnost, vedená snahou zpřístupnit žákům druhého stupně základních škol dějepisnou látku přehledně, jednotně a pokud možno atraktivně. Byť je generalizace neodmyslitelnou součástí procesu tvorby jakékoliv mapy, v případě některých map použitých v tomto souboru však bohužel vedla přímo ke zkratkovitosti a historickým nepřesnostem. Na druhou stranu každý, kdo se někdy pokoušel vytvořit dějepisnou mapu, ví, jak obtížné je

¹¹⁴⁴ *Československo v letech 1960–1980* (s. 15).

¹¹⁴⁵ Úvodní text, s. 1. Mapy jsou opět členěny na vývoj světa (s. 20–21), Evropy (s. 22–23) a našich zemí (s. 24).

¹¹⁴⁶ M. MEDKOVÁ, *Jednotná soustava školních kartografických pomůcek*; A. KOLÁČNÝ, *Budování jednotné soustavy školních kartografických pomůcek*; L. BALCAR, *Soustava kartografických pomůcek pro dějepis na základní škole*; Jiří Václav HORÁK, *Czechoslovak School Historical Cartography after 1970*, HG 19, 1980, s. 135–146; Petr CAFOUREK, *Stručný přehled našich dějepisných atlasů*. Jednotlivé mapy z atlasů (v podobě nástěnných map) byly postupně prezentovány Annou PAUZOVOU, *Nové učební pomůcky*, Společenské vědy ve škole XXXVII, 1980/1981, s. 15, 110; XXXVIII, 1981/1982, s. 45, 259; XL, 1983/1984, s. 113, 305. Z novější zahraniční literatury souboru atlasů věnuje pozornost Jeremy BLACK, *Maps and history*, s. 160.

¹¹⁴⁷ Helena MANDELOVÁ, *K rozvíjení aktivity žáků a zvyšování efektivity dějepisného vyučování na základní škole*, Společenské vědy ve škole XXXIX, 1982/1983, s. 139–143 (zejména úvodní strana).

¹¹⁴⁸ H. MANDELOVÁ, *Dějepis (školní)*, s. 29.

¹¹⁴⁹ Teresa SMYŁ (ed.), *Nasza Ojczyzna – atlas dla IV klasy*. Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, 1981. Srov. B. KONOPSKA, *Polskie atlasy historyczne*, s. 160–162.

inkorporovat do mapy dostatečné množství údajů, aniž by tím utrpěla srozumitelnost a čitelnost mapy, navíc v kombinaci s tím, že se u cílové skupiny uživatelů nedá (s ohledem na jejich věk) počítat s dostatečnou geografickou gramotností. Je tedy otázkou, jak se v takto pojatých atlasech zvládli žáci orientovat. Ani tyto atlasy se navíc nemohly vyhnout tendenčnosti a vlivu komunistické ideologie, která byla nejvíce patrná v sešitech věnovaných dějinám 20. století (atlasy pro 7. a 8. ročník). Ve vytčených schopnostech, které žáci měli na konci osmého ročníku ovládat, je mimo jiné v úvodu atlasu zmíněno i „*využívat mapy tak, abychom mohli symbolické mapové informace používat pro podporu našich tvrzení a hodnocení historických událostí*“ a „*vyvozovat z map základní vývojové směry a dokládat jejich obecnou platnost i historickou správnost a trvalost*“.¹¹⁵⁰ Tyto velice užitečné dovednosti, které jsou bezesporu aktuální a tolik potřebné i v současnosti, ale bohužel nad mapami s ideologickým podtextem nemohly přinést jiné poznatky než ideologicky pokrivené.

V kontextu vytvořených školních dějepisných atlasů je třeba alespoň stručně zmínit i další dílo československé historické kartografie, které vzniklo v roce 1983 v Geodetickém a kartografickém podniku jako neprodejný soubor čtyř velkoformátových historických map. Reprezentativní tisk vydaný „*z iniciativy pracovníků Geodetického a kartografického podniku v Praze*“ poskytoval kromě češtiny informace také v dalších čtyřech světových jazycích.¹¹⁵¹ Byl určen pro účastníky v Praze pořádané mezinárodní akce *Světové shromáždění za mír a život, proti jaderné válce*, kterého se zúčastnilo přes 3,5 tisíce registrovaných účastníků ze 132 zemí s cílem „*odvrácení nukleární apokalypsy*“. V rámci tohoto setkání byl mimo jiné akcentován význam a vliv výuky dějepisu a dějepisných pomůcek jako prostředků pro výchovu k míru.¹¹⁵² Vytvořené mapy obsahově i graficky vycházely ze školních dějepisných atlasů vydávaných podnikem (a to jak těch původních z padesátých a šedesátých let, tak právě

¹¹⁵⁰ Úvodní strana atlasu - Jak s atlasem pracovat, s. 1.

¹¹⁵¹ Geodetický a kartografický podnik, *Praha 83: světové shromáždění za mír a život, proti jaderné válce = Vsemirnaja assamblėja za mir i žizn, protiv jadernoj vojny = World Assembly for Peace and Life, against Nuclear War = Assemblée mondiale pour la paix et la vie, contre la guerre nucléaire = Asamblea mundial por la paz y la vida, contra la guerra nuclear*. Praha: Český úřad geodetický a kartografický, 1983. Názvy a popisky map byly kromě češtiny i v angličtině, francouzštině, španělštině a ruštině.

¹¹⁵² Srov. příspěvek Ludmily FAKTOROVÉ, *Světové shromáždění za mír a život, proti jaderné válce*, Společenské vědy ve škole XL, 1983/1984, s. 98–99. K tomuto tématu nově Jaroslav ŠEBEK, *Promarněná šance na dialog. Mírový kongres v Praze v červnu 1983 splnil podle vedení KSČ svou úlohu vnést rozkol mezi západní státy*, Paměť a dějiny: revue pro studium totalitních režimů 15/4, 2021, s. 111–123.

atlasů „novokoncepčních“, se kterými se kryly i časově) a tematicky se vztahovaly k československým a středoevropským dějinám v období 1918–1945.¹¹⁵³

Specifickým úkazem československé dobové produkce je Petráňův *Vlastivědný atlas okresu Benešov*, který vyšel v roce 1988. Společně s několika dalšími spolupracovníky představil na bezmála čtyřech desítkách jednoduchých, černobílých mapách politický, správní, hospodářský i kulturní vývoj regionu od středověku do současnosti, doplněný o množství statistických údajů v textové části.¹¹⁵⁴ Tento počín je pozoruhodným příspěvkem k regionální historické kartografii, která se ve větší míře začala rozvíjet až po roce 1989.

4.3. Shrnutí: Československé dějepisné atlasy v kontextu středoevropské historickokartografické atlasové produkce 1948–1989

Poválečný vývoj a polarizace světa na dva tábory se výrazně otiskly do podoby a směřování historické atlasové kartografie v prostoru střední Evropy. Vývoj tohoto žánru ve státech socialistického bloku vykazuje mnoho společných prvků a byl pod výrazným sovětským vlivem. Zásadní změna diskurzu v československé historiografii po roce 1948 si vyžádala zcela nové přístupy k pojetí dějinného vývoje v dějepisných atlasech, a to nejzřetelněji v případě dějin moderních. Zatímco první československá republika po částečném přepracování poměrně plynule navázala na předválečnou produkci, situaci po roce 1948 je v oblasti historické kartografie nutno vnímat jako zcela diskontinuitní. Při naprosto změněných politických poměrech nebylo průchodné přijmout ani upravit díla z demonizované „předmnichovské“ republiky a bylo tudíž nutné přistoupit k vypracování zcela nových, pokrokových a ideologicky vyhovujících atlasů. Tento přístup, kterému navíc nahrával dynamický rozvoj kartografie (a s ní i kartografie historické) v celosvětovém měřítku, si však vynutil několikaleté přípravné práce a tudíž i relativně dlouhé „vakuum“, v kterém byla zájemcům k dispozici namnoze jen díla sovětské provenience, pozvolna od první poloviny padesátých let pak i některých dalších států socialistického bloku (například Polska nebo NDR).

Zejména od druhé poloviny padesátých let začínají být (nejen) v prostoru střední Evropy vydávána nová atlasová díla, která jsou se svými předchůdci zcela nesouměřitelná, a to jak kvalitou a způsobem zpracování, tak rozsahem, množstvím a rovněž dynamikou

¹¹⁵³ 1. *Rozpad Rakousko-Uherska a vznik československého státu*; 2. *ČSR a nástup protidemokratických sil v Evropě*; 3. *ČSR a první fáze nacistické agrese*; 4. *Střední Evropa po porážce fašismu*.

¹¹⁵⁴ Josef PETRÁŇ a kol., *Vlastivědný atlas okresu Benešov*. Benešov: Okresní muzeum a Okresní archiv, 1988.

zpracovaných témat. Výrazně narůstá množství znázorněných informací, dynamických prvků, doplňkových map a dalších vyobrazení, grafů, diagramů, je využívána pestrá škála mapových znaků atd. Do tohoto období lze tedy položit (nehledě na ideologický obsah děl) důležitý metodologický mezník, který i v Československu odstartoval éru skutečně moderních dějepisných atlasů. Do roku 1989 vyšlo celkem sedm zcela nově zpracovaných atlasových počinů (některé vícesvazkové), mezi nimiž převažují atlasy určené pro školní výuku, vyskytují se zde ale rovněž monumentální akademická díla, úžeji tematicky profilované práce a jedna populárně-naučná. Všechny školní atlasy vycházely souběžně v české i slovenské jazykové mutaci, verze v jazycích národnostních menšin v Československu na rozdíl od učebnic dějepisu nevyšly. Pozoruhodným faktem je, že za celých čtyřicet let nevznikl pokus vydat atlas jen k českým nebo jen ke slovenským dějinám, byť náznaky tohoto trendu se na Slovensku objevily.¹¹⁵⁵

Ve snaze postihnout formální a obsahové proměny československých dějepisných atlasů v tomto období je v první řadě nutno zmínit, že se z hlediska jejich zpracování již nadále nejednalo o aktivitu jednotlivců (u nichž ve starším období v některých případech nadšení pro věc mohlo převýšit odbornou, zejména kartografickou způsobilost), ale o díla rozsáhlých autorských kolektivů, nezdědka i o desítkách, výjimečně pak stovkách členů. Ty v sobě sdružovaly odborníky z klíčových oborů (historie, geografie, kartografie, didaktika dějepisu), přičemž docházelo k důležitému propojení akademické a vzdělávací sféry. Je zapotřebí rovněž připomenout, že již od padesátých let se poprvé v dějinách československé historické kartografie v autorských týmech objevují ženy (např. Marie Medková, Eva Klímová ad.). V rámci tvorby atlasů se významným způsobem rozvíjely metody tematické kartografie a v mnoha případech, zejména při absenci dostatečného množství relevantních dat, si kartografické zpracování konkrétních témat vyžádalo kromě aplikovaného rovněž rozsáhlý základní výzkum. Geneze atlasového díla se stala složitým procesem, v rámci kterého každá

¹¹⁵⁵ Na počátku osmdesátých let vyšel na půdě Slovenské akademie věd *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*. Vedle množství tematických map k problematice přírodních podmínek, zemědělství, hospodářství, demografické, kulturní a sociální situace, vzdělávání, turismu ad., obsahoval také mapy s historickým obsahem – kupříkladu dvě samostatné sekce byly věnovány vývoji kartografického znázornění Slovenska a vývoji osídlení a územní organizace, do příslušných oddílů byly zařazeny mapy k populačnímu růstu od 19. století nebo rozvoji hospodářství (řemesla, manufaktury, industrializace). Historické mapy, zařazené do převážně geografického akademického atlasu umožnily čtenářům zasadit aktuální situaci do širšího kontextu a pochopit, jaké historické procesy jí předcházely. Albert KELEMEN et al., *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1980; Emil MAZÚR – Jozef JAKÁL (eds.), *Atlas SSR. Textová časť*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1982. Práce vyšla i v anglické jazykové mutaci: Emil MAZÚR – Jozef JAKÁL (eds.), *Atlas of the Slovak Socialist Republic. Text Part*. Bratislava: Veda, publishing house of the Slovak Academy of Sciences, 1983.

mapa opakovaně procházela rukama autorů, editorů, recenzentů a dalších zainteresovaných osob. Zapojení profesionálních kartografů, kteří ve sledovaném období patřili ke světové špičce ve svém oboru, výraznou měrou přispělo ke kvalitativnímu posunu atlasů.¹¹⁵⁶

Na rozdíl od staršího období tvořily nově běžnou součástí atlasů doprovodné texty, které umožňují sledovat vývoj a proměny soudobého společenského a historického diskurzu, a rovněž více či méně obsáhlá úvodní slova, která jsou cenným zdrojem informací o koncepci díla, procesu tvorby a složení autorského kolektivu. V mnoha případech v nich byly rovněž popsány použité metody a způsob, jak s mapami pracovat. Běžným jevem se v tomto období navíc staly samostatné studie v odborných periodících, ve kterých některý z autorů (buď ještě v průběhu přípravy, nebo až po vydání atlasu) podrobně popisoval nejen koncepci díla, ale rovněž průběh přípravných prací. Úvodní slova atlasů i tyto dílčí studie jsou z hlediska metodologie cennými dokumenty, mnohdy nastiňující rovněž úskalí, která proces tvorby atlasů provázela. Pozoruhodná byla kupříkladu rozsáhlá a poměrně plamenná diskuze, která se na přelomu padesátých a šedesátých let rozhořela ohledně názvosloví.

Mnohem detailnější informace poskytují atlasová díla rovněž o svých inspiračních zdrojích, neboť již zcela běžně uvádějí seznam použitých pramenů a literatury, což byl ve starším období jev spíše vzácný. Mocnou inspiraci pochopitelně autoři čerpali v sovětských atlasech s tradicí od dvacátých let 20. století, nicméně postupem času a s emancipací národních kartografií dalších států socialistického bloku, se v literatuře čím dál častěji objevují i jejich atlasové počiny. Používána byla ale také prokazatelně díla západní, tj. nekomunistické provenience, v největší míře německá. Především u akademických počínů ze šedesátých a sedmdesátých let se velice jasně prokázala výborná obeznámenost československých historických geografů s recentní světovou produkcí tohoto žánru.

Zatímco meziválečné atlasy vykazovaly relativně značnou názorovou pluralitu, byť v mantinelech zpravidla daných potřebou zisku státní schvalovací doložky, atlasy vznikající ve čtyřicetiletém období diktatury KSČ, bezvýhradně podřízené státnímu dohledu, nic takového neumožňovaly. Jediné, čím se v tomto smyslu od sebe navzájem odlišovaly, byla míra obsažené propagandy, závislá na složení autorského kolektivu, době vzniku a případně i tematickém zaměření. Vliv komunistické ideologie je patrný ve všech atlasových dílech, snad s výjimkou archeologického atlasu z druhé poloviny sedmdesátých let, vymykajícího se úzkou tematickou profilací i časovým záběrem, který nepřekročil „bezpečnou“ hranici raného

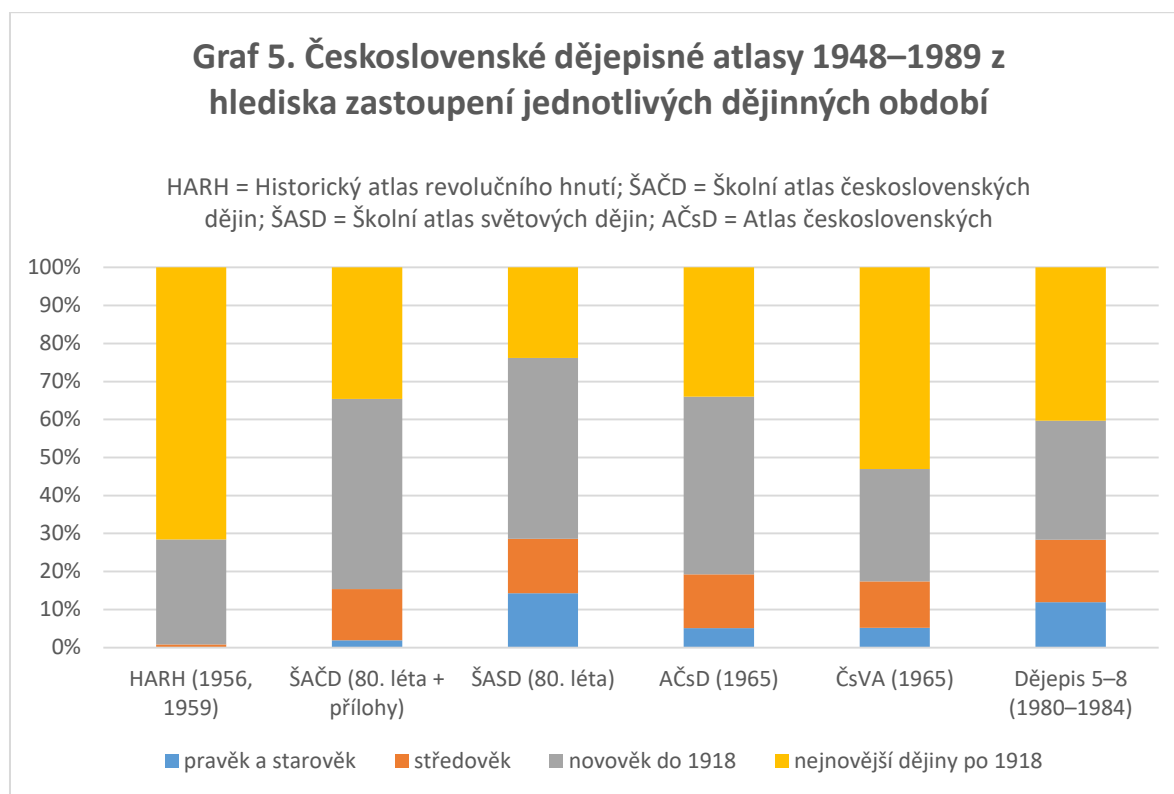
¹¹⁵⁶ O vynikající úrovni československé kartografie svědčí i fakt, že zeměpisné atlasy produkované v komunistickém Československu byly běžně exportovány do zahraničí, a to rovněž do nekomunistických zemí. Srov. L. MUCHA, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, s. 242.

středověku. Je třeba mít na paměti, že jedno z hlavních obecně deklarovaných posláních socialistických dějepisných atlasů bylo osvojení si a upevnění správného politického světónázoru.¹¹⁵⁷ Mezi nejpropagandističtější patří především stěžejní dílo vrcholného stalinismu, *Historický atlas revolučního hnutí* (1956, 1959). První poválečný dějepisný atlas, který vznikl na půdě vlivného Ústavu dějin KSČ, měl sloužit jako zbraň v rukou politických pracovníků, jejímž úkolem bylo na pozadí historického vývoje legitimizovat komunismus jako jediné správné politické zřízení a diskreditovat všechny jeho odpůrce. Poměrně úspěšně mu ale sekunduje jak dvojice školních atlasů z přelomu padesátých a šedesátých let, které si svou relativně agresivní rétoriku poplatnou období vzniku (tj. konci padesátých a počátku šedesátých let) udržely ve všech vydáních až do pádu komunistického režimu, tak především *Československý vojenský atlas* (1965), který je mimo jiné dokladem toho, že v šedesátých letech sílící reformní proud v československé historiografii měl v armádním prostředí pravděpodobně zcela nulový ohlas. Naopak až překvapivě ideologicky umírněný a korektní byl nejvýznamnější počín československé historické kartografie 20. století, akademický *Atlas československých dějin* (1965), vzniklý na půdě Historického ústavu ČSAV, který naopak reformní tendence šedesátých let jasně odráží a díky širší záběru i kvalitě zpracování je odbornou veřejností dodnes respektovaný a využívaný.

Dramatický nárůst kartograficky zcela nově zpracované historické látky, a to zejména k českým a československým dějinám, je možné dobře demonstrovat tím, že poprvé v dějinách vyšly ve dvou oddělených svazcích atlasy ke světovým a československým dějinám – *Školní atlas československých dějin* (1959) a *Školní atlas světových dějin* (1962) – které si svým rozsahem zcela odpovídaly. Zcela bezprecedentní je pak samozřejmě množství zpracovaných témat, která se objevila v *Atlasu československých dějin*. Posun je ale také možné zaznamenat z hlediska časového záběru, a to na obou stranách časové osy. Významnou inovací bylo zařazení map k pravěkému období, které se ve starších atlasech (s výjimkou jedné mapy v mnoha ohledech specifickém *Historickém atlasu k slovenským dějinám*, 1942) nevyskytovaly. Poprvé se objevily ve *Školním atlasu československých dějin*, ve větší míře pak v *Atlasu československých dějin* a tento trend následně vyústil ve vytvoření samostatného *Archeologického atlasu Evropy a Československa* (1979). Současně s tím postupně narůstalo množství map zabývajících se dějinami 20. století. Důraz kladený na novověké dějiny, a to

¹¹⁵⁷ Jak je patrné i z následujícího citátu ve *Školním atlasu československých dějin*: „Zdůrazňuje především pokrokové tradice našich dějin: boje lidu proti útisku vládnoucí třídy, revoluční hnutí apod. ... Poskytuje možnosti k výchově morálně politické, zejména k výchově k socialistickému vlastenectví a proletářskému internacionalismu zdůrazněním těch období národních dějin, které přispěly v minulosti a přispívají i v době současné k pokroku lidstva. ... Tím vším atlas přispívá k vytváření vědeckého světového názoru, tj. názoru člověka budoucího komunismus.“ Úvod v části Texty k mapám, s. 2.

především na ty, na nichž bylo možno demonstrovat směřování vývoje společnosti směrem k socialismu a komunismu, se odrazil v celkové koncepci historického atlasu jako žánru. Starší dějiny stále hrály významnou roli, především ve školních atlasech, avšak početně už výrazně převážily mapy k novověku a nejnovějšímu období (srov. Graf 5).

Přitom zejména mapy věnující se problematice 20. století lze nezdědka označit za vysoce manipulativní. Rovněž je ale třeba připomenout, že postoj k prezentování historického vývoje po roce 1945 byl v případě některých atlasů rezervovaný. Zatímco autoři *Historického atlasu revolučního hnutí* neváhali s patřičnou ideologickou vervou zhodnotit vývoj světových dějin až do své bezprostřední současnosti, např. ke *Školnímu atlasu československých dějin* vyšly mapy reflektující poválečný vývoj v Československu až po patnácti letech úspěšného působení mezi školní mládeží. Podobně opatrný byl *Kapesní atlas světových dějin*, který hranici roku 1945 nepřekročil vůbec. Ostatní atlasy se s pojednáním nejnovějších dějin vypořádaly s různou mírou tendenčnosti.

Zásadní diskurzivní posun (zvýšený důraz na národní dějiny, dějiny Sovětského svazu a spřátelených socialistických států, dějiny revolučního a národně-osvobozenického hnutí; zároveň ale v souladu se světovými trendy rovněž akcentace hospodářských, sociálních a kulturních dějin) se promítl do všech dějepisných atlasů, které v období komunistického režimu v Československu vyšly. In margine je možno zmínit, že na společenské a politické

změny po roce 1948 velice pružně reagovaly i učební osnovy a obdobný přístup se plošně projevil ve všech typech didaktických pomůcek pro výuku dějepisu.

Ze staršího období bylo v souladu s propagovaným narativem národních dějin vyzdvihováno zejména období husitství a naopak démonizováno pobělohorské období, značný prostor byl věnován rovněž sociálním konfliktům (zejména protifeudálním povstáním) a v celém běhu dějin byl zvýšený důraz kladen na sledování hospodářských poměrů. V období od poloviny 19. století a zejména první poloviny 20. století byla stále silněji akcentována sociální problematika, třídní konflikty a rozvoj revolučního a dělnického hnutí. Význam událostí první světové války, tvořících v období první československé republiky důležitou součást národní identity i historické paměti, byl upozaděn ve prospěch Velké říjnové socialistické revoluce a jejího ohlasu. K zásadním „personálním obměnám“ došlo rovněž v panteonu novodobých národních hrdinů. Zásluhy československých legií byly marginalizovány, případně zcela zamlčeny. Bezvýhradně oslavováni byli Čechoslováci, kteří se přidali na stranu rudoarmějců, zatímco ostatní legionáři v Rusku byli ve starších atlasech pasováni do role naivních obětí zneužitých imperialisty, v pozdějších umírněnějších pracech se stali v podstatě pouze cestujícími, kteří se poněkud zdouhavě přepravovali do vlasti.¹¹⁵⁸ Naopak novými hrdiny, kteří měli částečně nahradit hluboce zakořeněnou úctu k legionářům, se postupně stali českoslovenští interbrigadisté, dobrovolníci bojující v občanské válce ve Španělsku (1936–1939), byť vztah k nim byl zejména v padesátých letech ze strany státu ambivalentní.¹¹⁵⁹ Důležitou součástí komunistického narativu se stalo negativní vymezení se vůči období první československé republiky, které je zpodobňováno často pouze výčtem stávek a sociálních nepokojů a mírou nezaměstnanosti; navíc politické a hospodářské elity státu byly obviňovány z toho, že významnou měrou přispěly k Mnichovu. S nečinností a neschopností meziválečného vedení státu kontrastuje v atlasech KSČ jako organizátorka sociálně znevýhodněného obyvatelstva a následně jako nejvýznamnější bojovník proti nacismu na území Československa. Události druhé světové války byly výbornou příležitostí ke zdůraznění role Sovětského svazu jako jejího absolutního vítěze. Klíčovým obdobím pro formování komunistického narativu středoevropských dějin byla pochopitelně závěrečná fáze války a osvobozování tohoto regionu Rudou armádou, zatímco činnost spojeneckých armád byla zpravidla zcela záměrně bagatelizována, podobně jako jiný než komunistický odboj na

¹¹⁵⁸ Srov. *Historický atlas revolučního hnutí* (1956, 1959), *Školní atlas československých dějin* (1959 a dále), *Atlas československých dějin* (1965) a *Dějepisný atlas pro 7. ročník* (1983 a dále).

¹¹⁵⁹ Více k tématu např. Jaroslav BOUČEK, *Osudy československých interbrigadistů po druhé světové válce*, in: Zdenko Maršálek – Emil Voráček (eds.), *Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka: neznámé kapitoly z historie československé účasti v občanské válce ve Španělsku 1936–1939*. Praha 2017, s. 222–234.

území Protektorátu a aktivity Čechoslováků bojujících v západních armádách. Tabuizována (případně důkladně rozostřena) byla v atlasech činnost Sovětského svazu v období 1939–1941 a rovněž situace na Slovensku v období Slovenského štátu. Reflektují-li atlasy i události po roce 1945, je poválečný vývoj v Československu prezentován v podobě naprosto legálního převzetí moci komunisty a situace po roce 1948 znázorňována ve světle výrazného zlepšení životní úrovně obyvatelstva a hospodářské konjunktury. Je tedy možné vysledovat systematický pokus o kolektivní historickou amnézii, kdy byla cíleně „zapomínána“ některá klíčová problematická témata z nedávných dějin (např. odsun Němců, násilná kolektivizace, politické procesy, měnová reforma).¹¹⁶⁰

Zásadní rozdíl oproti prvorepublikovým atlasům lze spatřovat ve výrazném nárůstu map věnovaných historickému vývoji Slovenska. Geografickým rámcem mnohých map, včetně těch, které se vztahovaly ke staršímu dějinnému období, se stalo současné území Československa. Snaha o vyvážený poměr slovenských a českých dějin někdy dokonce vedla k paradoxním situacím, kdy byl určitý fenomén mapován pouze pro oblast Slovenska a ekvivalent pro české země chyběl. Naopak zcela záměrně nebyla výraznější pozornost věnována Podkarpatské Rusi, jejíž přináležitost k meziválečnému Československu byla chápána jako epizodická a připojení k Sovětskému svazu v roce 1945 jako naprosto logické vyústění situace. Ze světových dějin dochází pochopitelně k akcentaci světového revolučního hnutí, narůstá množství map věnovaných prostoru střední a východní Evropy, a to především dějinám Ruska a Sovětského svazu. Daleko více než dříve byly akcentovány dějiny mimoevropské, zejména v kontextu koloniální problematiky a následného procesu dekolonizace. Situace ve světě po druhé světové válce je představena jako jasný kontrast mezi útočným a agresivním kapitalistickým Západem a o světový mír usilujícím socialistickým Východem a v tomto smyslu jsou pojednány i prezentované válečné konflikty.

Dobové ohlasy na atlasová díla je třeba brát s jistou mírou rezervovanosti, neboť hlubší obsahové kritiky, především u nejpropagandističtějších atlasových děl, se žádný z domácích recenzentů neodvážil. Jistým paradoxem je soudobá běžná praxe, kdy převážná část recenzí pocházela z pera některého z členů autorského kolektivu a tudíž se sice mohly stát poučenými příspěvky k diskuzi, ale nikoliv nestrannými. Při pohledu na soudobé dějepisné atlasy v globálním měřítku je nesporné, že československá produkce mohla

¹¹⁶⁰ K tématu obecně Peter BURKE, *Variety kulturních dějin*. Brno 2006, s. 63–66.

sebevědomě konkurovat zahraničním pracím,¹¹⁶¹ což se projevilo zejména v případě těch atlasů, které svým významem přesáhly hranice státu – především vynikající *Atlas československých dějin* (1965) zaznamenal mezi zahraniční odbornou veřejností velký ohlas. Není tedy pochyb o tom, že dynamicky se rozvíjející obor československé historické kartografie zastával v soudobém (středo)evropském prostoru významnou pozici. Současně byla v Československu bedlivě sledována a reflektována zahraniční atlasová tvorba, o čemž svědčí nejen již opakovaně zmíněné citace v samotných dějepisných atlasech, ale rovněž četné recenze zahraničních děl tohoto typu v domácích periodících (např. v Československém časopisu historickém nebo v od roku 1968 vydávaném oborovém časopisu *Historická geografie*).

¹¹⁶¹ Srov. L. MUCHA, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*.

5. Závěr

Dějepisné atlasy jsou specifickým typem dokumentů, jejichž charakter se postupně formoval na pozadí několika tradičních žánrů (geografické atlasy, historické příručky a kompendia atd.); od svých počátků stály na pomezí humanitních a přírodovědných oborů. Jejich formální i obsahovou stránku ovlivňovala kromě soudobého stavu historického poznání a úrovně kartografických dovedností i vzdělávací politika jednotlivých států, neboť značná část produkce dějepisných atlasů (minimálně ve středoevropském prostoru) byla určena pro potřeby školní výuky. Do zdánlivě nezaujatého žánru mapujícího minulost se však výrazně otiskovala současnost, především aktuální politická a společenská situace (např. vzestup moderního nacionalismu nebo totalitní a autoritativní režimy 20. století) a měl tudíž nepopíratelný persvazivní potenciál. Primární role atlasů, tj. transfer aktuálního stavu vědění (dobový historický diskurs a kartografické dovednosti), se v nich často a zcela vědomě prolínala s rolí sekundární, ideologickou, ovlivněnou aktuální politickou a společenskou poptávkou, mocenskými ambicemi a zájmy jednotlivých států, případně dalších aktérů. Tento žánr se tak stává cenným a dosud nezřídka opomíjeným pramenem nejen pro dějiny kartografie, historiografie a didaktiky, ale v širším pojetí rovněž pro sociální dějiny a dějiny mentalit.

Primárním cílem disertace bylo zpracování a interpretace historického vývoje českých a československých dějepisných atlasů období od poloviny 19. století až do konce osmdesátých let 20. století a prostřednictvím získaných dat nahlédnout sledovanou problematiku z širší, středoevropské perspektivy. Syntéza zjištěných poznatků umožnila potvrdit nebo vyvrátit původní hypotézy, formulovat základní typologii i trendy ve vývoji české a československé historické atlasové kartografie a komparovat je se situací v dalších středoevropských státech.

Rozkvět **středoevropské historické atlasové kartografie**, který nastal zejména od poslední čtvrtiny 19. století, se odehrával na pozadí technologického pokroku v oblasti tisku i tvorby map, rozvoje geografie i historiografie, modernizace školství a učebních pomůcek a zároveň narůstající emancipace jednotlivých středoevropských národů. Ty se v tomto období často a rády ohlížely do minulosti, která se pro ně stávala důležitou součástí národní identity. Přesto zejména oficiální školní atlasy vzniklé do roku 1918 vychovávaly v první řadě k loajalitě k vládnoucí dynastii – zprostředkovávaly německo-rakouskou perspektivu dějinného vývoje a historii ostatních středoevropských etnik ponechávaly zpravidla jen

minimální prostor. Platí to nejen pro české, ale do značné míry i pro polské prostředí, které mělo v oblasti historické kartografie delší a „košatější“ tradici. Významným a radostně vítaným byl pro neněmecké oblasti však mnohdy už samotný fakt, že vycházela atlasová díla v národních jazycích a nikoliv pouze v němčině a samozřejmě rovněž jakákoliv samostatná mapa věnovaná národním dějinám.

Zásadní změna geopolitické situace ve střední Evropě **po první světové válce** se v dějepisných atlasech neprojevila tak dramaticky, jak by se dalo očekávat. Zatímco v Polsku se jednalo o poměrně ostrý stříh a impuls k vytváření nových moderních atlasových děl, situace v Rakousku, Německu, ale překvapivě i v Československu se vyznačovala kontinuitou se starší atlasovou produkcí, která byla jen částečně a v mnoha případech pouze povrchně adaptována na nové politické a společenské podmínky. V Německu došlo již ve dvacátých letech k zásadnímu zpolitizování, ale i modernizaci atlasů pod vlivem geopolitické kartografie. Atlasová díla doplnily stránky vyjadřující vzdor vůči versaillskému systému, promítly se do něj nacionální resentimenty i oslava němectví v jeho širším geografickém rámci, aby následně ve třicátých letech zcela „zhnědly“. Rakouské atlasy v průběhu dvacátých let hledaly svou demokratičtější tvář, nicméně i ony se ve třicátých letech v důsledku proměny politického ovzduší nacionálně radikalizovaly. Je proto nanejvýš pozoruhodné, že po celé meziválečné období se československým dějepisným atlasům v podstatě nepodařilo zcela vymanit z rakouského vlivu, neboť většina prací, včetně těch nových, vydávaných ve druhé polovině třicátých let (s výjimkou Dorazilova atlasu)¹¹⁶² byla odvozeninami rakouských děl a i přes úpravy a četné doplňky byl předkládaný obraz dějin stále hodně rakouský (rakousko-německý) a až překvapivě málo československý.

Naopak zcela zásadním mezníkem byl **konec druhé světové války** a následná polarizace světa na Východ a Západ, jejichž hranice protнула a zásadně ovlivnila další vývoj ve střední Evropě. Neméně důležitý však byl i rozvoj technologií a metod tematické kartografie a celosvětově vzrůstající zájem historické obce o hospodářské, sociální a kulturní dějiny. Atlasová díla vzniklá po roce 1945 jsou nesouměřitelná se svými předchůdci – rozsahem, dynamikou, množstvím nově zpracovaných témat i znázorněných informací. **V zemích socialistického bloku** vyvstala potřeba nových moderních socialistických atlasů, reflektujících zásadní diskurzivní posun (nejen) v historiografii a předkládaném narativu národních i světových dějin. Inspirací byly zpočátku zejména sovětské

¹¹⁶² Studované atlasy jsou opakovaně citovány jak v samém textu práce, v závěrečném seznamu pramenů (kapitola 6) i přílohách. V rámci závěru jsou proto uváděny pouze ve zkrácené podobě.

práce, ke kterým postupně (od padesátých a zejména od šedesátých let) přibýly nové národní atlasy dalších států socialistického bloku, významnou měrou přispívající k rozvoji evropské historické kartografie. Avšak i zde je, stejně jako v meziválečném období, zapotřebí upozornit na pozoruhodné rozdíly. Zatímco československé nebo východoněmecké atlasy se od svých předchůdců ostře distancovaly, Polsko na svou meziválečnou atlasovou produkci poměrně plynule navázalo. V zásadě je ale možné říci, že všechny socialistické dějepisné atlasy, které se zabývaly novějšími a moderními dějinami, podávaly obecně velmi unifikovaný obraz národních i světových dějin v souladu se státem proklamovanou ideologií a vyznačovaly se naprostou loajalitou k Sovětskému svazu, čímž vedle národní identity soustavně posilovaly i identitu transnacionální (socialistickou/komunistickou).

S jinými výzvami se po druhé světové válce musely vypořádat dějepisné atlasy ve zbytku střední Evropy. **Západoněmecká produkce** částečně navázala na starší atlasová díla (typicky Putzgerův atlas jako esence německé historické kartografie), která však bylo nutno denacifikovat. Tato transformace rozhodně nebyla rychlá ani bezproblémová. Vypořádání se s nedávnou minulostí a poválečným rozdělením Německa však bylo náročné a poměrně bolestivé i pro nově vznikající atlasová díla. Kdesi na pomezí mezi východní a západní historickou atlasovou kartografií pak stálo neutrální Rakousko, rovněž dlouze hledající samostatnou demokratickou koncepci vlastních dějin, přičemž i zde se podařilo částečně udržet kontinuitu s předchozí produkcí. Středoevropské dějepisné atlasy se především prostřednictvím map k nejnovějším dějinám (tj. po roce 1945) stávaly aktuálním „bojištěm“, místem konfrontace západního a východního světového názoru, přičemž obě strany se snažily dokázat, že jejich cesta je ta správná. Zásadní rozdíl mezi „západní“ a „východní“ atlasovou produkcí ve střední Evropě je možné mimo mnohé jiné spatřovat rovněž v pestrosti a tematické variabilitě atlasových děl (církevní a regionální atlasy, atlasy měst atd.), ve které vynikaly atlasy západoněmecké a rakouské, ze socialistického tábora byly tematicky nejpestřejší atlasy polské, kde se podařilo prosadit např. práce k církevním dějinám. Rovněž polská „tradice“ emigrantských dějepisných atlasů, vznikajících v 19. i 20. století jako protipól k oficiální kartografii, nemá ve středoevropském prostředí obdoby.

Podrobnější pohled na vývoj **českých a československých dějepisných atlasů** ukazuje, jak složitou a křivolakou trajektorii zahrnující pestrou škálu postojů a předkládaných narativů dějin během sledovaného období opsal: od loajality k monarchii přes opatrné a následně sebevědomější prosazování národních zájmů až po propagaci hlavních ideologických proudů 20. století. Ve více než stoletém období zde vyšly tři desítky atlasových

děl, mnohá v opakovaných vydáních, některá vícedílná. Do roku 1945 byla nemalá část z nich více či méně upravenými deriváty zahraničních, zpravidla rakouských prací, po roce 1948 byly naopak atlasy vytvářeny pod silným vlivem socialistické (zejména sovětské) kartografické produkce. Přesto zde vzniklo množství pozoruhodných, inovativních a sebevědomých děl, která významně přispěla k rozvoji domácí i evropské historické kartografie. Ukázalo se, že zejména v období 20. století se atlasy snažily reagovat na nové podněty a proměny historiografického diskurzu.¹¹⁶³

Není pochyb o tom, že výsledný kartografický obraz dějin zásadním způsobem ovlivňovali jednotliví **aktéři podílející se na procesu tvorby atlasového díla**. V první řadě to byli samotní **autoři**, kteří se rekrutovali převážně ze dvou základních společenských skupin: první tvořili učitelé dějepisu, do druhé patřili profesionální historici. Právě profesní orientace autorů se, vedle jejich názorové individuality, výrazně odrazila do cílů, které jimi vytvářená atlasová díla sledovala. Zatímco pedagogové toužili po přehledných a srozumitelných pomůckách pro své žáky (nezřídka navázaných na některou z dějepisných učebnic), historici, opírající se o detailní studium pramenů a literatury, inklinovali ke komplexním a značně podrobným mapovým dílům s více či méně obsáhlým textovým doprovodem, určeným především odborné veřejnosti.¹¹⁶⁴ Je v mnoha ohledech příznačné, že se tyto dvě sféry po dlouhou dobu navzájem příliš neprolínaly a systematictěji začaly spolupracovat až od padesátých let 20. století.

Nejstarší české atlasy byly pouhými kompilacemi zahraničních děl, ale relativně záhy začaly vznikat i nové původní práce. Až do poloviny 20. století se jednalo převážně o díla jednotlivců (případně autorských dvojic), přičemž mezi autory převažovali středoškolští profesori (např. Jan Lepař, Otakar Dorazil, Jaroslav Lameš). Někteří z nich byli pověřováni nakladatelstvími úpravou německojazyčných děl do češtiny. Jisté zárodky „týmové práce“ lze spatřovat v meziválečném období, kdy si akademik Bohuslav Horák přizval k rozšíření školního atlasu vydávaného v Neubertově nakladatelství i další spolupracovníky. Posun od individuálních ke kolektivním dílům však nastává až ve druhé polovině 20. století. Po roce 1948 došlo k profesionalizaci atlasů, na kterých spolupracovaly více či méně rozsáhlé týmy o desítkách, výjimečně i stovkách členů, složené z profesionálních historiků, geografů a

¹¹⁶³ Jako příklad je možno uvést zásadní úpravy školního atlasu k československým dějinám po vydání akademického *Atlasu československých dějin* (1965).

¹¹⁶⁴ Stranou obou těchto skupin stojí postava excentrického německého Čecha, „obzvláštníka“ Maxe Wellnera, který svůj atlas vytvořil pravděpodobně především z nutkové touhy podělit se se světem o svůj názor a vědomosti.

kartografů, případně i didaktiků dějepisu (např. Jaroslav Purš, Petr Cafourek, Ladislav Hosák, Ondřej Roubík a mnozí další). Relativně pozdě do příběhu dějepisných atlasů vstoupily ženy, v Československu se mezi autorským kolektivem poprvé objevily až od padesátých let 20. století (např. Marie Medková, Eva Klímová). Za zmínku rovněž stojí fakt, že s výjimkou archeologického atlasu z konce sedmdesátých let 20. století nebyla při přípravě žádného dalšího atlasového díla navázána mezinárodní spolupráce, a to ani po roce 1948 v rámci zemí Východního bloku.

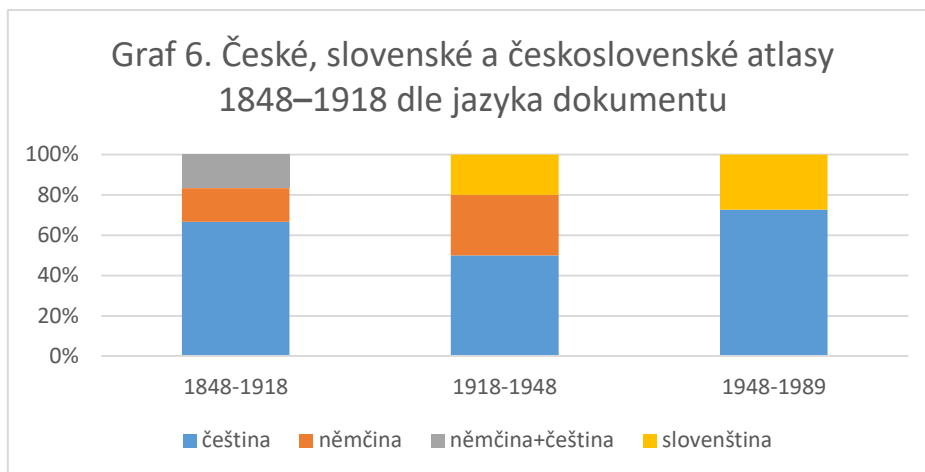
Významná však byla také **role nakladatele**, který (zejména do roku 1948) svou personální i hospodářskou politikou určoval směřování atlasových děl, což je nejvíce patrné především u úspěšných, opakovaně vydávaných prací: v okolních státech typicky u německého Putzgera (vydávaného nakladatelstvím Velhagen & Klasing) nebo rakouských Hölzelových atlasů, v Československu je možno zmínit Neubertovo nakladatelství, které prakticky po celé meziválečné období ovládalo trh se školní historickou atlasovou kartografií. Ačkoliv se míra flexibility u jednotlivých nakladatelských domů lišila, je patrné, že právě schopnost a ochota reagovat na aktuální politickou a společenskou poptávku byla pro úspěch atlasu (a s ním spojený ekonomický profit nakladatelství) stěžejní. Zestátnění kartografických nakladatelství po roce 1948 proměnilo zásadním způsobem situaci na československém trhu i přístup ke tvorbě atlasových děl. Vydavatelská politika, dotovaná státem a s garantovaným odbytem na československých školách, která nebyla primárně motivována ziskem, se výrazně lišila od „kapitalistických“ nakladatelství na Západě.¹¹⁶⁵

Z hlediska **typologie atlasů** platí pro české a československé atlasy výše uvedené, tj. že valná většina vznikala pro potřeby školní výuky, přičemž jejich používání bylo podmíněno úředním schválením, byť toto pravidlo nebylo vždy striktně dodržováno (např. Balcar-Kameníček-Horákův atlas, který úspěšně vycházel po celé meziválečné období a ministerské schválení získal až na samém sklonku existence první československé republiky). Vycházely zde však i práce vědecké, populárně-naučné a v menší míře úžeji specializované, tematické atlasy. Zde je možno připomenout, že právě české země pomohly oživit standardní „sortiment“ atlasové produkce v rakousko-uherské monarchii o dva biblické atlasy, typické spíše pro protestantské prostředí. Podobně inovativní byl československý archeologický atlas,

¹¹⁶⁵ Srov. J. BLACK, *Maps and History*, kapitola *Commercial context 1945–*, s. 132–148. Nakladatelství Václav Neubert a synové splynulo po roce 1948 s nakladatelstvím Orbis. Mezi hlavní producenty kartografických dokumentů patřila v období 1948–1989 zejména Ústřední správa geodézie a kartografie, jejíž součástí se v roce 1954 na základě vládního nařízení stal Kartografický a reprodukční ústav. Po organizačních proměnách v průběhu šedesátých let pokračoval od roku 1969 pod názvem Kartografie Praha, n. p., která následně v průběhu osmdesátých let splynula s Geodetickým a kartografickým podnikem.

který vyšel na konci sedmdesátých let 20. století ve spolupráci s polskými odborníky. Z hlediska akademické historické kartografie se jeví jako nanejvýš pozoruhodné, že na rozdíl většiny ostatních středoevropských států se v českém (a následně československém) prostředí dlouhodobě nedařilo prosadit myšlenku zpracování vědeckého historického atlasu. Přes pokusy Hermenegilda Jirečka na konci 19. století i Josefa Vítězslava Šimáka v meziválečném období, se podařilo tento počín realizovat až v polovině šedesátých let 20. století (*Atlas československých dějin*, 1965).

Neméně důležitá je i problematika **jazyka vydaných dějepisných atlasů**, kterou prezentuje Graf 6. Již v úvodu této práce vymezená množina českých a československých dějepisných atlasů zahrnuje převážně jazykově české práce, dále německé (do roku 1945) a slovenské. Vycházely nejen na území dnešního Česka a Slovenska, ale do roku 1918 rovněž ve Vídni jako centru monarchie. Volba jazyka přitom nevypovídala jen o etnicitě autora nebo nakladatelského domu, mohla být zvolena i pragmaticky s cílem oslovit širší publikum. Pouze minimum prací bylo dvojjazyčných (německo-českých s dominancí němčiny), po roce 1918 tento žánr zcela vymizel. Na rozdíl od rakousko-uherské monarchie nevyvinul v meziválečném období rovněž výrazně mnohonárodnostní československý stát větší snahu podpořit vydávání atlasů v jazycích dalších etnik. Pouze německá menšina se dokázala zmobilizovat natolik, aby ve spolupráci s rakouskými nakladatelstvími vydala několik německojazyčných prací, většina z nich však vyšla bez úředního schválení a Altrichterův atlas o něj musel usilovně bojovat. Nejpřekvapivější je však absence slovenštiny, která se v dějepisných atlasech poprvé objevila teprve v druhé polovině třicátých let 20. století, a to pouze u Dorazilovy komerční publikace, a podruhé v samostatném atlasu ke slovenským dějinám (1942) vydaném v období existence Slovenského štátu. V rámci Československa se dočkala větší rovnosti až v období 1948–1989, ve kterém hlavní školní atlasová díla vycházela paralelně v češtině i slovenštině.

Také **formální stránka** atlasových děl doznala značných změn. V samých počátcích vycházely práce jako útlá několikastránková díla, která postupně nabývala na objemu. Po roce 1948 vyšlo několik skutečně rozsáhlých, mnohasetstránkových atlasových děl. Doprovodný text byl až do roku 1945/1948 u atlasů spíše výjimkou, objevující se především u vědeckých a popularizačních děl, neboť u školních atlasů se předpokládala provázanost s učebnicemi dějepisu. V nemálo případech chybělo i jakékoliv úvodní slovo autora. Teprve ve druhé polovině 20. století se textové části staly běžnou součástí atlasového díla. Úvodní pasáže zpravidla poskytují cenné informace o autorském kolektivu, koncepci a procesu tvorby díla, úskalích při jeho zpracování a použitých metodách. Texty k mapám umožňují sledovat vývoj a proměny soudobého společenského a historického diskurzu a neméně důležitou součástí, ve starší době rovněž spíše výjimečně uváděnou, se stává seznam použitých pramenů a literatury, který odhaluje inspirační zdroje práce.

Obsahové proměny atlasů lze sledovat v několika různých rovinách, přičemž v první řadě je možno zmínit jejich **chronologický záběr**. Zatímco v nejstarším období byly vydávány pouze atlasy starověku, na konci šedesátých let 19. století se objevil první atlas k dějinám středověku a novověku. Teprve na samém konci 19. století vyšly atlasy zahrnující období od starověku až do nejnovějších dějin v jednom svazku (Schubert-Schmidtův a Putzgerův). Přestože ještě v meziválečném období je možno spatřovat důraz na starší období (starověk jako základ klasického vzdělání a středověk), setrvale narůstal počet map k moderním a nejnovějším dějinám. Zejména v socialistických atlasech pak novější dějiny zcela převážily. Přesto byly některé práce opatrné a pojednání dějinného vývoje po roce 1945 se vyhýbaly (např. kapesní atlas Petra Cafourka, ale až do sedmdesátých let i Školní atlas československých dějin). Významný posun nastal také na druhém konci časové osy – poprvé

ve slovenském atlasu z roku 1942, soustavně pak od padesátých let se v tomto žánru začaly objevovat mapy k období pravěku. Tento trend následně vyústil ve vydání prvního samostatného archeologického atlasu (1979).

Z hlediska **typologie map** je možno konstatovat, že po celou dobu si uchovávaly výsostně postavení mapy k politickým dějinám. Zejména ve starší době se velké oblibě těšily převážně statické plány bojišť, později o něco dynamičtější plány bitev a vojenských operací. Podíl specializovaných map zaměřených na specifitější fenomény a procesy historického vývoje, byl až do konce první československé republiky relativně nízký. V souladu se světovými trendy i diskurzivním posunem v československé historiografii obrátily od padesátých let 20. století i československé atlasy svou pozornost k hospodářské, kulturní a sociální problematice a dále rovněž k dějinám revolučního hnutí, přičemž vzniklo mnoho nových, tematicky mnohdy unikátních map.

Při pohledu na **geografický rámeček** atlasů je možno říci, že byly převážně eurocentrické, s důrazem na oblast střední Evropy. Z mimoevropských dějin byla pozornost věnována zpravidla starověkým říším a pro novější dějiny evropským objevitelským výpravám a koloniální problematice.¹¹⁶⁶ Do roku 1918 tvořily podstatnou část atlasů mapy k německým a rakouským dějinám, což byl důsledek toho, že mnohá díla byla deriváty německých a rakouských prací. Tohoto dědictví se však z větší části nedokázaly zbavit ani prvorepublikové atlasy. Naopak jen zvolna se do dějepisných atlasů dostávaly i mapy k českým dějinám, které až poměrně hluboko do meziválečného období tvořily výraznou menšinu (cca 10%). Jen o něco lépe na tom byly atlasy vydávané ve třicátých letech, které i v souladu s učebními osnovami množství map k českým a slovanským dějinám navýšily. Meziválečné německojazyčné atlasy, vycházející bez ministerského schválení, české dějiny zcela ignorovaly. Od padesátých let 20. století počet map k národním dějinám dramaticky narostl. Na přelomu padesátých a šedesátých let poprvé vyšla dvojice atlasů rozdělená na československé a světové dějiny, přičemž obě části si rozsahem odpovídaly. To byl zásadní posun oproti starším mapovým souborům k českým dějinám, které vycházely bez jakéhokoliv protějšku ke světovým dějinám a obsahovaly zpravidla jen několik málo map. V tomto období také výrazně narostl prostor věnovaný dějinám Sovětského svazu a dalších zemí socialistické soustavy a zároveň mimoevropským dějinám, přičemž cílem mnohých z těchto map byla

¹¹⁶⁶ Tomuto konceptu se vymykal především Dorazilův populárně-naučný atlas, vycházející v druhé polovině třicátých let, který byl v daleko větší míře zaměřen na mimoevropské a zároveň nejnovější dějiny.

kritika kolonialismu a imperialismu a oblíbeným tématem byl proces dekolonizace a boje podrobených národů za nezávislost.

V meziválečném období byly „národní“ dějiny v atlasech převážně bohemocentrické, historickému vývoji Slovenska a Podkarpatské Rusi byla věnována jen zcela marginální pozornost. Po celou dobu existence první československé republiky se tudíž nepodařilo vytvořit atlasové dílo, které by přineslo jednotný nadnárodní příběh československých dějin. Jako svého druhu paradox je třeba vnímat Lamešův atlas (1938), odbornou veřejností vítaný jako moderní výuková pomůcka, který v podstatě přinesl na československý trh další, byť upravený a „čechoslovakizovaný“ rakouský pohled na dějiny střední Evropy. V poskytnutí vyváženého (nebo alespoň vyváženějšího) poměru českých a slovenských dějin byly daleko úspěšnější atlasy vzniklé v období socialismu. Naopak Podkarpatská Rus (Zakarpatská Ukrajina) byla v atlasech vzniklých po roce 1948 období marginalizována cíleně, aby byla zdůrazněna epizodičnost a „nelogičnost“ její příslušnosti k Československu. Pozoruhodný je i fakt, že za celých čtyřicet let nevznikl pokus vydat dějepisný atlas jen k českým nebo slovenským dějinám a Bokes-Vajcikův atlas z roku 1942 tak zůstal až do roku 1989 solitérem.

Do poloviny 20. století je rovněž možno položit zásadní mezník z hlediska mapovacích technik, které ovlivnily vývoj **kartografického znázornění historických jevů a procesů**. Starší mapy byly dlouhodobě převážně statické a z hlediska kartografického vyjádření až na výjimky poměrně jednoduché. Moderní a zejména dynamické prvky do atlasů pronikaly velmi pozvolna. Relativně málo československé atlasy ovlivnila vizuálně atraktivní geopolitická kartografie, která se nejvíce projevila u Altrichterova a Lamešova atlasu. Za průkopnický je v tomto smyslu možno považovat *Historický atlas ke slovenským dejinám* (1942), při jehož tvorbě autoři využili množství inovativních metod. Od padesátých let se pak československé atlasy stávají skutečně moderními kartografickými díly, plně využívajícími potenciál mapových znaků, dynamických prvků, doplňkových map a dalších vyobrazení, grafů a diagramů.

Již opakovaně bylo uvedeno, že atlasy kromě vzdělávání a transferu vědění sloužily rovněž k **ideologickému působení**, a to jak ve prospěch oficiální politiky státu, tak i pro neoficiální (např. nacionalistickou) propagandu. Míra tendenčnosti byla závislá na době vzniku, osobnosti autora nebo autorském kolektivu a případně i tematickém zaměření atlasu. Nejvíce propagandistická atlasová díla v celém sledovaném období vznikala v Československu bezesporu během čtyřicetiletého období diktatury KSČ. Kromě archeologického atlasu, jenž byl svým zaměřením pouze na pravěk a raný středověk relativně

v bezpečí, musely všechny atlasy dostát povinné loajalitě ke státům propagované ideologii, přičemž se ale lišily ve své „horlivosti“.

Manipulace se v atlasech objevují v různých podobách: výběrem témat, volbou názvů map a názvosloví, použitím barev i mapových znaků, v doprovodných textech atd. Neméně důležité je v tomto ohledu i sledování tabuizovaných témat, která byla v atlasech vynechávána (např. role Sovětského svazu v období 1939–1941, situace na Slovensku v období Slovenského štátu, odsun Němců po roce 1945 atd.). Právě toto záměrné „zapomínání“ na některá klíčová témata z nejnovějších dějin mělo zásadní měrou přispívat ke kolektivní historické amnézii.¹¹⁶⁷ Jak do textu, tak do mapových legend se zejména v politicky vypjatých obdobích (např. Německo ve třicátých letech, socialistické atlasy v padesátých letech i později) dostávala velmi agresivní rétorika. Pomocí kartografických prostředků bylo možné podpořit proces teritorializace státu, „zdůvodnit“ a legitimizovat jeho územní nároky a mocenské ambice,¹¹⁶⁸ zobrazit jeho křehkost a ohrožení, oslavit vlastní politické zřízení i diskreditovat své předchůdce nebo aktuální politické odpůrce, přičemž nejčastějším „kolbištěm“, jak už bylo zmíněno, se stávaly mapy k nejnovějším dějinám.

Je možné uvést i některé konkrétnější příklady z československé historické atlasové kartografie: zatímco prvorepublikové atlasy se s rakousko-uherskou minulostí vypořádaly zpravidla jen přejmenováním map, socialistické atlasy se proti meziválečnému Československu ostře vymezovaly a prezentovaly toto období jako řetězec stávek a neúspěchů, kde jediným pozitivně působícím subjektem byla KSČ. Vývoj po roce 1948 byl následně vykreslen jako období hospodářské konjunktury a výrazného zlepšení životní úrovně obyvatelstva. Pozoruhodné proměny proběhly v panteonu novodobých národních hrdinů: zatímco v meziválečném období byly téměř ve všech atlasech oslavovány československé legie, v pracích vzniklých po roce 1948 se legionáři stávají pomýlenými „zaprodanci“ a později pouhými pasažéry cestujícími oklikou zpět do vlasti. Hrdiny se naopak stali ti, kteří bojovali na straně rudoarmějců, a interbrigadisté. V celosvětovém měřítku pak (nejen) československé atlasy zdůrazňovaly roli Sovětského svazu jako absolutního vítěze druhé

¹¹⁶⁷ Srov. P. BURKE, *Variety kulturních dějin*, s. 50–66.

¹¹⁶⁸ V době vzestupu moderního nacionalismu a následně se prosazující myšlenky práva na sebeurčení národů právě ohlednutí se do historie vlastního národa napomáhalo formovat a do značné míry legitimizovat představy o vymezení „národního“ teritoria, o tom, co v minulosti bylo „naše“ a „cizí“ a na co má tedy národ „nezadatelné právo.“ Tyto představy následně jednotlivé středoevropské státy implementovaly do svých územních požadavků, přičemž i relativně dávno ztracená území se mohla znovu a nečíslně opakovaně objevovat v hledáčku národních zájmů (pro Československo takovým územím bylo např. Kladsko). Srov. P. HASLINGER, *Die „Arbeit am nationalen Raum“*; k dějepisným atlasům jako objektům spolupodílejícím na procesu teritorializace státu V. LARCHER, *South Tyrol Maps in German and Italian School Historical Atlases as nationalistic cartographic 'Workshop'*, s. 5.

světové války a organizátora světového mírového hnutí, v kontrastu s agresivními a militantními ambicemi „Západu“.

Jedním z hlavních cílů práce bylo nahlédnout studovaná atlasová díla v širším prostorovém, časovém a společenském kontextu. Kromě sledování samotných prací a jejich autorů přinesl množství cenných informací výzkum jejich **soudobé** a případně i **pozdější reflexe**. V mnoha případech se podařilo odpovědět na otázky, jak byly konkrétní atlasy veřejností přijímány, které aspekty jejich tvorby se jevíly problematické (např. otázka použitého názvosloví), které práce zaznamenaly mimořádný ohlas (např. hranice Československa dalece přesahující úspěch *Atlasu československých dějin*) a proč v případě některých nedošlo k jejich pokračování (např. Jirečkův atlas).

Neméně důležité je však uvažovat i o tom, jak byly jednotlivé mapy v atlasech „čteny“ a interpretovány samotnými uživateli, nejen odbornou veřejností, a do jaké míry a jakým způsobem byly využívány učiteli při výuce dějepisu. Na tyto otázky však historické prameny bohužel jen zřídka poskytují odpověď. Impakt školních dějepisných atlasů nelze přeceňovat, ale ani podceňovat. Osobnost, názorová orientace a v neposlední řadě i charisma pedagoga bezesporu do značné míry určovaly, jaký obraz dějin svým žákům a studentům předá, atlasová díla mu však k této činnosti poskytovala důležitá vodítka a zejména více tendenční práce ke „správnému“ pochopení dějin své uživatele samy naváděly.

Středoevropské dějepisné atlasy urazily v období 1848–1989 dlouhou a obtížnou dráhu, bohatou na zvraty, nečekané zatačky a mnohé překážky na cestě. Přesto se zvládly kontinuálně rozvíjet, postupně se etablovaly mezi dalšími typy kartografických i textových dokumentů, profesionalizovaly a staly se široce uznávaným a dodnes vyhledávaným žánrem. Výzkum, shrnutý v předložené dizertační práci, byl veden snahou o dílčí posun poznání v rámci dějin kartografie a historické kartografie. Ukázal společné vývojové trendy historické atlasové kartografie ve střední Evropě i pozoruhodná regionální specifika, daná odlišným historickým vývojem a geopolitickou situací jednotlivých států. Umožnil sledovat transfer dobových historických diskurzů do obsahu dějepisných atlasových map, formulovat některé obecnější úvahy o roli dějepisných atlasů při formování národní i nadnárodní identity a kolektivní historické paměti a v neposlední řadě postihnout jejich potenciál i konkrétní příklady jejich využití, či spíše zneužití jako nástrojů politické propagandy.

Mezi další badatelské výzvy, které se k tématu dějepisných atlasů nabízejí, patří kupříkladu relativně málo zpracované dějiny vojenské historické kartografie, ke které existuje

ve středoevropském prostoru množství výše naznačeného kartografického materiálu. Možností by mohla být i podrobnější komparace a analýza obsahové stránky vybraných typů map nebo tematických atlasů, která je výzvou pro specialisty na danou oblast. Největší úkolem pro budoucí bádání však je bezesporu podrobnější zpracování problematiky maďarských dějepisných atlasů, která bohužel nadále zůstává bílým místem v dějinách středoevropské historické atlasové kartografie.

Otevřené zůstává i zpracování vývoje tohoto žánru po roce 1989. S ohledem na složitost tvorby kvalitního atlasového díla, která vyžaduje komplexní interdisciplinární přístup, není divu, že má historická atlasová kartografie dodnes pověst „královské disciplíny“. Vývoj po roce 1990 přinesl nové impulzy, inovace a moderní trendy v kartografii, které umožnily její expanzi do virtuálního prostoru. Díky digitální kartografii (vytváření map v prostředí GIS – geografických informačních systémů) se otevřely a stále otevírají nové a v porovnání s předchozím obdobím až fantastické možnosti. Z pohledu historika lze ocenit například možnost vrstvení mapových podkladů, sdílení tematických mapových vrstev (např. hranic administrativních celků), které již nemusí být opakovaně a složitě vytvářeny, velice jednoduché doplňování mapy o nové prvky, vytváření aktivního obsahu atd. Tyto nové potenciality a funkce samozřejmě výrazně ovlivnily také vývoj v historické atlasové kartografii a je nepochybné, že naznačily směr, kterým se i do budoucna bude tento žánr ubírat. Dá se předpokládat, že tištěná média budou v budoucnu postupně ustupovat do pozadí a zásadní roli převezmou atlasy elektronické.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁹ Jedním z čerstvých příkladů elektronického dějepisného atlasu je *Mapový portál Český historický atlas*, vytvořený spoluprací Historického ústavu AV ČR a Katedry geomatiky FSv ČVUT.

6. Seznam použitých pramenů

V následujícím soupisu jsou uvedeny všechny prameny použité při zpracování této práce. Kartografické dokumenty jsou citovány včetně nakladatele, na rozdíl od ostatních tištěných pramenů, neboť je v mnoha případech právě tento údaj klíčový pro jejich jednoznačnou identifikaci. Prameny jsou pro přehlednost a lepší vyhledávání tematicky (dále případně i chronologicky a/nebo geograficky) členěny do následujících skupin:

- 1) atlasy a další díla s významným podílem dějepisných map; mapy a plány
- 2) teoreticko-metodologické texty
- 3) legislativní dokumenty a oficiální školské příručky (výběrově)
- 4) učebnice dějepisu a historické příručky (výběrově)
- 5) recenze a zprávy o zpracování atlasů
- 6) základní odborná periodika
- 7) archivní materiál a archivní pomůcky

6.1. Atlasy a další díla s významným podílem dějepisných map; mapy a plány

Česko a Československo

1848–1918

Atlas zu Höfler's Weltgeschichte. Prag: Friedrich Tempsky, 1857.

Atlas zur alten Geschichte = Atlas starého věku. Praha: Bedřich Tempský, 1863.

Atlas zur alten Geschichte. Prag: Friedrich Tempsky, 1859.

BALCAR, Antonín – VLACH, Jaroslav – KAMENÍČEK, František (eds.), *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku.* Vídeň: Ed. Hölzel, [1898].

BALCAR, Antonín – VLACH, Jaroslav (eds.), *Atlas antiquus. Historicko-geografický atlas školní starověku.* Vídeň: Ed. Hölzel, 1887.

BLANDA, František Xaver, *Malý atlas biblický. Pomůcka ke studiu biblického země- a dějepisu.* Praha: B. Stýblo, 1895.

BRUNCLÍK, Josef, *Atlas dějepisný pro potřebu škol měšťanských.* Praha: Unie, 1914, 1921².

BRUNCLÍK, Josef, *Atlas zeměpisný pro školy měšťanské.* Praha: V. Neubert, 1904 a další vydání.

BRUNCLÍK, Josef, *Zeměpisný atlas pro 1. třídu škol středních.* Praha: V. Neubert, 1909.

BRUNCLÍK, Josef, *Zeměpisný atlas pro školy střední, lycea, ústavy učitelské a školy obchodní.* Praha: V. Neubert, [1916] a další vydání.

DUŠEK, Vavřinec Josef (ed.), *F. W. Putzgerův historický školní atlas k starým, středním a novým dějinám o 35 hlavních a 64 vedlejších mapách pro vyšší a střední školy rakousko-uherské*. Vídeň: A. Pichlera vdova a syn, 1898.

JIREČEK, Hermenegild, *Karten zur Geschichte des heutigen Österreichisch-ungarischen Reichs-Territoriums während des Ersten christlichen Jahrtausends*. Wien: Selbstverlag des Verfassers; Ed. Hölzel, 1897.

JIREČEK, Hermenegild, *Unser Reich zur Zeit der Geburt Christi: zweite Studie zum Historischen Atlas der Österreichisch-ungarischen Monarchie*. Wien: Ed. Hölzel, 1896.

KALOUSEK, Josef, *De regni Bohemiae mappa historica comentarius*. Praha: Typis Grégrianis, 1876.

KALOUSEK, Josef, *Tři historické mapy k dějinám českým*. Praha: Řivnác, 1885.

KALOUSEK, Josef, *Výklad k historické mapě Čech*. Praha 1894².

LEPAŘ, Jan, *Politický Atlas k všeobecným dějinám starého věku*. Praha: I. L. Kober, 1870.

LEPAŘ, Jan, *Politický Atlas k všeobecným dějinám středního a nového věku*. Praha: I. L. Kober, 1869.

LOTH, Johann, *Klatovský kraj w Králowství českém = Klattauer Kreis des Koenigreichs Boehmen*. Prag: Friedrich Kretschmar, 1847.

MACHÁČEK, Jan, *Atlas k dějinám rakouským pro vyšší třídy škol středních a jiné toho řádu ústavy*. Turnov: Sluka a Jiránek, 1901; Praha: A. B. Černý, 1908.

MERKLAS, Václav, *Atlas k přírodnímu zeměpisu*. Praha: Václav Merklas, 1843 (torzo).

MERKLAS, Václav, *Atlas starého světa*. Praha: Karl André, 1853 (1. a 2. rozmnožené vydání).

MERKLAS, Václav, *Malý příruční atlas všech částí Země*. Praha: Václav Merklas, 1846, 1853?; jako *Příruční atlas školní* 1854, 1862.

MERKLAS, Václav, *Malý zeměpisný atlas*. Praha: Karl André, 1853, 1858.

MERKLAS, Václav, *Zeměpisný atlas*. Praha: Václav Merklas, 1850 (nedokončen).

PALACKÝ, František – KALOUSEK, Josef, *Historická mapa Čech rozdělených na archidiakonaty a dekanaty 14ho století, w nížto jsau poznamenány fary 14ho věku, hrady, mnohé twrže aj. w. W Praze: nákladem Kr. č. učené společnosti, 1875, 1876, 1894.*

ŠAFAŘÍK, Pavel Josef, *Slovanský zeměvid*, in: *Slowanský národopis: s mappau*. W Praze 1842.

UMLAUF, Friedrich – ROTH AUG, Johann Georg, *Říše římská v postupném vývoji*. Vídeň: Freytag & Berndt, [1907].

URBÁNEK, František Augustin, *Příruční atlas názorný k Lepařovu Všeobecnému dějepisu*. Praha: I. L. Kober, 1867.

VLACH, Jaroslav – KAMENÍČEK, František (eds.), *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní nového věku*. Vídeň: Ed. Hölzel, 1898.

VLACH, Jaroslav (ed.), *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní věku středního*. Vídeň: Ed. Hölzel, 1896.

VLACH, Jaroslav (ed.), *F. Schuberta Historicko-zeměpisný atlas školní starého věku*. Vídeň: Ed. Hölzel, [1899].

WELLNER, Max, *Fünf und zwanzig Karten von Palästina enthaltend alle in den vier heiligen Evangelien angedeutete Wege Unseres Herrn Jesu Christi*. Prag: Selbstverlag, 1898.

1918–1948

ALTRICHTER, Anton, *Geschichtsatlas für die deutschen Schulen in der Čechoslovakischen Republik*. Brünn: Rudolf M. Rohrer, 1937.

BALCAR, Antonín – KAMENÍČEK, František – HORÁK, Bohuslav, *Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku*. Praha: V. Neubert, [1921], další zjištěná vydání: 1922, 1923?, 1933, 1938, 1940?.

BOKES, František – VAJCIK, Peter, *Historický atlas k slovenským dějinám*. Bratislava: Nakladatel'stvo slovenských profesorov, 1942.

DIWALD, Karl – SCHWABE, Ernst – AMBROSIUS, Ernst (eds.), *F. W. Putzger Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*. Reichenberg: Nordböhmischer Verlag, 1930⁴.

DORAZIL, Otakar, *Dejepisný atlas*. Praha: Československý červený kříž, 1935.

DORAZIL, Otakar, *Dějepisný atlas*. Praha: Československý červený kříž, 1935², 1935³, 1937⁴, 1938⁵.

DORAZIL, Otakar, *Malý atlas historický*. Praha: Československý červený kříž, 1935.

DUŠEK, Vavřinec Josef (ed.), *F. W. Putzgerův historický školní atlas k starým, středním a novým dějinám o 16 mapách pro vyšší a střední školy československé republiky*. Liberec: nákladem Pavla Sollora nást., [192?].

HOCKE, Jan, *Čtyři historické mapy k dějinám národa československého*. Praha: Státní nakladatelství, [1923], 1931².

HOCKE, Jan, *Vývoj Státu československého*. Praha: Státní nakladatelství, [1923].

KAPRAS, Jan – HOCKE, Jan, *Carte ethnographique de la partie de la Haute-Silésie cédée à l'état Tchécoslovaque par le Traité de Versailles: d'après le statistique officielle*. Prague: Unie, 1920.

KAPRAS, Jan – HOCKE, Jan, *Mapa historického vývoje českého státu, I. Říše česká od IX. do XIV. stol.; II. Říše česká od XIV. do XIX. stol.* Praha: Unie, [1918?], 1919².

KAPRAS, Jan – HOCKE, Jan, *Mapa poněmčování zemí Koruny České*. Praha: Česká grafická unie, 1919.

LAMEŠ, Jaroslav, *Historický atlas pro střední a odborné školy*. Praha: Historický klub, 1938.

MACHÁT, František – METELKA, Jindřich (eds.), *Ottův zeměpisný atlas: se 44 hlavními a 99 vedlejšími mapami na 40 listech a s ukazatelem jmenným*. Praha: J. Otto, 1924.

SCHUH, Adam, *SCHUBERT – SCHMIDT Historischer Atlas*. Brünn: Rudolf M. Röhrer, [1930?]³.

Světový atlas k současným dějinám, Praha: Melantrich, 1942, 1943².

1948–1989 a výběrově i novější atlasová díla

BLAŽEK, Karel, *Osvobození Československa Rudou armádou 1944/1945. Svazek 2*. Praha 1965.

- BROFT, Miroslav, *25 let osvobození Československa*. Praha: Kartografické nakladatelství, 1970.
- BUCHVALDEK, Miroslav et al., *Archeologický atlas Evropy a Československa*. Praha: Univerzita Karlova, 1979.
- BUCHVALDEK, Miroslav et al., *Archeologický atlas pravěké Evropy = Archeologičeskij atlas pervobytnoj Evropy = Archäologischer Atlas zur Vorgeschichte Europas, Zprávy Československé společnosti archeologické při ČSAV XVII/6*, 1975.
- BUCHVALDEK, Miroslav et al., *Archeologický atlas pravěké Evropy = Atlas zur prähistorischen Archäologie Europas = Archaeological Atlas of prehistoric Europe = Atlas archéologique de l'Europe préhistorique*. 2 sv. Praha: Karolinum, 2007.
- CAFOUREK, Petr (ed.), *Kapesní atlas světových dějin* [společné vydání]. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1987, 1989².
- CAFOUREK, Petr (ed.), *Kapesní atlas světových dějin. 1. díl*. Praha: Kartografie, 1977, 1984².
- CAFOUREK, Petr (ed.), *Kapesní atlas světových dějin. 2. díl*. Praha: Kartografie, 1982.
- Dejepisný atlas pre 5. ročník*. Bratislava: Slovenská kartografia, 1981 a dále 1981², 1982³, 1985⁴, 1986⁵, 1989⁶, 1990⁷.
- Dejepisný atlas pre 6. ročník*. Bratislava: Slovenská kartografia, 1982 a dále 1982², 1984³, 1987⁴, 1989⁵.
- Dejepisný atlas pre 7. ročník*. Bratislava: Slovenská kartografia, 1983 a dále 1983², 1988³, 1990⁴.
- Dejepisný atlas pre 8. ročník*. Bratislava: Slovenská kartografia, 1984 a dále 1984², 1988³, 1990⁴.
- Dějepisný atlas pro 5. ročník*. Praha: Kartografie, 1980 a dále 1982², 1983³; Geodetický a kartografický podnik, 1984⁴, 1986⁵, 1989⁶.
- Dějepisný atlas pro 6. ročník*. Praha: Kartografie, 1982 a dále 1983²; Geodetický a kartografický podnik, 1984³, 1986⁴, 1988⁵, 1990⁶.
- Dějepisný atlas pro 7. ročník*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1983 a dále 1984², 1985³, 1987⁴, 1988⁵, 1990⁶.
- Dějepisný atlas pro 8. ročník*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1984, dále 1985², 1987³ a 1988⁴.
- Geodetický a kartografický podnik, *Praha 83: světové shromáždění za mír a život, proti jaderné válce = Vsemirnaja assambljeja za mir i žizn, protiv jadernoj vojny = World Assembly for Peace and Life, against Nuclear War = Assemblée mondiale pour la paix et la vie, contre la guerre nucléaire =*

Asamblea mundial por la paz y la vida, contra la guerra nuclear. Praha: Český úřad geodetický a kartografický, 1983.

GÖTZ, Antonín et al., *Atlas Československé socialistické republiky.* Praha: ČSAV, 1966.

Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školní atlas československých dějin.* Praha: ÚSGK, 1959, 1964², 1965³; Kartografické nakladatelství, 1967⁴, 1969⁵; Kartografie, 1971⁶, 1972⁷, 1973⁸, 1974⁹, 1976¹⁰, 1977¹¹, 1978¹², 1979¹³; Geodetický a kartografický podnik, 1984¹⁴, 1986¹⁵, 1988¹⁶ + *Školní atlas československých dějin. Příloha.* Praha: Kartografie, 1974, 1975², 1976³, 1977⁴.

Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školní atlas světových dějin.* Praha: ÚSGK, 1962, 1965², 1966² (dotisk); Kartografické nakladatelství, 1967³, 1968⁴, 1969⁵; Kartografie, 1971⁶, 1972⁷, 1973⁸, 1974⁹, 1976¹⁰, 1977¹¹, 1978¹²; Geodetický a kartografický podnik, 1984¹³, 1986¹⁴.

Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školský atlas československých dějin.* Praha: ÚSGK, 1959, 1964², 1966³; Kartografické nakladatelství, 1967⁴, 1968⁵, 1969⁶; Bratislava: Slovenská kartografia, 1970⁷, 1971⁸, 1973⁹, 1974¹⁰, 1976¹¹, 1977¹², 1978¹³, 1979¹⁴, 1981¹⁵, 1982¹⁶, 1986¹⁷, 1988¹⁸ + *Školský atlas československých dějin: Příloha.* Bratislava: Slovenská kartografia, 1975, 1976², 1977³, 1978⁴, 1979⁵, 1981⁶, 1982⁷ a 1986⁸.

Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školský atlas světových dějin.* Praha: ÚSGK, 1962, 1965²; Kartografické nakladatelství, 1967³, 1968⁴, 1969⁵; Bratislava: Slovenská kartografia, 1970⁶, 1972⁷, 1973⁸, 1974⁹, 1975¹⁰, 1976¹¹, 1977¹², 1979¹³, 1980¹⁴, 1982¹⁵, 1983¹⁶, 1988¹⁷.

KELEMEN, Albert et al., *Atlas Slovenskej socialistickej republiky.* Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1980.

Malý politický atlas světa. Praha: Státní zeměměřičský a kartografický ústav, 1953.

MAZÚR, Emil – JAKÁL, Jozef (eds.), *Atlas of the Slovak Socialist Republic. Text Part.* Bratislava: Veda, publishing house of the Slovak Academy of Sciences, 1983.

MAZÚR, Emil – JAKÁL, Jozef (eds.), *Atlas SSR. Textová časť.* Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1982.

MEDVEDEVA, A. M. – KRUTIKOVA, N. I. – POSPELOV, Petr Nikolajevič (eds.), *Album názorných pomůcek k dějinám VKS(b).* Překlad Antonín Horák. Praha: Komunistická strana Československa. Ústřední výbor. Oddělení propagandy a agitace, 1952.

METELKA, Jindřich – MACHÁT, František (eds.), *Ottův zeměpisný atlas: se 44 hlavními a 99 vedlejšími mapami na 40 listech a s ukazatelem jmenným.* Praha: J. Otto, 1924.

Ministerstvo národní obrany – Československá akademie věd, *Československý vojenský atlas.* Praha: Naše vojsko, 1965, 1966 (seznam názvů).

PANTOFLÍČEK, Jaroslav (ed.), *Atlas Republiky československé*. Praha: Orbis, 1935.

PETRÁŇ, Josef a kol., *Vlastivědný atlas okresu Benešov*. Benešov: Okresní muzeum a Okresní archiv, 1988.

PÓR, František Desiderius a kol., *Historický atlas revolučního hnutí*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie, 1956.

PÓR, František Desiderius a kol., *Historický atlas revolučního hnutí: doplňkové mapy a dodatky 1954–1959*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie, 1959.

PURŠ, Jaroslav a kol., *Atlas československých dějin*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie ve spolupráci s Historickým ústavem ČSAV, 1965.

SEMOTANOVÁ, Eva – CAJTHAML, Jiří a kol. *Akademický atlas českých dějin*. Praha: Academia, 2014, 2016².

SEMOTANOVÁ, Eva – ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica – MOČIČKOVÁ, Jitka – CAJTHAML, Jiří – SEEMANN, Pavel – BLÁHA, Jan D., *Český historický atlas: kapitoly z dějin 20. století*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2019.

Soubor map ČSSR z Československého vojenského atlasu. Praha: Naše vojsko, 1966.

ŠMILAUER, Vladimír, *Atlas místních jmen v Čechách*. 2 sv. Praha: Místopisná komise ČSAV, 1969.

Ukázky map z atlasu dějin ČSSR = The Atlas of Czechoslovakian History – Specimens of maps. Praha 1964.

Ústav dějin KSČ, *Album názorných pomůcek k dějinám KSČ*. Praha: SNPL, 1954.

Vojenský zeměpisný atlas. Praha: MNO, 1975.

Finsko

JUTIKKALA, Eino (ed.), *Suomen Historian Kartasto = Atlas of Finnish History*. Porvoo: WSOY 1949.

Francie

Atlas historique et géographique Vidal-Lablache. Paris: Collin, 1952.

DUVAL, Pierre, *Diverses cartes et tables pour la géographie ancienne, pour la chronologie et pour les itinéraires et voyages modernes*. Paris: Pierre Duval, 1665.

Chorvatsko (včetně atlasů vydaných v chorvatštině)

DOBRILOVIĆ, Augustin (ed.), *Atlas Antiquus. Historijsko-geografski školski*. Beč: Ed. Hölzel, 1887.

DOBRILOVIĆ, Augustin (ed.), *Historijsko-geografski školski atlas srednjeg vijeka*. Beč: Ed. Hölzel, [1898].

DOBRILOVIĆ, Augustin (ed.), *Historijsko-geografski školski atlas novog vijeka*. Beč: Ed. Hölzel, [1898].

SRKULJ, Stjepan (ed.), *Putzgerov historički atlas za stari, srednji i novi vijek : u 32 lista i 97 karata za srednje škole u Hrvatskoj i Slavoniji*. U Beču: nakladom A. Pichlera udovice i sina, 1904.

Itálie (včetně atlasů vydaných v italštině)

BARATTA, Mario – FRACCARO, Plinio – VISINTIN, Luigi, *Grande Atlante Geografico – Storico – Fisico – Politico – Economico*. Novara: Istituto Geografico De Agostini, 1938⁴.

GHISLERI, Arcangelo, *Testo-Atlante di geografia storica generale e d'Italia in particolare*. Bergamo: Istituto Italiano d'Arti Grafiche, 1889.

STENTA, Michele (ed.), *Schubert-Schmidt Atlante storico-geografico dell'evo antico, medio e moderno per le scuole medie (ginnasi, scuole reali, licei femminili, istituti magistrali, commerciali et affini)*. Vienna: Ed. Hölzel, [1914].

Litva

LTSR Mokslu Akademijos istorijos institutas, *Lietuvos TSR Archeologijos Atlasas. 1, Akmens ir žalvario amžiaus paminklai*. Vilnius: Mintis, 1974.

Maďarsko (v dnešním územním rozsahu s přesahy danými historickým vývojem; včetně atlasů vydaných v maďarštině)

BARTHOS, Indár Albisi – KURUCZ, György, *Egyetemes Történelmi Atlasz*. Budapest: Magyar Királyi Állami Térképészet, 1935, 1939, 1941, 1942, 1943, 1944, 1946.

BARTHOS, Indár Albisi – KURUCZ, György, *Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához*. 3 sv. (1. Ókor; 2. Közép- és újkor; 3. Legújabb kor). Budapest: Magyar Királyi Állami Térképészet, 1927–1929.

BARTHOS, Indár Albisi – KURUCZ, György, *Történelmi atlasz Magyarország történelmének tanításához*. Budapest: Magyar Királyi Állami Térképészet, 1926.

CSÁTÁRY, Maria, *Történelmi atlasz*. Budapest: Kartográfiai Vállalat, 1961, 1974, 1985 a další vyd.

HELMÁR, Ágost, *Iskolai atlasz az ókori történelem tanításához*. Pozsony: Stampfel-kiadó, 1889.

JAUSZ, Geörgy, *Történelmi-földrajzi iskolai atlasz*. Wien: Ed. Hölzel, 1873.

Képes történelmi atlasz. Budapest: Kartográfiai Vállalat, 1972, 1983, 1987.

KOGUTOWICZ, Károly et al, *Atlasz a magyar történelem tanításához; Atlasz a világtörténelem tanításához*. 2 sv. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet, 1913.

KOGUTOWICZ, Manó et al., *Történelmi iskolai atlasz*. 3 sv. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet, 1897 a další vyd.

NÉMETH, József – KOCH, István, *Történelmi atlasz*. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet, 1931.

TOMKA SZÁSKY, János – TÓTH, Gergely, *Magyarország első történelmi atlasza*. Budapest: Képzőműv. K., 2004.

TOMKA SZÁSKY, János, *Regn. Hungariae* (variantní název *Atlas Parvus Hungariae*). Poszóny 1751.

Německo (v dnešním územním rozsahu s přesahy danými historickým vývojem; pro období 1949–1990 zahrnuje produkci obou německých států, tj. Německé demokratické republiky a Spolkové republiky Německo)

ALBRECHT, Dieter – KLEBEL, Ernst, *Das Landgericht Starnberg*. München: Kommission f. bayer. Landesgeschichte, 1951.

Andrees Allgemeiner Handatlas. Bielefeld; Leipzig: Velhagen & Klasing, 1913⁵.

AUBIN, Hermann – NIESSEN, Joseph, *Geschichtlicher Handatlas der Rheinprovinz*. Köln: J. P. Bachem, 1926.

BAINES, John – BRAUN, Manfred – MÁLEK, Jaromír, *Weltatlas der alten Kulturen: Ägypten*. München: Christian, 1980.

BENSON, Elizabeth P. – SNOW, Dean R., *Weltatlas der alten Kulturen. Amerika vor Kolumbus*. München: Christian, 1986.

BERTHOLD, Lothar – BARTHEL, Günter (eds.), *Haack-Atlas zur Zeitgeschichte*. Gotha: VEB Herman Haack, 1985.

BERTHOLD, Lothar (ed.), *Atlas zur Geschichte in zwei Bänden. Bd. 1, Von den Anfängen der menschlichen Gesellschaft bis zum Vorabend der großen sozialistischen Oktoberrevolution 1917; Bd. 2, Von der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution 1917 bis 1976*. Gotha: VEB Herman Haack, 1973, 1975 a další vyd.

BOSL, Karl – HARMS, Heinrich – ZEISSIG, Hans, *Atlas zur bayerischen Geschichte*. München: Atlantik-Verl. P. List, 1953.

BOSL, Karl – HARMS, Heinrich – ZEISSIG, Hans, *Atlas zur Geschichte Südwestdeutschlands*. München: Atlantik-Verl. P. List, 1953.

BRAUN, Manfred – CHADWICK, Henry, *Weltatlas der alten Kulturen. Das Christentum*. München: Christian, 1988.

BRAUN, Manfred – LANGE, Nicholas R. M. de, *Weltatlas der alten Kulturen: Jüdische Welt*. München: Christian, 1984.

CORNELL, Tim – MATTHEWS, John, *Weltatlas der alten Kulturen: Rom*. München: Christian, 1982.

D'ANVILLE, Jean Baptiste Bourguignon, *Atlas Antiquus Danvillianus Minor. Norimbergae: Prostat in Officina Adami Theophili Schneideri-Weigeliana*, 1798.

Der Brockhaus Atlas. Die Welt in Bild und Karte. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1937.

DROYSEN, Gustav, *Allgemeiner Historischer Handatlas*. Bielefeld; Leipzig: Velhagen & Klasing, 1886.

FABRICIUS, Wilhelm – Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde et al., *Geschichtlicher Atlas der Rheinprovinz*. Bonn: Behrendt, 1894–1909.

GELDBACH, Erich – HAUSMAN, Emanuel – HAMLIN LITTELL, Franklin, *Atlas zur Geschichte des Christentums*. Wuppertal: Brockhaus, 1980.

Großer Historischer Weltatlas. I. Vorgeschichte und Altertum; II. Mittelalter; III. Neuzeit. München: Bayerischer Schulbuch-Verlag, 1953, 1954², 1972⁵ (I. díl), 1957, 1962² (III. díl), 1970 (II. díl) a další vyd.

HANNAK, Emanuel – UMLAUFT, Friedrich, *Historischer Schulatlas zur Geschichte des Alterthums, des Mittelalters und der Neuzeit*. 2 sv. Wien: Hölder, 1886/1887.

HARRIÈS-KESTER, Max – KOKTANEK, Anton Mirko – VERCAUTEREN, Fernand, *Bildatlas der Kultur und Geschichte Europas*. München: Bayerischer Landwirtschaftsverlag, 1964.

HARTMANN, Karl, *Atlas-Tafel-Werk zur Geschichte der Weltreligionen, Bd. 1, Die Geschichte der fernöstlichen Religionen; Bd. 2, Die Geschichte des Islam; Bd. 3, Die Geschichte des Judentums*. Stuttgart: Quell, 1987–1990.

HASE, Johann Matthias, *Atlas historicus comprehendens impéria maxima seu monarchias orbis antiqui historice, chronologice et geographice repraesentatas*. [Norimberk]: impensis Homannianorum Heredum, 1750.

Institut für Landeskunde und Regionalgeschichte (dříve Landschaftsverbands Rheinland), ediční řada *Rheinischer Städteatlas*. Köln: Böhlau Verlag, 1972– (21 dílů, 104 sv.).

Institut für vergleichende Städtegeschichte, ediční řada *Deutscher Städteatlas*. Dortmund: Größchen; Altenbeken: GSV Städteatlas Verlag, 1973–2000 (6 sv.).

Institut für vergleichende Städtegeschichte, ediční řada *Deutscher Historischer Städteatlas*. Münster: Ardey-Verlag, 2006– (6 sv.).

Institut für vergleichende Städtegeschichte, ediční řada *Historischer Atlas westfälischer Städte*. Münster: Ardey-Verlag, 2014– (15 sv.).

Institut für vergleichende Städtegeschichte, ediční řada *Westfälischer Städteatlas*. Dortmund: Größchen; Altenbeken: GSV Städteatlas Verlag, 1975–2010 (11 sv.).

KIEPERT, Heinrich, *Atlas antiquus*. Berlin: Dietrich Reimer, 1859.

KIEPERT, Heinrich, *Historisch-geographischen Atlas der Alten Welt*. Weimar: Geographisches Institut, 1848, 1851⁹.

KIRSTEN, Ernst – STIER, Hans Erich, *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*. Braunschweig: Westermann, 1956, 1958.

KOVALEVSKY, Pierre – SCHMAUS, Alois – WEDEL, Erwin, *Bildatlas der Kultur und Geschichte der slawischen Welt*. München: Bayerischer Landwirtschaftsverlag, 1964.

KRALLERT, Wilfried – KUHN, Walter – SCHWARZ, Ernst, *Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung*. Bielefeld; Berlin; Hannover: Velhagen & Klasing, 1958.

KRAUSE, Kurt – SCHEIBNER, Fritz, *Soldaten-Atlas*. Tornisterschrift des Oberkommandos der Wehrmacht Abt. Inland, Heft 39, Leipzig: Kartographische Anstalt des Bibliographischen Instituts, 1941.

KRUSE, Christian, *Atlas Zur Übersicht Der Geschichte Aller Europäischen Länder Und Staaten*. Leipzig; Halle: Renger'sche Buchhandlung, 1802–1818.

LEERS, Johann von – FRENZEL, Konrad, *Atlas zur deutschen Geschichte der Jahre 1914 bis 1933*. Bielefeld; Leipzig: Velhagen & Klasing 1934.

MEYNEN, Emil et al., *Sudetendeutscher Atlas*. München: Verlag der Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung sudetendeutscher Interessen, 1955².

PENCK, Albrecht, *Deutscher Volks- und Kulturboden*, in: eds. Karl von Loesch – Arnold Hillen Ziegfeld (eds.), *Volk unter Völkern: Bücher des Deutschtums*; Breslau: F. Hirt, 1925.

PUDELKO, Alfred – ZIEGFELD, Arnolf Hillen, *Kleiner deutscher Geschichtsatlas*. Berlin: Edwin Runge, 1937.

Putzger Historischer Weltatlas. Erweiterte Ausgabe. Berlin: Cornelsen, 2021¹⁰⁵.

PUTZGER, Friedrich Wilhelm, *F. W. Putzger's historischer Schul-Atlas: zur alten, mittleren und neuen Geschichte*. Bielefeld: Velhagen & Klasing, 1877.

PUTZGER, Friedrich Wilhelm, *F. W. Putzgers Historischer Schul-Atlas. Grosse Ausgabe*. Bielefeld; Leipzig: Velhagen & Klasing, 1920–1942/1943 (42. – 60. vyd.).

PUTZGER, Friedrich Wilhelm, *Historischer Schulatlas von der Altsteinzeit bis zur Gegenwart*. Bielefeld; Berlin; Hannover: Velhagen & Klasing, 1958⁶⁸.

PUTZGER, Friedrich Wilhelm, *Historischer Weltatlas*. Bielefeld: Velhagen & Klasing, 1963⁸⁵.

Schul-Atlas der Alten Welt = Orbis Terrarum Antiquus. Nach D'Anville, Mannert, Ukert, Reichard, Kruse, Wilhelm u. a. bearbeitet. Gotha: Justus Perthes, 1824–1852 (celkem 23 vydání).

SPRUNER, Karl von – MENKE, Theodor, *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit*. Gotha: Justus Perthes, 1880³.

SPRUNER, Karl von, *Atlas Antiquus*. Gotha: Justus Perthes, 1848–1850.

SPRUNER, Karl von, *Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die neueste Zeit*. Gotha: Justus Perthes, 1837–1846.

SPRUNER, Karl von, *Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte Asiens, Africa's, America's und Australiens*. Gotha: Justus Perthes, 1851–1853.

SPRUNER, Karl von, *Historisch-geographischer Schul-Atlas des Gesamtstaates Österreich von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*. Gotha: Justus Perthes, 1860.

SPRUNER, Karl von, *Historisch-geographischer Schul-Atlas von Deutschland*. Gotha: Justus Perthes, 1858.

SPRUNER, Karl von, *Historisch-geographischer Schul-Atlas*. Gotha: Justus Perthes, 1856.

Westermanns Atlas zur Weltgeschichte. Braunschweig: Westermann, 1953, 1956, 1966 a další vyd. (později jako *Westermanns Großer Atlas zur Weltgeschichte*).

WINKLER, Wilhelm, *Pfälzischer Geschichtsatlas*. Neustadt a. d. Haardt: Pfälzische Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, 1935.

WOLFRAM, Georg – GLEY, Werner, *Elsass-Lothringischer Atlas: Landeskunde, Geschichte, Kultur u. Wirtschaft Elsass-Lothringens*. Frankfurt am Main: Selbstverl. d. Wissenschaftl. Instituts d. Elsass-Lothringer im Reich, 1931.

ZEISSIG, Hans, *Neuer Geschichts- und Kulturatlas*. Hamburg; Frankfurt; München: Atlantik, 1950 (do roku 1970 celkem 68 vydání, od roku 1954 ve spolupráci s nakladatelstvím Paul List, od roku 1961 pouze v nakladatelství Paul List).

ZIEGLER, Gerhard, *Karten für den Geschichtsunterricht*. Berlin: Volk und Wissen, 1953, 1954, 1955, 1957.

Nizozemsko

Atlas Historique, ou nouvelle introduction à l'Histoire, à la Chronologie & à la Geographie Ancienne & Moderne. Amsterdam: chez François L'Honoré & Compagnie, 1705–1720.

JANSSONIUS, Johannes, *Accuratissima Orbis Antiqui Delineatio, Sive Geographia Vetus, Sacra & Profana*. Amstelodami: apud Joannem Janssonium, 1654.

ORTELIUS, Abraham, *Parergon, sive veteris geographiae aliquot tabulae*. Antverpiae: Officina Plantiniana, 1592.

Polsko (v dnešním územním rozsahu, s přesahy danými historickým vývojem; včetně atlasů vydaných v polštině a polské exilové produkce)

BANSEMER, Jan Marcin – FALKENHAGEN ZALEWSKI, Piotr, *Atlas containing ten maps of Poland exhibiting the Political Changes that Country has experienced during the last sixty years from 1772 to the Present Time. Preceded by a geographical, historical, political, chronological, statistical, literary and commercial table*. London: J. Wyld, 1837.

CZAPLIŃSKI, Władysław – ŁADOGÓRSKI, Tadeusz (eds.), *Atlas historyczny Polski*. Wrocław: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, 1967, 1973³; anglická verze *The Historical Atlas of Poland*. Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, 1981.

DUFOUR, Adolf Hipolit – CHODŹKO, Leonard, *Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages*. Paris: Charles Simonneau, 1831.

KŁOCZOWSKI, Jerzy (ed.), *Kościół w Polsce. Vol. I, II*. Kraków: Znak, 1969–1970.

LELEWEL, Joachim, *Atlas do Badań Starożytności we względzie geografii*. Wilno: Józef Zawadzki, 1818.

LELEWEL, Joachim, *Atlas do Dziejów Polskich*. Warszawa: [s.n.], 1829 (a další vydání, vč. cizojazyčných).

LEWICKI, Józef – BOJARSKI, Władysław (eds.), *F. W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytku wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*. Wiedeň: nakł. Wdowy po A. Pichlerze i Syna, 1903–1918 (1. – 3. vyd.); Kraków: Gebethner i Spółka, [1920?]⁴; Wiedeň: Pichler, 1923⁶; Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1927⁷.

NANKE, Czesław – PIOTROWICZ, Ludwik – SEMKOWICZ, Władysław, *Mały atlas historyczny*. Wrocław; Warszawa: Książnica-Atlas, 1950; Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, 1961.

NATANSON LESKI, Jan – NANKE, Czesław – SEMKOWICZ, Władysław, *Skolni atlas historyczny*. 2 sv. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, 1926, 1932.

PARYLAK, Piotr (ed.), *Atlas Antiquus. Historyczno-geograficzny atlas szkolny świata starożytnego*. Wien; Lwów: Ed. Hölzel, 1891.

PIOTROWICZ, Ludwik, *Atlas do historii starożytnej*. Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, 1959, 1963.

POGONOWSKI, Iwo Cyprian, *Poland, a Historical Atlas*. New York: Hippocrene Books, 1987.

POTOCKI, Jan, *Atlas archéologique de la Russie Européenne*. St. Petersburg: Alexandre Pluchart, 1805 (dale 1810 a 1823).

ROMER, Eugeniusz, *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej*. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, 1936, 1939.

ROMER, Eugeniusz, *Polski atlas kongresowy. Atlas des problèmes territoriaux de la Pologne*. Lwów; Warszawa: nakł. Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1921.

SIKORSKI, Władysław, *Nad Wisłą i Wkrą*. Lwów – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1928.

SŁUPSKI, Zygmunt Światopełk, *Atlas Ziemi Polskich. T.I., część I. Wielkie Księstwo Poznańskie 46 map i planów*. Poznań: Gebethner i Wolff, 1911.

SMYL, Teresa (ed.), *Nasza Ojczyzna – atlas dla IV klasy*. Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, 1981.

ZAWADZKI, Bolesław, *System obrony w 1920 r.* Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1926.

Rakousko (v dnešním územním rozsahu s přesahy danými historickým vývojem)

BERNLEITHNER, Ernst (ed.), *Internationaler Kirchenhistorischer Atlas. Kirchenhistorischer Atlas von Österreich*. 2 sv. Wien: Wiener Dom-Verlag, 1966, 1972.

BIRKENFELD, Wolfgang – SCHAUSBERGER, Norbert, *Geschichtsatlas: Politik, Wirtschaft, Kultur*. Salzburg: Salzburger Jugend-Verlag, 1973, 1974² (2. obsahově nezměněné vydání vyšlo pod názvem *Westermann Geschichtsatlas: Politik, Wirtschaft, Kultur*).

CZEIKE, Felix – BANIK-SCHWEITZER, Renate – MEISSL, Gerhard, *Historischer Atlas von Wien*. Wien; München: Jugend und Volk Verlagsgesellschaft, 1981, 1984², 1987³.

CZEIKE, Felix – BANIK-SCHWEITZER, Renate – OPPL, Ferdinand, *Österreichischer Städteatlas*. 1. Lieferung: Wien, Wiener Neustadt, Mödling, Wels; 2. Lieferung: Bregenz, Gallein, Kapfenberg, Kufstein, Linz, Marchegg, Rust; 3. Lieferung: Eisenstadt, Enns, Meran, Rottenmann, Sankt Pölten, Völkermarkt, Weitra. Wien: Franz Deuticke Verlagsgesellschaft, 1982, 1985, 1988.

DESJARDINS, Constant, *Historische Atlas von Europa oder Darstellung der politisch-ethnographischen Hauptumstaltungen in den wichtigsten Perioden der europäischen Geschichte*. Wien: Selbstverlag, 1838 a 1840.

F. W. Putzger *Historischer Schul-Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1963⁴³.

F. W. Putzger *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte: für die höheren und mittleren Unterrichtsanstalten Österreich-Ungarns*. Wien: Pichler, 1878–1923, celkem 37 vydání.

F. W. Putzger *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1927–1935 (38. – 42. vyd.).

F. W. Putzger *Historischer Weltatlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1965–1977 (44. – 51. vyd.).

F. W. Putzger *Historischer Weltatlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte. Gekürzte Ausgabe*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1977, 1981, 1993.

F. W. Putzger *Historischer Weltatlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte. Ungekürzte Ausgabe, Neubearbeitung*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1981.

Historischer Verein für Steiermark, *Heimat-Atlas der Steiermark*. Graz: Selbstverlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1946; textová část 1946–1949.

JAUSZ, Georg, *Historisch-Geographischer Schul-Atlas für Gymnasien, Realschulen und verwandte Lehranstalten. 1. Abteilung, Die Alte Welt*. Wien: Ed. Hölzel, 1872, 1873, 1874, 1882.

JAUSZ, Georg, *Historisch-Geographischer Schul-Atlas*. Wien: Ed. Hölzel, 1876, 1878, 1887.

KALLBRUNNER, Josef, *Österreichs Weg durch die Deutsche Geschichte 799–1938*. Wien: Hölzel, 1938.

KOZENN, Blasius, *Geographischer Schul-Atlas für die Gymnasien, Real- und Handls-Schulen der österreichischen Monarchie*. Wien; Olmütz: Ed. Hölzel, [1861] a jeho další varianty a vydání.

Österreichische Akademie der Wissenschaften, *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung, Die Landgerichtskarte*. Wien: Adolf Holzhausen Nachf., 1906–1958.

Österreichische Akademie der Wissenschaften, *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. II. Abteilung, Die Kirchen- und Grafschaftskarte*. Wien: Adolf Holzhausens Nachf., 1940 (Vorläufige Ausg.).

Österreichische Akademie der Wissenschaften, *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. II. Abteilung, Die Kirchen- und Grafschaftskarte. Pfarr- und Diözesenkarte von Österreich*. Wien: Adolf Holzhausens Nachf., 1951–1959 (Endgültige Ausg.).

POSCH, Fritz – STRAKA, Manfred – PFERSCHY, Gerhard, *Atlas zur Geschichte des Steirischen Bauerntums*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1976.

SCHEUCH, Manfred, *Österreichs Schicksal im Kartenbild: der AZ- Geschichtsatlas*. Wien: Verlag der SPÖ, 1982.

SCHIER, Wilhelm, *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte: gänzlich neues Konzept*. Wien: Ed. Hölzel, 1935–1982 (celkem 9 vydání).

SCHUBERT, Friedrich Wilhelm – SCHMIDT, Wilhelm, *Historischer Atlas*. Wien: Ed. Hölzel, 1930.

SCHUBERT, Friedrich Wilhelm – SCHMIDT, Wilhelm, *Historisch-geographischer Schulatlas des Mittelalters*. Wien: Ed. Hölzel, 1889.

SCHUBERT, Friedrich Wilhelm – SCHMIDT, Wilhelm, *Historisch-geographischer Schulatlas der Neuzeit*. Wien: Ed. Hölzel, 1895.

SCHUBERT, Friedrich Wilhelm – SCHMIDT, Wilhelm, *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit*. Wien: Ed. Hölzel, 1899–1927 (opakovaná vydání). Řady: *Ausgabe für Gymnasien; Ausgabe für Realschulen*.

SCHUBERT, Friedrich Wilhelm, *Atlas Antiquus. Historisch-geographischer Schulatlas der alten Welt*. Wien: Ed. Hölzel, 1887.

SCHUBERT, Friedrich Wilhelm, *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt*. Wien: Ed. Hölzel, [1898].

STRAKA, Manfred, *Historischer Atlas der Steiermark. I. Lieferung, Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850*. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 1978.

STRNADT, Joseph, *Historischer Schul-Atlas von Oberösterreich und Salzburg: auf Grundlage des akademischen Historischen Atlases der Österreichischen Alpenländer zum Gebrauche an den österreichischen Mittelschulen und verwandten Lehranstalten*. Wien: Ed. Hölzel, [ca 1920].

WEISSENSTEINER, Fritz, *Österreich und die Welt. Historischer Atlas*. Wien: Freytag-Berndt; Ueberreuter, 1976.

Spojené státy americké

THOMAS, Robert Cyril – WOLFERSTAN, W. C., *The War in Korea 1950–1953: A Military Study of the War in Korea up to the Signing of the Cease Fire*. Aldershot: Gale & Polden, 1954.

United States Military Academy. Department of Military Art and Engineering; ESPOSITO, Vincent J. (ed.), *The West Point Atlas of American Wars, Vol. I. 1689–1900; Vol. II. 1900–1953*. New York: Frederick A. Praeger, 1959.

Svaz sovětských socialistických republik

Atlas istorii dlja srednej školy. 3 sv. Moskva: Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii, 1961.

Atlas istorii srednich vekov. Moskva: Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii, 1952, 1954, 1958.

Atlas istorii SSSR: dlja srednej školy. 3 sv. Moskva: Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii, 1951, 1954, 1958, 1959; dále 1961 (malé vydání 3. dílu).

Atlas narodov mira. Moskva: Akademija Nauk SSSR, 1964.

Atlas novejšej istorii zarubežnych stran. Moskva: Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii, 1964.

Atlas novoj istorii: dlja srednej školy. 2 sv. Moskva: Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii, 1952, 1954.

Atlas oficera. Moskva: Vojenno-topografičeskoje upravlenije, 1947.

Atlas po istorii drevnego mira. Moskva: Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii, 1958.

Istorija Kommunističeskoj partii Sovetskogo sojuza – Atlas. Moskva: Izdatel'stvo političeskoj literatury, 1976.

SALIŠČEV, K. A., *Atlas istorii geografičeskich otkrytij i issledovanij*. Moskva: Glavnoje Upravlenije Geodezii i Kartografii, 1959.

Švýcarsko

KLÄUI, Paul – IMHOFF, Eduard, *Atlas zur Geschichte des Kantons Zürich 1351–1951*. Zürich: Füssli 1951.

Velká Británie (včetně Kanady)

DAWSON, Lawrence H. – PHILIP, George – MUIR, Ramsay – McELROY, Robert, *The March of Man: a Chronological Record of Peoples and Events from prehistoric times to the present day: comprising a comparative Time Chart of Universal History in seven sections, an Historical Atlas of 96 pages and 64 plates of illustration*. London: The Encyclopædia Britannica Co., 1935.

KERR, Donald Gordon Grady (ed.), *A Historical Atlas of Canada*. Toronto: Nelson, 1960.

LAS CASES, Emanuel de, *Genealogical, Chronological, Historical, and Geographical Atlas: Exhibiting All The Royal Families In Europe, Their Origin, Descendency, Marriages, &c.* London: J. Barfield, 1801.

QUINN, Edward, *An Historical Atlas in a Series Maps of the World, as known at different periods*. London: Richard Griffin and Co., 1830 a další vydání.

The New Cambridge Modern History Atlas. London: Cambridge University Press, 1970.

WHITEHOUSE, David – WHITEHOUSE, Ruth, *Archeological Atlas of the World*. London: Thames und Hudson, 1975.

6.2. Teoreticko-metodologické texty

BALCAR, Luboš, *Metodické pokyny k dějepisnému vyučování: v 8. ročníku experimentální základní školy*. Praha 1982.

BALCAR, Luboš, *Soustava kartografických pomůcek pro dějepis na základní škole*, in: Společenské vědy ve škole XXXV/7, 1978/1979, s. 204–207.

DAVÍDEK, Václav (Kartografický a reprodukční ústav Praha), *O historické názvosloví pravdivé, jasné a výchovné*, Dějepis a zeměpis ve škole 2/2, 1960, s. 133.

JEFIMOV, A. V., *Některé problémy metodiky dějepisu jako vědy*, Dějepis ve škole: časopis pro dějepis, ústavu ČSR a SSSR I, 1954, s. 350. Překlad textu otištěného v časopise Sovětskaja pedagogika 10, 1953.

JOSEF, Dušan, *Dějepisné mapky* (na pokračování), *Dějepis a zeměpis ve škole I*, 1959, s. 20–21, 58–59, 88–89, 117, 154, 184–185, 217, 246–247, 288, 312.

JOSEF, Dušan, *Některé novější historické atlasy*, *Dějepis a zeměpis ve škole I*, 1959, s. 315–316.

JOSEF, Dušan, *Sovětské nástěnné dějepisné mapy*, *Dějepis a zeměpis ve škole I*, 1959, s. 315–316.

KOLÁČNÝ, Antonín, *Budování jednotné soustavy školních kartografických pomůcek*, *Geodetický a kartografický obzor* 10/7, 1964, s. 165–169.

LAMEŠ, Jaroslav, *Učebnice dějepisu*, in: *První sjezd československých historiků 1937. Přednášky a debaty*. Praha 1938, s. 253–270.

LEPAŘ, Jan, *O metodách dějepisného učení na školách obecných*. Praha [1879].

MANDELOVÁ, Helena, *K rozvíjení aktivity žáků a zvyšování efektivity dějepisného vyučování na základní škole*, *Společenské vědy ve škole* XXXIX, 1982/1983, s. 139–143

MEDKOVÁ, Marie, *Jednotná soustava školních kartografických pomůcek*, *Geodetický a kartografický obzor* 20/8, 1974, s. 228–234.

MEJSTRÍK, Václav, *Historická mapa*, *Dějepis ve škole* II/4, 1955, s. 162–174.

MEJSTRÍK, Václav, *Názorné pomůcky ve vyučování dějepisu a jejich využití*, *Dějepis ve škole: časopis pro dějepis, ústavu ČSR a SSSR* II/4, 1955, s. 162–174.

MRZÍLEK, Karel, *Náčrt v hodinách dějepisu*, *Dějepis ve škole* V/9, 1958, s. 412–416.

NEMEŠKAL, Stanislav – SOSÍK, Alois – VRÁNA, Stanislav, *O novou učebnici dějepisu*. Praha 1938.

PETR TYL, Josef, *Poznámky k využití mapy při vyučování dějepisu z hlediska ideově-výchovného*, *Dějepis ve škole* V/9, 1958, s. 409–411.

POKORNÝ, Ota, *Diskuse o názvosloví na historických mapách*, *ČsČH* 9/2, 1961, s. 318–319.

První sjezd československých historiků 1937. Přednášky a debaty. Praha 1938.

SCHÜCKOVÁ, Ladislava, *Komunistická výchova v dějepisném vyučování na střední škole: příspěvek k problematice*. Praha 1964.

SOCHOR, Jaroslav, *Úvahy o metodice dějepisu na našich středních školách*. Praha 1935.

ŠAFRÁNEK, Jan, *Škola občanská*, *Naše řeč* 6/7, 1922, s. 210–212.

Ústřední správa geodézie a kartografie, *K otázce historického názvosloví*, *Dějepis a zeměpis ve škole* 2/2, 1960, s. 132.

6.3. Legislativní a normativní dokumenty, oficiální školské příručky (výběrově)

Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy: projekt a důvodová zpráva. Praha 1976.

Dějepis: návrh učebních osnov pro 6. až 11. postupný ročník všeobecně vzdělávacích škol. Praha 1953.

Liste des schädlichen und unerwünschten Schrifttums im Protektorat Böhmen und Mähren: (Stand vom 31. März 1944). Prag 1944.

Návrh učebních osnov pro střední školy. Praha 1933.

NEJEDLÝ, Zdeněk, *Ideová výchova na střední škole: osnovy z občanské nauky, dějepisu a literární výchovy.* Praha 1949.

Normální a učebné osnovy pro obecné a měšťanské školy s českým vyučovacím jazykem a pro jednorozhodné učebné kursy, připojené k těmto měšťanským školám, v Čechách a na Moravě. Praha 1939.

O učebnicích. Praha 1945.

PAVLÁSEK, Vojtěch, *Československé školství na cestě k socialismu: úkoly vytyčené IX. sjezdem KSČ.* Praha 1949.

PLACHT, Otto – HAVELKA, František, *Příručka školské a osvětové správy.* Praha 1934.

Pokusné učební osnovy všeobecně vzdělávacích škol. Dějepis (5. – 11. ročník). Praha 1957.

Programm des k. k. Obergymnasiums zu Iglau im Kronlande Mähren für das Schuljahr 1936, č. 16. Iglau 1936.

Přechodné učební osnovy pro školy obecné, měšťanské a střední na školní rok 1945/46. Výnos MŠO z 30. XI. 1945, č. 10 584, in: *Věstník Ministerstva školství a osvěty, ročník II., 1946, sešit 2, s. 12.*

ŠETELÍK, Antonín, *Sbírka normálí platných pro české školy střední.* Praha 1902.

Učební osnovy pro 6. až 11. postupný ročník všeobecně vzdělávacích škol. Dějepis. Praha 1954.

Učební osnovy základní devítileté školy. Dějepis 6. – 9. ročník. Praha 1960, 1972.

Učební osnovy základní školy. Dějepis 5. – 8. ročník. Praha 1978, 1987.

Usnesení předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa o učebnicích pro národní a střední školy. Praha 1951.

Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht. Wien 1869–1919 (variantní název *Verordnungsblatt für das Ministerium für Cultus und Unterricht*).

Věstník Ministerstva školství a národní osvěty. Praha 1918–1942.

Věstník Ministerstva školství a osvěty. Praha 1945–1948, 1953.

Věstník Ministerstva školství, věd a umění. Praha 1948–1953.

Vyhláška ministerstva vnitra č. 22/1949 Sb. o změnách úředních názvů míst v roce 1948 ze dne 25. ledna 1949 (účinnost vyhlášky od 15. února 1949), dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1949-22> [cit. 17. června 2022].

Výnos č. 55.900, z 18. prosince 1919. O učebnicích středoškolských, in: *Věstník ministerstva školství a národní osvěty* 2, 1920, č. 1, s. 2.

Výnos MŠANO ze dne 11. září 1941, čís. 110.045/41-I/1, o úpravě obrazů a užívání jich při vyučování na školách národních, středních, učitelských ústavech a na školách odborného směru s českým jazykem vyučovacím, in: *Věstník Ministerstva školství a národní osvěty* XXIII/10, 1941, s. 334.

Výsledky ankety ministerstva školství a národní osvěty z roku 1919 o reformě střední školy. Praha 1922.

Zákon č. 186/1960 Sb. o soustavě výchovy a vzdělávání (školský zákon) z 15. prosince 1960.

Zákon č. 189/1919 Sb., o školách národních a soukromých ústavech vyučovacích a vychovávacích z 3. dubna 1919.

Zákon č. 29/1984 Sb, o soustavě základních a středních škol (školský zákon) z 22. března 1984.

Zákon č. 31/1953 Sb., o školské soustavě a vzdělávání učitelů ze 7. května 1953.

Zákon č. 63/1978 Sb., o opatřeních v soustavě základních a středních škol z 21. června 1978.

Zákon č. 95/1948 Sb., o základní úpravě jednotného školství z 21. dubna 1948.

6.4. Učebnice dějepisu a historické příručky (výběrově)

Do roku 1918

BALBI, Adriano, *Zeměpis, čili, Auplné popsanej oboru zemského: podlé poslednjch státnjch změn a neynowěgšjch zpráv, s přjprawným úwodem, s porownánjm neydůležitěgšjch mincj, měř i wah, a s dokonalými registřjky slow i wěcj.* Praha 1835–1848.

BLANDA, František Xaver, *Pastorálka ve škole, čili, Vychovávání mládeže učením, bohoslužbou a kázní svatě církve katolické.* Praha 1884.

BLANDA, František Xaver, *Stručný přehled starožitností biblických: pomůcka k výkladům biblického dějepisu ve školách českých. Díl I., Zeměpis biblický a bohoslužebná zařízení národa vyvoleného.* Praha 1895.

DUŠEK, Vavřinec Josef, *Padesátileté panování J. V. císaře Františka Josefa I. a jeho význam pro povznesení blahobytu, literatury a umění v Rakouskouherské říši.* Praha 1899.

FRUMAR, Adolf – JENEWEIN, Felix, *Dějepisné obrazy.* Praha 1880.

GINDELY, Jan Antonín, *Dějepis pro školy obecné a měšťanské I–III.* Praha 1876.

HÖFLER, Karl Adolf Constantin, *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte: für Unter-Gymnasien und Mittelschulen. Erster Band, Geschichte der Altertums.* Prag 1857.

HÝBL, František – BIDLO, Jaroslav – ŠUSTA, Josef, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy škol středních. Díl první, Dějiny starého věku; Díl druhý, Dějiny středního a nového věku do roku 1648; Díl třetí, Dějiny nového věku od roku 1648.* Praha 1911–1913 a další vydání.

JIREČEK, Hermenegild, *Antiquae Boemiae usque ad exitum saeculi XII.: topographia historica.* Vindobonae; Pragae 1893.

JIREČEK, Hermenegild, *Unser Reich vor zweitausend Jahren: eine Studie zum historischen Atlas der Österr. ungarischen Monarchie.* Wien: Hölzel 1893.

KALOUSEK, Josef, *Děje Král. České Společnosti Náuk: spolu s kritickým přehledem publikací jejich z oboru filosofie, historie a jazykovědy.* Praha 1885.

KAMENÍČEK, František – DVOŘÁK, Rudolf, *Dějepis mocnářství rakousko-uherského se zvláštním zřetelem ke zřízení jeho pro osmou třídu gymnasií.* Praha 1899.

KAMENÍČEK, František – DVOŘÁK, Rudolf, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy středních škol. První díl, Starý věk; Druhý díl, Střední věk; Třetí díl, Nový věk.* Praha 1896–1898 a další vydání.

KOVÁŘ, M. R., *Všeobecné dějiny odrůstajícím dívkám československým: věk starý, střední a nový (pomínutím dějin zemí českých i rakouských).* Praha 1871.

LEPAŘ, Jan, *Jana Lepaře Všeobecný dějepis k potřebě žáků na vyšších gymnasiích československých, Díl I. Starý věk; Díl II. Středověk; Díl III. Nový věk.* Praha 1867, 1869, 1871 a další vydání: 1. díl: 1870, 1878, 1893; 2. díl: 1876, 1890; 3. díl: 1878, 1895 (vydání 1895 upraveno Janem Macháčkem).

LEPAŘ, Jan, *Popis mocnářství rakouského.* Praha 1863.

LEPAŘ, Jan, *Popis mocnářství Rakousko-Uherského ku potřebě středních škol.* Praha 1872, 1875.

LEPAŘ, Jan, *Přehled dějin rakouského Slezska.* Praha 1866.

PAŘÍZEK, Aleš, *Versuch einer Geschichte Böhmens für den Bürger. Nebst angehängter Historischen Erdbeschreibung dieses Landes. Zum Gebrauche der Jugend verfasst.* Prag 1781.

PEKAŘ, Josef, *Dějiny naší říše: se zvláštním zřetelem ke královstvím v říšské radě zastoupeným*. Praha 1914.

ŠEMBERA, František – MACHÁČEK, Dra Františka Šembery *Učebná kniha dějepisu všeobecného pro vyšší třídy škol středních. III, Nový věk*. Praha 1904.

ŠEMBERA, František – MACHÁČEK, Jan, *Dra Františka Šembery Učebna kniha dějepisu všeobecného pro vyšší třídy škol středních. Díl II., Středověk*. Praha 1900.

ŠŤASTNÝ, Jan – LEPAŘ, Jan – SOKOL, Josef, *Čítanka pro školy obecné i měšťanské*. Praha 1878–1884.

TOMEK, Václav Vladivoj, *Děje království Českého*. Praha 1885⁵, 1891⁶, 1898.

TOMEK, Václav Vladivoj, *Děje mocnářství rakouského*. Praha 1845 a další vydání.

TOMEK, Václav Vladivoj, *Novější dějepis rakouský (od r. 1526 do r. 1860)*. Praha 1887.

WELLNER, Max, *Das Leben und die Lehre unseres Herrn Jesu Christi: mit Hervorhebung der Zeit- und Ortsverhältnisse. Erster Abschnitt, Die Jugendgeschichte*. Prag 1888.

WELLNER, Max, *O složení evangelií*. Domažlice 1892.

WOLF, Heinrich Johann, *Geschichte des Königreichs Böhme zum Gebrauche der studierenden Jugend in den k. k. Staaten*. Wien 1783.

1918–1948

ALTRICHTER, Anton, *Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen der Mittelschulen*. Brünn 1923.

ALTRICHTER, Anton, *Lehrbuch der Geschichte für Mittelschulen I–V*. Brünn 1928.

BIDLO, Jaroslav – ŠUSTA, Josef – DOBIÁŠ, Josef, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy škol středních I–III*. Praha 1932–1934, 1935–1937 (vydání pro reálky), 1938, 1947–1948.

BÖHM, Jan, *Historia I*. Praha 1926.

DORAZIL, Otakar, *Dějepisná příručka*. Praha 1938.

DORAZIL, Otakar, *Evropa v obrazech: 480 pohledů a 7 plánů velkých měst různých států Evropy*. Praha 1937.

DORAZIL, Otakar, *Kapesní historická příručka*. Praha 1932, 1933, 1934 a 1937.

DORAZIL, Otakar, *Kroky lidstva: přehled světových dějin*. Praha 1938, 1946.

DORAZIL, Otakar, *Kroniky mluví: český středověk ve vyprávění současníků*. Praha 1946.

DORAZIL, Otakar, *Mezinárodní Červený kříž v historii světové*. Praha 1927.

DORAZIL, Otakar, *Světové dějiny v kostce: historická příručka*. Praha 1946, 1947.

- DORAZIL, Otakar, *Vládcové v dějinách Evropy I–V*. Praha 1934–1936.
- FRANEK – BADURA, *Historia średniowieczna i nowożytna*. Frysztat 1931.
- FRANEK – BADURA, *Historia średniowieczna*. Frysztat 1932.
- GEBAUEROVÁ, Marie – JIRÁK, Antonín – REITLER, Antonín, *Dějepis pro školy měšťanské* (od roku 1930 *Dějepis pro měšťanské školy*) I–III. Praha 1908–1937, 1945, 1946; slovenská verze upravená Karlem Kolmanem vycházela od roku 1920.
- HORÁK, Ladislav, *Dějepis a nauka občanská pro I. (II. / III.) třídu měšťanských škol*. Praha 1921–1922, 1925–1926² (zkrácené vyd.), 1928–1931, 1933–1937; pro IV. třídu od roku 1927.
- HORÁK, Ladislav, *Dějepis pro I. třídu měšťanských škol*. Praha 1911.
- HRBEK, Josef – VODEHNAL, Josef, *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy středních škol I–III*. Praha 1933–1935, 1937, 1947–1948.
- KAPRAS, Jan, *Český stát v historickém vývoji a v dnešní podobě dle ustanovení kongresu pařížského*. Praha 1920³.
- KLIK, Josef, *Učebnice dějepisu pro nižší třídy škol středních. Díl I. Starověk a středověk do konce XIII. století; Díl II. Středověk od XIV. stol. a novověk až do osvícenství; Díl III. Novověk od osvícenství až po naše časy. Opakování československých dějin*. Praha 1936–1938.
- KREJCAR, Jan Vítězslav – VLACH, Jaroslav, *Dějepis obecný pro nižší třídy škol středních I–III*. Praha 1918–1924.
- KŘENEK, Josef, *Náčrty k dějepisnému vyučování starého, středního a nového věku*. Mělník 1932.
- LAMEŠ, Jaroslav – ZPĚVÁK, František, *Učebnice dějepisné vlastivědy pro I. třídu středních škol*. Praha 1935.
- LÍVA, Václav – PLAČEK, Josef – SCHAMS, Rudolf, *Dějepisná čítanka pro nižší třídy středních škol*. Praha 1934.
- LÍVA, Václav – PLAČEK, Josef – SCHAMS, Rudolf, *Historická četba: dějepisné čítanky pro vyšší třídy středních škol I–II*. Praha 1935–1937.
- LOMSKÝ, Josef, *Učební texty pro všeobecný dějepis pro 7. třídu středních škol: od osvícenství po přítomnost I–III*. Praha 1948.
- NEMEŠKAL, Stanislav – SOSÍK, Alois – VRÁNA, Stanislav, *Obrazy z dějin lidstva I–III*. Zlín 1936–1938.
- NEMEŠKAL, Stanislav – SOSÍK, Alois – VRÁNA, Stanislav, *Stručný přehled českých dějin: pro žáky vyšších tříd národních škol*. Praha 1946.
- NEMEŠKAL, Stanislav, *Pracovní dějepisný slovníček*. Praha 1935².
- PAUR, Jaroslav, *Cesta: učebnice dějepisu pro měšťanské školy I–III*. Praha 1934–1937.
- PEKAŘ, Josef – KLIK, Josef, *Dějiny Čech a Moravy: od pravěku až do polovice 18. století*. Praha 1942.
- PEKAŘ, Josef, *A csehszlovák nemzet történelme: a középiskolák legfelső osztályai számára*. Prága 1925.

- PEKAŘ, Josef, *Dějiny československé: pre najvyššiu triedu stredných škôl*. Praha 1938.
- PEKAŘ, Josef, *Dějiny československé: pro nejvyšší třídy škol středních*, Praha 1921, 1922, 1937 (přepřacováno a zkráceno Josefem Klikem).
- PEKAŘ, Josef, *Dějiny ČSR I–II*. Hinton Hall [1939–1945].
- PEŠEK, Josef a kol., *Historia Czechosłowacji*. Praha 1926.
- PEŠEK, Josef, *Z domova a ciziny: pro nižší třídy škol středních I–III*. Praha 1923–1924, 1928, slovenská verze 1924–1926.
- REBHANN, Andreas, *Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen der deutschen Mittelschulen in der Čechoslovakischen Republik*. Reichenberg 1923, 1924.
- ROMPORTL, Simeon, *Historický místopis k dějepisnému atlasu pro střední školy*. Olomouc 1930.
- SOCHOR, Jaroslav, *Učebnice dějepisu pro nižší třídy středních škol I–III*. Praha 1934–1937, 1943 (pro Čs. státní střední školu ve Velké Británii), 1946–1947 (i IV. díl).
- STEINITZ, Ernst, *Landes- und Staatskunde der Čechoslovakischen Republik. Als Lehrbuch der Geographie, Geschichte und Bürgerkunde für die oberste Klasse der mittleren Lehranstalten, sowie zum Gebrauche beim Selbststudium*. Böhmisches Leipa 1924, 1933³, 1937⁴.
- ŠTORCH, Eduard – ČONDL, Karel, *Pracovní učebnice dějepisu*. Praha 1934–1937, 1946–1948.
- ŠUJAN, František – DVORÁK, Rudolf – NOVÁK, Antonín, *Dějepis pro nižší třídy středních škol I–III*. Praha 1923⁸⁻⁹.
- THOMAS, Ferdinand, *Das Wichtigste aus der Geschichte. Ein Leitfaden beim Unterrichte in den deutschen Bürgerschulen des tschecho-slowakischen Staates*. Reichenberg 1920.
- TREIXLER, Gustav, *Lehrbuch der Geographie, Geschichte und Bürgerkunde des Čechoslovakischen Staates: für die oberste Klasse der gymnasiën, Realgymnasiën, Realschulen und andere Mittelschulen*. Reichenberg 1920, 1932.
- VLACH, Jaroslav – HAYEK, Alois, *Dějepis obecný pro nižší třídy škol středních. Díl I. Starý věk*. Vídeň 1926.
- WEICHET, Eduard, *Dějepisné náčrty k vyučovacím účelům, [Sešit I]*. Praha 1931.
- WOYNAR, Karl – CZUCZKA, Ernst, *Lehrbuch der Geschichte für die Oberstufe der deutschen Mittelschulen in der Čechoslovakischen Republik I–III*. Reichenberg 1924–1926, 1927, [1937].
- ZECHNER, Franz, *Lehrbuch der Geschichte für die Unterklassen der deutschen Mittelschulen und für verwandte Lehranstalten in der Čechoslovakischen Republik I–V*. Warnsdorf 1927.

1948–1989

- BARTOŠEK, Karel, *Dějepis pro 9. ročník základní školy*. Praha 1963, 1966⁴.
- DOHNAL, Miloň – JÍLEK, Tomáš – BALCAR, Luboš, *Dějepis pro 6. ročník experimentálních škol*. Praha 1979².
- DOHNAL, Miloň – KÁŇA, Otakar, *Dějepis pro 9. ročník základní devítileté školy*. Praha 1977.

- DOHNAL, Miloň, *Dějepis pro 8. ročník základní devítileté školy*. Praha 1973.
- DOHNAL, Miloň, *Historia dla klasy 9. dziewięcioletniej szkoły podstawowej*. Praha 1977.
- DOHNAL, Miloň, *Dějepis pro 7. ročník experimentálních škol*. Praha 1981².
- DOHNAL, Miloň, *Történelem az alapiskola 8. osztálya számára. Köt. 1.* Bratislava 1983.
- FLOREK, Ondrej – ČAPEK, Vratislav – MACEK, Zdeněk – SUTTY, Miroslav, *Dějepis pro 2. ročník středních odborných škol a pro 1. ročník středních odborných učilišť (studijní obory)*. Praha 1985.
- HÁNL, Jiří – TEICHOVÁ, Alice, *Dějepis pro 2. ročník odborných škol*. Praha 1960 a další vyd.
- HÁNL, Jiří a kol., *Dějepis pro 1. ročník odborných škol*. Praha 1958.
- Historický ústav ČSAV, *Přehled československých dějin*. Praha 1958–1960,
- HUSA, Václav – KROPILÁK, Miroslav, *Československé dějiny: učebnice pro střední školu*. Praha 1966⁶.
- CHARVÁT, Jaroslav, *Istoria svitu: pidručnyk dlja 1 i 2 klasu himnazij ta 1 klasu serednich fachovyh škil. [1. částyna]*. Bratislava 1973².
- CHARVÁT, Jaroslav, *Svetové dějiny: učebnica pre 1. a 2. ročník stredných všeobecnovzdelávacích škôl*. Bratislava 1968.
- CHARVÁT, Jaroslav, *Světové dějiny: učebnice pro I. a II. ročník středních všeobecně vzdělávacích škol a I. ročník středních odborných škol*. Praha 1967 a další vyd.
- CHARVÁT, Jaroslav, *Világ történelem: az áztalanos középiskolák 1. és 2. s a középökü szakiskolák 1. osztálya számára*. Bratislava 1968.
- JÍLEK, Tomáš – BUTVINOVÁ, Marta – DOHNAL, Miloň, *Istoriya dlja 7-ho klasu osnovnoji školy*. Bratislava 1982.
- MACEK, Josef a kol., *Československá vlastivěda*. 6 sv. Praha 1963–1971.
- MICHOVSKÝ, Václav, *Z dávné minulosti lidstva: [dějepis pro 6. ročník]*. Praha 1966.
- POLIŠENSKÝ, Josef, *Dějepis pro devátý ročník: pokusná učebnice, II. část*. Praha 1957.
- PURŠ, Jaroslav et al., *Přehled dějin Československa*. 2 sv. Praha 1980–1982.
- SOSÍK, Alois, *Dějepis pro šestý ročník. Pokusná učebnice, 1. část*. Praha 1959.

6.5. Odborná periodika a dobová publicistika, recenze a zprávy o zpracování atlasů

Archeologické rozhledy: informační orgán archeologických a příbuzných vědeckých ústavů v Československu. Praha 1949–

Athenaeum: listy pro literaturu a kritiku vědeckou, Praha 1883–1893.

Biblioteca historico-geographica oder systematisch geordnete Uebersicht der in Deutschland und dem Auslande auf dem Gebiete der gesammten Geschichte und Geographie neu erschienenen Bücher. Göttingen 1853–1861.

Blahověst: katolický týdeník pro Čechy, Morawany, Slowáky a Slezany. Praha 1847–1852, 1855–1895.

Budivoj. Budějovice 1864–1914.

Časopis Českého museum. Praha: J. G. Calve, 1831–1854.

Časopis Musea království Českého. Praha 1855–1922.

Čech: politický týdeník katolický. Praha 1869–1896, 1904–1937.

Česká revue: měsíčník Národní strany svobodomyslné, věnovaný veřejným otázkám. Praha 1897–1930.

Česká škola: časopis vychovatelský pro učitelstvo a přátele školství národního v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku. Praha 1879–1898.

Česká včela (příloha k Pražským novinám). Praha 1834–1847.

Československý časopis historický. Praha 1953–1989.

Český časopis historický. Praha 1895–1949, 1990 –

Český učitel. Praha 1897–1941.

Dějepis a zeměpis ve škole. Praha 1959–1968.

Dějepis ve škole. Praha 1968–1970.

Dějepis ve škole: časopis pro dějepis, ústavu ČSR a SSSR. Praha 1954–1958.

Historická geografie. Praha 1968–

Hlídky: měsíčník vědecký se zvláštním zřetelem k apologetice a filosofii. Brno 1896–1941.

Krok: časopis věnovaný veškerým potřebám středního školství. Praha 1887–1899.

Lidové noviny. Brno 1893–1945.

Mladoboleslavské listy: orgán strany svobodomyslné v Pojizeří. Mladá Boleslav 1890–1943.

Moravská orlice. Brno 1863–1943.

Národní listy. Praha 1861–1941.

Obzor: list pro poučení a zábavu. Brno 1878–1910.

Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz. Wien 1860–2013 (variantní název: *Österreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz*).

Pedagogické rozhledy: věstník literárního a pedagogického odboru při Ústředním spolku jednot učitelských v Čechách. Praha 1888–1932.

PETERMANN, August, *Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über wichtige und neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie.* Gotha 1855–1878.

Práce: politický týdeník pro dělnictvo. Moravská Ostrava 1891–1898.

Revue učebných pomůcek. Praha 1903–1914.

Společenské nauky ve škole: časopis pro občanskou nauku, dějepis, zeměpis a vlastivědu. Praha 1948–1951.

Společenské vědy ve škole: časopis pro občanskou nauku, filosofii, dějepis a zeměpis. Praha 1952–1953.

Společenské vědy ve škole: časopis pro vyučování dějepisu, občanské výchově a filosofii. Praha 1971–1990.

Školské reformy: příloha "Českého učitele". Praha: Zemský ústřední spolek jednot učitelských, 1919–1940.

Učitelské noviny. Praha 1883–1939; 1966–1991; 1992–

Venkov: orgán České strany agrární. Praha 1906–1945.

Věstník českých profesorů. Praha 1895–1921.

Volná myšlenka: časopis volných myslitelů českých. Praha 1905–1938.

Všehrd: časopis českých právníků. Praha 1919–2011.

Vychovatel v Čechách a na Moravě. Praha 1943–1945.

Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, Neue Folge. Berlin 1856–1865.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Wien 1850–1920.

BEDNÁŘ, Karel – HORÁK, Jiří Václav, *Historické nástěnné mapy vydané u nás v letech 1945–1960*, ČsČH 8/5, 1960, s. 760.

BEDNÁŘ, Karel – JANKA, Jaromír – CHOD, Stanislav, *Atlas československých dějin*, Dějepis a zeměpis ve škole 9/8, 1966/1967, s. 233–235.

BEDNÁŘ, Karel, *Problematika znázornění hospodářských jevů na mapách Atlasu československých dějin*, HG 1, 1968, s. 28–37.

- BOHÁČ, Zdeněk, *Deset let od vydání Atlasu československých dějin*, HG 13, 1975, s. 261–270.
- BOHÁČ, Zdeněk, M. Buchvaldek a kol., *Archeologický Atlas Evropy a Československa*, ČsČH 28/4, 1980, s. 607.
- BOHÁČ, Zdeněk, M. Buchvaldek a kol., *Archeologický Atlas Evropy a Československa*, HG 20, 1982, s. 332.
- BOKES, František, *Atlas československých dějin a slovenská historiografie*, HG 1, 1968, s. 15–17.
- BROFT, Miroslav, *Vojenskohistorická část Československého vojenského atlasu*, HG 1, 1968, s. 64–82.
- DOBIÁŠ, Josef, *J. V. Šimák: Středověká kolonisace v zemích českých*, ČČH 45, 1939, s. 295.
- DOUCHA, František, *Atlas starého světa*, in: Česká včela, č. 42 z 27. května 1845, s. 170.
- F.L.R. (pravděpodobně František Ladislav Rieger), *Malý zeměpisný atlas*, in: Noviny z oboru literatury, umění a věd. Příloha ku Kwětům, čís. VI z 22. března 1843, s. 21–22.
- FAKTOROVÁ, Ludmila, *Světové shromáždění za mír a život, proti jaderné válce*, Společenské vědy ve škole XL, 1983/1984, s. 98–99.
- František NERAD, *Úvahy: Dr. Hermenegild Ritter v. Jireček, Unser Reich von zweitausend Jahren*, Krok 9/1, 1895, s. 14–16.
- HORÁK, Jiří Václav – VANIŠ, Jaroslav, *Nový školní historický atlas*, ČsČH 9/4, 1961, s. 532–536.
- HORÁK, Jiří Václav, *Kapesní atlas světových dějin, 1977*, ČsČH 26/5, 1978, s. 791.
- HORÁK, Jiří Václav, *Politická a kulturní tematika v Atlasu československých dějin*, HG 1, 1968, s. 21–22.
- HORÁK, Jiří Václav, *Školní atlas československých dějin. Příloha*, ČsČH 26/6, 1978, s. 929–930.
- HRALA, Jiří, *Archeologická část Atlasu československých dějin*, HG 1, 1968, s. 18–20.
- HŮRSKÝ, Josef, *Thematische Verkehrskarten für den Historischen Atlas der ČSSR*, Petermanns Geographische Mitteilungen 107/4, 1963, s. 297–303.
- JANKA, Jaromír, *Historický atlas revolučního hnutí*, Dějepis ve škole III/7, 1956, s. 334–335.
- JANKA, Jaromír, *Ještě o novém dějepisném atlasu*, Dějepis a zeměpis ve škole 3, 1960, s. 91–92.
- JANKA, Jaromír, *Mapové publikace ÚSGK v r. 1959*, Dějepis a zeměpis ve škole 3/3, 1960/1961, s. 73.
- KOVAŘÍK, Jaroslav, *Několik poznámek ke kartografickému zpracování Atlasu československých dějin*, HG 1, 1968, s. 40–42.
- KUCHAŘ, Karel, *Výstava světové kartografie*. Praha 1935.
- LINKER, Gustav, *Atlas starého světa*, Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 6, 1855, s. 645–650.

- LINSBAUER, Valentine – NARWELEIT, Gerhard – NEEF, Wolfgang – STRENZ, Wilfried, *Der „Atlas der Tschechoslowakischen Geschichte“ - ein moderner historischer Nationalatlas*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook 8/2, 1967, s. 430–458.
- MEDKOVÁ, Marie, *Příprava tvorby a vydání Atlasu dějin ČSSR*, Sborník československé společnosti zeměpisné 1, 1963, s. 98–101.
- MENDL, Bedřich, *O našich historických mapách*, ČČH 37/3–4, 1931, s. 574–583.
- PAUZOVÁ, Anna, *Nové učební pomůcky*, Společenské vědy ve škole XXXVII, 1980/1981, s. 15, 110; XXXVIII, 1981/1982, s. 45, 259; XL, 1983/1984, s. 113, 305.
- PAXA, Josef, *Několik poznámek k připravovanému vydání Československého vojenského atlasu*, Dějepis a zeměpis ve škole VII, 1964–1965, s. 83.
- PECKA, Karel, *Organisation of Work on the National Atlas of Czechoslovakia and the Atlas of Czechoslovak History*, Geodetický a kartografický obzor 10/7, 1964, s. 156–160.
- POKORNÝ, Ota, *Mapy administrativního členění Atlasu československých dějin*, HG 1, 1968, s. 38–39.
- POKORNÝ, Ota, *Školní atlas československých dějin*, Sborník Československé společnosti zeměpisné 1, 1961, s. 93–95.
- PRÁŠEK, Justin Václav, *Dr. Xaver Blanda, Stručný přehled starožitností biblických*, Časopis Musea Království českého 69/3, 1895, s. 518–524.
- PRAVDOVÁ, Marie, *Školní atlas československých dějin*, Dějepis a zeměpis ve škole I, 1959, s. 306–307.
- Přehled našich nástěnných dějepisných map z let 1955–1960*, Dějepis a zeměpis ve škole II, 1960, s. 191.
- PURŠ, Jaroslav, *Atlas československých dějin na londýnském kongresu*, ČsČH 12/6, 1964, s. 925–926.
- PURŠ, Jaroslav, *Atlas československých dějin*, HG 1, 1968, s. 6–8.
- PURŠ, Jaroslav, *Historical Atlas of Czechoslovakia*, Journal of the Czechoslovak Geographical Society – Supplement for the 20-th International Geographical Congress. London 1964, s. 201–207.
- SEDLÁČEK, Jaroslav, *Dr. Xaver Blanda, Stručný přehled starožitností biblických*, Katechetické listy 3/3 a 4, 1895/1896, s. 70–71, 95.
- Sekce Atlasu československých dějin*, HG 1, 1968, s. 5–61.
- SEMOTANOVÁ, Eva, *Kapesní atlas světových dějin, Díl 1., 2., 1987*, ČsČH 37/2, 1989, s. 302.
- SCHLENGER, Herbert, *Atlas československých dějin [Atlas der tschechoslowakischen Geschichte]*, Zeitschrift für Ostforschung 16/1, 1967, s. 155–158.
- SKLENÁŘ, Karel, *[Přehled nové literatury]*, Archeologické rozhledy XXX/3, 1978, s. 351.
- VANIŠ, Jaroslav, *Vývoj pozemkového vlastnictví v době feudální v kartografickém zpracování Atlasu československých dějin*, HG 1, 1968, s. 23–27.

VÁVRA, Ivan, *Uherská cesta*, HG 1, 1968, s. 43–61.

Vzácné dílo (K vydání Historického atlasu revolučního hnutí), in: Rudé právo. Ústřední orgán komunistické strany Československa 36/133, neděle 13. května 1956, s. 2. Autor recenze je uveden iniciálami „(jb)“.

WINTERS, Stanley B., *Atlas československých dějin*, *The American Historical Review* 73/1, 1967, s. 173–174.

ŽIVNÝ, Ladislav J. (ed.), *Bibliografický katalog, část 1*. Praha 1923.

6.6. Osobní paměti, dobové biografické medailonky tvůrců atlasů (laudatia, nekrology)

ALTRICHTER, Anton, „*Was ich im Kopfe hatte, konnten sie mir nicht nehmen!*“ Rothenberg 1981.

BEZOUŠKA, Bohumil, *Jak jsem proskotačil život*. Praha 1993.

DORAZIL, Otakar, *Chtěl jsem býti učitelem*. Praha 1939.

Dvacet let činnosti České grafické Unie a. s. v Praze: 1900–1920. Praha 1920.

GOTH, Ignaz, *Die Persönlichkeit Dr. Anton Altrichters: zur Vollendung seines 60 Lebensjahres*, in: *Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 1, 30. března 1942, s. 5 a 14.

HONL, Ivan, Prof. dr. Bohuslav Horák nositel Řádu práce 3./3. 1881 – 26./12. 1960, *Časopis Společnosti přátel starožitností* 69/2, 1961, s. 66–69.

CHOCHOLOVÁ, Anděla, *Výuka dějepisu za Protektorátu*, in: H. Směřičková ed., *První české dívčí gymnázium 1890–1990. Sborník ke 100. výročí*. Praha 1990, s. 109–113.

[*Ignác Leopold Kober, vzpomínkový text*]. *Humoristické listy* 26/13, 1884, s. 100. Dostupné z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=HumL/26.1884/13/100.png> [cit. 17. června 2022].

Jan Lepař, in: *Světlozor. Obrázkový týdeník* 21/26, 20. května 1887, s. 414.

[*Jan Lepař, nekrolog*]. *Národní listy* 42/180, 2. 7. 1902, s. 2. Dostupné z: <http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/9312454> [cit. 17. června 2022].

KLIK, Josef, *Dr. Jar. Lameš*, *Časopis Společnosti přátel starožitností* 51–53/1–2, 1943–1945 (vyd. 1946), s. 146–147.

L. H. (pravděpodobně Ladislav Hosák), *Sedmdesátiny dr. Bohuslava Horáka*, *Časopis Společnosti přátel starožitností* 59/2, 1951, s. 51–52.

MÁTEJ, Jozef, *K sedmdesiatinám univ. profesora dr. Petra Vajcika*, in: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Pedagogica III*, 1972, s. 11–15.

[*Max Wellner, nekrolog*], in: *České noviny: dříve Posel z Prahy* 184, 2. srpna 1882, s. 2 vpravo dole.

PEKAŘ, Josef, *V Hermenegildu Jirečkovi*, *ČČH* 16, 1910, s. 114–116.

POLIŠENSKÝ, Josef, *Dr. O. Dorazil devadesátníkem*, *Lidová demokracie* 35/65, 17. března 1979, s. 5.

SEDLÁK, Josef, *Z lavice za katedru: z paměti učitele*. Praha 1960.

STEJSKAL, František, *František Xaver Blanda zemřel*, Časopis katolického duchovenstva 1+2, 1917, s. 134–135.

ŠUSTA, Josef – STLOUKAL, Karel (ed.), *Léta dětství a jinošství. Vzpomínky I.* Praha 1947.

6.7. Archivní materiál a archivní pomůcky

Archiv Kanceláře prezidenta republiky, *Řád práce (zřízen vládním nařízením č. 30/1951 Sb. ze dne 3. dubna 1951): seznam nositelů (Archiv KPR, fond KPR, Evidenční knihy k udělování státních vyznamenání, inv. č. 45–47, knihy č. 9–11)*. 2012. Dostupné z: <https://www.prazskyhradarchiv.cz/file/e dee/vyznamenani/rpr.pdf> [cit. 17. června 2022].

Archiv Národního muzea, fond Josef Kalousek, karton 14, *Wacslaw Wladiwoj Tomek Josefu Kalouskovi*.

Národní archiv ČR, fond Ústav dějin KSČ, karton 73, sign. 476, složka *ČSAV Hist. Atlas – připomínky ústavu*, fol. 51–78.

Archiv Akademie věd ČR, fond Česká akademie věd a umění, NAD 1, inv. č. 13, Protokoly I. třídy. Kniha č. 8, dostupné z: <http://vademecum.mua.cas.cz/vademecum/permalink?xid=DB2A98151A7411E5A7184437E66A1E83> [cit. 17. června 2022].

Státní oblastní archiv v Hradci Králové, NAD 190 Sbírká matrik Východočeského kraje 1587–1949, sign. 106–7300 *Náchod a předměstí, matrika zemřelých 1902–1913*.

7. Seznam použité literatury

BAČKOVSKÝ, František, *Přehled písemnictví českého doby nejnovější*. Praha 1899.

BADZIAG, Astrid – MOHS, Petra – MEINECKE, Wolfgang, *Schulatlanten in Deutschland und benachbarten Ländern vom 18. Jahrhundert bis 1950. Ein bibliographisches Verzeichnis*, hrsg. von Lothar Zögner. München; New York; London; Paris 1982.

BAKER, Alan R. H., *Geography and History: Bridging the Divide*. Cambridge 2003.

BARTOŠ, Josef, *Úvod do metodiky a techniky historické práce*. Olomouc 1992.

BENEŠ, Jakub, „Zelené kádry“ jako radikální alternativa pro venkov na západním Slovensku a ve středovýchodní Evropě (1917–1920), *Forum Historiae* 9/2, 2015, s. 20–34.

BENEŠ, Zdeněk, *Co je školní dějepis a co s ním? Dějiny ve škole a škola jako historická dílna*, in: Magdalena Šustová (ed.), *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, *Historia scholastica*, sv. 1. Praha 2010, s. 13–24.

BIMKOVÁ, Dana, *Pedagogické časopisy pro výuku dějepisu jako praktická metodická pomoc československému učiteli dějepisu v období 1948–1970*. Diplomová práce, Pedagogická fakulta UK v Praze, 2011.

BLACK, Jeremy, *Historical Atlases Reconsidered*, *Historian* 39, 1993, s. 16–20.

BLACK, Jeremy, *Historical review: Historical Atlases*, *The Historical Journal* 37/3, 1994, s. 643–667.

BLACK, Jeremy, *Mapping the Past: Historical Atlases*, *Orbis* 47/2, 2003, s. 277–293.

BLACK, Jeremy, *Maps and History. Constructing Images of the Past*. New Haven; London 2000.

BLACK, Jeremy, *Maps and Chaps: the Historical Atlas. A Perspective from 1992*, *Storia della Storiografia* 21, 1992, s. 91–114.

BLACK, Jeremy, *Maps and politics*. Chicago 1997

BLACK, Jeremy, *The Historical Atlas: a Tool and Its Limitations*, *Teaching History* 73, 1993, s. 30–32.

BLACK, Jeremy, *The Historical Atlas: Teaching Tool or Coffee-Table Book?*, *The History Teacher* 25/4, 1992, s. 489–512.

BLACK, Jeremy, *Visions of the World: a History of Maps*. London 2003.

BLÁHA, Jan D. – MOČIČKOVÁ, Jitka, *The research-analytic part of preparation of a cartographic work: a case study of an analysis of historical atlases as the basis for creating the Czech Historical Atlas*, *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 53/1, 2018, s. 58–69.

Blanda, Frant. Xav., in: *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, 4. díl Bianchi–Giovini–bžunda. Praha 1891, s. 136.

BOBÁK, Ján, *Historik František Bokes (1906–1968): (k 100. výročíu narodenia)*, *Historický zborník* 16/1–2, 2006, s. 257–261.

BORECKÝ, Vladimír, *Zrcadlo obzvláštního (z našich mašibílů)*. Praha 1999.

- BORIA, Edoardo, *Carte come armi: geopolitica, cartografia, comunicazione*. Roma 2012.
- BORIA, Edoardo, *Geopolitical Maps: A Sketch History of a Neglected Trend in Cartography*, *Geopolitics* 13/2, 2008, s. 278–308.
- BOUČEK, Jaroslav, *Osudy československých interbrigadistů po druhé světové válce*, in: Zdenko Maršálek – Emil Voráček (eds.), *Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka: neznámé kapitoly z historie československé účasti v občanské válce ve Španělsku 1936–1939*. Praha 2017, s. 222–234.
- BURKE, Peter, *Variety kulturních dějin*. Brno 2006.
- BŮŽEK, Václav a kol., *Úvod do studia historie*. České Budějovice 1994.
- CAFOUREK, Petr, *Stručný přehled našich dějepisných atlasů*, *Z dějin geodézie a kartografie* 2, 1982, s. 107–113.
- DÖRFLINGER, Johannes, *Geschichtsatlanten vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, in: Hans Wolff (ed.), *400 Jahre Mercator, 400 Jahre Atlas. „Die ganze Welt zwischen zwei Buchdeckeln“*. Eine Geschichte der Atlanten. Weissenhorn 1995, s. 179–198.
- DÖRFLINGER, Johannes, *Geschichtskarte / Geschichtsatlas*, in: Ingrid Kretschmer – Johannes Dörflinger – Franz Wawrik, *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, Bd. 1, A–L. Wien 1986, s. 265–268.
- DVOŘÁK, Tomáš a kol., *Úvod do studia dějepisu*. 2 sv. Brno 2014.
- EDNEY, Matthew H., *Cartography: the Ideal and Its History*. Chicago 2019.
- FABIÁN, Josef a kol., *Kdo byl kdo je kdo na východní Moravě. A-Fi*. [Valašské Meziříčí] 2009.
- FABINI, Pavel (ed.), *Historik Josef Kalousek: historiografie, politika, kultura a společnost druhé poloviny 19. století*. České Budějovice; Praha 2016.
- FORST, Vladimír (ed.) et al., *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce, díl 2, sv. 1. H–J*. Praha 1993, s. 555–557.
- FORST, Vladimír et al., *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. Díl 2, sv. 2. K–L*. Praha 1993.
- FRANK, Franz, *Die Wogstisburg*, in: *Das Bayerland* 22, 1911, s. 33.
- GOFFART, Walter A., *Historical atlases: the first three hundred years, 1570–1870*. Chicago 2003.
- GRACOVÁ, Blažena, *Školní výuka dějepisu jako prostředek formování národní identity mládeže po vzniku Československa*, in: Blažena Gracová – Martin Tomášek – Barbara Baarová (eds.), *1918: rok 1918 – jeho předpoklady, důsledky a význam v českých/československých a polských učebnicích = rok 1918 – jeho założenia, konsekwencje i znaczenie w czeskich/czechosłowackich i polskich podręcznikach szkolnych*. Ostrava 2020, s. 57–74.
- GRÜNWARD, Rudolf, *Wogastisburg*, in: *Vznik a počátky Slovanů* 2, 1958, s. 99–120.
- HALBWACHS, Maurice, *Kolektivní paměť*. Praha 2009.

- HANTSCHE, Irmgard, *Friedrich Wilhelm Putzger und der Putzger. Zur Anfangsgeschichte eines historischen Atlas*, Internationale Schulbuchforschung 19/1, 1997, s. 5–34.
- HANTSCHE, Irmgard, *Geschichtskarten – Ein Medium zwischen Objektivität und tendenziöser Beeinflussung*, in: Hans Süßmuth (Hrsg.), *Geschichtsunterricht im vereinten Deutschland. Teil II*. Baden Baden 1991, s. 257–270.
- HANTSCHE, Irmgard, *Geschichtskarten im Unterricht*, *Geschichte lernen: Geschichtsunterricht heute* 59, 1997, s. 5–12.
- HANTSCHE, Irmgard, *Putzger, Friedrich Wilhelm*, in: *Neue Deutsche Biographie* 21, 2003, s. 24–25. Dostupné z: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd124215408.html> [cit. 17. června 2022].
- HARLEY, J. B., *The Map and the Development of Cartography*, in: Harley, J. B. – Woodward, David (eds.), *The history of cartography. Volume 1. Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the mediterranean*. Chicago 1987, s. 1–42.
- HASLINGER, Peter – OSWALT, Vadim (eds.), *Kampf der Karten. Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte*. Marburg 2012.
- HASLINGER, Peter, *Die „Arbeit am nationalen Raum“ – Kommunikation und Territorium im Prozess der Nationalisierung*, *Comparativ* 15/2, 2005, s. 9–21.
- HÄUFLER, Vlastislav, *Dějiny geografie na Univerzitě Karlově 1348–1967*. Praha 1967.
- HEFFERNAN, Michael (ed.), *People, Places, and Ideas in the History of Cartography*, *Imago Mundi* 66 Supplement, 2014.
- HEMMERLE, Josef, *Höfler, Konstantin Ritter von*, in: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 9. Hess–Hüttig, Berlin 1972, s. 313–314. Dostupné z: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118774654.html> [cit. 17. června 2022].
- HERB, Guntram Henrik, *Geopolitics and cartography*, in: Mark Monmonier (ed.), *History of cartography, Volume 6. Cartography in the Twentieth Century*. Chicago 2015, s. 539–548.
- HERB, Guntram Henrik, *Under the map of Germany: nationalism and propaganda, 1918–1945*. London 1997.
- HOLUBEC, Stanislav – MOČIČKOVÁ, Jitka, *Zobrazování česko-německé národnostní hranice na mapách v období cca 1820–1940*, *HG* 46/2, 2020, s. 283–340.
- HOLUBEC, Stanislav, *První republika a Tomáš Garrigue Masaryk v režimní propagandě a veřejném mínění po roce 1948*, *Marginalia historica* 2/2012, s. 173–182.
- HORÁK, Jiří Václav, *Czechoslovak School Historical Cartography after 1970*, *HG* 19, 1980, s. 135–146.
- HORSKÝ, Jan, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*. Praha 2009.
- HROCH, Miroslav a kol., *Úvod do studia dějepisu*. Praha 1985.

HROCH, Miroslav a kol., *Úvod do studia dějepisu: určeno pro posl. fakulty filozofické a pedagogické. IV. Metody historikovy práce.* Praha 1983.

HROCH, Miroslav, *Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti*, in: Radka Šustrová – Luba Hédlová (eds.), *Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti.* Praha 2014 s. 21–55.

JAKL, Michal, *Historie a současnost podnikání na Jilemnicku, Semilsku a Turnovsku.* Žehušice 2004.

JEZBEROVÁ, Jitka, *Základní rysy výuky dějepisu na našich školách od vzniku Československé republiky*, *Historický obzor* 6(3–4), 1995, s. 86–87.

JIREČEK, Miroslav, *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918–2013.* Brno 2014.

JIROUŠEK, Bohumil, *Josef Kalousek: historik v národní společnosti druhé poloviny 19. století.* Praha 2018.

JOSEK, Otakar, *Život a dílo Josefa Kalouska.* Praha 1922.

JŮVA, Vladimír sr. – JŮVA, Vladimír jr., *10. Československá socialistická pedagogika*, in: Úvod do dějin pedagogiky. Brno 2013, s. 129–156. Dostupné z: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/122288/SpisyFF_270-1987-1_12.pdf?sequence=1 [cit. 17. června 2022].

KÁBOVÁ, Hana – ČTVRTNÍK, Mikuláš (eds.), *Bylo nebylo. Studie (nejen) k dějinám dějepisectví, vzdělanosti a didaktice dějepisu*, Acta Universitatis Carolinae, Historia Universitatis Carolinae Pragensis, Tomus LII. Suppl. 1. Praha 2012.

KÁBOVÁ, Hana, *Josef Vítězslav Šimák. Jeho život a dílo se zvláštním zřetelem k historické vlastivědě.* České Budějovice – Pelhřimov 2013.

KAMUSELLA, Tomasz, *Nacjonalizm i szkolne atlasy historyczne*, *Sprawy Narodowościowe* 30, 2007, s. 109–130.

KAMUSELLA, Tomasz, *School History Atlases as Instruments of Nation-State Making and Maintenance: a Remark on the Invisibility of Ideology in Popular Education*, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 2010, No. 1, Spring, s. 113–138.

Karl Friedrich Rudolf Tempky, in: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, 14. Bd., 65. Lfg. 2014, s. 245. Dostupné z: https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_T/Tempky_Karl-Friedrich-Rudolph_1821_1902.xml [cit. 17. června 2022].

KLEČACKÝ, Martin – FABINI, Pavel – VELEK, Luboš (eds.), *II. Deníky Josefa Kalouska.* Praha 2016.

KLEČKOVÁ, Kateřina, *Historický vývoj českých školních zeměpisných atlasů*, in: Úloha kartografie v geoinformační společnosti. Plzeň: Západočeská univerzita, 2001. Dostupné z: http://old.gis.zcu.cz/kartografie/konference2001/sbornik/kleckova/kleckova_referat.htm [cit. 17. června 2022].

KLÍMOVÁ, Jarmila, *Vzestup a pád českého dějepisného školního obrazu*, in: Magdalena Šustrová (ed.), *Dějiny ve škole – škola v dějinách.* Praha 2010, s. 61–63.

KLUSÁKOVÁ, Luďa (ed.), *Obraz druhého v historické perspektivě. 1. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí v 19. a 20. století.* Praha 1997.

KNAPIKOVÁ, Jaromíra, *Jan Lepař, opavský pedagog a historik (1827–1902)*, in: *Vlastivědné listy Slezska a Severní Moravy* 29/1, 2003, s. 7–8.

Kober Ignác Leopold, in: *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, 14. díl Kartel–kraj. Praha 1899, s. 468.

KOMPOLT, Pavol, *Profesor Peter Vajcik a jeho prínos k vzniku modernej pedagogiky na Slovensku*, *Pedagogické spektrum: časopis pre pedagogickú teóriu, školskú prax, politiku výchovy a vzdelávania* 11/5, 2002, s. 83–90.

KONIŘOVÁ, Marta, *Soupis publikací Jana Lepaře ve fondech oddělení dějin školství Muzea Komenského v Přerově*, in: *Významné pedagogické osobnosti – Jan E. Kosina, Jan Lepař, Josef Úlehla – a jejich podíl na utváření českého školství. Materiály z odborné konference, konané 6. listopadu 2002 v Přerově. Přerov 2003*, s. 34–45.

KONOPSKA, Beata, *Ewolucja treści map w polskich atlasach historycznych*, in: Teresa Bogacz – Beata Konopska (eds.), *Mapa w pracy historyka = Map in the historian's work; Z Dziejów Kartografii*, sv. XI. Wrocław; Warszawa 1999, s. 125–130.

KONOPSKA, Beata, *Rola atlasów geograficznych i historycznych w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków na przełomie XIX i XX wieku*, in: Agnieszka Chamera-Nowak – Dariusz Jarosz (eds.), *Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku*. Warszawa 2015, s. 353–370.

KONOPSKA, Beata, *Polskie atlasy historyczne: koncepcje i realizacje*. Warszawa 1994.

KORITENSKÁ, Pavla, *Školní obrazy*. Hradec Králové [2020].

KOŠÁK, František, *Z dějin české katechetiky*, *Vychovatel: list věnovaný zájmům křesťanského školství* 32/6, 1917, 15. března 1917, s. 56.

KRETSCHMER, Ingrid – DÖRFLINGER, Johannes – HÜHNEL, Helga (eds.), *Atlantes Austriaci = Österreichische Atlanten: kommentierter Katalog der österreichischen Atlanten von 1561–1994*. 1. Band, *Österreichische Atlanten 1561–1918* (2 sv.); 2. Band, *Österreichische Atlanten 1919–1994*. Wien 1995.

KUPČÍK, Ivan, *Alte Landkarten: von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts: ein Handbuch zur Geschichte der Kartographie*. Stuttgart 2011.

KUZMIN, Michail Nikolajevič, *Vývoj školství a vzdělávání v Československu*. Praha 1981.

LARCHER, Valerio – PIOVAN, Silvia, *The Use of Colours in Historical Atlases*, *Cartographica* 53/2, 2018, s. 115–128.

LARCHER, Valerio, *Historical Atlases' Western Studies in English and German: a Review*, *Rivista Geografica Italiana* 127, 2017, s. 369–377.

LARCHER, Valerio, *South Tyrol Maps in German and Italian School Historical Atlases as nationalistic cartographic 'Workshop'*. Dizertační práce, Università degli Studi di Padova. Padova 2018.

LE GOFF, Jacques, *Paměť a dějiny*. Praha 2007.

LEHN, Patrick, *Deutschlandbilder: historische Schulatlanten zwischen 1871 und 1990: ein Handbuch*. Köln 2008.

LEMBERG, Hans, *Ein Geschichtsbuch unter drei Staatssystemen: Josef Pekařs Oberklassenbuch von 1914–1945*, in: Hans Lemberg – Ferdinand Seibt (Hgs.), *Deutsch-tschechische Beziehungen in der Schulliteratur und im populären Geschichtsbild*. Braunschweig 1980, s. 78–88.

Lepař, Jan, in: *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Patnáctý díl, Krajčij-Ligustrum*. Praha 1900, s. 887–888.

Linker, Gustav Wilhelm Reinhardt, in: *Allgemeine Deutsche Biographie, Band 52*, 1906, s. 1–2.

LONG, John H., *Historical Atlas*, in: Mark Monmonier (ed.), *History of Cartography. Vol. 6. Cartography in the twentieth Century*. Chicago 2015, s. 92–93.

Macháček, Jan, in: *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, díl 16. Lih-Media*. Praha 1900, s. 626–627.

MANDELOVÁ, Helena, „*Úkolová škola*“ *Jaroslava Sochora*, in: *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně: řada společenských věd 16*, 1997, s. 108–116.

MANDELOVÁ, Helena, *Dějepis (školní)*, in: Jaroslav Pánek ed., *Akademická encyklopedie českých zemí D–G*. Praha 2015, s. 23–51.

MARTÍNEK, Jiří – MARTÍNEK, Miloslav, *Kdo byl kdo. Naši cestovatelé a geografové*. Praha 1998.

MARTÍNEK, Jiří, *Brož Josef*, in: *Biografický slovník českých zemí 7*, Praha 2007, s. 207.

MARTÍNEK, Jiří, *Dorazil Otakar*, in: *Biografický slovník českých zemí 13*. Praha 2010, s. 317.

MARTÍNEK, Jiří, *Geografové v českých zemích 1800–1945: (biografický slovník)*. Praha 2008.

MITTAG, Detlef, *Geschichtsbilder in Schulgeschichtsatlanten: ein diachroner und synchroner Vergleich*. Dizertační práce, Fernuniversität Hagen. Hagen 1997.

MITTAG, Detlef, *Schulgeschichtsatlanten – eine Quelle ethnozentrischer Selbstbilder?*, *Internationale Schulbuchforschung* 21/3, 1999, s. 217–234.

MOČIČKOVÁ, Jitka, *Dějepisné atlasy v Čechách, součást evropské atlasové kartografie 19. století*, *Z dějin geodézie a kartografie* 18, 2016, s. 45–60.

MOČIČKOVÁ, Jitka, *Dějepisné atlasy v českých zemích od poloviny 19. století do současnosti*, in: Semotanová, Eva – Zudová-Lešková, Zlatica – Močičková, Jitka – Cajthaml, Jiří – Seemann, Pavel – Bláha, Jan D., *Český historický atlas. Kapitoly z dějin 20. století*. Praha 2019, s. 15–24.

MOČIČKOVÁ, Jitka, *Historický atlas revolučního hnutí: historickokartografické dílo jako nástroj politické propagandy v Československu 50. let 20. století*, *HG 42/2*, 2016, s. 329–368.

MONMONIER, Mark, *How to Lie with Maps?* Chicago 1991 a další vydání.

MONMONIER, Mark, *Proč mapy lžou*. Praha 2000.

MORKES, František, *Dějepis jako dobrodružství poznání*, in: Magdalena Šustová (ed.), *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, Historia scholastica, sv. 1. Praha 2010, s. 31–38.

MUCHA, Ludvík, *Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975*, HG 13, 1975, s. 235–259.

MUCHA, Ludvík, *České historické atlasy*, Sborník Československé společnosti zeměpisné 66/3, 1961, s. 239–251.

MUCHA, Ludvík, *České školní nástěnné mapy v letech 1848–1918*, HG 4, 1970, s. 179–190.

MUCHA, Ludvík, *K dvoustému výročí narození českého kartografa Václava Merklase*, in: Robert Fencík (ed.), *Historické mapy: zborník z vedeckej konferencie*. Bratislava 2009, s. 133–138.

MUCHA, Ludvík, *Kartograf Josef Brunclík*, Acta Universitatis Carolinae. Geographica 11 (suppl.), 1976, s. 87–96.

MUCHA, Ludvík, *Kartografie na Univerzitě Karlově*, Geografie: sborník České geografické společnosti 111/4, 2006, s. 432.

MUCHA, Ludvík, *Nové poznatky o životě a díle Václava Merklase: k dvoustému výročí Merklasova narození*, Z dějin geodézie a kartografie 15, 2011, s. 66–80.

MUCHA, Ludvík, *Václav Merklas: život a dílo pražského rytce – kartografa, autora prvních českých zeměpisných atlasů*, Kartografický přehled 5, 1950, s. 19–41, 81–88.

NĚMEC, Jiří, *Centralizace německé vědy na Moravě v protektorátu Čechy a Morava: vznik "Německé společnosti pro vědu a národnostní výzkum na Moravě" (Deutsche Gesellschaft für Wissenschaft und Volkstumsforschung in Mähren)*, Časopis Matice moravské 129/1, 2010, s. 99–125.

NĚMEC, Miroslav, *Der Umgang mit Sprachenvielfalt und Multikulturalität: Geschichtsatlanten im Schulunterricht der Tschechoslowakei in der Zwischenkriegszeit*, in: Peter Haslinger – Vadim Oswalt (eds.), *Kampf der Karten. Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte in Europa seit 1918*. Marburg 2012, str. 182–199.

NĚMEC, Miroslav, *Emil Lehmann und Anton Altrichter – zwei deutsche Erzieher aus der Tschechoslowakei*, in: Die "sudetendeutsche Geschichtsschreibung" 1918–1960. Zur Vorgeschichte und Gründung der Historischen Kommission der Sudetenländer. Vorträge der Tagung der Historischen Kommission für die böhmischen Länder (vormals: Sudetenländer) in Brünn vom 1. bis 2. Oktober 2004 aus Anlass ihres fünfzigjährigen Bestehens. München 2008, s. 151–166.

NĚMEC, Miroslav, *Erziehung zum Staatsbürger? Deutsche Sekundarschulen in der Tschechoslowakei 1918–1938*. Essen 2009.

NĚMEC, Miroslav, *Škola mezi národem a státem. Dějepis na středních školách v meziválečném Československu*, in: M. Šustová, *Dějiny ve škole – škola v dějinách*. Praha 2010, s. 47–60.

NĚMEC, Miroslav, *Ve státním zájmu? Národnostní problematika ve středním školství meziválečného Československa*. Praha 2020.

NĚMEČEK, Jan, *Podkarpatská Rus/Karpatská Ukrajina/Zakarpatsko na konci druhé světové války a události, které formovaly etnoidentifikační procesy rusínského obyvatelstva*, in: Česko-slovenská historická ročenka. Bratislava 2016 [vyd. 2017], s. 117–133.

NIEDERSTÄTTER, A., *Schmidt, Wilhelm*, in: Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950, 10. Bd., 49. Lfg. Wien 1993, s. 300–301. Dostupné z: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schmid_Wilhelm_1843_1924.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=Wilhelm%20Schmidt [cit. 17. června 2022].

NORA, Pierre, *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*, in: Alban Bensa (ed.), *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*. Praha 1998, s. 7–31.

NOSOVSÝ, Karel, *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*. Praha 1927.

NOVÁČEK, Aleš – BLÁHA, Jan D., *Kde leží střední Evropa? Vymezení regionu na základě mentálních map*, *Geografické rozhledy* 30/5, 2020/2021, s. 4–7.

NOVOTNÝ, Jan, *Altrichter Anton*, in: *Biografický slovník českých zemí* 1, Praha 2004, str. 67.

Otakar Dorazil. Kulturně historický kalendář, in: *Zpravodaj města Valašské Meziříčí* 5, 1989, s. 28–29.

PÁNEK, Tomáš, *František Kameníček (1856–1930)*. Bakalářská práce, Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2008. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/hsdyr/> [cit. 17. června 2022].

PÁNKOVÁ, Markéta – KASPEROVÁ, Dana – KASPER, Tomáš a kol., *Meziválečná školská reforma v Československu*. Praha 2015.

PÁTA, Josef – FRINTA, Antonín, *Vzájemná korespondence J. Konstantina Jirečka a Hermenegilda Jirečka*. Praha 1947.

POLIŠENSKÝ, Josef, *Historik v měnicím se světě*. Praha 2001.

PROKŠ, Petr, *Prof. PhDr. Koloman Gajan, DrSc. (7. listopadu 1918 – 27. prosince 2011)*, *Moderní dějiny* 20/1, 2012, s. 259.

Průruční slovník všeobecných vědomostí II. Praha 1887.

REXOVÁ, Kristina, *Výběrová bibliografie Kolomana Gajana od roku 1997 (s doplňky od roku 1990)*, *ČČH* 110, 2012, s. 385–387.

ROUBÍK, František, *Historické mapy J. V. Šimáka*, *Časopis společnosti přátel starožitností* 69/4, 1961, s. 220–223.

ROUBÍK, František, *Soupis map českých zemí. Svazek 1, Přehled vývoje kartografického zobrazení Čech, Celkové mapy Čech, Mapy krajů v Čechách, Mapy zemí koruny české, Historické mapy českých zemí*. Praha 1951.

RŮŽKOVÁ, Jiřina – ŠKRABAL, Josef a kol., *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005, II. díl – Abecední přehled obcí a částí obcí v letech 1869–2005*. Praha 2006.

RYANTOVÁ, Marie (ed.), *Korespondence Josefa Kalouska s českými historiky I*. Praha 2019.

RYANTOVÁ, Marie, *Josef Kalousek jako redaktor Archivu českého*, in: *Historik Josef Kalousek: historiografie, politika, kultura a společnost druhé poloviny 19. století*. Praha 2016, s. 147–169.

SEMOTANOVÁ, Eva – CHROMÝ, Pavel – KUČERA, Zdeněk, *Historická geografie: tradice a modernita*. Praha 2018.

SEMOTANOVÁ, Eva, *Dějiny, současnost a perspektivy rekonstrukčních map*, HG 34, 2007, s. 197–215.

SEMOTANOVÁ, Eva, *Historická kartografie*, in: Jaroslav Pánek (ed.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, sv. V. H/1. Praha 2018, s. 80–83.

SEMOTANOVÁ, Eva, *Kartografie v historické práci*. Praha 1994.

SEMOTANOVÁ, Eva, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*. Praha 2001.

SEMOTANOVÁ, Eva, *Stará versus historická mapa*, *ArcRevue* 3, 2016, s. 46.

SEMOTANOVÁ, Eva, *Výběrový katalog atlasů: mapová sbírka Ústavu československých a světových dějin ČSAV = Otbornyj katalog atlasov: kollekcija kart Instituta čechoslovackoj i mirovoj istorii Čechoslovackoj akademii nauk = Selective catalogue of atlases: map collection of the Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Sciences = Atlanten – Auswahlkatalog: Kartensammlung des Institutes für Tschechoslowakische und Weltgeschichte der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften*. Praha 1989.

SCHRAUT, Sylvia, *Kartierte Nationalgeschichte: Geschichtsatlanten im internationalen Vergleich 1860–1960*. Frankfurt; New York 2011.

SIMSON, Bernhard von, *Schubert, Friedrich Wilhelm*, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 54. Leipzig 1908, s. 227–231.

SKELTON, Raleigh Ashlin, *Maps: A Historical Survey of Their Study and Collecting*. Chicago 1975².

SŁOŃ, Marek, *Historischer Atlas von Polen 1880–2020: Die Geschichte einer Idee*, in: Wolfgang Wüst – Christoph Gunkel (eds.), *Der Historische Atlas von Bayern als Rezipient und Ideengeber*, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 83/2, 2020, s. 277–286.

Slovník osobností kulturního a společenského života Valašska. Valašské Meziříčí 2000.

SOMMER, Vítězslav, *Angažované dějepisectví. Straničká historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha 2011.

STÁTŇÍK, Dalibor, *Boj o duši dítěte podle Ministerstva školství a národní osvěty*, in: M. Šustová (ed.), *Názorné vyučování a škola*. Praha 2013, s. 105–125.

SZADY, Bogumil, *Historical Cartography of Confessions and Religions in the Polish-Lithuanian Commonwealth: Between Historical Geography and Spatial History*, *Studia Geohistorica* 6, 2018, s. 136–148.

ŠEBEK, Jaroslav, *Promarněná šance na dialog. Mirový kongres v Praze v červnu 1983 splnil podle vedení KSČ svou úlohu vnést rozkol mezi západní státy*, *Paměť a dějiny: revue pro studium totalitních režimů* 15/4, 2021, s. 111–123.

ŠIŠMA, Pavel, *Učitelé na německé technice v Brně 1849–1945*. Práce z dějin techniky a přírodních věd, sv. 2. Praha 2004.

ŠMAJSTRLOVÁ, Dana, *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938). Srovnání českého a německého školství*. Dizertační práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, Katedra historie. Olomouc 2020.

- ŠUBERT, František, *Kozák Martin*, in: Malý Ottův slovník naučný dvoudílný: příruční kniha obecných vědomostí, 1. díl, A–K, Vídeň 1905, s. 1212.
- ŠUSTOVÁ, Magdalena (ed.), *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, Historia scholastica, sv. 1. Praha 2010.
- ŠUSTOVÁ, Magdalena (ed.), *Názorné vyučování a škola. Historický vývoj a současné trendy používání didaktických pomůcek*. Praha 2013.
- ŠUSTOVÁ, Magdalena, *Stalo se v zemi české... Jak se vyučoval dějepis*. Praha 2009.
- ŠVORC, Peter, *Zakletá zem: Podkarpatská Rus 1918–1946*. Praha 2007.
- TAJTÁK, Ladislav, *K počiatkom slovenskej historickej geografie – vedecký prínos Františka Bokesa*, Geographia Cassoviensis 2/1, 2008, s. 181–183.
- Tempusky Friedrich*, in: Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, 25. díl, T–Tzschirner. Praha 1906, s. 211.
- TIEFTRUNK, Karel, *Historie literatury české*. Praha 1885.
- TUMPACH, Josef – PODLAHA, Antonín, *Bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1828 až do konce roku 1913*. Praha 1914.
- Václav Merklas*, in: Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, 17. díl Median – Navarette. Praha 1901, s. 134.
- Výběrová bibliografie historické geografie Čech za léta 1961–1970*, HG 7, 1971, s. 64–70.
- VYCHODILOVÁ, Jitka, *Osobnosti české kartografie II*. Diplomová práce, Katedra kartografie a fyzické geografie PřF UK v Praze. Praha 1991.
- Wellner Max*, in: Ottův slovník naučný. 27. díl, Vůz-Žyžkowski. Praha 1908, s. 183–184.
- WITTBERGER, Jan, *Historické učebnice dějepisu ve fondu SPKK, 1778–1950*. Praha 1950.
- WOLF, Armin, *100 Jahre Putzger – 100 Jahre Geschichtsbild in Deutschland (1877–1977)*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 29, 1978, s. 702–718.
- WOLF, Armin, *What can the history of historical atlases teach? Some lessons from a century of Putzger's 'Historischer Schul-Atlas'*, Cartographica 28/2, 1991, s. 21–37.
- WOLF, Armin, *Das Bild der europäischen Geschichte in Geschichtsatlantent verschiedener Länder*, Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht 13, 1970/71, s. 64–101.
- WOLF, Armin, *Zum Deutschland-Bild in Geschichtsatlantent des 19. Jahrhunderts*, in: Dagmar Unverhau (Hg.), *Geschichtsdeutung auf alten Karten. Archäologie und Geschichte; Wolfenbütteler Forschungen 101*. Wiesbaden 2003, s. 255–286.
- WÜST, Wolfgang – GUNKEL, Christoph (eds.), *Der Historische Atlas von Bayern als Rezipient und Ideengeber*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 83/2, 2020.

ZENKL, František Dušan, *Spisovatelé kraje táboorského, 231. Macháček Jan*, in: Tábor, roč. 40/30, 29. července 1903, s. 6.

8. Seznam použitých elektronických zdrojů a online databází

Databáze historických atlasů od druhé poloviny 20. století, dostupné z: <http://maps.fsv.cvut.cz/atlasy/> [cit. 17. června 2022]. Databáze vznikla v rámci projektu NAKI II Český historický atlas, na jejímž řešení se podílel Historický ústav AV ČR a Katedra geomatiky Fakulty stavební Českého vysokého učení technického.

EDNEY, Matthew, *Mapping as process* (blog), dostupný z: <https://www.mappingasprocess.net/> [cit. 17. června 2022].

EDNEY, Matthew, *Rehabilitating „Historical Map“*, in: blog *Mapping as process*, publikováno 13. srpna 2020, dostupné z: <https://www.mappingasprocess.net/blog/2020/8/13/rehabilitating-historical-map> [cit. 17. června 2022].

GOFFART, Walter A., „*When did Historical Atlases really originate?*“, Humanities Research Group 9, 2001. 7 s, dostupné z: <https://scholar.uwindsor.ca/cgi/viewcontent.cgi?filename=2&article=1008&context=hrg-working-papers&type=additional> [cit. 17. června 2022].

Historický ústav AV ČR – Katedra geomatiky FSv ČVUT, *Mapový portál Český historický atlas*, dostupné z: <https://cha.fsv.cvut.cz/> [cit. 17. června 2022].

KAMUSELLA, Tomasz, *Szkolne atlasy historyczne (I). Niewidzialne ideologie w edukacji*, in: Małopolski instytut kultury, Autoportret, publikováno 14. listopadu 2014, dostupné z: <https://autoportret.pl/artykuly/szkolne-atlasy-historyczne-niewidzialne-ideologie-w-edukacji/> [cit. 17. června 2022].

KAMUSELLA, Tomasz, *Szkolne atlasy historyczne (II). Niewidzialne ideologie w edukacji*, in: Małopolski instytut kultury, Autoportret, publikováno 14. listopadu 2014, dostupné z: <https://autoportret.pl/artykuly/szkolne-atlasy-historyczne-ii/> [cit. 17. června 2022].

MOČIČKOVÁ, Jitka *Elektronické historické atlasy*, in: Historický ústav AV ČR – Katedra geomatiky FSv ČVUT, *Mapový portál Český historický atlas*, dostupné z: <http://cha.fsv.cvut.cz/zahranatlasy.php> [cit. 17. června 2022].

Národní knihovna ČR, *Databáze Národních autorit NK ČR*, dostupné z: <https://aleph.nkp.cz/> [cit. 17. června 2022].

Paměť národa, *Koloman Gajan (1918–2011)*, dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/gajan-koloman-1918> [cit. 17. června 2022].

POTŮČKOVÁ, Markéta, *Staré mapy. TEMAP – eLearning. Modul 2.2. Katalogizace starých kartografických tisků a rukopisů dle RDA v MARC 21*, dostupné z: http://web.natur.cuni.cz/gis/temap/images/elearning/katalogizace_star_karto_tisky.pdf (3. snímek) [cit. 17. června 2022].

SEMOTANOVÁ, Eva – MOČIČKOVÁ, Jitka, *Historická kartografie*, in: Historický ústav AV ČR – Katedra geomatiky FSv ČVUT, *Mapový portál Český historický atlas*, dostupné z: <http://cha.fsv.cvut.cz/histkartografie.php#charakteristika> [cit. 17. června 2022].

SCHRAMM, Manuel, *The beginnings of historical consciousness. Historical atlases in the eighteenth century*, CES papers – open forum 21, 2014–2015, s. 1–50, dostupné z: <https://ces.fas.harvard.edu/publications/000369-the-beginnings-of-historical-consciousness-historical-atlases-in-the-eighteenth-century> [cit. 17. června 2022].

Stará mapa, in: Terminologická komise ČÚZK, Terminologický slovník zeměměřictví a katastru nemovitostí, dostupný z: <http://www.slovníkcuzk.eu/termin.php?&tid=4858&l=stara-mapa> [cit. 17. června 2022].

Starý atlas, in: Terminologická komise ČÚZK, Terminologický slovník zeměměřictví a katastru nemovitostí, dostupný z: <http://www.slovníkcuzk.eu/termin.php?&tid=6531&l=stary-atlas> [cit. 17. června 2022].

Ústav pro studium totalitních režimů, *Učebnice dějepisu – historický kontext*, dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/antologie-ideologických-textu/ucebnice-dejepisu/ucebnice-dejepisu-historicky-kontext/> [cit. 17. června 2022].

Ústav pro studium totalitních režimů, *Učebnice dějepisu ve službách ideologie*, dostupné z: <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/ucebnice-dejepisu-ve-sluzbach-ideologie/> [cit. 17. června 2022].

Westfälische Wilhelms-Universität Münster, *Institut für vergleichende Städtegeschichte*, dostupné z: <https://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/> [cit. 17. června 2022].

9. Seznam obrázků

Obr. 1. Ukázka mapy Itálie z Merklasova Atlasu starého světa (1853). Zdroj: Václav MERKLAS, *Atlas starého světa*. Praha: Karl André, 1853. © Národní knihovna ČR, sig. 54 B 000177.

Obr. 2. Závěrečná mapa Tempského dvojjazyčného německo-českého atlasu (1863). Zdroj: *Atlas zur alten Geschichte = Atlas starého věku*. Praha: Bedřich Tempský, 1863. © Národní knihovna ČR, sig. 54 A 000158.

Obr. 3. Mapa Evropy kolem r. 1650 v Lepařově atlasu ke středověkým a novověkým dějinám (1869). Zdroj: Jan LEPAŘ, *Politický Atlas k všeobecným dějinám středního a nového věku*. Praha: I. L. Kober, 1869. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 843.

Obr. 4. Ukázka mapového listu ze Schubert-Schmidtova atlasu (souborné vydání 1898), reflektujícího české dějiny. Zdroj: Antonín BALCAR – Jaroslav VLACH – František KAMENÍČEK (eds.), *F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku*. Vídeň: Ed. Hölzel, [1898]. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 403.

Obr. 5. Ukázka mapového listu české verze Putzgerova atlasu (vydání 1911) věnovaného slovanským dějinám. Zdroj: Vavřinec Josef DUŠEK (ed.), *F. W. Putzgerův historický školní atlas k starým, středním a novým dějinám o 35 hlavních a 64 vedlejších mapách pro vyšší a střední školy rakousko-uherské*. Vídeň: A. Pichlera vdova a syn, 1911⁵. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 377.

Obr. 6. Kalouskova mapa župního zřízení v Čechách a na Moravě ve 12. století (1885). Zdroj: Josef KALOUSEK, *Tři historické mapy k dějinám českým*. Praha: Řivnáč, 1885. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. MAP G 139.

Obr. 7. Závěrečná mapa z Jirečkova mapového souboru k rakouským dějinám v prvním tisíciletí křesťanského letopočtu (1897). Zdroj: Hermenegild JIREČEK, *Karten zur Geschichte des heutigen Österreichisch-ungarischen Reichs-Territoriums während des Ersten christlichen Jahrtausends*. Wien: Selbstverlag des Verfassers; Ed. Hölzel, 1897. © Národní knihovna ČR, sig. 19 B 000417.

Obr. 8. Cesty apoštola Pavla z Blandova Malého atlasu biblického (1895). Zdroj: František Xaver BLANDA, *Malý atlas biblický. Pomůcka ke studiu biblického země- a dějepisu*. Praha: B. Stýblo, 1895. © Národní knihovna ČR, sig. 54 D 207570.

Obr. 9. Mapa z Wellnerova souboru k biblickým dějinám (1898), věnovaná komunikační síti v Palestině. Zdroj: Max WELLNER, *Fünf und zwanzig Karten von Palästina enthaltend alle in den vier heiligen Evangelien angedeutete Wege Unseres Herrn Jesu Christi*. Prag: Selbstverlag, 1898. © Národní knihovna ČR, sig. 54 A 003613.

Obr. 10. Mapový list Rakousko za Přemysla Otakara II. z Macháčkova atlasu (1901). Zdroj: Jan MACHÁČEK, *Atlas k dějinám rakouským pro vyšší třídy škol středních a jiné toho řádu ústavy*. Turnov: Sluka a Jiránek, 1901. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 359.

Obr. 11. Mapa Sámovy a Velkomoravské říše z Brunclíkova atlasu (1914). Zdroj: Josef BRUNCLÍK, *Atlas dějepisný pro potřebu škol měšťanských*. Praha: Unie, 1914. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 668.

Obr. 12. Mapa hlavních evropských bojišť během první světové války z Balcar-Kameníček-Horákova atlasu (vydání 1938). Zdroj: Antonín BALCAR – František KAMENÍČEK – Bohuslav HORÁK, *Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku*. Praha: V. Neubert, [1938]. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 356.

Obr. 13. Hockeho mapa české říše ve 14. století (1923). Zdroj: HOCKE, Jan, *Čtyři historické mapy k dějinám národa československého*. Praha: Státní nakladatelství, [1923]. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 365.

Obr. 14. Mapa koloniálního panství s vyznačením anabáze československých legií v atlasu Antona Altrichtera (1937). Zdroj: Anton ALTRICHTER, *Geschichtsatlas für die deutschen Schulen in der Čechoslovakischen Republik*. Brünn: Rudolf M. Rohrer, 1937. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 363.

Obr. 15. Mapa rozšíření Slovanů v atlasu Antona Altrichtera (1937), ve které jsou vyznačeni i „Čechoslováci“. Zdroj: Anton ALTRICHTER, *Geschichtsatlas für die deutschen Schulen in der Čechoslovakischen Republik*. Brünn: Rudolf M. Rohrer, 1937. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 363.

Obr. 16. Mapa husitských Čech v Lamešově atlasu (1938). Zdroj: Jaroslav LAMEŠ, *Historický atlas pro střední a odborné školy*. Praha: Historický klub, 1938. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 423.

Obr. 17. Rodiště Masaryka a Beneše jako významné lokality na přehledové mapě československých dějin v Lamešově atlasu (1938). Zdroj: Jaroslav LAMEŠ, *Historický atlas pro střední a odborné školy*. Praha: Historický klub, 1938. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 423.

Obr. 18. Bokes-Vajcikův atlas (1942) jako průkopnické dílo z hlediska mapování pravěkých dějin. © Národní knihovna ČR, sig. 54 G 25165.

Obr. 19. Události na Slovensku v letech 1918–1919 v Bokes-Vajcikově atlasu (1942). Zdroj: BOKES, František – VAJCIK, Peter, *Historický atlas k slovenským dějinám*. Bratislava: Nakladatelství slovenských profesorov, 1942. © Národní knihovna ČR, sig. 54 G 25165.

Obr. 20. Negativní role meziválečného Československa v Historickém atlasu revolučního hnutí (1956). Zdroj: František Desiderius PÓR a kol., *Historický atlas revolučního hnutí*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie, 1956. © Soukromá sbírka.

Obr. 21. „Vítězství sovětské armády v roce 1945 zabezpečilo naše hranice“. Historický atlas revolučního hnutí (1956). Zdroj: František Desiderius PÓR a kol., *Historický atlas revolučního hnutí*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie, 1956. © Soukromá sbírka.

Obr. 22. Vývoj poválečné Evropy perspektivou Historického atlasu revolučního hnutí (1956). Zdroj: František Desiderius PÓR a kol., *Historický atlas revolučního hnutí*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie, 1956. © Soukromá sbírka.

Obr. 23. Společenské poměry v Čechách na přelomu 14. a 15. století ve Školním atlasu československých dějin (vydání 1974). Zdroj: Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školní atlas československých dějin*. Praha: Kartografie, 1974⁹. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 297.

Obr. 24. Mapa osvobození Československa na konci druhé světové války ve Školním atlasu československých dějin (vydání 1974) záměrně bagatelizovala roli americké armády. Zdroj: Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školní atlas československých dějin*. Praha: Kartografie, 1974⁹. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 297.

Obr. 25. Životopis člověka – od opice ke komunismu. Školní atlas světových dějin (vydání 1972). Zdroj: Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školní atlas světových dějin*, Praha: Kartografie, 1972⁷. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 375.

Obr. 26. Návrat československých legií do vlasti ve Školním atlasu světových dějin (vydání 1972). Zdroj: Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školní atlas světových dějin*, Praha: Kartografie, 1972⁷. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 375.

Obr. 27. Rozdělený svět po roce 1945 ve Školním atlasu světových dějin (vydání 1972). Zdroj: Kartografický a reprodukční ústav v Praze, *Školní atlas světových dějin*, Praha: Kartografie, 1972⁷. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 375.

Obr. 28. Cyrilometodějská mise a její ohlasy v Atlasu československých dějin (1965). Zdroj: Jaroslav PURŠ a kol., *Atlas československých dějin*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie ve spolupráci s Historickým ústavem ČSAV, 1965. © Soukromá sbírka.

Obr. 29. Osvobození Československa v Atlasu československých dějin (1965). Zdroj: Jaroslav PURŠ a kol., *Atlas československých dějin*. Praha: Ústřední správa geodézie a kartografie ve spolupráci s Historickým ústavem ČSAV, 1965. © Soukromá sbírka.

Obr. 30. Českoslovenští interbrigadisté jako „revoluční bojová tradice našeho lidu“ v Československém vojenském atlasu (1965). Zdroj: Ministerstvo národní obrany – Československá akademie věd, *Československý vojenský atlas*. Praha: Naše vojsko, 1965. © Soukromá sbírka.

Obr. 31. Vojenské pakty a smlouvy kapitalistických států v Československém vojenském atlasu (1965), detail. Zdroj: Ministerstvo národní obrany – Československá akademie věd, *Československý vojenský atlas*. Praha: Naše vojsko, 1965. © Soukromá sbírka.

Obr. 32. Ukázka z Archeologického atlasu Evropy a Československa (1979). Zdroj: Miroslav BUCHVALDEK et al., *Archeologický atlas Evropy a Československa*. Praha: Univerzita Karlova, 1979. © Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, v.v.i., sig. 353.

Obr. 33. Mapa dělnického hnutí v Evropě do r. 1871 v Kapesním atlasu světových dějin (vydání 1989). Zdroj: Petr CAFOUŘEK (ed.), *Kapesní atlas světových dějin*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1989². © Soukromá sbírka.

Obr. 34. Vývoz kapitálu do r. 1914 v Kapesním atlasu světových dějin (vydání 1989). Zdroj: Petr CAFOUŘEK (ed.), *Kapesní atlas světových dějin*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1989². © Soukromá sbírka.

Obr. 35. Sámova říše a Velká Morava v Dějepisném atlasu pro 5. ročník (vydání 1984). Zdroj: *Dějepisný atlas pro 5. ročník*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1984⁴. © Soukromá sbírka.

Obr. 35a. Sámova říše a Velká Morava, detail. Zdroj: *Dějepisný atlas pro 5. ročník*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1984⁴. © Soukromá sbírka.

Obr. 36. Evropa v letech 1939–1945 v Dějepisném atlasu pro 8. ročník (vydání 1985). Zdroj: *Dějepisný atlas pro 8. ročník*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1985². © Soukromá sbírka.

Obr. 37. Zlepšení dostupnosti lékařské péče a rekreace v Dějepisném atlasu pro 8. ročník (vydání 1985). Zdroj: *Dějepisný atlas pro 8. ročník*. Praha: Geodetický a kartografický podnik, 1985². © Soukromá sbírka.

10. Seznam grafů a tabulek

Graf 1. České dějepisné atlasy do roku 1918 z hlediska zastoupení jednotlivých dějinných období

Graf 2. Československé dějepisné atlasy z třicátých let 20. století z hlediska zastoupení jednotlivých dějinných období

Graf 3. Podíl tematických celků dle dějinných období (Atlas čs. dějin, 1965)

Graf 4. Poměrné zastoupení mapových stran v Československém vojenském atlasu (1965) dle dějinných období

Graf 5. Československé dějepisné atlasy 1948–1989 z hlediska zastoupení jednotlivých dějinných období

Graf 6. České, slovenské a československé atlasy 1848–1918 dle jazyka dokumentu

Tab. 1. Poměrné zastoupení historických epoch v různých vydáních atlasu Balcar-Kameníček-Horák (dle počtu hlavních map)

11. Seznam zkratek

AČsD – Atlas československých dějin

AV ČR – Akademie věd České republiky

COPAC – Consortium of Online Public Access Catalogues

ČČH – Český časopis historický

ČR – Česká republika

ČSAV – Československá akademie věd

ČsČH – Československý časopis historický

ČsČK – Československý červený kříž

ČSLA – Československá lidová armáda

ČSR – Československá republika, Česká socialistická republika (1969–1990)

ČSSR – Československá socialistická republika

ČsVA – Československý vojenský atlas

ČÚZK – Český úřad zeměměřický a katastrální

FF UK – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

FsV ČVUT – Fakulta stavební Českého vysokého učení technického

GIS – geografické informační systémy

h - haléř

HARH – Historický atlas revolučního hnutí

HG – Historická geografie

JSŠKP – Jednotná soustava školních kartografických pomůcek

K - koruna

KPR – Kancelář prezidenta republiky

KRÚ – Kartografický a reprodukční ústav

KSČ – Komunistická strana Československa

KSS – Komunistická strana Slovenska

KSSS – Komunistická strana Sovětského svazu

Lietuvos TSR – Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika (Litevská sovětská socialistická republika)

MNO – Ministerstvo národní obrany

MŠANO – Ministerstvo školství a národní osvěty
MŠK – Ministerstvo školství
NAD – Národní archivní dědictví
NAKI – Národní a kulturní identita (granty Ministerstva kultury České republiky)
NATO – Severoatlantická aliance
NDR – Německá demokratická republika
OSN – Organizace spojených národů
OT – Orbis terrarum
PAN – Polska Akademia Nauk
PřF UK – Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy
RDA – Resource Description and Access (knihovnická katalogizační pravidla)
ROH – Revoluční odborové hnutí
SAV – Slovenská akadémia vied
SBN – Servizio Bibliotecario Nazionale
SNPL – Státní nakladatelství politické literatury
SPÖ – Sozialistische Partei Österreichs
SRN – Spolková republika Německo
SSR – Slovenská socialistická republika
SSSR – Svaz sovětských socialistických republik
ŠAČD – Školní atlas československých dějin
ŠASD – Školní atlas světových dějin
UK – Univerzita Karlova
USA – Spojené státy americké
ÚSGK – Ústřední správa geodézie a kartografie
ÚV KSČ – Ústřední výbor Komunistické strany Československa
VEB – Volkseigener Betrieb
VKS(b) – Všesvazová komunistická strana (bolševiků)
VŘSR – Velká říjnová socialistická revoluce
VÚP – Výzkumný ústav pedagogický

PŘÍLOHA I. České dějepisné atlasy 1848–1918

Č.	Rok vyd.	Autor	Nakladatel, místo vyd.	Název	Další vyd.	Rok min. schvál.	Počet map. listů	Cena	Rozměr (V x Š) v cm	Jazyk*	Časové zaměření**
1.	1853	Václav Merklas	André, Praha	Atlas starého světa	1853		10 12	56 kr. 1 zl. 8 kr.	22x30	Č	S
2.	1857	Tempský, Praha		Atlas zu Höfler's Weltgeschichte			6	nezjištěno	37x49	N	S
	1859			2. vyd. Atlas zur alten Geschichte			11	1 Thlr.	36x25	N	
	1863			3. vyd. Atlas zur alten Geschichte = Atlas starého věku			10	80 kr.	36x24	N, Č	
3.	1869	Jan Lepař	Kober, Praha	Politický Atlas k všeobecným dějinám středního a nového věku	1875	1870	12	1 zl. 50 kr. (2 zl.***)	22x15	Č	Stř, N
	1870			Politický Atlas k všeobecným dějinám starého věku	1873		10	1 zl. 20 kr. (1 zl. 70 kr.***)			S
4.	1885	Josef Kalousek	Řivnáč, Praha	Tři historické mapy k dějinám českým			3	80 kr.	24x15	Č	Stř, raný N
5.	1887	Friedrich Wilhelm Schubert	Hölzel, Vídeň	Atlas Antiquus. Historicko-geografický atlas školní starověku		1888	17	90 kr.	26x17	Č	S
	1899			F. Schuberta Historicko-zeměpisný atlas školní starého věku		1899		1 K 60 hal.			
	1896	Friedrich Wilhelm Schubert–Friedrich		F. Schuberta a V. Schmidta historicko-zeměpisný atlas školní věku středního		1896	19	80. kr. / 1 zl. 10 kr.***	26x17	Č	Stř
	1898			F. Schuberta a V. Schmidta		1898	13	1 K 60 hal.	26x17	Č	N

		Wilhelm Schmidt		historicko-zeměpisný atlas školní nového věku							
	1898			F. Schuberta a V. Schmidta Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku	1900 1916 1918	1898 1900 1916	43	3 K 20 hal.; 3 K 85 hal. (1916); 10 K 50 hal. (1918)	26x17	Č	S, Stř, N
6.	1895	František Xaver Blanda	Stýblo, Praha	Malý atlas biblický. Pomůcka ke studiu biblického země- a dějepisu			10	1 K	31x19	Č	B
7.	1897	Hermenegild Jireček	vlastním nákladem; Řivnáč, Praha	Karten zur Geschichte des heutigen Österreichisch-ungarischen Reichs-Territoriums während des Ersten christlichen Jahrtausends			6	1 zl. = 1 Mk 80 Pf.	32x21	N	S, Stř
8.	1898	Max Wellner	vlastním nákladem; Řivnáč, Praha	Fünf und zwanzig Karten von Palästina. Enthaltend alle in den vier heiligen Evangelien angedeutete Wege Unseres Herrn Jesu Christi			25	nezjištěno	34x20	N, Č	B
9.	1898	Friedrich Wilhelm Putzger – Vavřinec Josef Dušek	Pichler, Vídeň	F. W. Putzgerův historický školní atlas k starým, středním a novým dějinám o 35 hlavních a 64 vedlejších mapách pro vyšší a střední školy rakousko-uherské	1900 1903 1908 1911 1915 1918	1898 1900 1901 1903 1908 1911 1915 1918	32	2 zl.; 4 K (1900–1915); 6 K (1918)	26x17	Č	S, Stř, N
10.	1901	Jan Macháček	Sluka a Jiránek, Turnov; Černý, Praha (1908)	Atlas k dějinám rakouským pro vyšší třídy škol středních a jiné toho řádu ústavy	1901 1902 1908	1902 1908	12	4 K 50 hal.; 3 K 50 hal. (1902); 2 K 40 hal.	34x22	Č	S, Stř, N

								(1908)			
11.	1914	Josef Brunclík	Unie	Atlas dějepisný pro potřebu škol měšťanských	1921	1914 1921	15	1 K 30 hal.; 6 Kč (1921)	26x17	Č	S, Stř, N

* Č = čeština, N = němčina

** S = starověk; Stř = středověk; N = novověk; B = biblické dějiny

*** cena vázaného výtisku (příp. vázaného v kůži)

PŘÍLOHA II. Československé dějepisné atlasy 1918–1948

Č.	Rok vyd.	Autor	Nakladatel, místo vyd.	Název	Další vyd.	Rok min. schvál.	Počet map. listů / stran	Cena (Kč)	Rozměr (V x Š) v cm	Jazyk*	Časové zaměření**
12.	[192?]	Friedrich Wilhelm Putzger – Vavřinec Josef Dušek	Pavla Sollora nást., Liberec	<i>F. W. Putzgerův historický školní atlas k starým, středním a novým dějinám o 16 mapách pro vyšší a střední školy československé republiky</i>			16	20	27x34	Č	S, Stř, N
13.	[1921]	Antonín Balcar – František Kameníček – Bohuslav Horák	Neubert, Praha	<i>Historicko-zeměpisný atlas školní starého, středního a nového věku</i>	1922 1923? 1933 1938 1940?	1938	55 67	60 80 50?	26x17	Č	S, Stř, N, N+
14.	[1923]	Jan Hocke	Státní nakladatelství, Praha	<i>Čtyři historické mapy k dějinám národa československého</i>	1931	1922	4	4,50 4	32x11	Č	Stř, N
15.	1930	Friedrich Wilhelm Putzger	Nordböhmischer Verlag, Reichenberg (Liberec)	<i>F. W. Putzger Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte</i>			42	–	26x17	N	S, Stř, N
16.	[193?]	Friedrich Wilhelm Schubert – Friedrich Wilhelm Schmidt – Adam Schuh	Rudolf M. Rohrer, Brünn (Brno)	<i>SCHUBERT – SCHMIDT Historischer Atlas</i>			83	–	26x17	N	S, Stř, N
17.	1935	Otakar Dorazil	Československý Červený kříž, Praha	<i>Malý atlas historický Dějepisný atlas</i> (rovněž ve slovenštině jako	1935 (2x)		19 22	6 5	24x15	Č, Sl	S, Stř, N, N+

				<i>Dejepisný atlas</i>)	1937 1938						
18.	1937	Anton Altrichter	Rudolf M. Rohrer, Brünn (Brno)	<i>Geschichtsatlas für die deutschen Schulen in der Čechoslovakischen Republik</i>		1937	52	38	25x18	N	S, Stř, N, N+
19.	1938	Jaroslav Lameš	Historický klub, Praha	<i>Historický atlas pro střední a odborné školy</i>		1937	52	35	25x18	Č	S, Stř, N, N+
20.	1942	František Bokes – Peter Vajcik	Nakladatelství slovenských profesorov, Bratislava	<i>Historický atlas k slovenským dejinám</i>		1942	9	20	22x31	Sl	S, Stř, N, N+

* Č = čeština, N = němčina, Sl = slovenština

** S = starověk / pravěk; Stř = středověk; N = novověk; N+ nejnovější dějiny (po r. 1918)

PŘÍLOHA III. Československé dějepisné atlasy 1948–1989

Č.	Rok vyd.	Autor	Nakladatel, místo vyd.	Název	Další vyd.	Rok min. schvál.	Počet map. listů / stran	Cena (Kč)	Rožměr (V x Š) v cm	Časové zaměření *
21.	1956	František Desiderius Pór a kol.	Ústřední správa geodesie a kartografie, Praha	<i>Historický atlas revolučního hnutí</i>			135	60	32x22	Stř, N, N+
21a.	1959	František Desiderius Pór a kol.	Ústřední správa geodesie a kartografie, Praha	<i>Historický atlas revolučního hnutí: doplňkové mapy a dodatky 1954–1959</i>			16	7	32x22	N+
22.	1959	Odpovědní redaktori: Jan Musílek (1. vyd.) Ivan Beneš (2. vyd.) Konstantín Zelenský (3. vyd.) Petr Cafourek (od 4. vyd.)	Ústřední správa geodesie a kartografie, Praha; Kartografické nakladatelství (1967–1969); Kartografie (1971–1979); Geodetický a kartografický podnik (1984–1988)	<i>Školní atlas československých dějin</i> (rovněž ve slovenštině jako <i>Školský atlas československých dějin</i>)	1964 1965 1967 1969 1971 1972 1973 1974 1976 1977 1978 1979 1984 1986 1988	1959 1973	44	22,20 23,50 (od 1964)	30x22	P, Stř, N, N+
22a.	1974	Petr Cafourek a kol.	Kartografie, Praha	<i>Školní atlas československých dějin. Příloha</i> (rovněž ve slovenštině jako <i>Školský atlas československých dějin. Příloha</i>)	? 1975 1976 1977	1974	8	5	30x22	N+
23.	1962	Odpovědní redaktori: Jan Musílek	Ústřední správa geodesie a kartografie,	<i>Školní atlas světových dějin</i> (rovněž ve slovenštině jako <i>Školský atlas světových dějin</i>)	1965 1966 1967	1961 1973	52	34	30x22	S, Stř, N, N+

		(1. vyd.) Vladimír Vokálek (2. vyd.) Jindřich Švestka (3. vyd.) Petr Cafourek (od 4. vyd.)	Praha; Kartografické nakladatelství (1967–1969); Kartografie (1971–1978); Geodetický a kartografický podnik (1984–1988)		1968 1969 1971 1972 1973 1974 1976 1977 1978 1984 1986					
24.	1965	Jaroslav Purš a kol.	Ústřední správa geodesie a kartografie, Praha	<i>Atlas československých dějin</i>			45	195	51x44	P, Stř, N, N+
25.	1965	Jan Klíma a kol.	Naše vojsko, Praha	<i>Československý vojenský atlas</i> (vojenskohistorická část)			144	330	42x32	S, Stř, N, N+
26.	1979	Miroslav Buchvaldek a kol.	Univerzita Karlova, Praha	<i>Archeologický atlas Evropy a Československa</i>			134	11	30x22	P, Stř
27.	1977 (1D) 1982 (2D) 1987 (SV)**	Petr Cafourek a kol.	Kartografie, Praha; Geodetický a kartografický podnik (1984–1989)	<i>Kapesní atlas světových dějin</i>	1984 (1D) 1989 (spol. vyd.)		82 (1D) 90 (2D) 172 (SV)	15 (1D) 15 (2D) 30 (SV)	17x12	P, S, Stř, N, N+
28a.	1980	Marie Medková; Eva Klímová (od 1985)	Kartografie, Praha; Geodetický a kartografický podnik, Praha (od 1984)	<i>Dějepisný atlas pro 5. ročník</i> (rovněž ve slovenštině jako <i>Dejepisný atlas pro 5. ročník</i>)	1982 1983 1984 1986 1989	1980	24	12	21x30	P, Stř
28b.	1982	Marie Medková; Eva Klímová (od 1985)	Kartografie, Praha; Geodetický a kartografický	<i>Dějepisný atlas pro 6. ročník</i> (rovněž ve slovenštině jako <i>Dejepisný atlas pro 6. ročník</i>)	1983 1984 1986 1988	1981	24	12	21x30	Stř, N

			podnik, Praha (od 1984)		1990					
28c.	1983	Marie Medková; Eva Klímová (od 1985)	Geodetický a kartografický podnik, Praha	<i>Dějepisný atlas pro 7. ročník</i> (rovněž ve slovenštině jako <i>Dejepisný atlas pro 7. ročník</i>)	1984 1985 1987 1988 1990	1982	24	12	21x30	N, N+
28d.	1984	Marie Medková; Eva Klímová (od 1985)	Geodetický a kartografický podnik, Praha	<i>Dějepisný atlas pro 8. ročník</i> (rovněž ve slovenštině jako <i>Dejepisný atlas pro 8. ročník</i>)	1985 1987 1988	1984	24	12	21x30	N+

* S = starověk; P = pravěk; Stř = středověk; N = novověk; N+ nejnovější dějiny (po r. 1918)

** 1D = 1. díl; 2D = 2. díl; SV = společné vydání